

ЖЮЛЬ ВЕРН

**АНТИФЕР ТОҒАНИНГ
АЖОЙИБ ВА ҒАРОЙИБ
САРГУЗАШТЛАРИ**

Роман

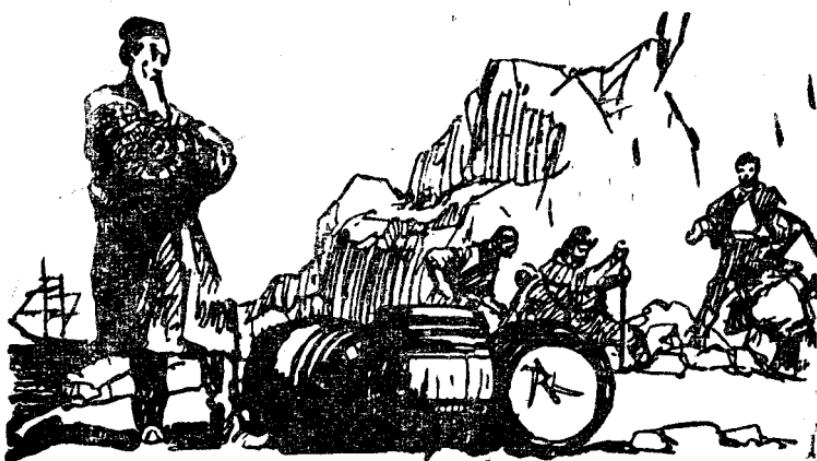
ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
[REDACTED] НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1969

Жюль Верннинг «Антифер тоганинг ажойиб ва гаройиб саргузаштлари» номли романида дөвюрак ва матонатли, муҳаббат ҳамда дўстликка содиқ, романтик кишилар, уларнинг но маълум дengиздаги номаълум оролга кўмилган хазинани излаб нотаниш мамлакатлар ва олис сувларда бошдан кечирган хавф-хатарларга тўла саргузаштлари ҳикоя қилинади.

ЭРКИН МИРОБИДОВ таржимаси

БИРИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

Номаълум кема капитанинг номаълум кемада номаълум оролни излаб номаълум дengизни кезгани

1831 йилнинг 9 сентябрида эрталаб соат олтида капитан каютасидан чиқиб, кўприкчага кўтарилиди.

Шарқ томон қизарди. Осмон энди чиқиб келаётган қўёшнинг илк нурларидан ёриша бошлади. Субҳидам шабадасида оҳиста мавжланиб турган дengиз сатҳи, гўё бу нур манглайнини эркалаб сийпаётгандай, ярақлаб жимирларди.

Осойишта ўтган тун ажойиб кунни ваъда қиларди. Баъзан ўртача иқлимли минтаقا жазира маъддати билан видолашадиган дамларда шундай кунни эҳсон этади.

Капитан дурбинини осмон билан дengиз туташиб кетсан чизиқ томонга тўғрилади.

Кейин дурбинни тушириб, пахмоқ соқол ва ёшига нисбатан тийрак ҳамда ўткир кўзли кекса дарға ёнига борди-да:

— Вахтага қачон турдинг? — деб сўради.
— Тўртда, капитан.

Бу икки киши шундай ғализ лаҷжада гаплашардики бирор европалик, у хоҳ йинглиз, хотинини оиди бўлени, башарти у Левантнинг¹ савдо портлари оиди ма-

¹ Левант — Ўртаер дengизининг юармилик шарқий тарбиянига ташланган Яқин Шарқ мамлакатларининг умумий номи.

MARITIM KOTASSE
KOLLEGE

ган бўлса, буларнинг бир оғиз ҳам гапларини тушунолмасди. Афтидан бу маҳаллий турк лаҳжаси билан суря-араб¹ шевасининг қоришиб кетгани эди.

— Ҳеч қандай янгилик йўқми?

— Ҳеч қанақа, капитан.

— Тонгдан бери бирорта ҳам кема қўринмадими?

— Биттагина... Каттакон уч мачталиги. У елканларини ёйиб тўппа-тўғри устимизга бостириб келаверди. Ундан иложи борича нарироқ кетиш учун кемани шартта бурдим.

— Жуда тўғри қилибсан. Энди....—Капитан бутуни уфқни диққат билан кўздан кечириб чиқди-да, тўсатдан баланд овоз билан команда берди:—Кемани буришга тайёрланилсин!

Вахтадагилар сакраб туришди. Румпель² бурилди, шкотлар³ тортилди, кема бурилди-да, елканларини чап биқиндан эсаётган шам лга мослаб, шимоли-гарб томонга қараб суза кетди.

Бу шхуна-бриг⁴— тўрт юз тонна ҳажмли савдо кемаси эди. Баъзи бир ўзгартишлардан кейин тез юрар яхтага айлантирилган эди у. Капитаннинг қўли остида ўн бешта матрос билан бир боцман бўлиб, елканларни бошқаришга бемалол етарли экипаж эди. Булар забардаст, довюрак одамлар эди, эгниларидаги қалта жун камзул; мовут қалпоқ, кенг шим ва этиклари билан Шарқий Европа дengизчиларини эслатардилар.

Кеманинг на қўйруғи, на тумшуғида бирор ном бор эди. Унда ҳеч қандай байроқ ҳам йўқ эди. Бунинг устига вахтада турган дengизчи уфқда бирор елкан пайдо бўлгани ҳақида хабар бериши биланоқ, шхуна сузуб келаётган кема билан салют бериб саломлашишдан қочиб, дарҳол йўлини ўзгартарди.

Эҳтимол, бу таъқибдан чўчиётган қароқчилар кеса-сиdir (бунақа кемалар ўша пайтларда ҳали бу сувларда учраб турарди)? Йўқ. Кемада қурол-яроқ йўқ эди; бунинг устига шу бир неча кишидан иборат экипаж би-

¹ Сурияликлар араб тилининг сурияча лаҳжасида сўзлашадилар.

² Румпель — рулни бошқарадиган ричаг.

³ Шкот — елканларни бошқаришга хизмат қиласидиган айжомлар.

⁴ Шхуна-бриг ёки бригантина — икки мачтали елканли кема.

лан бунақанги ишларга ким ҳам журъат эта оларди дейсиз!

Балки бу соҳилдаги шаҳарларни бож тўламай турли моллар билан яширинча таъминловчи ёки шундай маҳфий молларни оролдан-оролга ташувчи контрабандачи кемадир? Бундай ҳам эмас. Борди-ю ҳатто энг тажрибали божхона амалдори кеманинг тагхоналарини текшириб, юкларни у ёқдан-бу ёқقا суреб, тойларни тит-пит қилиб, ҳамма яшикларни титкилаб чиққанида ҳам шубҳали бирон нима тополмасди. Аслини олганда эса бу кемада бир неча йилга мўлжаллаб жамғариб қўйилган озиқ-овқат, тагхонанинг ичкарисига қўйилган вино ва ароқ солинган бочкалар, кўприкча остидаги темир чамбарли учта эман бочкачадан бошқа ҳеч қандай юкнинг ўзи йўқ эди... Кема мувозанатини сақлайдиган ажойиб чўян посонги учун жой мўл бўлиб, бу посонги кеманинг кучли шамол пайтида ҳам ҳамма елканларини ишга сола олишига қулайлик туғдиради.

Эҳтимол анави учта бочкачада порох ёки бошқа портловчи модда бордир, дерсиз?.. Йўқ, чунки кўприкча остидаги омборхонага сира чўчимай, бемалол кираве-ришарди.

Лекин, шунга қарамай, матрослардан ҳеч бири шхунанинг вазифаси нимадан иборат экани ҳақида, худди олисда бирор елкан кўзга чалиниши биланоқ нега ўз йўлини ўзгартиришини айтиб беролмаганидек, ҳеч қандай ахборот ҳам беролмасди. Матрослар ҳатто ўз кемаларини нима сабабдан дам олдинга, дам орқага қайтиб, турли вақтларда турли сувларни — гоҳ ҳамма елканларини кўтариб, гоҳ тўхтаб, гоҳ ички сувларни кесиб ўтиб, гоҳо бепоён океанг сузиб чиқиб, ўн беш ой адашиб-улоқиб изғиб юрганини ҳам билмасдилар. Мабодо бу ғалати изғишлир пайтида баланд соҳил кўзга ташланиб қолса, капитан ундан иложи борича тезроқ узоқлашарди. Борди-ю вахтада турган денгизчининг эътиборини бирорта орол тортадиган бўлса, капитан шхунани зудлик билан бошқа томонга буриб кетарди.

Кема журналидаги ёзувдан йўлни тез-тез ўзгартиб турганларини осонгина сезиш мумкин эди. Бунга об-ҳаво ҳам, шамолнинг гўсатдан ўзгариши ҳам сабаб эмасди. Бу икки кишининггина: бизга таниш бўлган капитан билан ҳозиргина палубага кўтарилган басавлат кишининг сири эди.

— Ҳеч гап йўқми?—деб сўради нотаниш киши.

— Ҳеч гап йўқ, жаноб олийлари,—деб жавоб берди капитан.

Нотаниш киши норози қиёфада елкасини қисиб қўйди-да, уч сўздан иборат бўлган бу қисқагина суҳбатни тутгатди. Сўнгра капитан бунчалик эҳтиром билан муомала қилган киши трапдан¹ пастга тушиб, ўз каютасига кирди. У диванга чўзилиб, худди донг қотиб ухлаётгандек чуқур сукутга кетди. Лекин бу уйқу эмасди, балки нотаниш кишининг вужудини фақат биргина фикр қамраб, олганди.

Ташқи кўринишидан у эллик ёшлар чамасида эди. Новча, боши катта, оқ оралаган сочи қалин, курак соқоли кўксига тушиб турган, қора кўзлари ўтдай чақнаган, чеҳрасида қайғу, аниқроғи ноумидлик аломатлари акс этиб турган бу кишининг мардонавор қад-қомати унинг аслзодалардан эканидан далолат берарди. Эгнидаги либоси ҳам ўзига хос: енги уқали жигар ранг зарбоф чакмон, бошида қора попукли кўкиш фас.

Икки соатлардан кейин хизматкор каюта полига мустаҳкам қилиб маҳкамланган столга нонушта келтириб қўйди. Каютага кўзниң нурини оладиган ажойиб гилам тўшалган эди. Зарбоф чакмонли киши таомлардан номигагина егандек бўлди-ю, нозик дид билан ишланган икки кумуш пиёлада келтирилган қайноқ хушбўй қаҳвани ичди. Сўнгра унга муаттар бўй таратиб турган чилим келтиришди. У садафдек оппоқ тишлари билан чилимнинг қаҳрабо найини тишлаб, муаттар дуд таратганча беадад ўйлари гирдобига чўмди.

Куннинг бир қисми шу тариқа ўтди. Шхуна тўлқинларда оҳиста чайқалганча, бепоён денгизда ўзининг сирли сафарини давом эттиради.

Соат тўртларга яқин бу ғалати одам ўрнидан туриб, очиқ иллюминатор олдига бориб тўхтади-да, уфқни кўздан кечирди, кейин устига гилам ташлаб қўйилган люк ёнинг борди. Люкнинг бир бурчагидаги қандайдир пружинага оёғи тегар-тегмас, каютанинг поли остидаги омборнинг оғзи очилди.

У ерда юқорида зикр этилган учта темир чамбарли бочка турарди. Нотаниш киши худди бу бочкаларга кўзи

¹ Трап — нарвон, зина. Кемалардаги нарвонлар, улар қарда ва қандай турда бўлмасин барибир трап деб аталади.

тушиб маҳлиё бўлгандай бир неча дақиқа люк ёнида энкайганча туриб қолди. Кейин қаддини ростлаб, пичирлади:

— Йўқ... иккиланиш етар энди! Башарти бирорта номаълум оролни топиб буларни кўмиш насиб этмаса, бочкаларни дengизга улоқтирганим маъқул!

У люк устини яна гилам билан беркитиб қўйди-да, трапдан капитан кўприкчасига кўтарили.

Бу пайт кундузи соат бешлар чамаси эди. Ҳаво бирдай. Қўқ бетида парча-пурча паркү булатлар сузуб юради. Майнин шабадада сал қийшайиб, елканларини чап биқиндан эсаётган шамолга мослаб сузуб кетаётган шхуна ортида ингичка вижир-вижир из қолдириб борар, бу жимжима из тўлқинларда ёйилиб-таралиб кетарди.

Зарбоф чакмонли киши яққол кўзга ташланиб турган ложувард уфқ чизифини шошилмай, диққат билан назардан кечирди. Капитан кўприкчасидан ҳар қандай ўртача дўнглик ўн тўрт ёки ўн беш миль олисдан ҳам бемалол кўзга ташланиши мумкин эди.

Бироқ осмон гумбазини сув сатҳидан ажратиб турган теп-текис чизиқда ҳеч нарса кўринмасди.

Капитан нотаниш кимсага яқинлашаркан, у яна бояги саволни берди:

— Ҳеч гап йўқми?..

Саволга яна ўша бирдай жавоб бўлди:

— Ҳеч гап йўқ, жаноби олийлари...

Зарбоф чакмонли киши бир неча дақиқа жим қолди. Сўнгра курсига ўтирди, капитан эса дурбинини уфқининг турли нуқтасига тўғрилаганча кўприкчада у ёқдан-бу ёққа бориб келарди.

— Капитан!—деб мурожаат этди яна нотаниш саёчинатчи кўзларини уфқдан узиб.

— Жаноби олийлари нимани истайдилар?

— Қаерда эканлигимизни аниқ билмоқчиман.

Капитан харитасини ёзди.

— Мана бу ерда,—деб қалами билан меридиан ва параллеллар кесишган жойдан аниқ бир нуқтани кўрсатди.

— Манави... шарқ томондаги оролдан қанча масофада?

— Йигирма икки миль олисда.

— Манави ердан-чи?

— Тахминан йигирма олти милча.

— Қаерда сузиб кетаётганимизни шхунадагиларнинг ҳеч қайсиси билмайдими?

— Сиз ва мендан ташқари ҳеч зоғ билмайди, жаноби олийлари.

— Қайси денгизни кесиб ўтаётганимизни ҳамми?..

— Сафарга чиққанимиздан бери кема йўлини шунча ўзгартдики, ҳатто энг тажрибали денгизчи ҳам шу топда қаерда эканлигимизни айтиб бера олмаса керак.

— Денгиз сайёҳлари назаридан четда қолган оролни топишинга шум тақдир халал берәётганинг боиси нима экан-а? Орол бўлмаса, қаердалиги ёлғиз менга аён бўлган бирор кафтдаккина оролча ёки денгиз тубидан чиққан бирор қоя учраса-чи! У ерга ўз бойлигимни кўмардим-кўярдим.. Фурсат етгандা, у ердан яна олиб кетишига бир неча кунгина кифоя қиласди...

Шундай деб нотаниш киши тағин ўй дарёсига ғарқ бўлди. Кема панжараси устига тутилган тўр узра энгашиб, саксон футча чуқурликкача аниқ кўриниб турган шаффоф сувга узоқ тикилиб қолди. Кейин шахт билан бурилди-ю:

— Мана... манави тубсизлик!.. Ўз бойлигимни шунга ташлайман!..—дея хитоб қилди.

— Жаноби олийлари! Бойликни у ердан икки дунёда қайтариб ололмайсиз-ку кейин!

— Бойлигим душманлар ёхуд разилларнинг қўлига тушгандан кўра ундан тамоман айрилганим афзалроқ!

— Жаноби олийларининг ўзлари биладилар.

— Башарти бугун қош қорайгунча бу сувларда но маълум оролни тополмасак, учала бочкачани ҳам денгизга улоқтираман.

— Хўп бўлади!—деди капитан ва шамолга қарши юришга буйруқ берди.

Нотаниш киши капитан кўприкчасига қайтди ва кема панжарасига тирсакларини тираганча тағин ўйга чўмди.

Қуёш тез ботиб кетди. Шу куни, кеча-кундуз тенглиги палласидан икки ҳафта илгари, яъни 9 сентябрда қуёш уфқининг худди капитанинг эътиборини тортган нуқтасида ботди. Бу қуруқлик ёки бирор орол билан туташган бурунмасмикин? Бу эҳтимолдан йироқ, зероки савдо кемалари тез-тез қатнаб турадиган ва бинобарин, денгизчиларга яхши таниш бўлган бу сувларнинг харитасида ўн-ўн беш миль теварак-атрофда ҳеч қандай қуруқлик белгиланмаган.

Иттифоқо бу ғаройиб одам узоқ ва беҳуда излаган, бойликлари учун ҳазиналик вазифасини ўтайдиган, сув сатҳи узра бир неча туаз¹ бўй чўзиб турган бирон қоя ёки сув ости тоши йўлиқиб қолмасмикин? Денгизнинг шу қисми аниқ тасвириланган хариталарда бундай нарса-дан ном-нишон ҳам йўқ эди. Ҳатто бурунлар билан қуршалган энг мутьказ оролча ҳам синчков тадқиқотчилар-нинг кўзларидан қочиб қутула олмаган бўлса керак. Улар бундай жойнинг аниқ географик нуқтасини харита-ларда кўрсатишни асло унутмайдилар. Мана ҳозир, кўзи илгагунга қадар бу белоён бўшлиқни харитага чоғиши-тиаркан, капитан ҳатто бирорта сув ости қояси ҳам йўқлигини тасдиқлашга тайёр эди.

«Сароб!»—деб қўйди ичиди у, шубҳали томонга иккичи бор дурбинни тўғриларкан. Чиндан ҳам дурбинда бирон аниқ шакл кўринмади.

Худди ана шу дамда (соат олтидан бир неча дақиқа ўтган эди), агар бир вақтлар иберияликларнинг² айтган гапларига ишонилса, қуёш гардиши нола чекиб денизга чўкиб бораётган, гўё уфқ уни ютиб юбораётгандек эди.

Қуёш ботаётганда нурлар синиши оқибатида шафақ яллиғланиб, гарчи у уфқ ортига шўнгиг кетган бўлса-да, ҳануз кўриниб турганга ўхшайди. Унинг ялтироқ нурла-ри тўлқинлар бағрини наштар каби тешиб ўтиб, ғарбдан шарққа йўл-йўл бўлиб чўзилиб кетади. Учқунлар синга-ри милтираб турган сўнгги мавж енгилгина шабадада титраб туради.

Қуёш гардишининг тепаси сув сатҳи билан баробар-лашиб, яшил нур таратган ҳамоноқ бу милтиллаш сўнди-қолди. Шхуна шу ондаёқ қорайиб, баланддаги елкан-лар эса ол рангга кирди.

Денгиз узра тун чодири ёйилгач, фок-мачтадан³:

— Оэ-э!—деб қичқириб қолишиб тўятдан.

— Нима гап?—деб сўради капитан.

— Олдинда, ўнг томонда ер кўринялти!

Ҳа, чиндан ҳам бир неча минут илгари капитанга

¹ Т у а з — французларнинг қадимий узунлик ўлчови, 1,95 м га тенг.

² И бер и я ли к л а р — жануби-ғарбий Европанинг қадимий аҳолиси.

³ Ф о к - м а ч т а — кема тумшуғи томонидан ҳисоблагандা биринчи мачта.

аллақандай ноаниқ шакл кўринган томонда қуруқлик кўзга ташланарди. Демак у янгишмаган экан!

Кузатув постидан янграган қичқириқни эшигтан вахтадагилар кема бортига ташланиб, ғарб томонга тикила бошладилар. Дурбинини елкасига осиб олган капитан гrott-мачтанинг¹ арқонига маҳкам ёпишганича эпчиллик билан юқорига тармасиб чиқди-да, елкан тиқилган кўндаланг ёғочга миниб олиб, дурбини билан уфқунинг кузатувчи айтган томонини кўздан кечира бошлиди.

Кузатувчи янгишмабди. Олти-етти миль нарида сув бетида бир оролча шўппайиб турибди; шафаққа бурканган уфқда у қорайиб кўринарди.

Бу оролча олtingугурт буғлари билан қопланган, баландлиги ўртача, оддий сув ости қояси бўлса керак. Бу ҳолни ярим аср кейинроқ кўрган ҳар қандай денгизчи сира иккиланмай бирор пароходнинг мўрисидан чиқаётган тутун деб ўйлаган бўларди. Аммо 1831 йилда эса, вақти келиб, ҳар қандай об-ҳавода океаннинг истаган томонига қатнай оладиган қудратли машиналар пайдо бўлишини олдиндан билиш амри маҳол эди.

Бироқ капитан кўз ташлашга улгура олди, холос, ўйлаб, мулоҳаза қилиб ўтиришга эса фурсати йўқ эди. Кузатувчи пайқаб қолган бу оролча деярли ўша заҳотиёқ кекки туман пардасига чулғаниб кўздан йўқолганди. Лекин бунинг аҳамияти йўқ эди: муҳими уни кўришиди, кўрганда ҳам аниқ кўришди. Бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ эди.

Капитан палубага тушди. Шовқиндан мудроғи тарқаб кетган нотаниш киши ўша замоноқ капитанни чақириб, унга ўзининг одатдаги саволини берди:

- Хўш, демак...
- Ҳа, жаноби олийлари.
- Қуруқлик кўриндими?
- Ҳеч бўлмаганда оролча бўлса керак.
- Оралиги қанча?
- Олти милча келади, ғарб томонда.
- Харитада шу жойда ҳеч нима белгиланмаганми?
- Ҳеч нима.
- Бунга имонинг комилми?

¹ Гrott-мачта — икки-уч мачтали кемалардаги энг баланд — иккинчи мачта.

- Ҳа, имоним комил.
- Демак, бу номаълум орол экан-да?
- Афтидан, шундай.
- Наҳотки шундай бўлса?
- Агар оролча яқинда пайдо бўлган бўлса, бу мумкин, жаноби олийлари.
- Яқинда пайдо бўлган бўлса?
- Ҳа, бу эҳтимолдан холи эмас. Менга оролча олтингугурт буғи билан қопланганга ўхшаб кўринди. Бу ердаги вулқон кучлари жуда актив ва улар ҳаракатга келиб сув ости тузилишини ўзгартган ҳоллар тез-тез учраб туради.
- Эҳ, капитан, шундай бўлса кошкийди! Менга кераги ҳам бирон-бир тўсатдан пайдо бўлиб қолган ана шунаقا қоя-да!.. Бу орол ҳеч кимнинг мулки эмасдир ахир?
- Жаноби олийлари, у биринчи бўлиб қадам қўйган одамники бўлади.
- Унда мен биринчи бўлиб қадам қўяман.
- Ҳа... сиз.
- Энди кемани тўппа-тўғри оролга қараб ҳайдашларини буюр.
- Тўппа-тўғри... лекин эҳтиётлик билан!— деб жавоб берди капитан.— Сув ости қоялари чўзилиб кетган бўлса, шхунамиз шикастланиши мумкин. Ҳозирча шошилмай, оролга ёрталаб яқинлашсак дуруст бўлармиди...
- Маъқул, капитан, кутамиз, илло аста-секин яқинлашаверамиз...
- Ихтиёргиз!

Капитан тажрибали денгизчилардек иш тутди. Қоронғида кемани нотаниш қирғоқча яқин олиб бориб бўлмайди. Бироқ янги ерга яқинлашганда лот¹ билан чуқурликни ўлчаб кўриш, тун қоронғилигидан эҳтиёт бўлиш керак.

Ноганиш киши ўз каютасига қайтди. У кечаси ухланган бўлса-да, юнга уйғотмасидан аввал каллаи саҳарлаб палубага чиқиб олганди.

Капитан кўприкчани тарк этмасликка ҳамда тунги навбатни боцманга топширмасликка аҳд қилди.

Аста-секин тун чўкиб, уфқ тобора хиралashiб борарди.

¹ Лот — деңгиз чуқурлигини ўлчайдиган асбоб.

Қүёшнинг сўнгги нурлари қадалган булут парчалари шамдай сўниб, шамол аста·секин тина борди. Кемани бошқариб, йўлга солиб туришгагина зарур бўлган ел-каи қолдирилиб, бошқалари йигилди.

Кўк гумбазида дастлабки юлдузлар милтиллай бошлади. Шимолда қутб юлдузи хирагина йилтираб, мижжа қоқмай тикилиб турарди, бу орада Еттиоғайнининг тирсагидаги Арктур чарақлай бошлади...

Уйқуга чўмган денгиз сатҳи тунги осойишталик ҳукмida эди.

Капитан шхуна бортига суюниб, лангар чиғири ёнида қотиб турарди. Унинг бутун хаёлини фақат биргина нарса — фира·шира қоронғилик қўйнидан кўзга ташланган қора нуқта ҳақидаги ўй банд этганди. Ҳозир уни яна шубҳа·гумонлар ўз гирдобига тортган, тун зулмати эса бу гумонларини янада орттиради. Кўзига шундай кўриндимикин? Чиндан ҳам бу янгидан пайдо бўлган оролмикин? Ҳа, албатта. У бу сувларни яхши билади, бу ерларда юз мартабалаб бўлган-ку, ахир... Назарида оролча бир милча наридадек, энг яқин қирғоқдан эса саксон лъеча¹ берида тургандек эди. Аммо борингки у янгишмаган ва оролча ҳақиқатан ҳам сув остидан чиқиб қолган бўлсин дейлик, уни бирор кимса эгаллаб олмаганмикин?.. Борди·ю бирор денгиз сайёхи ўз байроғини қадаб кетган бўлса·чи?.. Океан лахтачилари — инглизлар ўз йўлларида учраган бу тирноқдаккина лахтак оролчани топиб, шоша·пиша бусиз ҳам тўлиб·тошган тўрваларига солиб олмаганмикинлар? Қоронғида оролчанинг бирор кимса томонидан эгалланганидан далолат берувчи ўт ёниб қолмасмикин?.. Эҳтимол бу бир уюм тош денгиз сатҳига бир неча ҳафта ёхуд, ҳатто, бир неча ой бурун чиқиб қолгандир, унда гидрографнинг² оролчанинг қаерда турганини аниқловчи асбобидан қочиб қутулиши амри маҳол-ку.

Тонг ёришишини кутаркан, бу изтиробли ва ташвишли ўйлардан капитаннинг юрагига гулгула тушиб қолганди. Энди оролнинг қаердалигини кўрсатувчи бирон ишона қолмаган эди — ҳатто зулматни сал ёритиши мумкин бўлган оролчани чулғаб турган буғ ҳам йўқол-

¹ Лъе — французларнинг эскириб қолган ўлчови, 4,5 кмга тенг.

² Гидрограф — гидрография мутахассиси, гидрография — географиянинг сув ости тузилишини ўрганувчи бўлими.

ганди. Тун зулматида осмону сув қўшилиб-чатишиб кетган эди.

Вақт ўтиб боряпти. Қутб юлдози туркуми кўк гумбази бўйлаб унинг тўртдан бирини босиб ўтди. Соат тўртларда шимоли-шарқ томон ёриша бошлади. Тонгги ғира-ширада қоқ тепада турган парқу булат парчалари ни кўз бемалол илғай оларди. Яна бир неча дақиқадан кейин уфқда шафақ ўйнай бошлайди. Бироқ денгизчи учун кеча кечқурун кўзи тушган оролчани, башарти у чиндан ҳам мавжуд бўлса, кўриш, яна кўриш учун бунча ёруғликнинг ҳожати йўқ эди.

Худди шу аснода капитан турган кўприкчага нотаниш киши чиқиб келди.

— Хўш?.. Қани ўша орол?— деб сўради у.

— Ана у, жаноби олийлари,— деб жавоб берди капитан, шхунадан тахминан икки милча нарироқда кўзга ташланиб турган бир тўда қояларни кўрсатиб.

— Яқинроқ борилсан!

— Эшитаман, жаноби олийлари!..

И К К И Н Ч И Б О Б

Баъзибир зарурӣ тафсилотлар

Китобхони Муҳаммад Али пошшо¹ нега тўсатдан саҳнага чиқиб қолди, деб ажабланиб юрмасин. Яқин Шарқ тарихида бу машҳур пошшонинг тутган мавқеи қанчалар юксак бўлмасин, бизнинг қиссамизда янги Миср давлатининг асосчиси бўлган бу одам шхунада саёҳат қилиб юрган нотаниш аслзода кимса билан адоватли муносабатда бўлгани туфайлигина қатнашади, холос.

Ўша пайтларда Муҳаммад Али ўғли Иброҳим пошшонинг лашкарлари ёрдамига таяниб, Туркия ҳукмдори

¹ Муҳаммад Али (1769—1849) — Мисрнинг 1805—1849 йиллардаги ҳукмдори. Туркия тобеийидан кутулиш учун ўғли Иброҳим кўмагида 1831—1833 ва 1839—1840 йилларда олиб борилган урушларда турк лашкарларини тор-мор этади. Бироқ Єврона давлатлари, айниқса Англияning сиқувчи остида қайтадан Туркия сultonига иштөн этишига мажбур бўлган. Иброҳим пошшо 1816—1818 йилларда Арабистонда босқинчлик урушларини олиб борган, 1824—1828 йилларда Туркия истибодидига қарши кўтарилган юоннлар қўзғолонини бостиришда қатнашган.

бўлган султон Маҳмудга¹ қаравали Фаластин билан Сурияни ҳали забт этишга киришмаган эди. Аксинча, султон билан пошто дўст эдилар, зоро Муҳаммад Али мўъжазгина юон қироллигини тиклашга уриниб кўтарилиган қўзғолонни шафқатсизлик билан бостиришда катта мадад берганди.

Узоқ йиллар давомида Муҳаммад Али билан Иброҳим пошто ўз поштоликларида тинчгина яшаши. Бироқ, султонликнинг оддий фуқаролари билан баб-бара-вар қилиб қўядиган бу тобелик уларнинг иззат-нафсига тегарди, албатта. Шунинг учун ҳам улар асрлар мобайнида елкаларидан эзив келган истибодд занжирларини парчалаб ташлаш ниятида қулай фурсат келишини кутиб ётардилар.

Ўша пайтларда Мисрда бобои-бобокалонлари давридан авлодлар оша тўпланган, энг катта бойликтинг эгаси бўлган бир кимса яшарди. Бу бадавлат одам Қоҳирада истиқомат қиласарди, уни Комулк пошто дейишарди. Ана шу кишини капитан жаноби олийлари деб улуғлаётган эди.

Бу фозил одам бўлиб, математика фанларига мойиллиги зўр эди. Уни бу илмларни фақат амалда қўллаш жараёни эмас, балки назарий жиҳатлари ҳам қизиқтирарди. Жисман мисрлик, қалбан эса турк бўлган Ко-мулк пошто аввало Шарқ одами эди.

Яқин Шарқ мамлакатларини Ғарбий Европа давлатлари тажовузидан Муҳаммад Алига қараганда Маҳмуд кўпроқ ҳимоя қиласагини тушунган Комулк пошто Маҳмуд томонига ўтиб, бутун вужуди билан курашга берилиб кетди. Комулк пошто 1780 йилда ҳарбийлар оиласида туғилади, ҳали ёши йигирмага тўлмасданоқ Жаззар² қўшинига кўнгилли бўлиб қўшилади ва ўз жасорати туфайли кўп ўтмай пошишолик унвонига эришади. Комулк пошто 1799 йили Бонапарт ва унинг генераллари Клебер, Ренье, Ланн, Бон ва Мюрат бошчили-

¹ Маҳмуд II (1785—1839)— Туркия султони, у ҳукмронлик қилган даврда мустабид-феодал Усмонли империяси инқизорозга юз тутган.

² Жаззар (арабча — жаллод, қассоб дегани) — султонликнинг Сурия ва Ливандаги ноиби. Султонликка қарши кўтарилиган қўзғолонлар қатнашчиларини шафқатсизлик билан жазолагани учун шу лақабни олган. Унинг асли исми — Аҳмад пошто (1735—1804).

гидаги француз қўшинлари билан бўлган урушларда қатнашиб, ўз ҳаёти, бойлиги, эркини юз маротабалаб таҳлика остида қолдирди. Ал-Аришдаги жангда турклар билан бирга асир тушади. Унга, бундан-буён ҳеч қачон Францияга қарши курашмайман деб қасамёд этсанг, озод қиламиш дейишади. Бироқ хатти-ҳаракати сингари қарашлари ҳам қатъий ва матонатли бўлган Комулк пошшо келажакда тақдирнинг ўзгариб қолишига қаттиқ ишонганидан охиригача курашишга аҳд қилиб, бу тақлифни рад этади. Кўп ўтмай у қочишта муваффақ бўлади ва жон-жаҳди билан курашга отилади.

6 марта, Яффа топширилганда, таслим бўлганлар қатори унинг ҳаёти сақланиб қолди. Аксарияти албан ёки арнаутлардан иборат бўлган тўрт минг асир Бона-парт қархисида сафланганда, у бу жасур аскарлар қўшилиб Суриянинг Аққа порти пошшосининг гарнизони кучайиб кетмасин деб чўчиди. Шу боисдан Бонапарт уларнинг ҳаммасини отиб ташлашга буйруқ берди, бу билан эса у ўзининг ҳеч нарсадан қайтмайдиган фотиҳ эканлигини исботлади.

Бу сафар Ал-Аришдагидек ҳарбий хизматни ташлайман, деб қасамёд этсанглар озод қиламиш, деган тақлифни қилиб ўтирумадилар. Ийӯ! Уларнинг барини ўлимга ҳукм қилдилар. Ўқ текканлар қумлоқ қирғоқча таппа-таппа қулайвердилар, ўқ тегмай қолган ва қутулдим, афв этиши деб ўйлаганлар эса бари бир ўша қояли қирғоқда кўз юмдилар.

Аммо Комулк пошшонинг пешонасига бу ерда ҳалок бўлиш битилмаган экан.

Французлар орасидан — тан бермоқ керак уларга — бу даҳшатли қирғиндан нафратланганлар ҳам топилди. Бу довюрак кишилар бир неча асирнинг ҳаётини сақлаб қолишига муваффақ бўлдилар. Халоскорлардан бири, савдо кемасининг денгизчиси тунда бу бахти қаролардан ҳали жони узилмаганлари бўлса керак деб қоялар томон жўнади, у ердан оғир яраланган Комулк пошшони топиб, уни ишончли ерга олиб бориб, парвариш қилди. Комулк пошшо бундай ҳимматни унута олармиди? Асло. Унинг ўз халоскорини қачон, қандай ва қай тақлифни тақдирлагани мазкур ҳаққоний ҳамда гаройиб

**MARSHALION JON SODRUYOT
КОМУЛК**

Шундай тақлиф, орадан уч ой ўтга, Комулк пошшо

Бонапарт Аққа останаларидаги жангда бой берди. Дамашқ ҳокими Абдулла бошчилигидаги турк қўшинлари 4 апрелда Иорданияни босиб ўтди, сэр Вильям Сидней қўмандонлигидаги инглиз эскадраси эса айни вақтда Суряя сувларида соқчилик қиларди.

Бонапарт Клебер ва Жюно¹ дивизияларини мададга юборганига, ҳатто Табор тоғидаги жангда туркларни тор-мор қилиб, ўзи ҳам етиб келганига қарамай фурсат ўтган эди; Наполеон Аққага қайтадан таҳдид қилиб келганида, у ерга аллақачон ўн икки минг кишилик қўшин мададга етиб келганди. Бунинг устига вабо тарқалди. 20 майда Бонапарт қамални бекор этди.

Шундан кейин Комулк пошшо Сурияга қайтишга жазм этди. Бундай безовта, хавотирли дамларда Мисрға қайтиш улкан эҳтиётсизлик бўларди. Фақат кутиш лозим эди, ана шунинг учун ҳам Комулк пошшо беш йил кутди. Ўзининг давлатмандлиги туфайли у Миср ҳукмдорининг ҳарислигидан сақланиш мумкин бўлган турли вилоятларда беками-қўст ҳаёт кечира оларди.

Худди мана шу йиллар мобайнида оғолардан² бирининг ўғли ҳамманинг диққат марказида эди, унинг жасорати 1799 йилдаги Абукир жангига яққол кўзга ташланган эди.

Гап ўзининг бундай обрў-таъсиридан фойдаланиб мамлукларни³ сulton Ҳисров пошшога қарши қўзғаб қўйган, Ҳисровнинг вориси Хуршидни тахтдан ағдаришга муваффақ бўлган ва ниҳоят, 1806 йили сultonлик ҳукуматининг ризолиги билан ўзини ҳукмдор деб эълон қилган Муҳаммад Али ҳақида бораётир.

Комулк пошшонинг ҳомийси Жаззар эса бундан икки йил муқаддам вафот этганди. Шундан кейин бу мамлакатда ўзини ёлғиз ҳис этган Комулк пошшо энди бехавотир Қоҳирага қайтсан бўлар деган қарорга келади.

Бу пайтда унинг ёши йигирма еттига етганди. Яқин-

¹ Жюно — герцог д'Абрантес (1771—1813), француузлар генерали. Бонапартнинг Италия ва Мисрға қилган юришларида қатнашган.

² Оғо — Туркияга тобе бўлган музофот ва вилоятлар ҳокими.

³ Мамлуклар — Миср сultonларининг шахсий гвардияси, улар мамлакатда катта эътиборга эга бўлганлар ва бир неча марта сарой тўнтаришларини амалга оширганлар. Мамлуклар 1811 йили Миср ҳукмдори Муҳаммад Али томонидан қирғин қилинган.

гинада катта меросга эга бўлиб, Мисрнинг энг олди бойларидан бирига айланган эди у. Ўйланишга асло майли йўқлиги ва одамовироқ бўлиб, танҳоликни ёқтиргани туфайли у ўзини бутунлай ҳарбий санъатга баҳш этган ва ҳарбий истеъдодини амалда қўллаш учун фақат қулай фурсат етишини кутиб ётарди. Унинг вужудида ёшликка хос ғайрат қайнаб-жўш урар, сиртга тошиб чиқиш учун ўзига йўл изларди. Бу ёшлик ғайрати унинг олис ва узоқ вақтлар давом этган саёҳатларида қўниш топди.

Комулк пошшонинг бевосита меросхўри йўқлиги сабабли вақти-соати етиб беҳисоб давлатим кимга тегади деган масала кўндаланг бўларди қаршисида. Бу вазиятдан фойдаланиб қоладиган бирор уруғ-аймоғи йўқмичкин?

Комулк пошшонинг ўзидан олти ёш кичкина, 1786 йилда туғилган Мурод деган бир қариндоши бор эди. Гарчи икковлари ҳам Қоҳирада истиқомат қилисалар-да, сиёсий маслаклари турли бўлгани учун ўрталарида борди-келди йўқ эди. Комулк пошшо Ҳсмонли империяси манфаатларига содиқ бўлиб, ўзининг бу садоқатини қандай исботлаганидан хабардормиз. Мурод эса тилида ҳам, амалда ҳам турклар таъсирига қарши курашар, Мұҳаммад Али Туркия сultonни Маҳмудга қарши фитналар уюштира бошлаганида унинг оташин мухлисига айланган эди.

Комулк пошшо қанчалик бадавлат бўлса, шунчалик қашшоқ бўлган Мурод унинг яккаю ягона қариндоши сифатида, лекин фақат муросага келганлари тақдирдагина ўз қариндошининг давлатига эга бўла оларди. Аммо бундай бўлиши мумкин эмасди. Аксинча, бу авлоднинг сўнгги вакиллари бўлган бу икки кимса орасидаги ихтилоф аламзадалик, адоват ва ҳатто нафратлашиш оқибатида фақат чуқурлашиб бораради.

Ўн саккиз йил мобайнида—1806 йилдан 1824 йилга-ча — Мұҳаммад Алиниң ҳукмронлигига ҳеч қандай ташқи урушлар таҳдид қилмади. Айни вақтда Мұҳаммад Али ўзининг собиқ шериклари, таҳтга чиқишига мадад берган ҳамкорлари—кундан-кунга таъсир-эътиборлари ўсиб, хатти-ҳаракатлари тобора хатарли тус олиб бораётган мамлукларга қарши курашишга мажбур бўлді. 1811 йилда бутун Миср бўйлаб уюштирилган ялпи қирғин Мұҳаммад Алини ички хатарлардан халос этди.

Шундан кейин ҳукмдор учун осойишта йиллар бошланди. Унинг Девон¹ билан алоқаси соз бўлиб қолаверди (сиртдан қарагандагина шундай эди). Аслида эса султон Маҳмуд Муҳаммад Алига ишонмасди — бунига асоси бор эди албатта.

Комулк пошшо кўпинча Муроднинг ёвуз ниятларига нишон бўларди. Муҳаммад Алиниңг ўзига бўлган илтифотидан фойдаланган Мурод ҳукмдорни бадавлат мисрликка қарши гиж-гижлаб, иғво қилишдан тинмасди. У ўз ҳукмдорига Комулк пошшо султон Маҳмуднинг тарафдори, туркларнинг дўсти эканини, уларни деб қон тўkkанини эслатиб турарди. Муроднинг айтишича, Комулк пошшо хавфли, шубҳали одам... эҳтимолки, жосус эмиш... Бир одамнинг қўлида шунчалик беҳисоб бойликтнинг бўлиши хатарли эмиш... Мурод шуҳратпараст ҳамда қатъиятсиз ҳукмдорнинг ҳарислик иштаҳасини қитиқлаш учун нимаики лозим бўлса, барини гапиради.

Бироқ бу нарса Комулк пошшони заррача ташвишга солмасди. У Қоҳирада ҳеч кимга қўшилмай шунчалар танҳоликда яшардики, унга қарши тузоқ қуриб илинтириш амри маҳол эди. Мабодо у Мисрни тарқ этганида ҳам ўзидан беш яшар кичик бўлган капитан Зо бошқардиган шахсий шхунасидагина олис сафарларга чиқарди, холос. Капитан Зо эса унга бениҳоя содиқ одам эди... Осиё, Африка ва Европа дengизлари бўйлаб сафар қиларкан, Комулк пошшо бутун инсониятга такаббурона лоқайдлик билан қаровчи, бемақсад ҳаёт кечирувчи кимсадек изтироб чекарди.

Китобхон эҳтимол, Комулк пошшо ўз ҳаётини сақлаб қолган анави француз дengизчини унугиб юбормадими кан, деб сўрап. Унуган дейсизми?.. Йўқ, ҳеч қачон. Бу нақанги хизмат унугилмайди. Лекин ўша дengизчи тақдирланганмикин? Йўқ. Балки Комулк пошшо уни кейинчалик мукофотлашни ихтиёр қилиб, навбатдаги дengиз саёҳати пайтида француз сувларига бориладиган қулай фурсатни кутаётгандир? Бунга ким ҳам жавоб берса оларди?..

1812 йилга келиб Комулк пошшо Қоҳирада қаттиқ назорат остида яшаётганини пайқаб қолади. Бир неча бор ҳукмдор мўлжаллаган саёҳатига чиқишига изн бермади. Комулк пошшонинг эрки таҳлика остида қол-

¹ Девон — Туркияда олий давлат идораси.

ди. Бу қариндошининг муттасил ғийбатининг оқибати эди.

1823 йили, ўттиз етти ёшида Мурод уйланишга аҳд қиласиди, лекин бу никоҳдан давлат ортиrolмайди. У ўшгина фаллоҳ қизига, деярли бир чўрига уйланади. Шунинг учун ҳам Муроднинг Мұҳаммад Али билан ўғли Иброҳимга яқинлигидан фойдаланиб, қўлидан келганича уларни Комулк пошшога қарши қўйиш йўлида қилган хатти-ҳаракатларидан ажабланмаса ҳам бўлади.

Бу орада Миср учун яна жангу жадал палласи бошлиниб, қилич ялонғочлашга тўгри келиб қолганди. 1824 йили Юнонистон сulton Маҳмудга қарши бош кўтарди. Сulton ўз тобеси бўлган Мұҳаммад Алини исёнчиларга қарши курашда мадад беришга чақирди. Бир юз йигирма кемадан иборат бўлган флот Иброҳим пошшо бошлилигига Мореяга томон йўлга тушиб, у ерда ўз қўшинларини жангга солади.

Бу воқеа Комулк пошшода яна ҳаётга қизиқиш уйғотади; йигирма йиллик танаффусдан сўнг яна янги хатарли сафарга отланишга, қўзғолон кўтарган Пелопоннесга қарши курашиб, сultonлик ҳақ-хуқуқини ҳимоя қилишга жон-жаҳди билан ошиқади. У Иброҳим лашкарлари сафига қўшилмоқчи бўлади, бироқ рад жавобини олади, сulton қўшинларида офицерлик қилиш майлини билдиради — бу истаги ҳам рад этилади. Миллионер қариндошини кўздан йўқотмасликдан манфаатдор бўлган анави бизга маълум шахснинг машъум қўли йўқмикин бунда?

Юнонларнинг озодлик йўлида олиб борган кураши бу мардонавор миллатнинг ғалабаси билан тугади. Иброҳим пошшо лашкарлари Юнонистонни уч йил шафқатсизларча қамал қилиб тургандан кейин, 1827 йилдаги Наварин жангидага инглиз, француз ҳам рус флотларининг бирлашган кучлари турклар эскадрасини яксон қиласидилар ва ҳукмдорни омон қолган кемалари ҳамда қўшинларини Мисрга чақириб олишга мажбур этадилар. Иброҳим пошшо Қоҳирага Мурод кузатувида қайтади. Мурод Пелопоннес уруши давомида у билан бирга бўлган эди.

Шу дамдан бошлаб Комулк пошшонинг аҳволи янада мушкуллаша борди. 1829 йили фаллоҳ хотини ўғил тугиб бергач, Муроднинг адовати минг чандон ортди. Давлати эмас, унинг оиласи ортганди, холос. Мурод

қандай бўлмасин Комулк пошонинг давлатини қўлга киритишига аҳд қилди. Ҳуқмдорнинг бу борада мадад беришидан асло шубҳаланмаса ҳам бўлади. Бундай муруват Мисрда янгилик эмас. Дарвоҷе, бундай ишлар фақат шарқдагина юз бермайди...

Китобхон Муроднинг ўғлиниң оти Соук эканлигини ёдда тутсин.

Вужудга келган вазиятга тўғри баҳо берган Комулк пошо фақат биргина чора: аксарият қисми олмос ва қимматбаҳо тошлардан иборат бўлган бутун бойлигини жамлаб Мисрдан олиб чиқиб кетишигина қолганини түшунди. Бу тадбир бадавлат мисрликнинг тамоман ишончини қозонган, Искандарияда яшовчи бир неча муҳожир ёрдамида бағоят эҳтиёткорлик ва усталик билан амалга оширилди. Ниҳоятда сир тута билишлик бу тадбирнинг муваффақиятли чиқишининг омили бўлди. Бу муҳожирлар кимлар эди? Қайси миллатдан эди улар. Буни ёлғиз Комулк пошонинг ўзи биларди.

Кўринишидан испан винолари сақланадиган бочкаларга ўҳшаган, темир чамбарлар билан мустаҳкамланган қўшқават деворли музъказгина учта бочкача Комулк пошонинг бор бойлигини жойлаш учун кифоя бўлди. Ниҳоятда эҳтиёткорлик билан бу бочкачалар Неаполитан кемасига чиқарилди; кейин капитан Зо ва минг бир хатардан мўъжиза билан омон қолган бойниклар эгаси ҳам худди ўша кемадан жой олишди: айғоқчилар унинг ортидан Қоҳирадан то Искандариягача изма-из эргашиб боришли, у ўша ердалигига ҳар бир қадамини назардан қочиришмади.

Беш кундан кейин кема Ладикияга лангар ташлади, у ердан эса Комулк пошо Алеппо¹ томон йўл олди. У шу шаҳарда истиқомат қилишга қарор берганди. Эндиликда у ўзининг собиқ бошлиғи, ҳозирда эса Аққага пошо бўлиб олган генерал Абдулланинг ҳомийлигига, Суриядга экан, Муроднинг фитна-фужурларидан хавотирланишнинг ҳожати бормиди? Гарчи Муҳаммад Али қанчалик қудратли бўлмасин, уни султонликка тобе бир чекка вилоятдан қидириб топа олармиди?

Ҳар қалай шундай бўлиши мумкин экан.

Ҳудди ўша 1830 йилда Муҳаммад Али султон билан алоқасини узди. Шуҳратпараст ҳуқмдор Маҳмуд би-

¹ Ҳозирги Халаб.

лан бўлган тобелик ипларини узиб, Мисрдаги мулкига Сурияни қўшиб олиш, эҳтимолки Усмонли империясига ҳукмдор бўлиш каби заминдор фикрларга журъат этганди. Можаро чиқариш учун баҳона топиш жуда осон эди.

Муҳаммад Али амалдорлари зулмидан эзилиб кетган фаллоҳлар Абдулла ҳомийлигида Суриядан паноҳ излаб қолдилар. Миср ҳукмдори қочоқларни қайтаришларини талаб қилди. Аққа пошиоси эса бундан бош тортди. Шунда Муҳаммад Али сultonдан Абдуллани қурол кучи билан таъзирини беришга изн сўраб қаттиқ туриб олди. Даставвал Маҳмуд фаллоҳлар Туркия фуқаролари, шунинг учун ҳам уларни Миср ҳокимиға қайтариб беришни истамаслигини айтди. Бироқ орадан бир оз фурсат ўтиб, Скутарий пошиоси қўзғолон кўттаргач, Маҳмуд ёрдам бермаганида ҳам, ўзини бетараф қилиб кўрсатиш ниятида унга хайриҳоҳлик билдириди.

Турли сабаблар, шу жумладан Левант портларида тарқалган вабо Иброҳим пошиш бошлиқ йигирма икки ҳарбий кема ҳамда ўттиз икки минг кишилик қўшиннинг ҳамласини тўхтатиб қолди. Шундай қилиб, мисрликлар Сурияга келиб тушишлари биланоқ ўзига таҳдид қиласажак хатар ҳақида бош қотириш учун Комулк пошионинг етарли вақти бор эди.

Комулк пошишо бу пайтларда эллик иккига қадам қўйганди, лекин бу қадар безовта ҳаёт кечирганидан ёшига нисбатан хийла қариб қолган кўринарди. Ҳафсаласи пир бўлган, ҳориган, деярли ноумидликка тушган Комулк пошишо фақат бир нарсани — оромнигина истарди. Буни у Алеппондан топарман деган эди, бироқ воқеалар тўғони яна унга қарши ҳамла қила бошлади.

Иброҳим Сурияга бостириб кириш тараддуvida турган бир пайтда Алеппода қолиш ақлданимиди? Ҳозирча ҳамма гап фақат Аққа шаҳри ва вилояти устида борарди. Аммо Абдулланинг ҳукмронлиги тугагач, Миср ҳукмдори ўз музaffer қўшинини тўхтатиб қолармикин? Қайсар пошиони жазолаш билан унинг шуҳратпарастлик ҳирси қаноатланармикин? Кези келиб қолганда ўзининг доимий истаги бўлган Сурияни батамом забт этиш йўлида бу қулай фурсатдан фойдаланишга уриниб кўрмасмикин? Аққани ишғол этгач, Иброҳимнинг сарбозлари Дамашқ, Сидон, Алеппога таҳдид қилмасмикин? Бу ўйларнинг бари жиддий хавф уйғотарди.

Бу гал Комулк пошшо қатъий қарорга келди. Муроднинг шахсан Комулк пошшони қўлга тушириш учун эмас, балки унинг бойлигини қандай бўлмасин, ҳатто талайгина қисмини Муҳаммад Алига бериб бўлса ҳамки, қўлга киритиш ниятида таъқиб этиб келаётгани аён эди. Демак, бойликни йўқотиш, шундай хилват жойга гум-дон қилиш керакки, токи ҳеч ким тополмасин! Ундан у ёфи воқеалар оқимига қараб бўлаверади. Башарти Комулк пошшо кейинчалик ҳаёти билан баробар бўлмиш Шарқни умрбод тарк этишга жазм қилгудек ёки Суриядаги вазият яхшиликка юз тутиб, у тағин қайтгудек бўлса, унда бойлигини яккаш ўзигагина маълум бўлган хилватгоҳдан олиб келаверади...

Капитан Зо Комулк пошшонинг режасици маъқуллади ва сир ҳеч қачон очилмайдиган қилиб, бу режани амалга ошириш йўлларини ўйлаб топди. Шхуна сотиб олинди, кема хизматига эса турли миллат кишиларидан ёлладилар. Матрослар аввал бир-бирини танимас, бир-бiri билан мутлақо алоқаси йўқ эди. Бошқа талайгина юклар орасида учта бочкачани ҳам шхунага ортишди. Уларга нима солингани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди албатта. 13 апрелда Комулк пошшо Ладикияда шхунага чиқди-да, очиқ дengиз томон сузиб кетди.

Комулк пошшонинг қаердалиги ўзига ва капитанагина маълум бўлган бирор оролни топишга қатъий аҳд қилганидан хабардор эдик. Даставвал кема экипажини чалғитиш, бирорта ҳам матроснинг шхунанинг қайси томонга ҳамда қаерга кетаётганини аниқлаётмаслигига эришиш зарур эди. Ўн беш ойлик сафар мобайнида капитан Зо муттасил йўлни ўзгартириб борди. Шхуна Ўртаер дengизидан чиқиб кетдими ёки қайтиб келдими? Кўхна Дунё мамлакатлари қирғоқларини ювиб турган бошқа дengизларга кириб ўтдими? Бу янги орол Европа сувларида топилдими? Ҳаммаси қоронғи эди кема экипажига. Фақат биргина нарса аён эди: шхуна навбати билан турли кенгликлар ва турли иқлим минтақаларини сузиб ўтдики, унинг шу топда қаерда турганини энг моҳир дengизчи ҳам аниқлаётмасди. Икки-уч йилга етадиган озиқ-овқат ғамлаб олинган шхуна чучук сув олганигина бирор қирғоқча яқинлашар, кейин тағин очиқ дengизга йўл оларди, қаерда сув олинганини ёлғиз капитан Зогина биларди, холос.

Биз энди ўз бойлигини дengизга улоқтироқчи бўлиб

турган дамда нажотбахш орол кўзга ташланиб қолгунига қадар Комулк пошонинг узоқ вақт сузидан хабардормиз.

Биз эслатиб ўтишга тўғри келган, Миср ва Сурия тарихига алоқадор бўлган воқеалар ана шулардан иборат. Энди биз бу мавзуга қайтмаймиз. Қиссамиз бундай жиддий муқаддимага қараб тахмин қилинганидан кўра бирмунча ғаройиб ва ғайри оддийроқдир. Бироқ қисса мустаҳкам асосга қурилмоғи лозим, муаллиф ҳам худди шундай қилди, ёхуд ҳеч бўлмагандан шундай бўлишига ҳаракат қилди.

У ЧИНЧИ БОБ

Номаълум оролнинг пўлат сандиққа айлангани

Капитан Зо елканларнинг баъзиларини йифиш ҳақида буйруқ, ҳамда дарғага тегишли фармойиш берди. Шимоли-шарқдан майнин субҳидам шабадаси эсади. Шхуна тумшуқдаги биринчи мачта елканини, пастдан иккинчи ва иккинчи мачтадаги энг пастки елканларини шамолга тутганича оролга яқинлашиб борарди. Бошқа елканлар йифиб қўйилганди, Башарти денгиз тўлқинланиб қолгудек бўлса, шхуна оролчанинг шундоқ биқингини насига яширина олиши мумкин эди.

Комулк пошшо капитан кўприкчаси панжарасига тирсакларини тираганича диққат билан олисларга тикилаётган пайтда, капитан ундан олдинроқда туриб, тажрибали денгизчиларга хос эҳтиёткорлик билан шхунани ҳеч қандай харитада кўрсатилмаган орол томон олиб борарди.

Ҳақиқатан бу ер хавф-хатарларга тўла бўлиши мумкин. Оҳиста мавжланиб турган денгиздаги маккор сув ости қояларини пайқаб олиш бафоят мушкул иш. Бу ерда кемалар юра оладиган чуқур жойни кўрсатиб турувчи бирор белги йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмасди-да, ахир. Афтидан, оролга бемалол яқинлашаверса бўладиганга ўхшайди—сув ости қоялари мутлақо кўринмайди. Боцман лот ташлаб, бирор хавфдан далолат бергувчи ҳеч нима топа олмади.

Кўёш тоңготар олдидаги туман пардасини йиртиб, ўзининг қия нурлари билан оролчани ёритаркан, бу субҳидам чогида бир милча нарида улар кўз ўнгидаги манзара намоён бўлди.

Оролча шунчалик мұжаз әдіки, фақат босқинчи, зиңда Англияни мустасно қылғанда, уни бирорта ҳам давлат күзға илмасди. Бу бир уом тошлоқ қояларнинг денгизчилар билан гидрографларга номаълумлиги ҳамда энг янги хариталарда ҳам белгиланмаганинг ёрқин далили—теварак-атрофдаги сувларни назорат қилиб туриш мақсадида уни Буюк Британиянинг иккинчи Гибралтарга айлантириб улгурмаганидир. Оролча чиндан ҳам яқингинада пайде бўлган ва одатдаги кемалар қатнайдиган йўлдан четда әди.

Оролча ташқи кўринишидан яхлит бир япасқи тепаликка ўшар, ҳамма томонини ўлчаб чиққанда аранг уч юз туазга етарди. Тузилиши жиҳатдан тухумга ўхшаб кетар, бўйи юз эллик, эни олтмиш-саксон туазча келарди. Лекин оролча мувозанат қонунлари билан баҳслашмоқчи бўлгандек бир-бирига мўъжизавий йўллар билан мингашиб кетган, бетартиб жойлашган қоялар тўплами эмасди. Оролчанинг сув бетига ер қобибининг аста-секин, бир маромда ўсиши натижасида чиқиб қолгани шубҳасиздир. Унинг қўққисдан бўлган ер ости силкинишлари оқибатида эмас, балки денгиз тубидан секин-секин ўсиб чиққани яққол кўриниб турарди. Оролчанинг қирғоқлари теп-текис, ҳеч қандай қўлтигу ҳеч қанақа кўрфазчалар йўқ. У табиат минг бир хил нақш ўйиб, минг бир тур ажиб жимжималар чеккан денгиз чиғаноқларининг бирортасига ўхшамас, балки устрицанинг устки қопқоги ёхуд—буниси аниқроқ бўлса керак—тошбақанинг косасини эслатарди. Бу коса ўртасига томон баландлаб бориб, унинг чўққиси денгиз сатҳидан бир юз эллик футча¹ баланд әди.

Оролчада бирор туп дараҳт бормиди? Битта ҳам. Үсимликлардан бирон нишона-чи? Ҳеч қандай. Одам қадам босганидан бирор далолат бормиди? Ҳеч қаерда. Оролчада тирик жондор зоти йўқ ва бўлиши мумкин эмас, бундан шубҳаланмаса ҳам бўлади. Шунинг учун ҳам агар Комулк пошто ўз бойликларини яширмоқчи экан, бу тошлоқ оролчадан маъқулроқ, хилватроқ, бехавотирроқ жойни топиб ҳам бўлмасди.

«Оролча атайлаб худди шу ишга яратилгапда-я!»— деб хаёлидан ўтказди капитан Зо.

Бу орада шхуна аста-секин елканларини йиғиб, шо-

¹ Ф у т — инглиз узунлик бирлиги, 30,4 сантиметрга тенг.

шилмай сузиб борарди. Оролчага етишга бир қабельтова
ча¹ масофа қолганда капитан лангар ташлашга буйруқ
берди. Шу заҳотиёқ чифирдан бўшатилган лангар туй-
нукдан шалдираб чиқаётган занжирни сургаганича йи-
гирма саккиз саржин чуқурликдан жой олди.

Оролчанинг қатлам-қатлам қирғоғи—ҳар қалай улар
яқинлашган томон—ниҳоятда тикка эди. Кема саёзга
ўтириб қолишидан чўчимай янада яқинроқ борса, қир-
гоққа тақалиб тўхтаса ҳам бўларди-ю, лекин, ҳар ҳолда
сал нарироқда тўхталгани маъқул эди.

Шхуна лангар ташлаб, боцман сўнгги елканларни
ҳам йигишга буйруқ бергач, капитан Зо тагин ўз кўп-
рикласига кўтарилиди.

— Катта қайиқ тушуришни буюрадиларми, жаноби
олийлари?—деб сўради у.

— Йўқ... ялиқ². Иккимиз тушганимиз маъқул.

— Ихтиёрингиз.

Бир дақиқадан кейин капитан иккита енгилгина эш-
какни ушлаганича ялиknинг тумшуғида, Комулк пошшо
эса қўйруқ томонида ўтиарди. Бирпасда мўъжазгина
қайиқча капитаннинг назарида қирғоққа чиқиш энг қу-
лай жой бўлиб кўринган ерга сузиб борди. Қоянинг ёри-
фига тўрт тишли лангарчани маҳкамлаб ўрнатишиди, Ко-
мулк пошшо ўз ҳукмига олган оролчага қадам қўйди.

Бу воқеа шарафиға ҳилпиратиб байроқ кўтарилимади,
замбараклар ҳам гумбурлагани йўқ! Оролни әгаллаш
учун унга бирор давлат вакили эмас, балки яна уч-
тўрт соатдан сўнг орқага қайтадиган бир шахсгина қа-
дам қўйганди.

Комулк пошшо билан капитан Зо авваламбор орол-
чанинг ён бағирлари қумлоқ пойdevор устида қад кў-
тармай, эллик-олтмиш градусли бурчак ҳосил қилиб,
тўппа-тўғри дengiz қаъридан чиқиб келганини кўришиди.
Оролча дарҳақиқат дengiz тубининг ўсиши оқибатида
найдо бўлгани шубҳасиз эди.

Улар оролчани текширишга киришдилар. Унинг бу-
тун теграсини айланиб чиқиб, аллақандай чақмоқтош
кристалларини топтаб ўтишаркан, ҳали бу ерга инсон
қадами етмаганини фаҳмлашди—ҳали инсон қадами ет-
маган бу тупроқда, тўғрироги жинсда ҳеч қандай издан

¹ Қабельтov — дengiz узунлик ўлчови, 185,2 метрга
теш.

² Ялиқ кипчиликнина, энсиз, тез сузадиган қайиқча.

ном-нишон йўқ эди. Оролча қирғоининг бирор ерида таркибида турли кислоталар бўлган денгиз тўлқинлари таъсирида ёмирилишдан нишона йўқ, уруғи шамол ёрдамида қоя ёриқларига тушиб униб чиқадиган оддий лишайник¹, денгиз укропи ёки денгиз йўсунинг ўхшаш бирон ўсимликнинг қораси ҳам кўзга ташланмас, биронта чифаноқнинг на ўлигию на тириги бор эди.

Оролнинг қуп-қуруқ кристалл юзасидан фақат сўнгги ёқсан ёмғир пайтида чуқурчаларга тўпланиб қолган ҳалқоблару у ер-бу ерда ётган парранда — бу атрофдаги ҳайвонот оламининг яккаю ягона вакиллари бўлган чорлоқларнинг гўнги кўзга ташланади, холос.

Оролчанинг теграсини айланиб чиққач, Комулк пошишо билан капитан юмалоқ тепаликнинг қоқ ўртасига юришди. Бу қояларнинг ҳеч қайсисида бир вақтлар ёки яқин орада одам боласи бўлганидан далолат берувчи заррача аломат сезилмасди. Чор атрофда тонг қоларли даражада, агар шундай ифодалаш жоиз бўлса, чинни дай топ-тозалик барқарор эди: на бирор тирналган чизик, на қатра дое бор эди...

Сайёҳлар марказий думалоқ тепалик устига кўтарилиларканлар, океан сатҳидан тахминан юз эллик футча баланддаги майдончага чиққиб қолишли. Ёнма-ён ўтириб олиб, қаршиларида намоён бўлган уфқни диққат билан кўздан көчира бошладилар.

Беадад сув ялангликларида қуёш нури жилваланар, атрофда кафтдеккина бўлса ҳам қуруқлик кўринмасди. Демак, бу орол ҳалқа шаклидаги, ўртасидаги кўрфазча энсизгина канал орқали очиқ денгиз билан туташадиган маржон ороллари тўдасига кирмас экан. Капитан Зо биронта елкан кўриниб қолмасмикан деб дурбини билан атрофни синчиклаб кузатарди. Денгиз мутлақо бўм-бўш эди, оролчадан ярим кабельтов нарида лангар ташлаб турган шхуна зарур бўлган бир неча соат мобайнида бегона кўзга ташланиб қолишдан мустасно эди.*

— Қаерда турганимизни яхши биласанми? — деб сўради Комулк пошшо.

— Албатта, жаноби олийлари, — деб жавоб берди капитан Зо. — Дарвоқе, янада аниқроқ бўлсин учун координатларни текшириб кўраман.

¹ Тошда, дарахтларнинг пўстлоғида ўсадиган майда ўсимлик.

— Ҳа, бу жуда мухим... Ҳар қалай, бу оролчанинг нечун харитага туширилмаганига сира ақлим бовар қилмаяпти.

— Менимча, бунга оролнинг яқинда пайдо бўлгани сабаб. Ҳар ҳолда унинг харитада йўқлиги сиз учун маъқулроқ. Бу срга қайтишни ихтиёр қилгудек бўлсангиз, оролчани истаган куни топа олишимизга бемалол ишонсак бўлади.

— Ҳа, капитан, бу нотинч, алғов-далғов кунлар ўтди дегунча! Бойликларим узоқ йиллар бу қоялар остида қўмилиб ётса нима қипти денг! Ахир, давлатимнинг Алепподаги уйимдан кўра бу ерда тургани хавфсизроқ эмасми? Мени талагани бу ерларга на ҳукмдор, на унинг ўғли Иброҳим, на анави муттаҳам Мурод кела олади!.. Бу қимматбаҳо нарсаларни Муродга бериш-а! Ундан кўра бойликларимни денгиз қаърига улоқтириб юборганим маъқул-ку!

— Бу энг қайгули зарурат!—деб жавоб берди капитан.—Ахир, денгиз ўзига ишониб топширилган нарсани асло қайтариб бермайди-да... Ҳар қалай номаълум оролчани топиш бахтига мушарраф бўлдик. У, албатта, бойликларингизни асрайди ва ўзингизга ҳаппаю ҳалол қайтаради.

— Кетдик,—деди Комулк пошишо, ўрнидан қўзгалиб.—Шхунамизни бирор кимса кўриб қолмасдан иложи боричча тезроқ бир ёқлик қилайлик бу ишни...

— Эшитаман!

— Қаерда турганимизни кемадагиларнинг ҳеч қайси билмаслигига имонинг комилми?

— Ишонтириб айтаманки, жаноби олийлари, ҳеч зор билмайди.

— Ҳатто қайси денгиздалигимизни ҳам-а?

— Бу бир ёқда турсин-у, қайси ярим шарда, Кўҳна ёки Янги Ҷунёда эканимиздан ҳам бехабар улар. Денгиз ва океанларни изгиб юрганимизга ўн беш ой бўлди, бу ўн беш ой ичida эса кема қитъалар орасидаги олам-жашон масофани босиб ўтиши мумкин.

Комулк пошишо билан капитан Зо ўзларини ялик куттиб турган жойга тушишди.

Қайиқка ўтираётib, капитан сўради:

— Жаноби олийлари! Бу ишни бир ёқлик қилиб, кеяни Сурияга қайтамизми?

— Йўқ. Мен Алеппога Иброҳимнинг лашкарлари

вилоятдан қувилиб, Маҳмуд ҳукмронлиги остида мамлакат яна осойишта ҳаёт кечира бошламасидан бурун қайтмайман.

— Вилоят Мұхаммад Али мулкига абадий қўшилиб қолади, деб ўйламайсизми?

— Асло! Пайғамбаримиз ҳаққи қасам ичаманки, асло!—деб қичқириб юборди бу тахминдан одатдаги соvuққонлиги йўқолган Қомулк пошшо.—Эҳтимол, Сурия бирмунча, ўйлайман, қисқагина вақтга Мұхаммад Али мулкига қўшиб олиниши мумкин. Олло таоло на қилса ўзи билади! Илло султон ҳукмига абадий қайтмаслик... Олло бунга йўл қўймайди!

— Жаноби олийлари, энди қаердан паноҳ топасиз?

— Ҳеч қаердан... ҳа, ҳеч қаердан! Башартиki бойликларим бу ерда бехатар тураркан, шу ерда қолсин! Биз эса, капитан, аллақачонлар бошлаган сафаримизни давом эттираверамиз...

— Бош устига, жаноби олийлари.

Кўп ўтмай Қомулк пошшо билан ҳамроҳи шхунага қайтиб келишди.

Соат тўққизлар чамасида капитан узунликни аниқлаш мақсадида дастлабки марта қуёшни кузатди; чошгоҳда, самовий чарофимиз меридианни кесиб ўтадиган паллада иккинчи кузатишни ўтказиши керак, ана ўшандада капитанга координатлар—узунлик ва кенглик аён бўлади. У секстантни келтиришни буюрди ва баландликни ўлчади, шундай қилиб, Қомулк пошшога ваъда қилганидек, ўлчашни пухта ҳамда тез бажарди. Натижаларни ёзиб олгач, капитан оролчанинг географик ҳолатини аниқлаш учун тахминий ҳисобни ишлаб чиққани каютасига тушди. Қатъий маълумотлар эса кенгликни ўлчаб бўлгач олинади.

Бироқ капитан ўз ишини бошлашдан аввал катта қайиқни ҳозирлашга буйруқ берди: унга анави учта бочкачани, чўқичлар, болталар ва цемент — хуллас Қомулк пошшонинг ўйлаган мақсадини амалга ошириш учун зарур бўлган ҳамма нарсани юклашни буюрди.

Соат ўнда ҳамма иш таппа-тахт бўлди. Олти матрос боцман бошчилигига қайиққа тушишди. Улар бу бочкачаларда нима борлигини ҳамда нима учун буларни кимсасиз оролчага кўммоқчи эканликларини билмасдилар. Бунинг уларга дахли бўлмагани туфайли асло ташвишлантирмасди ҳам. Сўзсиз итоат этишга ўргатилган ден-

гизчилар худди жонли машиналардай ҳаракат қилас-
дилар.

Комулк пошшо билан капитан Зо қайиқ қўйруғидан
жой олдилар, бир неча марта эшкак эшилиб, қайиқ зум
ўтмаёқ оролча қирғоғига этиб олди.

Аввало хилватгоҳ учун қулай ерни танлаш лозим
эди: бу жой шундай бўлсинки, кечакундуз тенглашган
вақтдаги довуллар палласида сув босмасин ҳамда ўпи-
рилиш таҳдид қиласидан баландликда бўлмасин. Бун-
дай қулай жой ниҳоят оролчанинг жануби-шарқий то-
монидаги бир ўткир чўққили қоянинг этагидан топилди.

Капитан Зонинг буйруғи билан матрослар бочкача-
лар билан асбобларни оролчага туширишди. Кейин ўра
қазий бошлишди.

Бу бағоят мушкул иш эди: чақмоқтош—жуда пишиқ,
қаттиқ жинс. Чўкичлар зарбидан четга сачраган чақ-
моқтош парчалари бочкачалар солингандан кейин ўра-
ни яна кўмиш учун зарур эди. Шунинг учун биттасини
ҳам қолдирмай бир жойга тўпланилди. Чуқурлиги ва
энни беш-олти футча келадиган ўрани ковлаш учун икки
соатча вақт кетди, бу энг даҳшатли довуллар ҳам мурда
оромини бузолмайдиган ҳақиқий лаҳаднинг ўзгинаси
эди.

Комулк пошшо ҳар доимгидек ўйга толиб ва гамгин
қиёфада, шилқим фикрлардан изтироб чекиб бир чекка-
да туради. У ўз-ўзидан: бойликларим ёнига ётиб, олам-
дан кўз юмиб қўя қолганим маъқулмасмикин, деб сў-
рарди... Дарҳақиқат, инсон зулми ҳамда макридан қо-
чиб қутулишга бундан кўра ишончлироқ паногоҳни
қайдан топа олади?

Бочкачалар ўрага туширилгач, Комулк пошшо улар-
га сўнгги бор назар ташлади. Бу дамда унинг қиёфаси
капитанг шундай галати бўлиб кўриндики, мабодо Ко-
мулк пошшо ўз буйруғини бекор этиб, қалбида ардоқлаб
хелган режасидан қайтса ва бойлигини олиб, яна
денизгизга чиқса ҳам асло ажабланмаган бўлурди.

Иёқ, у ишни давом эттираверинглар деб имо қилди.
Шунда капитан бочкачаларни бир-бировига тақаб қў-
йини ва чақмоқтош парчалари билан кўмиб, цемент би-
лан мустаҳкамлашини буюрди. Тезда оролча қояларидан
қаттиқликда қолишмайдиган қоришма тайёр бўлди. Ус-
тидии янга цемент билан қорилган бир талай тош парча-
лари солиниб, чуқур жойлар тўлатилгач орол билан бир

бутун, яхлит нарсага айланди-қолди. Орадан бир оз муддат ўтгач, ёмғир ҳамда шамолу бўронлар устини силлиқлаб унга жило беради, ана ўшандада бойлик кўмилган жойни мутлақо топиб бўлмай қолади.

Бу маҳфий жойни керак пайтда топа олишга ёрдам берадиган бирор ўчмайдиган белги қўйиш зарур эди. Уранинг ортидаги тик деворга боцман ўйиб белги қўйди. Бу белги Комулк пошшонинг одатдаги имзосининг аниқ тасвири — икки К ҳарфи, яъни исмининг биринчи ва охирги ҳарфи бўлиб, у мана бундай акс эттирилди:

Ҳ Қ

Энди оролда қиласиган ишлар қолмаган эди. Бойлик ўрага солиниб, суваб, бекитиб ташланди. Уни бу ердан энди ким топа олар, бу хилват жойдан ким ҳам қазиб чиқара оларди?.. Ҳеч ким! Бойлик бу ерда батамом бехатар сақланади. Бордию Комулк пошшо билан капитан Зо бу сирни ўзлари билан гўрга олиб кетганларида ҳам, то қиёмат қойимгача ҳеч зоф у ҳақда ҳеч нима билолмайди.

Боцман матросларга команда берди ва қайиқ оролдан нари сузиб кетди. Бир неча дақиқадан сўнг оролчани айланиб ўтди-да, Комулк пошшо билан капитан Зони ҳам олиб, уларни лангар ташлаб қимир этмай турган шхунага етказди.

Соат чоракам ўн икки. Ҳаво ажойиб. Кўкда қатра булат ўйқ. Чорак соатдан кейин қуёш меридианга етади. Капитан секстантни олиб, иккинчи марта ўлчов ўтказди. Сўнгра эрталаб соат тўққиздаги кузатиш бўйича соат бурчагини ҳисоблаб кенгликтин аниқлади. Шундай қилиб, оролчанинг координатларини ярим миль аниқликда белгилаб чиқди.

Бу ишларни тугатгач, капитан энди палубага чиқмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, Комулк пошшо каюта эшигини очиб кириб келди.

— Координатлар аниқланилдими? — деб сўради у.

— Ҳа, жаноби олийлари.

— Қани, кўрсат!

Капитан унга ҳисоблар ёзилган бир варақ қоғозни узатди. Комулк пошшо оролчанинг қаерга жойлашганини умрбод ёдда сақлаб қолмоқчилик уни синчилаб, бафуржа ўқиб чиқди.

— Бу қоғозни яхшилаб яшириб қўй ва эҳтиётлаб сақла!— деди у капитанга.— Ўн беш ой мобайнида юргаң йўлимизни ёзиб борган кема журналингга келса...

— Жаноби олийлари, уни ҳеч ким ҳеч қачон кўрмайди...

— Тамоман хотиржам бўлиш учун сен уни ҳозироқ йўқотасан...

— Хўп бўлади.

Капитан Зо шхуна босиб ўтган турли денгиз йўллари ва уларнинг қандай ўзгартирилгани ёзиб борилган журнални олиб, майда-майда қилиб йиртди-да, кейин фонус ўтида куидириб ташлади. Шундан кейин Комулк пошшо билан капитан палубага кўтарилиши. Шхуна куннинг қолган қисмини оролча ёнида лангарда ўтказди.

Кечки пайт соат бешларда гарб томонда, уфқда қорамтири булутлар пайдо бўлди. Булутлар йиртиғидан ботиб бораётган қуёшнинг даста-даста нурлари тушиб, денгизни олтиндек жилолантираади.

Капитан Зо бош чайқаб қўйди — тажрибали денгизчига ҳавонинг бундай ўзгариши ёқмаган эди.

— Жаноби олийлари,—деди у,—арави пастак булутлар кучли шамолдан дарак беряпти... Балки тунда бўрон турар!.. Бу оролча бизларни ҳимоя қила олмайди. Қош қорайгунча ундан ўн милча олислашиб олишимиз мумкин...

— Энди бизни бу ерда ҳеч нима тутиб туролмайди,— деб жавоб берди Комулк пошшо.

— Унда бўлса, лангарни кўтарамиз.

— Координатларни охирги марта текшириб кўрмайсанми?

— Йўқ, жаноби олийлари, ўз онамнинг зурриёди эканимга қанчалик ишонсам, бунинг аниқлигига ҳам шунчалик ишонаман!

— Унда лангарни кўтаравер!

— Эшитаман!

Тадорик ишлари зудлик билан бажарилди. Лангар кўтарилиб, елканлар шамолга росланди ва улар шимоли-гарбга томон йўл олдилар.

Кема қўйруғида турган Комулк пошшо то кечки гира-ширада шакли кўздан йўқолгунича оролчага тикилиб борди. Аста-секин бу тошлар уюми туман орасига кириб гойиб бўлди. Бироқ бадавлат мисрлик бу оролчани, у билан бирга эса юз миллион франк қийматга эга

бўлган олтин, олмос ва қимматбаҳо тошлардан иборат кўмиб кетаётган бойлигини истаган пайтида топа олишини яхши биларди:

Т Ў Р Т И Н Ч И Б О Б

Бир-бировига мутлақо ўхшамаган иккى дўст — Антифер тоға билан сабиқ кемачи Жильдас Трегоменлар қиссаси

Ҳар шанба соат саккизлар атрофида Антифер тоға ўзининг жони-дили бўлган трубкасини тутата-тутата ғазаб отига қамчи босарди. Бирор соатлардан кейин эса ҳамон жаҳлдан қизариб-бўзариб турган бўлса-да, ҳар қалай қўшниси ҳамда дўсти Жильдас Трегоменга заҳрини сочиб бўлиб, яна хотиржам тортарди. Унинг ғазабини қўзғайдиган нима эди ўзи? Бунинг боиси унинг кўхна атласидаги Меркатор¹ лойиҳаси бўйича чизилган ярим шарлар харитасидан ўзига керак бўлган нуқтани излаб тополмаётгани эди.

— Лаънати кенглик!—хитоб қилди у.—Жин ургур кенглик! Аммо-лекин агар жаҳаннамдан ўтганида ҳам мен уни барибир бошдан-оёғигача босиб ўтишим шарт.

Шундай дея Антифер тоға ўз ниятини амалга ошириш фурсатини кутиб, ўша кенглик бўйлаб тирноғи билан чизиб чиқди. Умуман бутун бошли харита қалам билан нуқилавериб, паргар билан ўлчанавериб элак сингари илма-тешик бўлиб кетганди.

Антифер тоғани бунақангি жазавага соладиган ўша кенглик сарғайиб кетганидан туси испан байроғига ўхшаб қолган бир парча қофозда мана бундай белгиланган эди:

Иигирма тўрт градусу эллик тўққиз минут (ш. к.)²

Шу сатрнинг остига, қофознинг бурчагига қизил сиёҳ билан:

Буни асло эсадан чиқармасликни ўғилчамга маслаҳат бераман, деб ёзиб қўйилган эди.

Шунинг учун ҳам Антифер тоға доим:

¹ Меркатор Герард (1512—1594) — фламанд математиги ва географик хариталарни чизувчи мутахассис. У таклиф этган усулдан ҳозиргacha денгизларда кема қатнови учун зарур бўлган хариталарни чизишда фойдаланилади.

² Ш. к.— шимолий кенглик.

— Хотиржам бўл, отажоним, бу кенгликин унутганим йўқ, ҳеч қачон унумтайман ҳам!.. Лекин бунинг нимага кераклигига ақлим етса худо урсин!—деб таクロрлагани-таクロрлаган эди.

Мана бугун, 1862 йилнинг 23 февраляда ҳам ҳамишагидек кечки пайт Антифер тоганинг жазаваси тутди. Фазабдан жиғибийрон бўлиб, қўлидан арқон сирғилиб чиқиб кетган матросдек бўралаб сўкинар, тишларини фижирлатар, ўчиб қолган трубкасини йигирма марталаб туатаркан кетма-кет гугурт чўпларини синдириб юборарди. Кейин у атласни бурчакка, стулни иккинчи томонга улоқтириди ва каминга ҳусн бериб турган каттакон дениз чифаноғини ғазаб билан полга урди-да, шундай жонжаҳди билан депсиниб-топтай бошладики, ҳатто шифтдаги тўсинлар қисирлаб кетди, найча қилиб ўралган картонни карнай қилиб оғзига тутиб, бўрон пайтидаги шовқинни босишига ҳаракат қилиб ўрганиб қолган баланд овозда бўкирди:

— Нанон!.. Эногат!..

Бири тўр тўқиётган, иккинчиси ўчоқбошида дазмол ураётган Эногат билан Нанон ичкари кириб келишаркан, хонаки бўронга барҳам бериш фурсати етганини фаҳмладилар.

Антифер тоға Сен-Малодаги қадимий ажойиб уйлардан бирининг эгаси эди. Уй гранитдан солинган бўлиб, олд томони От-Салль кўчасига қараганди. Уч қаватнинг ҳар қайсисида иккитадан хона бўлиб, энг юқориги қавати қалъа девори билан баб-баравар эди.

Бу уйни бир томоша қилинг-а, деворлари мусти-мустаҳкам — қадимиий тўп ўқлари уни тешиб ўта олмасди ҳам, темир панжарали деразалари энсизгина, эмандан ясалган вазмин эшигига металдан нақшлар чекилган, тепасида темир болғача осилиб туарар, Антифер тоға әшикни тақиллатган пайтларда унинг овози Сен-Сервангача етарди, томи черепица билан ёпилган, туйнукчиси бор, бу туйнукчадан ҳар нафасда истеъфодаги денгизчининг дурбини кўриниб қоладигандек эди.

Бутун шаҳарни ўраб турган қалъа девори муюлишига тақалган ярим қишлоқча, ярим мудофаа истеҳкомига ўхшаб кетадиган бу бинодан ажойиб манзара: ўнг томонда — Гран-бей, Сезамбр муюлиши, Пуант дю Деколле билан Фреэль, чапда эса — тўғон ва тўлқинтўсар, Ранс дарёсининг қўйилиши Динар яқинидаги Приёре

чўмилиш жойи ва ҳатто сурма ранг-кўкиштоб Сен-Серван жомеъси намоён бўларди.

Бир вақтлар Сен-Мало орол эди, Антифер тоға оролликман дея оладиган ўша замонларни эслаб ўқинар балки. Дарвоқе, Францияга талайгина улуғ кишиларни етказиб берган Арморнинг¹ ўша соҳилида дунёга келган ҳар ким ҳам фахрланишга ҳақли эди, булар орасида қуидаги улуғ зотлар бор эди. Дюге-Труэн² (ҳурматли денгизчимиз ҳиёбондан ўтиб бораркан, унинг ҳайкали ҳузурида эҳтиром билан бош эгиб ўтарди ҳамиша); Ламенне³ (рост, тоға бу ёзувчига мутлақо қизиқмасди), Шатобриан⁴ (Антифер тоға унинг энг сўнгги асари билангина таниш эди — сўз бу машҳур ёзувчининг Гранбей оролида қад кўтарган камтарона, айни вақтда улуғвор қабр тоши ҳақида бораётир).

Антифер тоға (Пьер-Серван-Мало) қирқ олти ёшда эди. Ўзи ва яқинларининг фаровон турмуш кечиришларига етгулик бирмунча давлат орттириб, истеъфога чиққанига бир ярим йил бўлганди. Сен-Мало портига қарашли икки ёки уч кемага капитанлик қилиб, бир неча йиллар давомида денгизлар бўйлаб сузгани эвазига ортирган маблағи йилига бир неча минг франк даромад келтиради. Ле-Байиф ва К° савдо хонадонига қарашли бу кемалар Ла-Манш соҳиллари, Шимолий, Болтиқ ва Уртаер денгизлари бўйлаб сузарди. Антифер тоға то бу юксак унвонга эришгунинга қадар хизмати юзасидан оламнинг озмунча томонларини кезмади. У тажрибали денгизчи, жасур, уддабурро, ўзига ҳамда бошқаларга нисбатан талабчан, ҳаёти таҳлиқада қолса ҳамки ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, ҳеч қанақангি тўсиқлардан чўчимайдиган ва асл бретонлардай қайсар одам эди. Умрининг қирчиллама йилларида тарк этгани денгизни қўйсамасмиди ў.. Эҳтимол бундай қарорга келишига

¹ А р м о р (сўзма-сўзига «денгиз юрти» дегани) — Франциядаги Бретан областининг кельтча номи.

² Д ѿ г е - Т р у э н (1673—1736) — флотдаги хизматини кўнгилли аскарлиқдан бошлаб, умрининг охирида Франция ҳарбий-денгиз кучларининг генерал-лейтенанти даражасигача кўтарилган француз денгизчиси.

³ Л а м е н н е (1782—1854) — аббат, француз публицисти ва сиёсий арбоби.

⁴ Ш а т о б р и а н (1768—1848) — француз ёзувчisi ҳамда сиёсий арбоби. Ўз васиятига кўра Сен-Мало яқинидаги яккаю ёлғиз қояга дағи этилган.

саломатлиги сабаб бўлгандир дерсиз? Асло бундай эмас. У гёё Армор денгизи соҳилларидағи гранитдан йўнилгандаи бақувват эди.

Чиндан ҳам бунга қаноат ҳосил қилиш учун унга бир назар ташлаш, унинг момақолдироқдай гулдурак овозини эшитиш, унинг маҳкам қўл сиқишини ҳис этишининг ўзи кифоя эди. Ўрта бўйли, яғриндор, чорпаҳилдан келган одамни кўз олдингизга келтириб кўринг-а. Мана унинг алоҳида белгилари: боши кельтларникидек каттакон; сочи тикандай, юзи денгиз бўронларида чиникқан, жануб кенгликларида офтобда куйиб, қорайган бетини қоплаб олган мошгуруч соқоли худди тоғу тошларда чирмашиб ётган йўсинга ўхшайди; бароқ қошлари остидан боқиб турган қора ўйноқи кўзлари мушукникидек чақнайди; ниҳоятда каттакон ва узун бурни қаншарида ингичкагина бўлиб, учига томон ялпайиб боради; эгасининг оғзидан тушмайдиган трубкани муттасил гажиб турадиган тишлари йирик-йирик, бақувват; баногўши осилган, тук босган қулоги супрадек; ўнг қулогига лангарча тасвири пайвандланган жез балдоқ тақиб олган; ниҳоят, танаси хинчароқ, оёқлари эса кема биқини ҳамда тумшуғидан бўладиган ҳар қандай чайқалишга дош берга оладиган бақувват.

Антифер тоганинг бутун важоҳатидан жисмоний ва маънавий забардастлиги яққол кўзга ташланиб турарди. Саломатлиги темирдай мустаҳкам бу одам яхши еб, яхши ичишнинг лаззатини билади, у узоқ йиллар соғсаломат, бақувват юрадиган одамлар тоифасидан.

Бироқ бундан қирқ йил муқаддам қавм черковининг дафтарига Пьер-Серван-Мало-Антифер деган узундан-узун ном билан қайд этилган бу тан ва жон бирикмаси ўз хилватгоҳида қанчадан-қанча жаҳл, қанчадан-қанча асабийлик, қанчадан-қанча қизиққонликни асраб ётибди дениг!

Бу оқшом ҳам унинг жазаваси тутиб, жиғибийрони чиқдики, бу мусти-мустаҳкам уй ларзага келгандай бўлди, кечакундуз тенглиги палласида эллик фут кўтарилиб, шаҳарнинг ярмини кўпикларга тўлдириб юборадиган кучли сув тошқинларидан бири гёё уйнинг пойдеворига зарб билан келиб урилди деб ўйлаш мумкин эди.

Қирқ саккиз ёшлардаги бева Нанон Ле Гоа тажанг денгизчимизнинг опаси эди. Унинг oddий деҳқон бўлган эри Ле Байиф савдо хонадонида ҳисобчилик қиласарди.

У ёш ўлиб кетди. Ундан қолган қизи Эногатни Антифер тоға ўз тарбиясига олиб, ўз ҳомийлик бурчини сидқидиллик билан адо этиб келмоқда. Нанон кўнгилчан аёл эди. У укасини астойдил севар, ундан чўчир ва айниқса ғазаби қўзиб, жазаваси тутган пайтларда ташвишга тушиб қоларди.

Мовий кўз, малла соч, бетлари сутга чайиб олингандай оппоқ, қадди-қомати хушбичим, оқила, ажойиб қиз Эногат онасиға қараганда бирмунча дадилроқ бўлиб, баъзи-баъзида ўзининг баджаҳл валинеъматига дакки бериб турарди.

Тоғаси эса ўз жиянини сидқидилдан яхши кўрибгин на қолмай, уни бутун Сен-Малода энг сулув қиз деб ҳисоблар ва худди шунингдек, энг баҳтли қиз бўлишини орзу қиласди. Бироқ, афтидан унинг баҳт ҳақидаги тушунчаси сулув Эногатни қаноатлантира олмасди.

Иккала аёл ҳам оstonада пайдо бўлишди: бирининг қўлида тўр тўқийдиган узун игна, иккинчисиникида — қизиб турган дазмол.

— Вой худойим-эй, нима бўлди ўзи?—деб сўради Нанон.

— Анави менинг кенглигим!.. Падарига лаънат ўша кенглигни!..—деб бўкирди Антифер тоға ва бошига шундай мушт туширдики, бу зарбага табиат шоввоз денгизчимизга ато этганидан бўлак бирорта ҳам бош суюги дош бера олмаган бўларди.

— Тоғажон,— деди Эногат,— ўша қуриб кеткур кенглик шунчалик жигибийрон бўлиб, бутун хонани остинустин қилишга арзийдими-я!..

Шундай деб қиз полда ётган атласни олди, бу пайт Нанон худди пороҳ билан портлатилгандай майда-майда бўлиб ҳар томонга сочилиб кетган чифаноқ парчаларини йиғиштиарди.

— Буни сиз синдирдингизми, тоға?

— Да, мен, қизалоғим... Агар бошқа одам қилганида-ю, соғ қолмасди-я!

— Нимага полга улоқтирдингиз?

— Қўлим қичиб қолди-да!

— Бу чифаноқни бизга акам совға қилганди,—деди Нанон,—ахир сиз уни...»

— Хўш, у ёфи-чи?.. Буни синдирмаслигинг керагиди деб эрталабгача минғиллаганингда ҳам, бари бир энди уни бут қилиб бўлмайди!

— Тоғаваччам Жюэль нима дейди энди? — хитоб қилди Эногат.

— У ҳеч нима демайди, агар индамаса, маъқул иш қилган бўлади! — деб ўша заҳотиёқ эътиroz билдириди Антифер тоға, қаршисида фақат икки аёлгина тургани ва уларга заҳрини сочиб, жаҳлини бутунлай ёза олмаслигидан афсусланиб. — Ҳа, айтгандай, — қўшиб қўйди у, — Жюэль қаёқда ўзи?

— Унинг Нантга кетганини ўзингиз яхши биласиз-ку, ахир, — деб жавоб берди қиз.

— Нантга? Бу қанақаси! Нантда нима қиларкан?

— Тоға, ахир ўзингиз юбордингиз-ку уни... ўзингиз биласиз-ку... олисга сузадиган кема капитани унвонини олиш учун имтиҳон топширади.

— Олисга сузадиган кема капитани... Олисга сузадиган кема капитани эмиш-а! — деб тўнгиллади Антифер тоға. — Менга ўхшаб яқинга қатнайдиган кема капитани бўлиш камлик қилиб қолибди-да у кишига?

— Ахир бу ўзингнинг маслаҳатинг-ку, ука... ўзинг шуни истаган эдинг-ку...

— Ҳа, менинг истагим бу... Нима ҳам дердим, жуда қойил баҳонани топибсанлар!.. Борди-ю мен хоҳламасам у... ҳалиги... ўша Нантга бормас экан-да, а? Бари бир имтиҳондан йиқилади у...

— Йиқилмайди, тоға.

— Ҳа, йиқилади, жиян!.. Агар йиқилиб келадиган бўлса, боплаб қутиб оламан... бир адабини берай, ҳа, тумшуғини эзисб қўяй!

Кўрятсизми, бунаقا одам билан гаплашиб бўларканми! Бир томондан қараганда Антифер тоға Жюэлнинг олисга сузадиган кема капитанлигига имтиҳон топширишини истамасди, иккинчи томондан эса, башарти у имтиҳондан қулайдиган бўлса тоза эшитадиганини-эшитади, шунингдек «анави имтиҳон олувчи эшак мия домлалару ўша гидрографияфурушлар» ҳам қуруқ қолмасди.

Аммо Эногат йигитнинг имтиҳондан йиқилмаслигига ишонар эди, албатта. Нега деганда у аввало қизнинг тоғаваччаси, иккинчидан ақлли ҳамда тиришқоқ ва ниҳоят, улар бир-бировларини севишади, бир ёстиққа бош қўйишга аҳди-паймон қилишган. Ана шу уч далил-исботдан маъқул ва маъзурроғини бир топиб кўринг-а!

Боз устига Антифер тоғанинг жияни бўлиб, Жюэль

то балоғатта етгунига қадар унинг қарамоғида яшагани ва тарбияланғанлигини эслатиб ўтмоқ даркор. У гўдаклигидәёқ етим қолғанди. У туғилиб дунёни кўргани онда онаси оламдан кўз юмган, бир неча йилдан сўнг эса флот лейтенанти бўлган отасидан ҳам айрилганди. Ана шунинг учун ҳам Жюэлни амакиси ўз васийлигига олганди. Шу боисдан унинг қисматига денгизчилик битилгани асло таажжубланурли эмас, бинобарин, Эногатнинг эса унинг олисга сузадиган кема капитанлигига муваффақиятли имтиҳон топширишига бўлган ишончи ҳар томонлама асосли эди. Антифер тоға ҳам бундан шубҳаланмасди-ю, лекин ҳозир авзойи ниҳоятда бузуқлигидан ҳеч қанақанги фикрга қўшила олмас ва кўнглига қил ҳам сиғмасди.

Бўйи етиб қолган қиз учун эса бу жуда муҳим эди, зероки тоғаваччаси билан икковлари битишиб қўйганларига биноан Жюэль олисга сузувчи кема капитани унвонини олиши биланоқ никоҳ тўйлари бўлиши керак. Икки ёш бир-бировини шундай покиза ва шундай қайноқ, самимий муҳаббат билан севардиларки, ана шундай севгигина олам-олам баҳт эҳсон эта олиши, ширин ҳаёт баҳш этиши мумкин эди. Нанон бутун оила учун қувончли бўлган ана шу никоҳ дамларини интизорлик билан кутарди. Зотан тоға ва айни вақтда валинеъматлари бўлмиш қудратли оила бошлиғи розилик берган... ёки, ақалли куёв капитан унвонини олганидан кейин розилик беришга ваъда қилган экан, бу никоҳга нима ҳам монеъ бўла оларди?

Жюэль даставвал Ле Байиф савдо хонадонининг кемаларида юнгалик, кейин давлат кемаларида матрослик ва, ниҳоят, уч йил савдо кемаларида лейтенантлик хизматларини ўтаб, денгизчилик мактаби босқичларини тўлиқ босиб ўтган эди. Ана шундай қилиб, у ўз касбини тажрибавий ҳамда назарий жиҳатдан пухта эгаллаган эди. Антифер тоға ичida жияни билан фахрланарди. Лекин у, эҳтимол, қалбида бундай ажойиб йигитнинг бадавлатроқ қизга уйланишини ва шунингдек Эногатнинг ҳам давлатмандроқ одамга тегишини орзу қиласарди, зеро бутун музофотда ундан соҳибжамолроқ қиз йўқ эди. «Ҳатто бутун бошли Иль ва Вилен департаментларида ҳам йўқ!»— деб такрорларкан у ўзининг бу фикрини Британинг бошдан-оёғигача ёйишга ҳам тайёр эди.

Бир кун эмас, бир кун миллион-миллионлаб бойлик қўлига киришини ўйлар экан — гарчанд йилига олаётган беш минг даромади баҳтиёр ҳаёт кечиришларига етиб-ортса-да — чеки-чегараси йўқ ширин хаёлларга берилиб кетиб, эс-хушидан айрилаёзарди тоға...

Бу орада Эногат билан Нанон ана шу тўполончи одамнинг хонасини йигишириб, тартибга солиши, афуски унинг бошини эмас, хонасинигина тартибга солишиди. Шу аснода бошини тартибга солиш, у ерга уя қуриб олган капалагу ўргимчаклардан, ўзгача айтганда — хом-хаёллардан халос этиш учун шамоллатиш, артиб-тозалаш лозим эди.

Шу топда истеъфодаги денгизчи хонада у ёқдан-бу ёққа бориб-келар, кўзларидан ўт чақнарди. Бу эса ҳали бўроннинг тинмаганини ва дақиқа сайин гулдурак билан яна қутуриб қолишини англатарди. У деворда осиғлиқ турган барометрга қараб-қараб қўяркан, ғазаби янада авжга миниб бораётганга ўхшарди, чунки бу аниқ ва ҳалол ишлайдиган асбоб «очиқ ҳаводан» далолат бериб туради.

— Демак, Жюэль ҳали қайтмабди-да, а? — деб сўради у Эногатга қараб.

- Йўқ, тоға.
- Соат аллақачон ўн бўлди-ю!
- Йўқ, тоға.
- Мана кўриб турибсизлар, у поезддан кеч қолади!
- Йўқ, тоға.
- Ҳа-ҳа, шунаقا дегин! Гап қайтаришни бас қиласанми, йўқми?
- Йўқ, тоға.

Бу ёш қизча Наноннинг зўр бериб қилаётган имишораларига эътибор ҳам бермай, ўз қаллигини тили тийилмас Антифер тоганинг ноҳақ ҳамлаларидан ҳимоя этишга қатъий жазм қилган эди.

Момақалдироқ ҳар зумда гулдураб қолиши сезилиб турарди. Бироқ тоганинг вўжудида тўпланиб, портлай деб турган электр қувватини жиловлаб тарқатиб юборадиган яшин қайтарғич йўқмикин?

Афтидан, бор эди бундай яшин қайтарғич. Ана шунинг учун ҳам Антифер тоға:

— Трегомени топиб келларинг олдимга! — деб хонани бошига кўтариб бақираркан, Нанон билан унинг қизи зинғиллаганча югуриб кетишиди.

Улар кўчага отилиб чиқдилар-у, Трегоменни излаб кетдилар.

— Эй, худойим-эй! Ишқилиб уйда бўлсинда у!— дейишарди чопиб бораётиб.

Бахтларига Трегомен уйда экан, орадан беш минут ўтмаёқ Антифер тоганикига етиб келди.

Жильдас Трегомен эллик иккига қадам қўйган эди. Унинг қўшниси билан ўхшаш томонлари қўйидагилардан иборат эди: у ҳам Антифер тоғага ўхшаб бўйдоқ эди; тоға сингари кўп йиллар кемада сузиб, у ҳам истеъфога чиққанди, ниҳоят, униси ҳам, буниси ҳам малуин, яъни сен-малолик эди. Ана шу билан улар орасидаги ўхшашлик тугарди. Чиндан ҳам Жильдас Трегомен оғир-вазмин ва ювош, Антифер тоға эса қизиқон ва бақироқ, шанғи одам эди. Биринчиси қанчалик кўнгилчан, юмшоқ табиат одам бўлса, иккинчиси шунчалик жizzаки эди; Жильдас Трегомен қанчалик файласуфона ақл юритса, Антифер тоға файласуфликдан шунчалик йироқда эди. Уларнинг хулқ-атворлари билан боғлиқ бўлган фазилатлар ана шулар. Ташқи қиёфаларида ҳам шунга ўхшаш ер билан осмонча фарқ бор эди. Шунга қарамай улар ниҳоятда дўст эдилар. Антифер тоганинг Жильдас Трегоменга нисбатан бўлган дўстона ҳислари тушунарли эди-ю, лекин Трегоменнинг Антифер тоғага мойиллик ва яқинлиги сабабини ақл бовар қилмасди. Бунақа одам билан дўстлашиш осон эмаслиги ҳар кимга ҳам аён-ку, ахир.

Биз ҳозиргина Жильдас Трегомен кемада сузарди дедик; лекин денгизчининг денгизчиidan фарқи бор. Башарти Антифер тоға яқинга қатнайдиган кема капитани бўлгунига қадар савдо кемаларида денгизчилик қилиб, ер шарининг талайгина денгизларида сузган бўлса, унинг ҳамсояси, бева хонимнинг ўғли бўлганлиги туфайли ҳарбий хизматдан озод этилган Жильдас Трегомен эса аксинча флотда матрослик қилмаган ва ҳеч қачон денгизда сузмаган эди.

Ҳа! Ҳеч қачон денгизга чиқмаган! У Ла-Маншни фақат Канкаль тепалиги¹ ва ҳатто Фреэль бурунидангина кўрган, бундан нарисига журъат этолмаган. У дарё-

¹ Канкаль — Сен-Малодан ўн тўрт километр нарироқдаги, Фреэль буруни каби бир тепаликка жойлашган порт шаҳарча.

да юк ташувчи кема каютасида оламга келган ва унинг бутун ҳаёти ана шу кемада ўтган. Даставвал «Гўзал Амелия» кемасида хизматчи, кейинроқ эса унинг эгаси сифатида Ранс дарёси бўйлаб Динардан Динанга, Ди-нандан эса Плюмога тахта-ёғоч, вино, кўмир, хуллас нимани буюришса шуни ташиган. Иль, Вилен ва Кот-дю-Нор департаментларида бошқа дарёларни кўрган-билигани ҳам даргумон. Антифер тоға шўр сувларда қатновчи чинакам денгизчи экан, Жильдас Трегомен эса чучук сувларда қатнайдиган оддийгина кемачи эди. Оддий кемачи Жильдас Трегомен бу устаси фаранг денгизчи олдида ҳеч гап эмасди-да, ахир! Ана шунинг учун ҳам Трегомен қўшниси ва дўстига тан берар, унинг олдида ўзини паст тутарди.

Жильдас Трегомен Антифер тоғанинг уйидан юз қадамча нарироқда, Тулуза кўчасининг охирида, қалъа девори ёнгинасидаги шинамгина уйда истиқомат қиларди. Уйнинг бир томонидан Ранс дарёсининг мансаби, иккинчи томонидан очиқ денгиз кўзга ташланиб турарди. Уй соҳиби бақувват, ниҳоятда ягриндор, бўйи беш футу олти дюйм келадиган новча одам эди; чорпаҳилдан келган бу одам доим икки қатор суяқ тугма қадалган кенг нимча билан елкаси ва ўмизлари бурмали қора матросча блуза кийиб юрар, уст-боши ҳамиша чип-чиннидай бўларди. Унинг забардаст елкаларига туташган қўллари шунчалик баҳайбат эдики, оддий одамларнинг сонидай, панжаси эса куракдай келарди. Девқомат, алп келбатли Жильдас Трегоменниң қандай бақувватлилиги ўз-ўзидан кўриниб турарди. Аммо у соддадил Геркулеснинг ўзгинаси эди. У ҳеч қачон ўз қудратини ишга солмас, бирор одам билан саломлашаётган ёки хайрлашаётганида яна қўлини эзиб юбормай деб чўчиганидан бош ва шаҳодат бармоғи билангина қисиб сўрашиб қўя қоларди. Танасидаги куч эса мудраб ётганга ўхшарди. Унинг куч-қуввати ҳеч қачон тўсатдан жўшиб кетмас, борди-ю, шундай бўлиб қолганида ҳам у асло ўзини койитмасди.

Мабодо Жильдас Трегоменни машинага ўхшатадиган бўлсақ, бу чоғда у бир зарба билан ҳар қандай темир парчасини парчинлаб юборадиган вертикал болғани эмас, балки энг қаттиқ прокатни аста-секин букадиган гидравлик прессни эслатади. Афтидан бу унинг оғир-вазминлиги, босиққонлигининг оқибати бўлса керак.

Соябони кенгбар шляпа кийиб олган боши каттакон, сочи сип-силлиқ, чаккасида котлет нусха бакенбард, камонсимон букик бурин эса ўзига хос табиатидан далолат бериб туради, лаблари доим жилмайиб туради, юқориги лаби ичкарироқ ботгап, қат-қат гўштдор даҳани эса олдга сал туртиб чиққац, қатра тамаки тутуни кўрмаган тишлири инжудек оппоқ (фақат биттагина курак тиши йўқ эди, холос); сап-сариқ бароқ қошлари остидан тиниқ кўзлари мулойим боқиб туради; Ранс дарёси елларида қорайган, аммо ҳеч қачон шиддатли океан бўронларини кўрмаган юзи бугдой ранг эди.

Жильдас Тргомен ана шунаقا мулойим табиат, хушахлоқ одамлардан бўлиб: «Пешинда келинг... Соат иккода келинг», дейилса, ҳамиша вақтида аниқ етиб келадиган, ҳар қачон хизматингизга ҳозир турадиган одамлар тоифасидан эди. У Антифер тоганинг ғазаб тўфони урилиб яксон бўладиган мустаҳкам қоядай бир гап эди. Тоганинг кайфи бузилиб, фигони фалакка чиқа бошлаши билан Жильдас Тргоменга одам юборишар, у ўша заҳотиёқ ғазаб отига минган қўшнисининг қошига етиб келар ва ҳар қандай ғазаб пўртанаасига дош бериб тураверарди.

«Гўзал Амелия»нинг эгасини уйдагиларнинг бари— уни ўз ҳимоячиси деб билган Нанон ҳам, уни ўз отасидай севган Жюэль ҳам, унинг бети ва бирорта ажини йўқ сип-силлиқ пешанасидан ўпадиган Эногат ҳам, хуллас ҳаммалари сидқи дилдан яхши кўришарди. Жильдас Тргоменнинг юзида бирорта ҳам ажини йўқлиги физиономистларнинг айтишича, унинг осойишта ва вазмин табиатининг шубҳасиз далилидир.

Ўша куни кечки пайт, соат тўрт яримларда, Жильдас Тргомен иккинчи қаватдаги хонага олиб чиқувчи тахта пиллапоядан юқорига кўтарилади.

Унинг вазмин, салмоқли қадамлари остида зина поялари қисирларди.

У эшикни очди-ю, Антифер тогага рўпара бўлди.

БЕШИНЧИ БОБ

*Жильдас Тргоменнинг Антифер тогага эътиroz
биддиришдан ўзини аранг тийиб қолгани*

- Ниҳоят етиб келибдилар-да, қайиқчи!
- Мени чақиртиришинг биланоқ бу ёққа отилдим, қария...

— Лекигин анча маҳалгача имиллаб югурибдилар да ўзлариям!

— Йўлга қанча вақт кетса худди ўшанча.

— Ростданми?.. Худди «Гўзал Амелия»да сузиб келганга ўхшайдилар-а.

Жильдас Трегомен ўзини гўё тез юрар денгиз кемалари олдида габарасининг¹ тошбақадай имиллаб юришига шама қилинаётганини тушунмаётганга солди. У ҳамсоясини авзойи бузилган кайфиятда кўриб асло ажабланмади ва одатдагидек унинг таъна-дашномларига чидам билан бардош беришга аҳд қилди.

Антифер тоға Трегоменга қўлини узатди, у бўлса бош ва шаҳодат бармоқлари билан авайлабгина сиқиб кўришди.

— Ҳой, жин ургур! Сал эви билан сиққин-да!

— Авф этсан... атайлаб қилганим йўқ...

— Худди шу атайлаб қилишинг етмай турувди-да ўзиям!

Кейин Антифер тоға Жильдас Трегоменга хона ўртасида турган стол ёнига ўтири дегандек ишора қилди.

Трегомен индамай стулга ўтириди-да, пошнаси йўқ каттакон бошмоқ кийган оёқларини чалиштириди. Сўнгра у бурчларига лангар нусхаси тикилган зангори ва қизил гулли рўмолчасини тиззасига ёзди.

Рўмолчага тикилган лангар суратларига кўзи тушган Антифер тоға албатта елкасини учирив қўярди.. Юк ташувчи кема эгасида лангар бўлиш зап ажойиб ишда!.. Бу габарага фок-мачта, гrott-мачта ёки бизань-мачта ўрнатгандай бир гап эди-да, ахир!

— Қиттак конъяқдан отасанми, қайиқчи!— деб сўради у иккита қадаҳ билан графинни яқинроққа сураркан.

— Оғзимга олмаслигимни ўзинг биласан-ку, қария.

Бу ҳол уй соҳибининг иккала қадаҳни ҳам тўлдиришига асло монеълик қилмади. Антифер тоға ўн йиллар мобайнида қарор топган одатларига кўра ўз қадаҳини ичиб бўлгач, ҳамсоясининг тегишини ҳам отиб юборар эди.

— Мана энди гаплашиб оламиз.

— Нима ҳақда!— деб сўради Жильдас, гарчи уни нима мақсадда чақирганларини жуда яхши билсада.

¹ Габара — истеъмолдан қолган туби ясси юк ташувчи кема.

— Нима ҳақда дейсанми?.. Ўша ҳақда бўлмай нима ҳақда гаплашардик...

— Э-ҳа!. Аnavи лаънати кенглиқдаги сени шунчалик қизиқтирган ўша нуқтани топдингми ахийри?

— Топдингми? Қани айт-чи, қандай қилиб топаман? Аnavи иккита маҳмадонанинг чакаги-чакагига тегмай сайраётган дийдиёларига қулоқ солиб-а?

— Ювошгина Нанон билан сулув Эногатни шундай деяпсанми ҳали?

— А-ҳа! Ҳамиша уларнинг ёнини олиб, менга қарши чиқишингни яхши биламан!. Аммо-лекин гап бунда эмас. Отам Томаснинг оламдан кўз юмганига мана саккиз йил, ҳа-ҳа, саккиз йил бўлди-ю, бироқ бу нуқта борасидаги ишимиз олдинга бир одим ҳам жилмади.. Аллақачон бунга барҳам беришнинг вақти етди.

— Менга қолса,— деди Жильдас Трегомен кўзларини қисиб,— аллақачон бас қилардим.. бу ишни бир умрага ташлаб юборардим.

— Хўш, ҳали шунаقا дегин!.. Ўлим тўшагида ётган отамнинг васияти нима бўлади? Хўш, нима қилган бўлардинг уни?.. Бу мен учун муқаддас бурч!

— Афсус, ҳурматли отанг бошқа ҳеч нима демаган экан-да...— жавоб берди Жильдас Трегомен.

— Унинг ўзи бошқа ҳеч нарсани билмаса яна нимани айтарди!. Минг лаънат! Наҳотки куним битгунича мен ҳам ҳеч нарсани аниқлаёлмасам?

Жильдас Трегоменинг, эҳтимолдан холи эмас бу... ва ҳатто, қанийди энди шундай бўлса, деб юборишига оз қолди, лекин шундай ҳам жазавасини қўзғатиб юборишдан чўчиб ўзини жуда вақтида тийиб қолди.

Ана энди Томас Антифернинг ўлимидан бир неча кун илгари содир бўлган воқеаларни сўзлаб бериш фурсати етди.

Бу 1854 йили, яъни кекса денгизчининг ўлимидан бир неча кун аввал содир бўлган эди. Ўзини ниҳоятда ёмон сезган Томас Антифер узоқ йиллар давомида қийнаб келган сирдан ўғлини воқиф этишга қарор қилди.

У юрагидагини ўғлига айтишидан эллик беш йил муқаддам, яъни 1799 йили қуийдаги гаплар бўлиб ўтган эди. Бонапарт Яффада олинган асиirlарни отиб ташлашга буйруқ берган куни Томас Антифер ўзининг савдо кемасида Левант портларига кириб бораркан, Фаластин қирғоқларига яқинлашиб қолган эди. Ажали аниқ

етиб турган, қояда яшириниб ётган ўша бахти қаролардан бирини француз денгизчиси — Томас Антифер қутқариб, ярадорни ўз кемасига олиб келади-да, уни парвариш қиласди. Икки ой мобайнида кўрсатилган ғамхўрлик ва даволашдан сўнг шўрлик ярадор ҳаётга қайтади.

Асири халоскорига ўзининг мисрлик, номи эса Комулк пошто эканини гапириб беради. Ўкемани тарк этаркан, бу довюрак малуинни ҳеч қачон унутмаслигини ҳамда қулай фурсат келди: дегунча уни мукофотлашини айтади.

Мисрлик билан хайрлашгач Томас Антифер яна сафарни давом эттираверади. Баъзи-баъзида у бу ваъданни эслаб қўяди, лекин бу ваъда амалга ошмаса керак деган фикрга келиб, бора-бора уни унутиб юборади.

Ёш жиҳатидан истеъфога чиққач, кекса денгизчи Сен-Малога қайтиб, ўғли Пьернинг тарбияси билан шугулланади. Томас Антифер 1842 йилнинг июнида ғалати бир хат олганида ёши олтмиш еттида эди.

Француз тилида ёзилган бу хат қаердан келган эди? Алоқа бўлими маркасига қарагандиа Мисрдан. Унда нишмалар ёзилган эди? Қуйидагилар:

Капитан Томас Антифердан ён дафтарига 24° 59' шимолий кенглиknи ёзиб қўйиш сўралади. Кейинчалик бу кенглик узунлик градуси ҳақида юбориладиган хабар билан тўлатилади. Капитан буни доим ёдида тутиши ва ниҳоятда сир сақлаши лозим. Гап унинг катта манфатдорлиги ҳақида бораётir. Кенглик градуслари устига узунлик градусларини билгач унинг ихтиёрига ўтадиган олтин, олмос ва қимматбаҳо тошлардан иборат катта бойлик бир вақтлар Яффадаги асирга кўрсатган хизмат ҳамда ғамхўрликлари эвазига муносаб мукофот бўлғай.

Мактуб остига устма-уст қилиб ёзилган икки К ҳарфидан иборат имзо чекилган эди.

Кекса денгизчининг орзу-хаёллари қанчалар жўш уриб кетганини бир тасаввур этиб кўринг-а!

Демак Комулк пошто қирқ уч йилдан кейин бўлсада, ҳарқалай, уни эслабди-да! Буни анча-мунича вақт кутишга тўғри келди... Лекин, шубҳасизки, аллақандай ғовлар Комулк пошшони Сурияда тутиб қолган эди. Бу ердаги сиёсий вазият фақат 1840 йил 15 июлдаги Лондон битимидан кейингина узил-кесил аниқланган, битим ҳам сultonнинг фойдасига ҳал бўлган эди.

Шундай қилиб, Томас Антифер ер шарининг Комулк пошто ўз бойлигини кўмган нуқтасини кесиб ўтадиган

ўша нуқтанинг кенглик градусига эга бўлди. У ерга қанча бойлик кўмилган экан?.. Томас Антифернинг ўйлашича миллионлар бўлиши керак... Ҳар қалай буни ниҳоятда сир тутиш ва қачонлардир ваъда қилинган узунлик градусини маълум қилишларини сабр-тоқат билан кутиши лозимлиги тайнланган эди. Дарҳақиқат бу ҳақда ҳеч кимга, ҳатто ўғлига ҳам оғиз очмади.

У ҳамон кутарди. У ўн икки йил кутди, бу орада сирдан ҳеч зоғ воқиф бўлмади. Лекин, ҳар қалай, пошшодан иккинчи мактубни олгунига қадар оламдан ўтадиган бўлса, бу сирни гўрига олиб кетишига йўл қўйиб бўлармиди?.. Асло! Бундай бўлиши мумкин эмас, шунинг учун ҳам у ўзидан кейин бундан фойдалана олиши мумкин бўлган кимсани, яъни ўғли Пьер-Серван-Малони сирдан воқиф этишга қатъий қарор қилди. Шу боисдан 1854 йили саксон иккига кирган кекса денгизчи якаю ягона вориси бўлган ўғлига Комулк пошшонинг мактуби ҳақида ҳикоя қилиб берди. Шундан кейин чол бир вақтлар ўзидан талаб қилганлариdek ўғлини ўша кенглик градусини кўрсатувчи рақамини ҳеч қачон унугмасликка, устма-уст қилиб икки К ҳарфи билан имзо чекилган мактубни маҳфий тутишга, яна хабар келишини сабр-тоқат билан кутишга қасамёд этишга мажбур қилди.

Кўп ўтмай бу муҳтарам қария бандаликни бажо келтирди, қавми-қариндошлари, ёр-биродар, ошна-оғайниниари аза тутиб, ўз хилхонасига элтиб қўйниши.

Антифер тоганинг табиатини билган кимса бу кашфиётнинг унинг онгига, жўшқин орзу-хаёларига қанчалар таъсир этганини осонгина фаҳмлай олади. Унинг қалбида эҳтиросу ҳирслари жўш уриб кетди. Отаси умид қилган миллионларни хаёлан ўн карра ошириб чўтлаб кўрар, Комулк пошшо эса назарида «Минг бир кеча»даги набобга ўхшаб кўринарди. Эндиликда унинг фикру ёди Алибобонинг сим-сим горига яширилган олтин ва қимматбаҳо дуру жавоҳирларда бўлиб қолди. Бироқ табиатан бетоқат ҳамда ғайрати ичига сигмайдиган одам бўлгани туфайли отасига ўхшаб сабр-тоқат қилолмади. Бирорвга бир оғиз ҳам бу ҳақда гапирмай, ҳеч кимга юрагини ёрмай, мактубга устма-уст қилиб икки «К» билан имзо чеккан кимсанинг кимлигини суриштирмай ўн икки йиллаб қаноат қилиб яшай оладиган отаси эди, аммо ўғли бунга қодир эмасди!.. Үртаер денгизига қил-

ган сафаридан фойдаланиб, 1855 йили у Искандарияда тўхтади ва ўзига хос бир маҳорат билан Комулк пошшо ҳақида суриштира бошлади.

Чиндан ҳам борми бу одам ўзи? Бунинг шубҳалана-диган ери йўқ, зероки у имзо чеккан мактубни кекса денгизчи сақлаб қўйган эди. Ҳаётмикин у? Антифер тоғани қизиқтираётган энг муҳим нарса шу эди. Тўплан-ган ахборотлар нохуш хабарлар эди. Комулк пошшо йигирма йилча муқаддам гойиб бўлган экан, унга нима бўлганини бирор кимса айтиб беролмади.

Бутун орзу-умидлари чил-парчин бўлди! Бироқ Анти-фер тоға умидсизликка тушмади. Гарчи 1855 йилда Комулк пошшо ҳақида бирор нима билолмаган бўлса-да, ҳар қалай мактуб унинг 1842 йилда ҳаёт эканлигини кўрсатиб турибди-ку, ахир! Афтидан, юртини ташлаб кетишига ҳеч кимга ошкор этиб бўлмайдиган айrim са-баблар мажбур қилган бўлса керак. Лекин кўпдан инти-зорлик билан кутилган кун келади. Модомики отаси оламдан ўтган экан, Комулк пошшодан келадиган хабар унинг ўғлига тегади албатта...

Антифер тоға Сен-Малога қайтгач, гарчи бу унга қимматга тушса-да, ҳеч кимга ҳеч нима демади. У 1857 йилгача денгизда сузди, кейин эса истеъфога чиқиб, ўз яқинлари билан уйида истиқомат қила бошлади.

Лекин бундай ҳаёт кечиришдан қанчалар изтироб чекканини айтмайсизми унинг! Эндиликда у ўрганиб қолган иши билан шуғулланмас, бошқа қиладиган маш-гулоти йўқлигидан беихтиёр бутун вақтини илашқоқ орзу-режаларига бағишлиарди. Бу $24^{\circ} 59'$ рақамлар хира пашишадай сира кўз олдидан нари кетмасди... Ниҳоят у тоқат қилолмади... Унинг тили қичишиб, опасига, жиян-ларига ва Жильдас Трегоменга сирини айтиб қўйди. Кўп ўтмай Антифер тоғанинг сир тутган гапи сиртга чиқиб, бутун шаҳарга ва ҳатто Сен-Серван ҳамда Ди-наргача таралиб кетди. Бир кун эмас бир кун Антифер тоғанинг қўлига жуда катта, ақл бовар қилмайдиган бойлик киражаги, эртами-кечми албатта шундай бўла-жаги ҳаммага ошкор бўлиб қолди... Эшик тиқ этиб та-қилларкан, Антифер тоғанинг назарида қўйидаги:

«Сиз кутаётган узунлик градуси», деган муқаддас сўзларни эшитадигандек туюларди.

Орадан бир неча йил ўтди. Комулк пошшонинг хабарчисидан дарак бўлмади. Бирорта чет эллик остона

ҳатлаб ичкари кирмади. Шу сабабли Антифер тоғанинг жаҳли ҳамиша бурнининг учидаги тураларни, серзарда, жиззаки бўлиб қолди. Бора-бора қариндошлари бу ақлга сифмайдиган бойликка ишонмай қўйишди ва мактуб уларга шунчаки бир қаллобликдай бўлиб туюла бошлади. Жильдас Трегомен эса Антифер тоғани тентак ҳисоблар, шубҳасиз буни ўз муомаласида сездирмас, лекин бу ҳолдан яқини сузувчи денгизчилар жамияти номидан афсусланарди. Бироқ Пьер-Серван-Мало ўз сўзида қатъий турар ва ҳар қандай эътиrozга тоқат қиломасди. Унинг ишончига ҳеч нарса раҳна сололмас эди. Наздида ўзига ваъда қилинган ўша туганмас бойлик деярли қўлига кирай-кирай деб тургандек эди.

Шундай қилиб, бу оқшом ҳам Трегомен Антифер тоғанинида конъяк қўйилган иккита қадаҳ дириллаб турган стол ёнида ўтиаркан, қўрхонадагӣ порохнинг портлашига йўл қўймасликка, бошқача айтганда —қўшнисининг жаҳлини чиқармасликка қатъий аҳд қилди.

— Менга қара,— деди Антифер тоға унинг кўзига тикилиб туриб,— гапни чалғитмай тўғри жавоб бер, чунки афтингдан ҳеч нимани тушунмаётгандек ўзингни гўлликка солаётганинг кўриниб турибди. Очифини айтганда, бу кенглик ва узунликни «Гўзал Амелия»нинг эгаси аниқламайди-ку, яна манави Рансга ўхшаган ариқчанинг қирғоқларида баландликни ўлчаб, қуёшни, ой ҳамда юлдузларни кузатмайди-ку, ахир...

Антифер тоға гидрографиянинг амалий усуулларини санаб ўтаркан, ўз суҳбатдоши олдида денгизда сузадиган кема капитани билан габара эгаси орасида ер билан осмонча фарқ бор эканини намойиш қилмоқчи эди, албатта.

Очиқ кўнгил Трегомен тиззасига ёйиб қўйган рўмол-часининг чипор гулларига тикилганича индамай жилмайиб ўтиарди.

— Гапимни эшитяпсанми, ҳой қайиқчи?

— Албатта, қария.

— Унда айт-чи, кенгликнинг нима эканини аниқ биласанми ўзи?

— Тахминан.

— Экваторга параллель бўлган айлананинг нималигини ва унинг уч юз ёй бўйлаб олтмиш градусга ёки йиғирма бир минг олти юз олтмиш минутга бўлинишию

бунинг бир миллион икки юз тўқсон олти секундни таш-
кил этишини биласанми?

— Нега билмас эканман буни?— жавоб берди Трего-
мен мулойимгина жилмайиб.

— Ўн беш градуслик ёй бир соатга, ўн беш минутлик
ёй — бир минут вақтга, ўн беш секундлик ёй эса вақт
бирлигида бир секундга мувофиқ келишидан хабаринг
борми ўзи?

— Нима, сен буларнинг барини ёддан айтиб бери-
шимни истайсанми?

— Йўқ! Бу бефойда... Шундай қилиб, мен кенгликини
биламан — экватордан шимол томондаги йигирма тўрт
градусу эллик тўққизинчи минут. Бироқ уч юз олтмиш
градусдан иборат бўлган — ҳа, уч юз олтмиш, эшитяп-
санми? — бу параллелнинг мен учун сариқ чақага ҳам
арзимайдиган яна уч юз эллик тўққизта градуси бор.
Аммо-лекин ҳозирча менга номаълум бўлган бирдан-бир
градус бор, уни кесиб ўтадиган узунликни хабар қил-
ганиндан кейин у менга маълум бўлади... ўша ерда...
худди ўша ерда миллионлаб бойлик ётиди.. Тиржая-
верма ҳадеб!..

— Қулаётганим йўғ-э, қария.

— Ҳа, миллионлар! Бу бойликлар меники, қаерга кў-
милганини билган куним уларни қазиб олишга ёлғиз
менгина ҳақлиман.

— Жуда соз,— жавоб берди Трегомен хотиржамги-
на.— Демак сен бу ҳақда яхши хабар олиб келувчи чо-
парни сабр-тоқат билан кутишинг керак...

— «Сабр-тоқат, сабр-тоқат!.. Томирларингда оқаёт-
ган нима ўзи?

— Қайдам, шарбат бўлса керак,— деб жавоб берди
Трегомен,— ҳа, бошқа нарса эмас, фақат шарбат.

— Меники эса симоб... Менинг қонимга порох қўши-
либ кетган! Мен ортиқ хотиржамгина кутолмайман!
Ўз-ўзимни еб қўяман... Тилка-пора қиласман ўзимни...

— Сен тинчланишинг, ўзингни босиб олишинг керак..

— Тинчланишинг керак дейсанми? Ҳозир 1862 йил
еканини, отамнинг эса 1854 йилда қазо қилганини, сири-
ни бўлса 1842 йилдан бери сақлаб келганини, бу маъ-
лум жумбоқни ечадиган бир калимагина сўзни кутаёт-
ганимизга яқин кунларда йигирма йил тўлишини унугиб
қўйяпсан!

— Йигирма йил-а!— деб қўйди Трегомен.— Вақтнинг

зинғиллаб ўтишини қаранг-а! Йигирма йил бурун мен «Гўзал Амелия»ни бошқаардим.

— «Гўзал Амелия»нгни бунга нима алоқаси бор!— деб бақирди Антифер тоға.— Гап «Гўзал Амелия» ҳақида боряптими ёки манави хатда ёзилган кенглик ҳақидами ўзи?

Шундай деб у Трегоменнинг пириллаб учайтган қўзлари олдида вақт ўтиши билан сарғайнib кетган, Комулк пошшо имзо чеккан ўша машҳур хатни силкита бошлади.

— Ҳа, мана шу хат... лаънати хат бу!— деб гап бошлади яна.— Баъзан уни майдада-майдада қилиб ташлашга, ёқиб кулини кўкка совуришга ҳам рози бўлиб кетам!

— Бу жуда оқилона иш бўларди-да...— дейишга журъат этди Трегомен.

— Бас... Жаноб Трегомен!— деб ўшқирди Антифер тоға.— Бундан буён менинг олдимда бунақа бемаъни гапни ҳеч қачон гапирмасликларини талаб қиласман!

— Яхши, иккинчи айтмайман!

— Башарти ақлдан озган онларимда менга бойлик келтирадиган бу хатни йўқ қилмоқчи, жигарбандларим ва ўз зиммамдаги бурчимни писанд этмай, шунчалар аҳмоқлик қилмоқчи бўлсам... хулласи калом, агар сиз менга халал бермасангиз...

— Халал бераман, қария, ҳа, халал бераман,— дея шоша-пиша ишонтиришга тиришди Жильдас Трегомен.

Фоятда жазаваси тутиб кетган Антифер тоға конъяқ қуйилган қадаҳни шартта олди-ю:

— Сенинг саломатлигингга, қайиқчи!— деб Трегоменнинг қадаҳи билан чўқишириб ичиб юборди.

— Сенинг саломатлигингга!— жавоб қилди Жильдас Трегомен, қадаҳни кўзи борабар кўтариб, кейин уни яна столга қайтариб қўйди.

Пьер-Серван-Мало ўйга толди. Титраб-қақшаб сочларини чангллаганча алланималар деб сўкинار, хўрси-ниб, ғазаб билан яхши кўрган трубкасини ғажирди. Қеъин қўлларини кўксида чалишириб, дўстига тикилганча деди:

— Ўша лаънати параллелинг... шимолий кенгликнинг йигирма градусу эллик тўққиз минути қаердалигини биласанми ақалли?

— Нимага билмасаканман?— деб жавоб берди Тре-

гомен, географиядан юзинчи бор ана шундай имтиҳонга дучор бўларкан.

— Ҳечқиси йўқ, қайиқчи! Бунақа нарсаларни тақрорлаш фойдали бўлади!

Шундай дея у иккала ярим шар харитаси чизилган атласни очаркан, асло эътиrozга ўрин қолмаган бир оҳангда:

— Манавинга қара!— деди.

Жильдас Трегомен атласга қаради.

— Сен-Малони аниқ кўряпсан-а, шундай эмасми?..

— Ҳа, манави Ранс...

— Э, Ранс ҳақида гаплашаётганимиз йўқ-ку! Ӯша Рансингнинг падарига лаънат!.. Париж меридианини топиб, ундан йигирма тўртинчи параллелгача туш.

— Мана тушяпман.

— Францияни, Испанияни кесиб ўт... Африкага ўт... Жазоирдан ҳам... Рак тропикларигача бор... манави ёққа... Тимбукутнинг юқорисидагичи...

— Мана, ўша ердаман.

— Жуда соз. Шундай қилиб, биз ўша бадбаҳт кенглиқдамиз.

— Ҳа, ўшаттамиз.

— Энди шарққа қараб юрамиз... Африкани кесиб ўтамиз. Қизил денгиздан сакраб ўтамиз... Тезда Макка-нинг юқорисидан Арабистонни ортда қолдириб, Маскат имомига таъзим қиласмиз-у, Бомбей билан Қалькуттани ўнг томонда қолдириб, Ҳиндистондан ошамиз... Хитойнинг жанубий қисмини ёқалаб бориб, Формоза ороли, Тинч океан, Сандвич ороллари¹ни айланиб ўтамиз... Ортимдан келяпсанми ўзи?

— Ҳа, ортингдан кетяпман,—деб жавоб берди Жильдас Трегомен, каттакон рўмолчаси билан пешонасини артаркан.

— Жуда соз. Мана сен Америкада, Мексикадасан... Кейин Мексика кўрфазига етдинг... Кейин Гаванага... Мана Флорида бўғозидан ўтиб боряпсан... Сўнгра Атлантика океанига чиқдинг... Қанар оролларини ёқалаб сузив боряпсан... Мана Африкага етиб келдинг... Энди Париж меридианидан юқорига кўтариляпсан... Мана йигирма тўртинчи параллель бўйлаб бутун ер куррасини саёҳат қилиб чиқиб, яна Сен-Малога қайтдинг.

¹ Сандвич ороллари — Гавай оролларининг қадимий номи.

— Уф!— енгил тин олди Трегомен.

— Ана энди,— дея яна гап бошлади Антифер тоға,— иккала қитъани, Атлантик, Тинч ва Ҳинд океанларини, минглаб орол ҳамда оролчаларни кесиб ўтиб, дунёни айланиб чиқдик, қани энди ўша миллионлар бекитиб қўйилган жойни кўрсатиб бер-чи менга!

— Ана шунисини билмайман-да!

— Лекин, албатта биламиз буни.

— Ҳа... биламиз, хабарчи келгач...

Антифер тоға «Гўзал Амелия»нинг эгаси ичмаган иккинчи қадаҳдаги конъякни ҳам кўтарди.

— Сенинг саломатлигингга!—деб қўйди у.

— Сенинг саломатлигингга!— деб жавоб қилди Жильдас Трегомен бўш қадаҳни чўқишириаркан.

Соат ўнга занг урди. Шу пайт қўққисдан дарвоза болғаси даранглаб қолди.

— Узунлик ҳақида хабар олиб келган даракчи бўлса-я?— деб қичқириб юборди малуин ҳаяжонланиб.

— О-о!— деб чўзиб қўйди Трегомен шубҳасиз иккиланиб.

— Хўш, нимага у бўлмасакан?— деб қичқириб юборди Антифер тоға, бетига қон югуриб.

— Дарвоқе!.. Нимага уямасакан?— деб шу заҳотиёқ қўшилди Трегомен, ҳатто хушхабар келтирган даракчи ни қутлайдиган ибораларни излай бошлади.

Бирдан пастдан Нанон билан Эногатнинг хурсанд қичқириқлари эшитилди, бу овозларнинг Комулк пошшо юборадиган одамга ҳеч қандай алоқаси йўқ эди.

— Бу у... унинг ўзи!— дейишарди аёллар қайта-қайта.

— Ушами?.. Ушамикин?..— дея Антифер тоға зина томон юрди.

Лекин шу аснода хонанинг эшиги очилди.

— Салом, амаки, салом!

Бу хурсанд ва мамнун бир овоз эди. Бу сўзлар ҳозиргина бўлиб турган суҳбат таъсиридаги тоғанинг фазабини қўзғаб юборди.

«У» деганлари Жюэль экан. У келибди-да! Нантдан келадиган поезддан кечикмабди-да! Имтиҳондан ҳам йиқилмабди! Шунинг учун у ҳадеб:

— Олдим, амакижон, олдим!— деб такрорларди.

— Олдим-де!— дея унга қўшилиб такрорлашди ёш қиз билан онаси.

— Олдим?.. Нимани?..— деб сўради Антифер тоға

— Олисга сузадиган кема капитани унвонини олдим!

Амакиси қучоғини очмагани сабабли у ўзини Жиль-дас Трегоменнинг қучоғида кўрди, Трегомен уни бағрига маҳкам босганидан йигитнинг нафаси қисишлиб қола-ёзди.

— Уни бўғиб қўясиз, Жильдас!— деди Нанон.

— Ахир мен уни жиндаккина бағримга босдим-ку!— деб кулди «Гўзал Амелия»нинг собиқ эгаси.

Бу орада аранг нафасини ростлаб олган Жюэль хонада у ёқдан-бу ёққа асабий бориб келаётган Антифер тоғага мурожаат қилди:

— Энди тўйни қачон қиласиз, амаки?

— Қанақа тўй?

— Эногат билан икковимизнинг тўйимизни-да,— жавоб берди Жюэль.— Ахир шундай деб келишилган эди-ку?

— Ҳа, келишилган эди,— деб унинг гапини тасдиқлади Нанон.

— Агар олисга сузадиган кема капитани унвонини олганимдан кейин Эногат менга тегишдан айниб қолмаган бўлса...

— О, Жюэль!— дея қиз йигитга қўлини тутди, одамохун Трегоменнинг тили билан айтганда у кафтларига юрагини қўйиб узатган эди.

Антифер тоға индамади; афтидан у шамолнинг қайси томонга қараб эсаётганини англашга тиришаётгандек эди.

— Хўш, нима дейсиз, амаки?— деб қистади йигит.

Шундай деб бу баланд бўйли, бежирим, қувончдан кўзлари чақнаётган йигит амакисининг қаршиисига келиб тўхтади.

— Амаки,— гапида давом этди у,— имтиҳон топшириб келганингдан кейин тўй кунини белгилаймиз, деб ўзингиз айтмаганимдингиз, ахир.

— Тўғри, менимча ҳам, қария, шундай дегандинг,— дея гапга аралашиб журъат этди Трегомен.

— Мана... имтиҳонни ҳам топширдим,— такрорлади Жюэль,— қайтиб ҳам келдим... агар сиз йўқ демасангиз, тўйни апрелнинг бошларида ўтказамиз.

Пьер-Серван-Мало бир сапчиб тушди.

— Саккиз ҳафтадан кейин-а?.. Нега саккиз кун... саккиз соат ёки саккиз минутдан кейин эмас?

— О! Кошкийди шундай бўлса! Мен бунга тирноқ-чаям қаршилик қилмасдим!

— Мунақа шоша-ниша тўй қилиб бўлмайди-да, ахир,— эътиroz билдири Нанон,— анча-мунча нарсаларни тайёрлаш, бозор қилиш керак-ку...

— Мен бўлсам ҳали янги костюм буюртиришим керак,— деди бўлажак куёв жўра — Жильдас Трегомен.

— Шундай қилиб... бешинчи апрелга ўтказамизми?— деб сўради Жюэль.

— Нима ҳам дердим... майли, шундай бўла қолсин...— деди Антифер тоға ҳар томонлама таслим бўлганини ҳис этиб.

— Вой тоғажонимдан ўргилай!— деб қиз тоғасининг бўйнига осилди.

— Амакижон!— хитоб қилди йигит.

Бир қўли билан амакисини, иккинчиси билан Эногатни қучоқлаганидан бўлса керак, уларнинг юзлари жиплашди....

— Келишдик,— деди тоға,— бешинчи апрелда ўтказамиз... лекин битта шартим бор...

— Ҳеч қанақа шарт-парт керагамас!

— Шартим бор?— қичқириб юборди Жильдас Трегомен, дўстим тағин бирор ҳийла ишлатмоқчи шекилли деб чўчиб.

— Ҳа, шартим бор...

— Қанақа шарт экан, амаки?— сўради Жюэль қошқовоги уюлиб.

— Агар ўшангача анави узунлик ҳақида бирор ҳабар олмасам...

Ҳамма енгил тин олди.

— Майли!.. Бўпти!..— деб бараварига чуфурлашди ҳаммалари.

Чиндан ҳам бу шартини қабул қилинмаса, Антифер тоғага нисбатан шафқатсизлик бўлурди.

Бундан ташқари, йигирма йилдан бери кутилган ўша Комулк пошшо одамининг келиб-келиб Жюэль билан Эногатнинг тўйлари олдидан қадам ранжида қилишини тасаввур этиш мумкинмиди, ахир?

ОЛТИНЧИ БОБ

Шарқнинг биринчи тўқнашувдаётқ Fарбдан
маглубиятга учрагани

Орадан бир ҳафта ўтди. Даракчидан ном-нишон йўқ эди. Жильдас Трегомен даракчининг келишидан кўра

кўпроқ Илёс пайғамбарнинг арши аълодан тушишига ишонса бўлади дерди. Лекин у Антифер тоғанинг олдида ўз фикрини ҳатто инжил тилида ҳам айтишдан тийи-либ туарди.

Эногат билан Жюэльга келсақ, ёшлар Комулк пошшонинг ўша афсонавий хабарчиси ҳақида асло ўйлашмас, бундан бошқа ҳеч нима бўлажак тўйларига тўсқинлик қилмас ёки унга монеъ бўлолмас экан, зўр бериб ҳеч қандай географик харитасиз осонгина етиб олишлари мумкин бўлган ажойиб ўлкага сафарга отланиш тадорикини кўрардилар. Бу ниятлари белгиланган кун — 5 апрелда амалга ошишига имонлари комил эди.

Хўш, Антифер тоға-чи! У аввалгисидан ҳам бешбаттар одамови, янада бадқовоқ бўлиб қолди. Ҳар бир янги кун белгиланган тўй муддатини йигирма тўрт соатга қисқартиради. Яна бир неча ҳафтадан кейин келинкуёв узилмас никоҳ иплари билан чамбарчас боғланадилар. Бунинг оқибати жуда қойил-да, у нима ҳам дея оларди! Ахир тоға тамоман бошқа нарсани — бадавлат бўлиб олганидан сўнг жиянларига давлатманд қаллиқ топишини орзу қиласарди. Зотан у бу тутқич бермас, аммо шубҳасиз ўзига тегишли бўлгай миллионларга шунчалар катта аҳамият берастган экан, ўз мағфаатини — ясаниб-безаниб юриш, қасру саройларда айш-ишрат суриш, кареталарда саир этиш, олтин идишларда овқат ейиш, охорланган ёқаларига бриллиант тугмалар қадаб юришини кўзлаётгани йўқ... Худо ҳаққи бундай эмас! У шунчаки Жюэлни маликага уйлантиришни, Эногатни эса бирор шаҳзодага узатишни орзу қиласарди, холос. Нима ҳам қила олардик! Бу унинг орзу-тилаги эди-да!

Агар Комулк пошшонинг одами маълум бўлган рақамларга қўшиладиган ўша зарурий сонларни ўз вақтида етказиб келолмаса Антифер тоғанинг бу эзгу ниятлари тутундек таралиб кетади. Бадавлат мисрликнинг яшириб қўйган хазинаси ахир бир кун топилади ва ундаги бойлик Антифер тоғанинг қўлига киради, лекин минг бор афсуски, унда фурсат ўтган бўлади!

Кекса денгизчининг ғазаби тобора авжига миниб борарди. У уйда ўтиромай қолди. Рост, у йўқ бўлса уйдагилар енгил нафас олардилар. У фақат овқатла-ниш пайтларида кўринар ва индамайгина икки кишининг улушини пок-покиза туширади. Кўнгилчан Трего-мен бўлса қулай фурсат келди дегунча Антифер тоға

заҳрини сочиб кўнглини бўшатиб олсин деб ўзини қал-қон қилиб тутар, дўсти уни албатта сўкиб-соларди. Жигарлари тоға касал бўлиб қолмасайди деб чўчий бошладилар.

Унинг ҳар куни қиласидиган бирдан-бир иши поездлар ва одам ташийдиган пароходлар етиб келадиган пайтда вокзал ва Силлон соҳилига етиб бориш бўлиб қолди. У гоҳ платформада, гоҳ пристаида у ёқдан-бу ёққа юраркан, Комулк посионинг хабарчисига ўхшали мумкин бўлган бирор антиқа либос кийган келгиндини ёхуд бирон-бир муҳожирни кўриб қолармишман деб йўловчилар оломонига синчилаб тикиларди. Аниқроғи у, мисрлик, эҳтимолки армани ҳам бўлиши мумкин... Ҳар қалай шарқ одами бўлади, афт-ангари, уст-боши, талафузи билан бошқалардан ажралиб туради, даллолга учрашиб, ундан Пьер-Серван-Мало Антифернинг қаерда истиқомат қилишини сўрайди...

Йўқ! Бунақа одамга сал бўлса-да ўхшайдиган бирор кимса, ҳа, бирор кимса кўринмасди... Бретонлар, нормандлар, ҳатто инглизлар ва норвегияликлар тўлибтошиб ётарди-ю, бироқ Яқин Шарқдан бирон сайёҳнинг қораси ҳам кўринмас эди.

Антифер тоға 9 февраль куни эрталабки нонуштадан кейин миқ этмай одатий сафарига жўнаркан, «чинакам одамни» излаб йўлга тушган Диогенга¹ ўхшаб кетди. Гарчанд тоға қадимий улуг файласуфга ўхшаб, куппа-кундузи қўлида фонус кўтариб чиқмаган бўлса-да, унинг ўткир кўзлари ўзи сабрсизлик билан кутаётган одамини олисданоқ танишга қодир эди.

Антифер тоға шаҳарнинг харсанг ётқизилган, икки бетига баланд гранит иморатлар қурилган тор кўчалари ни ортда қолдириб, Бей кўчасидан бориб Дюге-Труэн хиёбонига чиқди, супрефектура минорасидаги соатга қараб вақтни аниқлади-да, Шатобриан майдонига бурилди. Чинор шохлари шиййонча ҳосил қилиб турган жойдан айланиб, тош деворни ўйиб очилган тешикдан ўтаркан Силлонга чиқиб қолди.

Антифер тоға шу ерда тўхтаб, тутаб турган трубкасини зўр бериб тортганча ўнгу сўлига ва орқа-олдига

¹ Диоген — қадимги юонон файласуфи (эрэмиздан ав. 404—323 й.). Бу ерда Диогеннинг куппа-кундузи қўлида фонус кўтариб кўчаларда «чинакам инсонни» қидириб юргани ҳақидаги афсона назарда тутилади.

қараб олди. Йўловчиларнинг бари у билан саломлашиб ўтарди, чунки тоға Сен-Малода таниқли одам бўлиб, шаҳарликларнинг ҳурмат-эътиборига сазовор эди. Бироқ у ўзининг илашқоқ фикрларига шундай берилиб кетган, шунчалар фаромушхотир эдики, саломга базўр алик оларди.

Портда кемалар тирбанд эди — елканлию буғ кемалар, бриглар, шхунаю люгерлар¹, балиқчилар қайиқларни баркаслар қалашиб кетганди.

Ҳозир сув қайтиш вақти бўлиб, дengиз семафорининг ишораси билан кемаларнинг гаванга киришини кам деганда уч ёки икки соат кутиш лозим эди.

Антифер тоға яхшиси вокзалга бориб, экспресснинг келишини пойлашга жазм қилди. Тўсатдан шу бугун, неча-неча ҳафталааб кутганидан кейин, бир омади келиб қолса-я?..

Кўпинча одам нотўғри йўлни танлайди-я! Мана ҳозир ҳам Антифер тоға ўткинчиларни синчилаб кўздан кечираркан, йигирма минутдан бери бир одам унинг орқасидан соядек эргашиб юрар, бу дарҳақиқат диққатга сазовор кимса эди.

Бу бошига қора попукли оч қизил фас, әгнига тугмалари томогигача қадалгааш сидирға узун камзул билан кавуши бетига тушиб турадиган кенг чolvор кийган бир чет эллик одам эди. Кўринишидан у анча ёши ўтиб қолган — олтминш, олтмиш бешларга бориб қолган эди. У узун, қоқ суюк қўлларини кўксисда чалиштирганча, сал буқчайиброқ одимларди. Бу кўпдан кутилган ўша шарқлик одамми, ўйқми, буниси номаълум эди-ю, лекин Ўртаер денгизининг шарқий соҳилидаги мамлакатлардан келгани шубҳасиз эди. У ё мисрлик, ё суриялик, ёхуд туркиялик...

Қисқаси бу муҳожир Антифер тоға ортидан иккиланиброқ эргашиб келарди: гоҳ уни тўхтатмоқчилик бўлар, гоҳ хато қилиб қўймай деб чўчигандай ўзи тўхтаб қоларди.

Ниҳоят у соҳил бўйи кўчасининг муюлишида одими ни тезлатиб, Антифер тоғанинг олдига ўтибоқ шартта орқасига бурилган эди, икковлари тўқнашиб қолишиди.

— Э, жин урсин сизни... намунча лалаймасангиз!..—

¹ Л ю г е р — икки ёки уч маҷтали, тузилиши ва елканларининг жойлашиши билан фарқланадиган мўъжазгина елканли кема.

ўшқирди қоқилиб кетиб йиқилишига оз қолган Антифер тоға.

Аммо ўша ондаёк күзларини артиб ва кафтини қүёш нурига соябон қилиб нешонасига тутганича нотаниш кимсага бошдан-оёқ пазар ташларкан, револвердан ўқлар кетма-кет отилиб чиққандек бидиллай кетди:

— Шошман!.. А!.. Нима?.. Ушами?... Наҳотки... Албатта ўша! Уша имзо чекканнинг вакили бу!..

Башарти бу чиндан ҳам пошшо юборган одам бўлса, унинг қиёфаси унчалик ёқимтой эмасди. Унинг соқоли қиртишланган бети, ажин босган, пешонаси, қармоқсимон бурни, шалпанг қулоқлари, юпқа лаблари, қиррадор ияги, ўйноқи кўзлари, пишиб ўтган лимон рангидаги туси, умуман унинг нимжонгина қомати макр ва қаллобликдан далолат бериб тургандай, унга ишониб бўлмайдигандай кўришарди.

— Ҳозиргина бир илтифотли денгизчи айтган Антифер жаноблари билан суҳбатлашиш шарафига мұяссар бўлиб турмаганмикинман? — деди у сира такрорлаб бўлмайдиган бир даражада француздани бузиб. Шунга қарамай унинг сўзлари ҳатто бретонга ҳам тушунарли эди.

— Антифер Пьер-Серван-Мало бўламан! — деб жавоб берди тоға. — Хўш, ўзлари ким бўладилар?

— Бинни Умар.

— Мисрликмисиз?..

— Искандариялик нотариусман. Пуассоннер кўчасидаги «Унион» меҳмонхонасига тушдим.

Қизил фасли нотариус! Чамаси шарқ мамлакатларидаги нотариуслар учун француз нотариаль идораларидағи ҳатто оддий котиб ҳам кийиб юрадиган қора костюм билан оқ галстугу олтин гардишли кўзойнакнинг ҳожати йўққа ўхшайди. Дарвоқе, фиръави фуқароси орасида нотариуснинг бўлишининг ўзи умуман ажабланарли-ку!

Антифер тоға худди самодан тушган Масиҳ каби қаршисида турган кимсанинг бундан йигирма йил мұқаддам Комулк пошшо ўз мактубида хабар қилган, кўпдан орзиқиб кутилган географик узунликий албатта келтириши шарт бўлган ўша маҳфий вакил эканига заррача шубҳаланмасди.

Бироқ Антифер тоға шошқалоқлик қилиб, орқа-олдига қарамай Бинни Умарни саволларга кўмиб ташлама-

ди (ундан буни кутса бўларди), балки тезда ўзини ту-тиб олди ва биринчи бўлиб муҳожирнинг гап бошлиши-ни кутди. Бу жонли мўмиёнинг башарасида акс этиб турган маккорлик ҳушёрликка ундарди.

Жильдас Трегомен ҳозир шу ерда бўлганида жизза-ки дўстининг шунчалар оқилона иш тутганига асло ишонмаган бўлурди.

— Хўш, ўзларига қандай ёрдамим тегиши мумкин, Бинни Умар жаноблари?— деб сўради Антифер тоға қаршисида қимтинибгина ер топтаб турган мисрликка диққат билан тикиларкан.

— Ўзлари билан суҳбат қуриш иштиёқида эдим, Ан-тифер жаноблари.

— Менинг ўйимда суҳбатлашишга хушлари қалай?

— Ийќ... бизни бирон кимса тинглаёлмайдиган холи ерда суҳбатлашганимиз маъқул.

— Демак, махфий гап экан-да?

— Ҳам ҳа, ҳам йўқ... Тўғрироғи савдо битимидаи бир гап.

Антифер тоға сесканиб тушди. Ҳаммаси аён; мабодо бу одам ўша географик кенглиknи билдирувчи рақам-ларни олиб келган бўлса уни қуруққа бермоқчи эмас. Ваҳоланки икки «К» ҳарфи остма-уст қилиб имзо чекилган мактубда ҳеч қанақанги савдо битими ҳақида айтмаган эди.

«Диққат!— деди у ўзига-ўзи.— Рулни маҳкам тути йўлдан оғиб кета кўрма!»

Сўнgra у суҳбатдошига мурожаат қилиб, гаваннинг бўм-бўш хилват бир жойини кўрсатаркан:

— Юринг ўшоққа. У ерда ҳар қанақанги махфий гапни ҳам иккимиз бафуржа, холи сўзлаша оламиз. Лекин тезроқ, чунки изғирии бетларимизни чимдиб кетяпти,— деди.

Уша ергача бор-йўғи йигирма одимча юриларди. Со-ҳилда лаңгар ташлаб турган кемаларда одам зоти кўринмасди. Фақат божхона назоратчисигина Антифер тоға билан исқандариялик нотариус турган жойдан тўқ-сон метрча нарида айланиб юрарди.

Орадан бир минут ўтмаёқ бўш ерга етиб бордиларда, йўғон ходага ўлтиридалар.

— Бу ер сизга маъқул келадими, жаноб Бинни Умар?— деб сўради Антифер тоға.

— Ҳа, ҳа... албатта!

— Унда бошланг, илло, аиави одамларга жумбоқ беришни яхши кўрадиган сфинкеларга ўхшаб эмас, балки аниқ-равишан қилиб гапиринг.

— Чалакам-чатти қилиб гапирмайман, Антифер жаисблари, чин юракдан, очигини айтаман-қўяман,— деди Бинни Умар маккорона бир оҳангда. Кейин, икки ёки уч марта ўтвалиб олгач, сўради:— Сизнинг отангиз бормиди?

— Ҳа... бизнинг юртимизда одат бу. У ёғи-чи?

— Унинг вафоти ҳақидаги хабар етиб борганди қулогимга...

— У бундан саккиз йил аввал оламдан ўтган. Хўш, давом этинг.

— У денгизда сузармиди?

— Денгизчи бўлганидан кейин, турган гап, сузарди. Давом этинг.

— Қайси денгизларда сузган у?

— Ҳамма денгизларда. Хўш, яна нима?

— Хўш-хўши... Демак у Шарқда ҳам бўлган экан-да?..

— Шарқда ҳам, Фарбда ҳам. Яна нима дейсиз?

— Сафар пайтида,— деб яна гап бошлади нотариус, бу калта-култа жавоблар унинг бемалол гаплашишига имкон бермаётган эди,— хўш, сафари пайтида бундан олтмиш йилча муқаддам у Сурия соҳилларида бўлмаганми?..

— Эҳтимол бўлгандир... эҳтимол йўқ. Хўш, яна нима дейсиз?

Бу «давом этинг, яна нима дейсиз» деган иборалар худди Бинни Умарнинг биқинига мушт бўлиб тушаётгандай эди, унинг афти буришиб-тиришиб кетарди.

«Чап беравер, азизим,— деб ўйлади Антифер тоға,— жонингга теккунича кемангни айлантиравер. Илло мени лоцманлик қиласди деб хомтама бўлма!»

Нотариус гапнинг пўст калласини айтиб қўя қолиши зарур эканлигини фаҳмлади.

— Отангизнинг бирорга хизмати сингган... ҳа, катта хизмати сингган экан... худди ўша Сурия соҳилларида, бундан хабарингиз борми?

— Йўқ. Қани, яна нима гапингиз бор?

— А!— Бинни Умар бундай жавобдан лол қолди.— Унинг Комулк пошшо деган бир кимсадан мактуб олганидан ҳам бехабармисиз?

— Пошшодан?

— Ҳа.

— Туғи қандай?

— Бунинг аҳамияти йўқ, жаноби Антифер. Энг муҳими отангизининг қимматли мазмунга эга бўлган мактуб олганини билдиш.

— Хабарим йўқ. Ҳўш, яна нима дейсиз?

— Сиз унинг қоғозлари орасидан излаб кўрмаганмисиз? Бу мактубнинг йўқолиши мумкин эмас-ку, ахир! Такрор айтаманки, унда багоят муҳим нарса битилган...

— Сиз учунми, жаноб Бинни Умар?

— Сиз учун ҳам, жаноб Антифер, зероки... Қисқаси, у мен қўлга киритишим лозим бўлган мактубдир... Бу менинг зиммамга юкланган... у сиз учун мағбаатли бўлган битишувга восита бўлиши мумкин...

Шу ондаёқ Пьер-Серван-Малога ҳаммаси аён бўлди-қолди: Бинни Умар бойликларнинг қаерга кўмилганини аниқлаш учун унга, яъни Антифер тоғага зарур бўлган географик узунлик сиридан воқиф бўлган кимсаларнинг вакили экан.

— Қаллоблар!— деб пицирлади у.— Улар менинг сиримни билиб олишмоқчи, мактубни сотиб олишмоқчи... кейин менинг миллионларимни қазиб олишмоқчи!

У ҳақли эди чоғи.

Шу пайт одим шарпалари эшитилиб қолди — алла-қандай бир киши соҳил бўйи кўчанинг муюлишидан айланиб ўтиб, пристан томонга қараб бораверди. Сұҳбатдошлар жим бўлишди, нотариуснинг гапи оғзида қолди. Ҳатто у йўловчига кўз қирини ташлаб, сезилар-сезилмас салбий ишора қилгандай, бундан эса ўтиб кетаётган одамнинг жаҳли чиққандай бўлди. Дарҳақиқат, йўловчи ранжигандай кўл силкиб қўйиб, қадамини тезлатдида, кўздан ғойиб бўлди.

Бу ўттиз уч ёшлардаги муҳожир бўлиб, уст-бошига қараганда мисрлик эди. Унилг қиёфаси жуда ғалати: туси қора, ўтдек чақнаб турган кўзлари ҳам чаросдай, бўйи хийла дарозроқ, кўринишидан шиддатли, башараси кўримсизгина, ҳатто ваҳшиёна қиёфали одам эди. Нотариус билан танишмиди у? Эҳтимолдан узоқ эмас. Улар ўзларини бир-бирларини танимаганга олишдими дерсиз? Шубҳасиз.

Қандай бўлса-да, Антифер тоға унинг имо-ишорасига эътибор бермади — шунчаки бир қараб, имо қилди-қўй-

ди-да, бу ерда бошқа ҳеч гап йўқ,— деб ўйладио гапини давом эттираверди.

— Энди, жаноб Бинни Умар,— деди у,— менга шуни айтинг-чи, ўша мактуб сизга нега бунчалик зарур? Сиз унинг мазмунини билмоқчисиз ва ҳатто башарти у менда бўлса сотиб олишга ҳам тайёrsиз, шундайми?

— Жаноби Антифер,— деди нотариус довдираб,— менинг муштариylарим орасида Комулк пошшо деган бир кимса ҳам бор эди. Унинг манфаатларига риоя қилишга бурчли бўлганим туфайли...

— Бор эди, дейсизми?

— Ҳа... Унинг меросхўрларининг вакили сифатида...

— Унинг меросхўрлари дейсизми?— деб қичқириб юборди Антифер тоға ошкора таажжуб билан. Бу наториуснинг назаридан қочиб қутулолмади.— Демак у вафот этибди-да?

— Ҳа, қазо қилди.

«Диққат!— деда пичирлади Пьер-Серван-Мало трубкасини ғазаб билан гажиркан.— Комулк пошшо ўлибди... Буни ёдда тутиш... ва қовун тушириб қўймаслик керак».

— Шундай қилиб, жаноби Антифер, ўша мактуб сизда эмасми?— деб сўради Бинни Умар кўзларини олиб қочиб.

— Йўқ.

— Минг бор афсус, зероки Комулк пошшонинг меросхўрлари севимли қариндошларини эслатадиган ҳар бир нарсани йиғишга ҳаракат қилиб юришган эди...

— Э-ҳа! Ҳали у эсадлиkkамиди?.. Жуда олиҳиммат одамлар экан-а!

— Шундай, жаноби Антифер, сиз бағоят тўғри ифодалаганингиздек, ўша олиҳиммат одамлар бу мактуб эвазига тузуккина маблағ таклиф этишдан асло иккяланмайдилар...

— Масалан, улар менга қанча беришарди?

— Сизга бари бир эмасми бу... ахир мактуб сизда эмас экан-ку...

— Ҳар қалай айтинг-чи...

— О! Бир неча юз франк беришади.

— Вой-бў...— деб қўйди Антифер тоға.

— Балки, ҳатто... бир неча минг!..

— Э-ҳа, ҳали шунаقا денг!— деб бақирди Антифер тоға тамоман ўзини унутиб, Бинни Умарнинг ёқасидан

олиб, қулогига шивирларкан, унинг қулогидан шартта тишлаб олишдан аранг тийилиб турарди.— Шуни билиб қўйинг, ўша мактуб менда!

— Сиз-да?

— Ҳа, остма-уст қилиб икки «К» ҳарфи билан имзо қўйилган!

— Тўғри... Икки «К»!.. Менинг муштариим худди шундай имзо чекарди.

— Мактуб менда!.. Мен уни ўқиганман, ҳа-ҳа, юз марталаб қайта-қайта ўқиб чиққанман!.. Нима учун уни қўлга киритишига тиришаётганингизни тушуниб турибман, аниқроғи жуда яхши биламан!

— Жаноби Анти...

— Ҳеч қачон ооломайсиз уни!

— Таклифимизни рад этасизми?..

— Шундай, кекса Умар, рад этаман! Уни сотиб олишга қувватингиз етармиди-я!..

— Қанча дейсиз?— сўради нотариус ва ҳамёнини олгани қўлинни киссасига тиқди.

— Қанча дейсизми?.. Эллик миллион франк!

Бинни Умар бу кутилмаган жавобдан ҳатто сапчиб тушди. Антифер тоға бўлса тишларини ғижирлатганча нотариусга шундай нафрат билан еб юборгундай ўқра-ярдики, ҳеч ким ҳеч қачон унга бундай тикилган эмасди. Кейин гўё денгизчиларга буйруқ бераётгандек қуруққина қўшиб қўйди:

— Энди иккисидан бирини танланг.

— Эллик миллион!— дея жони бўғзига тиқилиб такорлади нотариус.

— Савдолашмай қўя қолинг, жаноби Бинни Умар... Эллик сантим ҳам камайтмайман!

— Эллик миллион?..

— Ҳа... яна нақдга... олтинларга ёки қофоз пулга... ёки француз банки чекига сотаман.

Довдираб қолган нотариус аста-секин ўзига кела бошлади. Комулк пошшо меросхўллари учун бу мактубни қўлга киритиш қанчалик муҳим эканидан бу лаънати денгизчининг батафсил хабардорлиги унга аён бўлди. Дарҳақиқат, ўша ҳазинани излаш учун зарур бўлган маълумотларнинг бирдан-бир манбаи мана шу мактуб эмасми, ахир? Нотариуснинг барча ҳийлаю найранглари беҳуда кетди. Мактубга қуруқ қўл билан икки дунёда эришиб бўпти! Малуин тузоққа илинмади. Мактубни,

бошқача қилиб айтганда — Бинни Умарга маълум бўлган узушиликка қўшилганда бойлик кўмилган хазина-нинг турган ери аён бўладиган кенгликтин билдирувчи рақамларни сотиб олишдан ўзга чора қолмаганди.

Бироқ, муҳтарам китобхонлар, Бинни Умар бу мактубнинг Антифер тоғада эканини қаердан билди, деб сўрашлари мумкин. Бундан ташқари, ўша бадавлат мисрликининг сабиқ нотариуси чиндан ҳам Комулк пошшонинг сўнгги васиятини бажо келтириб ваъда қилинган географик узунлик ҳақидаги маълумотни олиб келиши лозим бўлган, кўпдан орзиқиб кутилган даракчи-миди ўзи?.. Буни тезда билиб олурмиз.

Нотариус қандай куч ва тазиқ остида иш тутмасин — уни марҳум пошшонинг меросхўрлари юборганми, йўқми — ҳар қалай Бинни Умар эндиликда мактубнинг фақат олтин эвазигагина қўлга кириши мумкинлигини жуда яхши билиб олганди. Лекин — эллик миллион-а!..

Шу пайт у муғомбирона овоз билан сўради:

— Жаноб Антифер, сиз, янглишмасам, эллик миллион дедингизми?

— Балли, шундай дедим.

— Шу ёшга кириб бундай ғалати гапни биринчи эшлишишим-а!

— Жаноб Бинни Умар, бундан ҳам ғалатироқ гапни эшлишига тоблари қалай?..

— О, бажону дил!

— Бўлмаса қулоқ солинг: сиз кекса қаллобсиз! Ҳа, мисрлик кўҳна фирибгарсиз! Кекса Нил тимсоҳисиз!..

— Жаноб Ай...

— Етар, бас! Гапим тугади!.. Сиз лойқа сувдан ба-лиқ тутишда устаси фарангга ўхшайсиз, бу кўриниб турибди, шу боисдан ҳам зиммангизга юкланган ва мени воқиф этишингиз мажбурий бўлган маҳфий хабарни етказин ўрнига, билъакс менинг сиримни билиб олмоқчи бўляпсиз?

— Сиз шундай деб ўйлайсизми?

— Үйламайман, балки биламан!

— Янглишасиз, бу сизнинг хомхаёлларингиз...

— Бас қилинг, эй жирканч фирибгар!

— Жаноб А...

— Хўп, сал илтифотли бўла қолай. «Жирканч» де-ган сўзимни қайтариб ола қолай! Башарти истасангиз,

қўлимдаги мактубнинг нимаси сизни ҳаммадан кўра кўпроқ қизиқтираётганини айтиб бераман.

Наҳотки нотариус Йеър-Серван-Малонинг оғзи бўшлик қилиб сирни очиб қўйишига ишонган бўлса?.. Ҳар қалай унинг бит кўзлари лаққа чўғдек йилтиллаб кетди.

Йўқ! Гарчи малуин газабдан ўзини унутаёзид, ранги қизариб-бўзариб кетган бўлса-да, ҳар ҳолда батамом эс-хушидан айрилмаганди.

— Шуларни қулоғингизга қуйиб олинг, ҳатто америкаласига бопта қилиб тайёрлаганларида ҳам одам боласи оғзига олмайдиган эй кекса бадҳазм Умар, ўша мактубда икки «К» ҳарфи билан имзо чеккувчига менинг отам кўрсатган хизматлар ҳақида битилган гаплар сизни заррача қизиқтирмайди... Йўқ! Сизни ундаги тўртта рақам қизиқтиради, холос! Эшитяпсизми — тўртта рақам!

— Тўртта рақам?...— дея ғўлдираб қўйди Бинни Умар.

— Ҳа-ҳа, тўртта рақам! Мен улардан ҳар бирини сизга ўн икки ярим миллионга сотаман! Энди гап та мом! Ҳайр, саломат бўлсинлар!..

Шундай дея Антифер тоға қўлларини чўнтакларига суқиб, ўзининг севган куйини ҳуштакда чалганча нари кетди. Бунинг қанақа куй ёки қўшиқлигини ҳеч зоғ, ҳатто ўзи ҳам билмасди — у Обер¹ басталаган кўйдан кўра кўпроқ адашиб қолган итнинг улишига ўхшарди.

Бинни Умар турган ерида қотиб қолганди! Ҳа, худди қоққан қозиқдек серрайиб туриб қолганди! Ахир у бу денгизчини оддий бир фаллоҳдек лақиллатмоқчи эди-я! Ёвуз тақдирнинг зayıli билан унинг Искандарияда олди маҳкамама саналган лаънати идорасига келиб қолган ўша баҳти қаро дехқонларни қанчалар лақиллатгани ёлғиз Муҳаммад алайҳуссаломнинг ўзигагина аён...

Бинни Умар лапанглаб, вазмин одимлаб бораётган малуин ортидан ҳангу манг бўлиб тикилиб қолди; Антифер тоға дам бир елкаси, дам иккинчи елкаси кўтарилиб-тушиб бораркан, гўё ёнида ҳозиргина унинг аччиқ гапларини эшишиб бўлган дўстни Трегомен кетаётгандек, афтини бужмайтириб қўярди.

Бирдан Антифер тоға таққа тўхтади. Нима, йўлида

¹ Обер Даниэль Франсуа (1782—1871) — машҳур француз композитори.

бирон тўсиққа дуч келдими у? Ҳа!.. Бу тўсиқ миясида қўйқисдан пайдо бўлиб қолган бир фикр эди. У кичкинагина хатога йўл қўйибди, илло буни тузатишнинг ҳали фурсати ўтгани йўқ...

У Аполлоннинг умидини пучга чиқариб, дафна дарахтига айланниб қолган гўзал Дафнэдек¹ тош қотиб турган нотариус ёнига қайтиб келди.

— Жаноб Бинни Умар,— деди тоға.

— Қулоғим сизда, нимани истайдилар?

— Бир нарсани астагина қулоғингизга шивирлаб қўйишини унутибман.

— Хўш, нимани?..

— Бир рақамни...

— А-а! Рақамни?!— сапчиб тушди Бинни Умар.

— Ҳа, уйимнинг номерини билдирувчи рақамни... От-Салль кўчаси, уч... Менинг турар жойим қаердалиги-ни билиб қўйганингиз маъқул. Ташриф буюргудек бўлсалар, дўстона кутиб олурмиз...

— Мени таклиф қиляпсизми?

— Ҳа, киссангизда эллик миллион бўлсагина...

Бу сафар Антифер тоға уйига бутунлай жўнади, дармони қуриган нотариус эса олло таоло билан пайғамба-ри Муҳаммад алайҳұссаломдан мадад тилаб, яна хода-га ўтириб қолди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Манфур табиатли Нозим деган бир кимсанинг бош гумашталикка ёллайсан деб Бинни Умарга зўрлик билан илашиб олгани

Башарти ўн еттинчи хонанинг эшиги ҳаво ўтмайдиган қилиб зичлаб беркитилмаган ва унга товуш ўтказмайдиган қалин парда сирилмаганида эди «Унион» меҳмонхонасининг деразалари Жак-Кёр майдонига қараган хоналарида маст уйқуда ётган мижозлар тўққизинчи февраль тунидаги шовқиндан уйғониб кетишлари ҳеч гап эмасди.

Гап шундаки, ўша хонани банд этган икки меҳмон ўзаро жиқиллашиб қолганди. Улардан бирининг шун-

¹ Юнон афсоналаридан бирида худо Аполлоннинг фаришта Дафнэга бўлган севгиси ҳақида ҳикоя қилинади. Дафнэнинг отаси — дарёлар худоси Пеней Аполлоннинг таъқибидан асрраб қолиши учун қизини дафна дарахтига айлантириб қўйган эмиш.

дай ғазаби қайиаб, тутақиб кетган, сира уялмай-нетмай оғзидан боди кирнб-шоди чиқиб овозининг борича шеригини бўралаб сўкар, пўписа қиларди. Иккинчиси эса биринчисини тинчлантиришга тиришар, аммо барча уринишлари беҳуда кетарди, зероки у қўрқа-писа гапирав, нимадандир чўчиётгани очиқ-ойдин сезилиб турарди.

Дарвоқе, улар орасидаги можаро Фарб қишиларига нотаниш бўлган турк тилида борганидан уни эшиганида ҳам ҳеч ким ҳеч нарса тушунолмаслиги мумкин эди. Гоҳо-гоҳо французыча иборалар ҳам аралашиб қолар, бундан мабодо суҳбатдошлар истасалар, бемалол бу асл тилда сўзлаша олишлари қўриниб турарди.

Каминда гуриллаб ўт ёнарди, думалоқ столдаги чироқ вақт ўтиши билан сарғайиб кетган портфель остидан ярим-ёртиси чиқиб турган қофозларни ёритарди.

Жанжаллашаётганларнинг бири Бинни Умар эди. Бағоят эзилиб, ғужанак бўлиб кетган Бинни Умар ярим юмуқ кўзларини ўтга қадаб ўтиаркан, суҳбатдошига, унинг каминдаги оловдан ҳам ортиқроқ шуъла таратиб чақнаб турган даҳшатли кўзларига қарашга ботинмасди.

Соҳил бўйида Антифер тоға билан суҳбатлашиб ўтирган пайтларида нотариус хуфия имо-ишора қилиб қўйган ўша даҳшатли қиёфали муҳожир шу эди.

Худди ана шу одам қўйидаги сўзларни йигирманчи бор такрорларди:

- Хуллас, ҳеч қанақа иш чиқаролмабсан-да?
- Шундай, муҳтарам жаноблари, бунга олло таоло-нинг ўзи шоҳид...
- Оллонинг шоҳидлигидан менга нима фойда! Мен ишдан гапиряпмаи сенга!.. Демак, ҳеч нима чиқаролмабсан-да, а?
- Минбаъд афсуским, шундай бўлди.
- Ҳе падарига лаънат ўша малуиннинг! (Бу сўзларни у француузчалаб айтди.) Шундай қилиб, мактубни сенга беришдан бош тортдими?
- Худди шундай, бош тортди!
- Сотишдан-чи?
- Сотишдан дейсизми? Рози бўлди...
- Сен каллаварам бўлсанг сотиб олмадингми? А, олмадингми уни? Бу ерга мактубсиз қуруқ келишга қандай журъат этдинг.
- Қанча сўраганидан хабарингиз борми ўзи, муҳтарам жаноблари?

— Бунинг қандай аҳамияти боракан?

— Эллик миллион франк дейди-я!

— Эллик миллион?!

Мисрлик худди икки биқинидаги тўплардан бир йўла ўт очган ҳарбий кемадай, бўралаб сўка бошлади. Кейин тўпларини қайтадан ўқлаган қингари яна бўкира кетди:

— Бу ишнинг ўзи учун қанчалик муҳим эканидан ўша денгизчининг жуда яхши хабардор эканини энди аинглагандирсан, каллаварам?..

— Афтидан, фаҳмлаётганга ўхшайди.

— Эҳ, Муҳаммад алайҳуссалом гирибонидан олсин ўша лаънатини! Сен ҳам у билан қўшмазор бўлгин!— деб ўдағайлари мисрлик қутуриб, хонада у ёқдан-бу ёқ-қа зир югурап экан.— Уз қўлларим билан бўғизлаганим бўлсин, ақалли сен бадбаҳтни; бошимга келадиган бари баҳтсизлигу надоматлар учун сен жавоб берасан...

— Ахир мен гуноҳкор эмасман-ку, муҳтарам жаноблари... Комулк пошшонинг сиридан бехабар эдим-да...

— Буни билишинг керагийди! У ҳаётлигида сирлари ни билиб олишинг керак эди!.. Ахир сен унинг нотариуси эдинг-ку!..

Ҳақорат ва сўкишлар ҳарбий кеманинг иккала биқинидан бир йўла отилаётган тўп ўқларидай ёғила кетди.

Бу даҳшати зўр одам Комулк пошшонинг уруғи Муроднинг ўғли Соук эди. У ҳозир ўттиз учга кирганди. Отасининг вафотидан сўнг бадавлат қариндошининг як-каю ягона меросхўри бўлиб қолганди. Башарти катта бойлик отасининг счўзлиги ва таъмагирлиги оқибатида олисларга олпоб бориб яшириб қўйилмаганида унинг қўлига кирган бўларди. Бойликнинг эса қайси сабабларга кўра ва қандай шароитда Мисрдан олиб чиқиб кетилгани ҳамда қандай яширилганидан муҳтарам китобхон хабардор.

Энди биз Комулк пошшонинг ўз бойлигини бирорта номаълум оролга яшириш ниятида Алепподан чиқиб кетганидан кейин содир бўлган воқеаларни қисқача баён этамиз.

1831 йилнинг октябрида йигирма икки кемадан иборат флот ва ўттиз минг кишилик лашкар Иброҳим пошшо сардорлигига Фози, Яффа ва Ҳайфани эгаллади. 1832 йилнинг 27 марта эса Аққа қалъаси ҳам унинг қўлига ўтди.

Афтидан, Фаластин ва Сурия Порлоқ Порта — Туркия

сўлтонлиги ҳукмронлигидан узил-кесил тортиб олинадиган эди, бироқ Европа давлатларининг аралашуви Мұхаммад Али ўғлиниң ғолибона юришини тўхтатиб қўйди. 1833 йили иккала рақиб — султон билан унинг ноиби ўртасида Кютаҳяда мажбурий сулҳ туздилар ва ҳамма нарса эскичасига сақлаб қолинди¹.

Ана шундай алғов-далғов кунларда Комулк пошшо бор бойлигини устма-уст қилиб икки «К»дан иборат белги қўйилган бехатар ерга яшириб, саёҳатини давом эттириб юрарди. Қапитан Зо бошчилигидаги шхунасида қаерларда адашиб-улоқиб юрганди у? Қайси сув-у, қайси денгизда, хуллас ер шарининг қайси палласида сузиб юрган эди бу пайтларда? Олисдаги Осиё денгизларида сузяптими ёки Европани айланиб ўтдимикан?.. Қапитан Зо билан Комулк пошшодан бошқа бирон кимса жавоб беролмасди бу саволларга, зероки, билишимизча, кемадагилардан на бирор кимса қирғоққа оёқ босди, иа хўжайнинларнинг Farb ёки Шарқнинг, Шимол ёхуд Жанубининг қайси мамлакатларига боришни хаёл қилганидан бирор денгизчининг хабари бор эди.

Бироқ бу охири-чеки йўқ изғишлирдан кейин Комулк пошшонинг Яқин Шарқ портларидан бирига киришга жазм этиб эҳтиётсизлик қилиб қўйишига оз қолганди. Кютаҳя битими Иброҳим пошшонинг шуҳратпастона орзуларига чек қўйган ва Суриянинг шимолий қисми яна султон ҳукмронлиги остига ўтган эди. Ана шу боисдан Комулк пошшо Алеппога қайтса ҳеч қандай хавф таҳдид қилмаслигига ишонган эди.

Аммо, баҳтга қарши, 1834 йилнинг ўрталарида бўрон қутуриб, кемасини Аққа соҳиллари томон сурib кетади. Ҳар дамда ҳамлага ҳозир турган Иброҳимнинг флоти соҳилни кузатиб юрарди. Мұхаммад Али томонидан катта ваколат бериб қўйилган Мурод ана шу ҳарбий кемалардан бирида эди.

Шхунада эса Туркия султонлигининг байроғи ҳилпираб турарди. Бу кеманинг Комулк пошшога қарашли эканидан Муроднинг хабари бормиди?.. Буниси номаъ-

¹ 1833 йилнинг майида Кютаҳя шаҳрида тузилган сулҳга биноан Миср, Сурия билан бирга Фаластин ва Киликия Мұхаммад Алиниң ҳукмронлигига қолиши керак эди. Бунинг эвазига эса Мұхаммад Али Анатолиядаги қўшинларини олиб чиқиб кетиши ҳамда ўзининг султонга тобе эканини расман тан олиши лозим эди.

лум. Ҳар қалай, шхунани таъқиб этиб, қувиб етдиilar. Уни абордажга¹ олиб, мардона қаршилик кўрсатишлариға қарамай, ҳамма матросларни қириб ташлаб, кема эгаси билан капитанни асир қилдилар-да, кемани ғарқ этдиilar.

Мурод Комулк пошшога кўзи тушгани ҳамоноқ уни таниди. Бу пошшонинг абадил-абадга озодликдан маҳрум бўлганининг далолати эди. Бир неча ҳафтадан сўнг капитан Зо билан Комулк пошшо махфий равишда Қоҳирага олиб келиниб, қалъага ҳибс этилди.

Борди-ю, Комулк пошшо Алепподаги ҳовлисига этиб келганида ҳам ўзи ўйлаганидек хотиржамгина ва бехавотир яшай олмасди. Миср ҳукмронлигига бўлган Сурия қаттиқ асоратда қолганди. Бу аҳвол 1839 йилга қадар давом этди; Иброҳим ялоқхўрларининг жабру зулми ва шафқатсизликлари сultonни илгари ноиложликдан ён бериш ҳақидаги барча ваъдаларини қайтариб олишга мажбур этди. Ана шундан сўнг Муҳаммад Али янгитдан юриш бошлади ва унинг лашкарлари шимолий Суриядаги Низиб ёнида ғалаба қозонди. Буни кўрган Султон Маҳмуднинг, Туркияning Европада жойлашган пойтахтига душман ҳужум қилиб қолмаса гўрга эди, деб эсхонаси чиқиб кетди. Шундан сўнг сultonликнинг розилиги билан Англия, Австрия ва Пруссия Яқин Шарқ можаросига аралашдилар. Ғолиб зафарли юришини тўхтатди. Унга Мисрни абадил-абад ворислари билан бошқариш, Сурияга Қизил денгиздан Тивериад кўлинининг Шимолигача ва Ўртаер денгизидан Иордангача, яъни дарёнинг бу томонидаги бутун Фаластин ерларига умрбод ҳукмронлик қилиш ҳуқуқи таклиф этилди.

Бироқ зафар шаробидан маст бўлган ҳукмдор ўз лашкарларининг енгилмаслигига ишониб, француз дипломатларининг ифвосига ишонибми ёки Тъернинг² таъсиридами, ишқилиб, иттифоқчи давлатларнинг таклифларини рад этди. Шундан кейин иттифоқчилар флоти урушни бошлаб юборди. Машҳур командор³ Непир⁴,

¹ А б о р д а ж — икки кеманинг бир-бирига ёпишиб жанг қилиши.

² Тъер Адолъф (1797—1877) — реакцион сиёsat юргизган француз давлат арбоби, тарихчи.

³ К о м а н д о р — адмирал унвонига эга бўлмаган эскадра қўмандони.

⁴ Н е п и р Ч а р л з Ж е й м с (1786—1860) — инглиз адмирали, Наполеонга қарши жангларда қатнашган.

кейинчалик Сулаймон пошшо деб унвон олган полковник Сельванинг шаҳарни мардларча мудофаа қилишига қарамай, 1840 йилнинг сентяброда Байрутни ишғол этди. Сидон эса ўша ойнинг йигирма бешинчи куни таслим бўлди. Роза бомбардимон қилиниб ўз майдонидаги порох омборхоналарининг кули кўкка соврилганини кўрган Аққа ҳам батамом таслим бўлди. Муҳаммад Алининг таслим бўлишдан ўзга чораси қолмаганди. У ўғли Иброҳимнинг Мисрга қайтишига фармон берди, ана шундай қилиб, Сурия бутунлайича яна султон Маҳмуд ҳукмронлигига қайтариб берилди.

Бундан кўриниб турибдики, Комулк пошшо ўзининг беҳаловат умрининг охирларини хотиржамгина ўтказишга умид қилиб, севимли юртига боришга баоят шошилган эди. Ўз бор бойлигини ҳам ўша ерга олиб боришни, бир қисмини эса бир вақтлар ўзига катта хизмат қилган, эҳтимолки бадавлат мисрликка қилган бу хизматларини аллақачон унутиб юборган одамларга бериб, миннатдорлик қарзини узишни хаёл қилганди... Мана у Алеппога бориши ўрнига Қоҳирада, турмада, шафқатсиз душманлари қўлида банди бўлиб ўтирибди.

Комулк пошшо куни битганини англади. Ўз бойлиги эвазига озодликка чиқишини эса хаёлига ҳам келтирмасди; аниқроғи, у шунчалар ғайриинсоний чидамга ва саботга эга, шунчалар иродаси мустаҳкам одам эдикى (на ҳукмдор, на Муродга ўз бойлигидан заррачини бермасликка аҳд қилган экан), оғзига сўқ солиб олгандай миқ этмасди. Бундай саботлилик фақат тақдирга тан берувчи туркларнинг қўлидангина келарди.

Турган гапки, Қоҳира зиндонида ўтказган йиллари осонлик билан ўтмади: у бир кишилик хонага ташланган, ҳатто капитан Зодан ҳам ажратиб қўйилган эди. Комулк пошшо капитаннинг оғзидан гуллаб қўймаслигига бир он ҳам шубҳаланмасди. Орадан саккиз йил ўтгач, яъни 1842 йилга келибгина турма қоровулининг илтифотидан фойдаланиб, ўзини қарздор деб билган кимсаларига бир неча мактуб йўллашга муваффақ бўлди. Ана шу мактублардан бири Сен-Малода истиқомат қилувчи Томас Антиферга юборилган эди. Искандариядаги нотариус Бинни Умарнинг қўлидаги, соғиқ мижозининг муқаддас васияти битилган мактуб ҳам ана шу йўл билан олинган эди.

Орадан уч йил ўтгач капитан Зо оламдан ўтди.

Энди хазина кўмилган оролнинг қаердалиги маълум бўлган бирдан-бир кимса Комулк пошто эди. Унинг саломатлиги хийла ёмонлашиб қолганди. Оғир зиндан шароитида, торгина тўрт девор орасида у аста-секин сўлиб борарди. Ниҳоят 1852 йили етмиш икки ёшида, ҳамманинг ёдидан кўтарилиб кетган, ўн саккиз йил зинданда ётиб ҳар қандай қийнофу дўқ-пўписаларга қарамай ўз сирини ошкор этмаган Комулк пошто бандаликни бажо келтирди.

Бир йил ўтгач Комулк пошто бойлиги ҳузур-ҳаловатини тотиш насиб этмаган исинсоф қариндоши ҳамарши аълога равона бўлди; бу нобакор ўша бойликларни деб ўз ҳирси йўлида ҳатто жиноятдан ҳам қайтмаган эди.

Муроддан бир ўғил, Соук қолди. Унда отасининг барча ярамас ва разилона фазилатлари мерос бўлиб қолган эди. Гарчи ўша пайтда у ҳали йигирма учдан ошмаган бўлса-да, ваҳшиёна ва саёқ ҳаёт кечирар, ўша даврда Мисрда бижиб ётган фирибгарлар ҳамда муттаҳамлар даврасида уларнинг ўз кишиси ҳисобланарди. Агар бойликлар қўлдан чиқиб кетмаганида Комулк пошшонинг яккаю ягона меросхўри сифатида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада бадавлат кимса бўларди. Комулк пошшонинг ўлими билан бу улкан бойликтининг қаерга яширилганини билувчи бирдан-бир одамнинг оламдан ўтганини эшитганда унинг қанчалар жазавага тушиб, қутуриб кетганини тасаввур этиш уччалик мушкул эмасди.

Орадан ўн йил ўғди. Соук хазинанинг қаердалигини ҳеч қачон била олмаслигига аллақачон кўникиб қолганди. Шунинг учун ҳам ҳузур-ҳаловатсиз, бесаранжом ҳаётига осмондан тушгандай суқилиб кирган ва ортидан сон-санофи йўқ саргузаштларни етаклаб келган бу янгилик уни қанчалар довдиратиб қўйганини билиш қийин эмас.

1862 йил, январнинг дастлабки кунларида Соук хат олди, бу хатда у муҳим иш билан Бинни Умар исмли нотариуснинг маҳкамасига таклиф қилинган эди.

Соук бу ўлгудек қўрқоқ нотариусни танир ва ўзининг қайсарлиги ҳамда зўравонлиги билан унинг ўтакасини ёражагини яхши биларди. Соук Искандарияга ўйл олди ва у Бинни Умарга ўшқириб, овора қилиб,

маҳкамангга чақиришга қандай журъат этдинг, деб дўқ урди.

Унинг қўлидан ҳар нарса келиши ва ҳатто қотилликдан ҳам қайтмаслигидан бохабар Бинни Умар даҳшатли Соукни қулларча мулизимат билан қарши олди. Шундай аслзода бир зотни безовта қилгани учун Соукдан узр сўраркан, тилёғламалик билан сўради:

— Комулк пошшонинг яккаю ягона меросхўрлари билан суҳбатлашиш баҳтига мусассар бўлдимми?

— Ҳа, албатта, яккаю ягона меросхўри билан!— жавоб берди Соук.— Комулк пошшонинг қариндоши бўлмиш Муроднинг ўғлиманинг ахир.

— Пошшонинг худди шундай ҳуқуққа эга бўлган бошқа қариндошлари йўқлигига имонлари комилми?

— Имоним комил! Комулк пошшонинг мендан бўлак меросхўри йўқ. Лекин ўша мерос қаёқда ўзи?

— Мана у... муҳтарам жанобларининг измларида!

Соук нотариус узатган муҳрланган конвертга ташланди.

— Бунда нима бор?— деб сўради у.

— Комулк пошшонинг васияти.

— Сенинг қўлингга қандай тушиб қолди бу?

— Зинданга ташлангандан кейин бир неча йил ўтгач Қоҳирадан юборган эди менга.

— Қачон бўлганди бу воқеа?..

— Йигирма йил муқаддам.

— Йигирма йил муқаддам!— хитоб қилди Соук.— Ахир унинг оламдан ўтганига ўн йил бўлди-ку... Сен бўлсанг шу кунгача кутиб ётувдингми...

— Манавини ўқинг, муҳтарам жаноб...

Соук конверт устидаги ёзувни ўқиди. Унда, васият қолдирувчи қазо қилганидан ўн йил ўтгач очилсин, дейилган эди.

— Комулк пошшо 1852 йили бандаликни бажо келтирган,— деди нотариус,— ҳозир эса 1862 йил, ана шу боисдан ҳам сиз муҳтарам жанобларини безовта қилишга журъат этгандим...

— Лаънати қонунхўр!— деб ўшқирди Соук тутакиб.— Ун йил бурун бу бойликка эга бўлишим керак экан-а...

— Башарти Комулк пошшо ўз меросхўри қилиб тайинлаган кимса бўлсангизгина,— қўшиб қўйди нотариус.

— Башарти ўша кимса бўлсангиз дейсанми?.. Бошика яна ким бўлиши мумкин?..

Шундай деб конверт устидаги муҳрини бузмоқчи бўлди, лекин Бинни Умар уни тўхтатиб қолди.

— Муҳтарам жаноблари, шошилманг! Ҳамма иш қонуний ҳамда гувоҳлар ҳозирлигида бўлгани сиз учун фойдалади холи эмасдир...

Бинни Умар эшикни очиб, бу маросимда қатнашиш учун олдиндан таклиф этилган икки қўшнисини таништириди.

Бу эътиборли ҳамсоялар конвертга қўл урилмаганига шоҳидлик берганларидан сўнг, уни очдилар.

Ўттиз сатрдан иборат бу васиятнома француз ти-лида битилган бўлиб, мазмуни қўйидагича эди:

Мен ўз васийим қилиб искандариялик нотариус Бинни Умарни тайинлайман ва унга олтин, олмос, ҳамда қимматбаҳо тошлирдан иборат юз миллион франклик давлатимнинг юздан бир улуши берилишини васият этаман. 1831 йилнинг сентяброда бу бойликлар солинган уч нафар бочкача бир оролчанинг жанубий соҳилидаги ўрага кўмилган. 50° 57' узунликка Париж меридианидан шарқ томондаги кенглил рақамларини қўшилса бу оролнинг қаерга жойлашганини аниқлаши жуда осон. Бу рақамлар эса 1842 йили Франциянинг Сен-Мало шаҳрида истиқомат қилувчи Томас Антиферга маҳфий равишда юборилган мактубда кўрсатилган. Бинни Умар узунликни кўрсатувчи рақамларни юқорида зикр этилган Томас Антиферга шахсан ўзи элтмоғи даркор, башарти у одам қазо қилган бўлса, бу ахборотни унинг энг яқин ворисига топширмоғи лозим. Бундан ташқари, Бинни Умар зиммасига бойликлар кўмилган ерни излаб топишда юқорида номи қайд этилган меросхўрни кузатиб бориш вазифаси юкланди. Бойликлар менинг исмимнинг бош ва сўнгги ҳарфлари бўлмиш икки «К» ҳарфидан иборат белги қўйилган қоя этагига кўмилган.

Алалхусус, менинг номуносиб қариндошим Мурод ва худди шунингдек унинг ўғли нобакор Соукни ўз васиятномадан чиқариб ташладим. Бинни Умар Томас Антифер ёхуд унинг бевосита меросхўри билан мулоқатда бўлсин, бу борада у излашлар жараёнида олинажак кўрсатмаларга расман риоя қилсин.

*Менинг иродам шундай ва мен бунинг беками-
кўст адо этилишини қатъяни талаб этаман.*

*Ушбу васият ўз дастим билан 1842 йилнинг 9 фев-
ралида Қоҳира зинданида битилди.*

Комулк пошишо.

Бу ғалати васиятнинг Соукка қанчалар таъсир этганини, уни бажарса ўзига хазина топилганидан кейин бойликнинг юздан бир улуси, яъни бир миллиони тегишини эшишиб Бинни Умарнинг қанчалар таажжуб-ланганини, ич-чиidan севинганини тасвиirlаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Лекин, аввало хазинани топиш лозим, бунинг учун эса васиятда кўрсатилган узунликни билдирувчи рақамларни фақат Томас Антифергагина маълум бўлган кенглик рақамлари билан бирлаштириб ўша оролнинг қаерга жойлашганини аниқлаш лозим.

Шу заҳотиёқ Соук қандай ҳаракат қилиш режасини ўйлаб топди, Бинни Умар эса унинг дўқ-пўписаларидан қўрқиб, шерик бўлишга кўнди. Улар Томас Антифернинг 1854 йили вафот этганини ва ундан яккаю ягона ўғил қолганини аниқлашга муваффақ бўлдилар. Энди биргина йўл, у ҳам бўлса: Томас Антифернинг ўғли Пьер-Серван-Малонинг олдига бориб, ундан бир вақтлар отасига хабар қилинган географик кенгликини билдирувчи ўша сирли рақамларни усталик билан билib олиш ҳамда пошшонинг юздан бир улуси Бинни Умарга ваъда қилинган катта бойлигини қўлга киритиш қолганди.

Соук билан нотариус бир кунни ҳам бой бермай ўйлга тушишди. Искандариядан пароходга ўтириб Марселгача боришли, у ерда Парижга қатнайдиган экспрессга, кейин Бретанга борадиган поездга ўтириб, кўп ўтмай Сен-Малога етиб келишди.

Соук ҳам, Бинни Умар ҳам содда малуинни лақили-латиб, мактубни осонгина қўлга киритишларига асло шубҳаланишмас, унинг ҳақиқий қимматидан денгизчи бехабар деб ўйлашарди. Ҳеч бўлмаганда сотиб олишади-қўйишади-да!

Уларнинг бу борадаги уринишларининг чиппакка чиққани китобхонга аён.

Шу боисдан Соукнинг жунбушга келиб, Бинни Умарга дағдаға қилиб, ноҳақ таъна-маломатлар ёғдиргани,

ҳамма айбни унинг елкасига юкламоқчи бўлганининг ҳеч қандай ажабланадиган ери йўқ.

Меҳмонхонадаги машмашанинг, бақириб-чақиришнинг боиси ҳам ана шунда (баҳтларига буни бирор кимса эшитмади), шўрлик нотариус ҳатто бу хонадан омон чиқиб кетишдан умидини ҳам узганди.

— Ҳа, ҳаммасига сенинг каллаварамлигинг сабабчи! — тақрорларди Соук. — Сен қандай иш тутишни билмайдиган меровсан!.. Битта оддий денгизчига лақиллаб алданиб ўтирибсан! У бурнингдан ип ўтказиб, сувлоққа етаклаб бориб суформай олиб келибди сен галварсни!.. Шуни икки қулогингга қўйиб ол: башарти Комулк пошшонинг миллионлари қўлдан чиқиб кетгудек бўлса, ажалинг менинг қўлимда.

— Онт ичаманки, муҳтарам жаноблари!..

— Мен бўлсам, агар кўзлаган мақсадимга етолмасам етти қават терингни шилиб оламан, деб онт ичаман.

Бинни Умар Соукнинг онти шунчаки пўписа эмаслигини яхши биларди:

— Сиз, муҳтарам жаноблари, ўша матросни бир дўқ билан ўтакаси ёриладиган ва ҳар қанча лақиллатса бўладиган бечора фаллоҳларга ўҳшаган калтафаҳм деб ўйлајпиз шекилли? — деди у Соукнинг жаҳлини босишга уриниб.

— Буниси менга бари бир!

— Йўқ, бу кучли, даҳшатли одам... Ҳеч нарсани билишни ҳам, эшитишини ҳам истамайди!

Бинни Умар: «Худди сизга ўҳшаган», деб қўшиб қўйиши ҳам мумкин эди-ю, лекин ўзига аён бўлган мулоҳаза билан бунга журъат эта олмади.

— Менимча, — гапида давом этди у, — тақдирга тан бермоқ даркорким... — Унинг бу фикрини тугатишга юраги дов бермади.

— Тақдирга тан бермоқ! — деб ўшқирди Соук ва мушти билан столни шундай туширдики, унда турган чироқ сакраб тушиб, шиша қалпоғи чил-чил бўлди. — Тақдирга тан берайми? Юз миллиондан воз кечиб-а?

— Йўқ... йўқ... жаноби олийлари! — шошилиб жавоб берди Бинни Умар. — Тақдирга тан бериб... васиятда битилганидек бреконликка узунликни айтсак.

— Бундан маза қилиб фойдалансинми, каллаварам? Ўша миллионларни топиб, ковлаб олсин дебми?

Жаҳл чиқса ақл кетади, дейдилар. На ақл, на уdda-
буррөлик насиб этгани Соук ҳам ниҳоят буни тушуни.
У иложи борича ўзини босиб, Бинни Умарнинг бамаъ-
ни таклифи устида бош қотира бошлади.

Соук малуннининг феъл-атворини тасаввур этаркан,
ҳийла билан ҳеч қандай иш чиқара олмаслигини ва
багоят устомонлик билан иш тутиш лозим эканлигини
фаҳмлади. Шунинг учун ҳам эндиликда шерикчилик-
дан бош тортолмайдиган Бинни Умар кўмагида бун-
дан-буён қандай иш тутиш режасини тузди: эртасига
Антифер тоғаникига боришади, худди васиятномада
талаб қилинганидек унга узунликни билдирувчи рақам-
ларни айтишади, кейин ўз навбатида ундан кенглигни
англатувчи рақамларни билиб олишади. Оролнинг коор-
динатлари аниқлаб олингач, Соук қонуний меросхўр-
дан олдинроқ ҳаракат қилиб, бойликка эга бўлиш учун
қўлидан келган ҳамма чорани қўллайди. Борди-ю бун-
га муваффақ бўлолмаса, ҳазинани излашга Антифер
билан бирга боришининг иложини қиласди ва бойликни
қўлга киритишга уриниб кўради. Башарти ўша оролча
денгиз йўлларидан четда бўлса (бундай бўлиши эҳти-
молдан холи эмас), унда режаси бемалол амалга оши-
ши ва Соукнинг фойдасига ҳал бўлиши мумкин.

Қатъий қарорга келингач, Соук нотариусни огоҳ-
лантириб қўйди:

— Умидим сендан, Бинни Умар, лекин шуни айтиб
қўяй, мени алдаб, ҳийлагарлик қила кўрма, йўқса нақ...

— Имонингиз комил бўлсин, муҳтарам жаноб...
Илло каминаларига сўз берсалар, мен қонуний улушим-
ни ола биламанми?...

— Ҳа, васиятномага кўра олишинг керак... лекин
бир шарт билан, сен бутун сафар даврида Антифер-
дан бирор дақиқага ҳам нари жилмайсан!

— Шубҳасиз, унинг ёнидан бир одим ҳам жилмай-
ман-да!

— Мен ҳам... мен сени кузатиб бораман...

— Ким бўлиб?.. Қандай ном билан?

— Бинни Умарнинг гумаштаси сифатида, исмим
эса Нозим бўлади.

— Сиз-а?

У «сиз-а» деб умидсизлик билан айтган бу иборада
олдинда турган зўравонлик ва ҳақоратлардан нолиш

оҳанглари сезилиб туради, баҳтиқаро Бинни Умар эса бу азоб-уқубатларни бирон дақиқа ҳам ёдидан чиқаролмасди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Жильдас Трегоғомен ҳозирлигидаги тўрт улфат сұхбати

Үйига қайтгач Антифер тоға овқатхонага кириб, бурчакдаги камин ёнига бориб ўтириди, у совқотган оёқларини тобларкан, бир оғиз ҳам гапирмади.

Дераза ёнида Эногат билан Жюэль гаплашиб туришарди — тоға ҳатто уларни пайқамади ҳам.

Нанон ошхонада кечки овқат тайёрларди. Антифер одатда: «Қачон пишади ахир?»— деб ўн марталаб сўрарди. Бу сафар ақалли бир марта ҳам сўрамади.

Пьер-Сен-Мало хаёл дарёсига ғарқ бўлганди... Ко-мулк пошхонинг нотариуси Бинни Умар билан орала-ридаги гапни опаси билан жиянларига сўзлаб ўтиришининг фойдаси йўқ, албатта...

Ҳамма вақт сергап Антифер тоға бугун кечки овқат пайтида оғзига сўқ солиб олгандай миқ этмай ўтириди. У ҳатто икки улушдан овқат емади, фақат мис қалпоқчали узун тўғнағич билан очиб, кўкимтири чапоқдаги устрицадан бир печа дюжинасини бенхтиёр ютиб юборди.

Жюэль уига бир неча марта савол берганди, жавоб ололмади.

Эногат унга нима бўлганини билмоқчи бўлибуввало тиришмасин, бари уриниши зое кетди: Жияннинг гапи ҳатто қулогига кирмасди ҳам.

— Нима бўлди сенга ўзи, ука?..— деб сўради Нанон тоға ўрнидан қўзгалиб, ўз хонаси томон юаркан.

— Шу, ақл тишим чиқиб келаётганга ўхшайди-да!— деб жавоб берди у.

Шунда ҳар ким ўзича, ақллилик ҳеч қачон, гарчи кексайиб қолганда ҳам зарар қилмайди, деб қўйди ичидা...

Кейин Антифер тоға одатдагидек эрталаб ва кечқурунлари ҳузур қилиб чекадиган трубкасини ҳам туттамай, ҳеч кимга «хайрли тун» ҳам тиламай пилла-поядан кўтарилидди-ю, кўздан фойиб бўлди.

— Тоғам бир нарсадан жуда ташвишланган кўринади,— деди Эногат.

— Бирорта янги хабар олмаганикин? — деб пи чирлаб қўйди Нанон дастурхонни йиғиштиаркан.

— Трегомен амакини чақириб келсакмикин? — деди Жюэль.

Дарҳақиқат, Антифер тога Қомулк пошшонинг харчисини бағоят сабрсизлик билан кута бошлаган пайтлардан бери бирон марта шундай изтироб чекиб, шунчалар ташвишланмаган эди. Бу безовта ташвиш унинг ич-этини тириар, бутун вужудини кемираради... Бинни Умар билан ўрнига қўйиб гаплаша олмаган бўлса-я? У билан шунчалик шартакилик қилиш керак-миди? Унинг шунчалик шахтини қайириб ташлаш даркормиди? Унга бир оз ён босиш, иш юзасидан бафуржা, атрофлича гаплашса ва ниҳоят бирор битимга келса оқилона иш қилган бўлмасмиди? Ўзининг бундан манфаатдорлигини яшириб, у билан музокара бошлагани, иложи борича уни чўзгани, ўзини мактубни сотишга рози қилиб кўрсатгани, мактубнинг қимматини билмаганга солгани ва, ниҳоят, лоақал ғазаби қайнаб кетганида ҳам эллик миллион сўрамагани маъқул эмасмиди-я! Албатта, мактуб шунчага арзийдику-я! Бироқ сал эҳтиёткорлик, усталик билан муомала қилиш керак эди. Бордию у шунчалик қўпол муомала қилган нотариус, бор-э, ўша билан яна пачакилашиб ўтирамани, деса нима бўлади? Башарти у ашқол-дашқолини йиғиштириб, ҳамма гапни чала-ярим қолдириб, Сен-Малодан Искандарияга жўнаб қолса-чи? Антифер тога унда нима қилади? Ўша узунликни деб Мисрга югурадими?..

Шу сабабли у ўрнига ётишдан аввал пешонасига муштлаб, роса ўзини койиди. Тун бўйи мижжа қоқмади. Эрталаб эса бошқача йўл тутишга аҳд қилди — ўрнидан тургач, Бинни Умарни қидиргани боради, уни топиб кечаги қўполлигини бир-икки оғиз ширин сўз билан пайпаслайди-да, нотариус билан музокара бошлайди, унга ҳатто бир оз ён беришга ҳам рози бўлади.

Эрталаб соат саккизлар чамасида Антифер тога шу хаёллар билан кийинар экан, хонаси эшигини Жильдас Трегомен оҳистагина тиқиллатди.

Нанон унга одам юборган эди, бу ажойиб киши шу заҳотиёқ оёғини қўлига олганча ғизиллаб етиб келганди. У жанжалкаш ҳамсоғининг ғазабига қалқон бўлишга ҳар қачонгидек тайёр эди.

- Сени бу ерга қайси шамол келтирди?
- Сув кўтарилиши, қария,— деб жавоб бераркан, Жильдас Трегомен бу денгизчилар ибораси сухбатдошининг чеҳрасини очиб юборишига ишонганди.
- Сув кўтарилиши дейсанми?..— деди Антифер тоға кескин оҳангда.— Мени бўлса сув қайтиши тез кунда бу ерлардан олиб кетади!
- Кетяпсанми?
- Ҳа, ўзларининг рухсатлари билан ёхуд усиз.
- Қаёққа борасан?
- Боришим керак бўлган жойга.
- Ҳаммаям ўзига керак жойга боради. Нима қилмоқчи бўлаётганингни ҳам айтмайсанми менга?..
- Қилиб қўйган бир аҳмоқлигимни тузатишга уриниб кўрмоқчиман...
- Ёки яна ҳам ошириб юборарсан?
- Дўстининг танбеҳи, гарчи у мужмал қилиб айтилган бўлса-да, Антифер тоғани ғоятда ташвишига солиб қўйди ва у ошнасини бари гапдан хабардор қилишга жазм этди. Қийинишда давом этаркан, ошнасига Бинни Умар билан учрашганини, нотариуснинг эса анави кенглигни билиб олишга уринганини, ўзининг афсонавий шартини —(бунинг ҳавоини гап эканини ҳам яхши тушунади) Комулк пошшонинг мактубини эллик миллионга сотаман деганини гапириб берди.
- У сен билан савдолишиши керак эди,— деди Жильдас Трегомен.
- У бундай қилишга улгуролмай қолди, мен ўша заҳотиёқ жўнавордим, бу билан енгилтаклик қилиб қўйдим!
- Менимча ҳам шундай. Демак, ўша нотариус Сен-Малога фақат сенинг қўлингдаги хатни алдаб олиш учунгина келибди-да?
- Ҳа, фақат шунинг учун! Менга етказиши зарур бўлган нарсани хабар қилиш ўрнига олиб кетгани келибди! Ахир мен йигирма йилдан бери сабрсизлик билан кутаётган Комулк пошшонинг одами ана шу Бинни Умар-да...
- Шунаقا дегин! Демак, бу чиндан ҳам жиддий иш экан-да?— деб юборди Жильдас Трегомен.
- Бунга жавобан Пьер-Серван-Мало ошнасига ўқрайиб қараб, тўнғиллаб берди. Жильдас Трегомен хижолат тортиб бошини қуий солганча, қўлларини дўп-

пайган қорнига қўйиб, бош бармоқларини ўйнай бошлиди.

Бир дақиқадан сўнг Антифер тоға кийиниб бўлиб, қўлини энди шляпасига узатган ҳам эдики, эшик очилди.

Ичкарига Нанон кириб келди.

— Яна нима гап? — деб сўради укаси.

— Пастда аллақандай бир чет эллик одам турибди... У сен билан гаплашмоқчи.

— Кимакан у?

— Мана, ўзинг кўр...

Шундай дея Нанон унга устида: «Нотариус Бинни Умар. Искандария», — деган ёзуви бор ташриф қофоз часовини тутқазди.

— Ша! — деб қичқириб юборди Антифер тоға.

— Ким?.. — деб сўради Жильдас Трегомен.

— Ҳозиргина сенга гапириб берганим Умар! Ана буниси жойида бўлди! Бу яхшилик аломати, унинг келгани зал иш бўлди-да!.. Нанон, уни бу ёқقا таклиф эт.

— У ёлғиз эмас-ку!

— Ёлғиз эмас дейсанми? — хитоб қилди Антифер тоға. — Ёнидаги ким экан?..

— Бир одам, ёшроқ... у ҳам нотаниш, афтидан у ҳам чет элликка ўхшайди.

— Эҳ-ҳа! Демак, улар икки киши экан-да?.. Яхши, унда биз ҳам икки киши бўламиз!.. Шу ерда қол, қайиқчи!

— Ихтиёргинг...

Антифер тоға амирона бир имо билан ҳурматли ҳамсоясига, қимиirlама, Нанонга эса уларни бошлаб кир, дегандай ишора қилди.

Орадан бир дақиқа ўтмаёқ меҳмонлар хонага кириб келишди. Антифер тоға эшикни зичлаб ёпиб қўйди. Башарти бу суҳбатнинг сирли мазмуни ташқарига чиққундай бўлса, фақат калит солинадиган тешикдан эшитилиши мумкин эди, холос.

— Э, ўзларими迪 бу, жаноб Бинни Умар? — деди Антифер тоға бетакаллуфона, виқор билан, бордию у «Унион» меҳмонхонасига борганида нотариусга бундай муомала қилишга журъат этмаган бўлурди, албатта.

— Худди шундай, жаноб Антифер.

— Ҳамроҳингиз ким бўладилар?..

- Бу киши менинг бош гумаштам бўладилар.
Нозим деб таништирилган Соук билан Антифер тоға бепарвогина бир-бировлариға қараб қўйишиди.
— Бош гумаштангизнинг бу ишдан хабарлари борми?— деб сўради малуин.
— Ҳа, хабардор, унинг бу ерда ҳозир бўлиши мен учун зарур.
— Жуда соз. Ҳўш, жаноб Бинни Умар, бу ерга ташриф буюришларига нима мажбур этганини билсак бўладими?
— Сиз билан яна бир карра суҳбат қурмоқлик иштиёқи, жаноб Антифер... маҳфиёна,— деб қўшиб қўйди у ҳамон бош бармоқларини қорни устида ўйнатиб турган Жильдас Трегоменга қия қараб қўяркан.
— Менинг дўстим Жильдас Трегомен— юк ташувчи кема «Гўзал Амелия»нинг собиқ эгаси. У ҳам бу масаладан хабардор, сизнинг бош гумаштангиз Нозим сингари унинг шу ерда бўлиши мен учун бафоят зарурдир.
Бир томондан Соук бўлса, иккинчи томондан Трегомен эди, Бинни Умарнинг эътиroz билдиришига ўрин қолмади.
Тўртовлари стол атрофига ўтиришиди, нотариус эса портфелини олдига қўйди. Орага оғир жимлик чўқди. Ҳаммалари бу жимликни ким биринчи бўлиб бузаркин деб кутишарди. Ҳар қалай жимликни биринчи бўлиб Антифер тоға бузди.
— Умид қиласманким, бош гумаштангиз французча гаплаша олса керак?— деди у Бинни Умарга.
— Иўқ,— жавоб берди нотариус.
— Ақалли тушунмайди ҳамми?
— Бирорта сўзни ҳам.
Соук билан Бинни Умар олдиндан шундай келишиб олишган эди. Улар малуин, Нозим гапимни тушунмайди-ку, деб ўйлаб, бирор нарсани гапириб юборса ундан фойдаланаармиз деган умидда эдилар.
— Бўлмаса ишга ўтайлик, жаноб Бинни Умар,— деди Антифер тоға бепарволик билан.— Суҳбатимизни кечакида узилиб қолган еридан бошласак қандай бўларкин?
— Жуда соз бўлади.
— Демак, сиз менга эллик миллион олиб келгансиз, шундай эмасми?

— Келинг, жиддийроқ гаплашайлик, жаноб...

— Ҳа, тўғри айтасиз, Бинни Умар жаноблари, келинг, жиддийроқ гаплашайлик! Менинг дўстим Трего-мен ҳам вақтни бекорга валақлашиб ўтказадиганлардан эмас. Шундай эмасми, Трегомен?

Жильдас Трегомен ҳеч қачон бундай жиддий ва виқорли тутмаган эди ўзини. Рўмолчаси билан ҳеч қачон шунчалик салобат-ла бурун артмаганди.

— Жаноб Бинни Умар,— дея гапида давом этди тоға беларволик билан қуруққина қилиб, бу эса унинг қизиққон табиатига асло ёпишиб тушмасди,— орамизда қандайдир тушунмовчилик борга ўхшайди деб чўчиб турибман... Бу нарсага барҳам бермасак, ҳеч қачон келишолмаймиз... Менинг кимлигимни биласиз, сизнинг кимлигингизни эса мен биламан.

— Нотариусман...

— Ҳа, нотариуссиз, айни вақтда марҳум Комулк пошшонинг оиласиз йигирма йилдан буён кутаётган даракчиси бўласиз.

— Мени афв этасиз-у, жаноб Антифер, илло, ҳатто шундай бўлган чоғда ҳам бари бир илгарироқ келишга ҳаққим йўқ эди.

— Сабаб?

— Сабаб шуки, бундан икки ҳафта бурун васиятномани очгағчина отангизнинг ўша мактубни қандай олганидан хабар топдим.

— Э-ҳа! Устма-уст қилиб икки «Қ» билан имзо чекилган хатни айтяпсизми?.. Бу гапга кейинроқ қайтармиз, жаноб Бинни Умар.

— Шубҳасиз. Сен-Малога отланарканман, менинг бирдан-бир истагим ўшал мактубнинг бор-йўқлигини билмоқ эди...

— Бу ерга келишдан муродингиз яккаш шугина эдими?

— Ҳа, яккаш шугина эди.

Ҳамсуҳбатлар ўзаро савол-жавоб билан банд эканлар, Соук гўё бу гаплардан ақалли бир оғизини ҳам тушунмаётган одамдек безрайиб ўтиради. У ўз ролини шундай усталик билан бажаардики, уни кўз қири билан зимдан кузатиб ўлтирган Жильдас Трегоменда заррача бўлсин шубҳа туғилмади.

— Хўш, жаноб Бинни Умар, мен сизни бафоят ҳурмат қиласман, ўзингизга маълумдирким, жаноблари-

нинг шаъниларига бирор калима ҳақоратомус гап қот-
моғлика изн этолмайман...— деб гап бошлади яна
Пьер-Серван-Мало.

Кечакурунгина нотариусни фирибгар, муттаҳам,
ёвуз тимсоҳ деб сўккан Антифер тоға сўнгги иборалар-
ни тонг қоларли бир хотиржамлик билан айтди.

— ...Ҳар қалай,— қўшиб қўйди у,— ёлғон сўзлаяп-
сиз дейишдан тиёлмайман ўзимни...

— Жаноб!..

— Ҳа, фақат мактубнинг бор-йўқлигини билгани
келгандим, деб худди кема буфетчисидай алдаяпсиз.

— Онт ичаман!— деди нотариус қўлларини кўкка
кўтариб.

— Онт-понтингизни қўйсангиз-чи, эй кекса Умар!—
деб ўшқирди Антифер тоға қизишиб, гарчанд сал илга-
рироқ тузукроқ муомала қилишга аҳд этган бўлса-да.—
Бу ерга нима мақсадда келганингиз менга беш қўлдай
аён!

— Ишонинг...

— Сизни ким юборганини ҳам яхши биламан.

— Ҳеч ким юборгани йўқ, ишонинг...

— Сиз марҳум Комулк пошшонинг амрига биноан
келгансиз...

— Унинг оламдан ўтганига ўн йил бўлган-ку!

— Бунинг аҳамияти йўқ! Шу топда сиз Пьер-Сер-
ван-Малонинг, яъни Томас Антифернинг ўғлиницида
шунинг учун ўтирибсизким, бу Комулк пошшонинг сўнг-
ги иродасидир! Сизнинг зиммангизга Томас Антифер-
нинг ўғлидан мактуб ҳақида сўраб-суриштириш эмас,
балки баъзи рақамларни етказиш вазифаси юкланган.
Эшитяпсизми — рақамлар деяпман!

— Рақамлар дейсизми?..

— Ҳа... бундан йигирма йил муқаддам Комулк пош-
шо отамнинг номига юборган мактубдаги кенгликий
кўрсатувчи рақамларга қўшиладиган узунлик рақам-
лари!

— Қойил!— деб қўйди Жильдас Трегомен, худди
денгиздан туриб соҳилдаги семафорчиларга сигнал бе-
раётгандек рўмолчасини силкиркан.

Бу орада соҳта гумашта, гарчи Антифер тоғанинг
масаланинг ипидан-игнаси гача билишига заррача шуб-
ҳа қолмаган бўлса-да, илгаригидай миқ этмай сўрра-
йиб ўтиради.

— Сиз бўлсангиз, жаноб Бинни Умар,— деб ўшқирди Антифер тоға,— ўринларимизни алмаштироқчи-сиз — мендаги кенгликни кўрсатувчи рақамларни уриб кетмоқчисиз!..

— Уриб кетмоқчисиз дейсизми?

— Худди шундай! Уғирлаб кетмоқчисиз! Ёлғиз менгагина тааллуқли бўлган нарсани ўзингизники қилиб олмоқчисиз?

— Жаноб Антифер,— эътиroz билдириди Бинни Умар, у тоганинг устма-уст қилаётган ҳамлаларидан эсанкираб қолганди,— ишонинг... ўша мактуб қўлимга теккан ондаёқ... дарров ўша рақамларни айтардим...

— А-ҳа! Демак, ўша рақамларнинг ўзингизла эканини тан оляпсиз-а?..

Нотариус бу билан деворга тақаб қўйилган эди. У турли ҳийла-найранг ишлатиш ва гап чалғитишига қанчалар уста бўлмасин, шу топда ўзини исканжага тушиб қолгандек ҳис этиб, таслим бўлишдан ўзга илож йўқлигини фаҳмлади. Шундай аҳволга тушиб қолишлиари мумкинлигини илгаритдан ҳисобга олиб, Соук икковлари бунинг чорасини топиб қўйишган эди. Шунинг учун ҳам Антифер тоға нотариусга қараб:— «Бас! Очиғига кўчинг, жаноб Бинни Умар! Шунча майнавозчилик қилганингиз етар!»— деб ўшқирганида, Бинни Умар итоаткорлик билан: «Хўп бўлади»,— дея жавоб берди.

Сўнг портфелини очиб, ундан катта-катта ҳарфлар билан бижир-бижир хат ёзилган сув ўтказмайдиган қофозни олди.

Бу Қомулк поишшонинг француз тилида ёзилган ва бизга аён бўлган васиятномаси эди.

Антифер тоға бутун вужуди билан бу ҳужжатни ўқишиб кетди. У Жильдас Трегомен бирор сўзини эшитмай қолмасин деб васиятномани баланд овоз билан бошдан-охиригача ўқиб чиқди-да, чўнтағидан ёндафтарчасини чиқарди-ю, даставвал ўша орол жойлашган узунликни — кўпдан орзиқиб кутилган тўртта рақамни ёзив қўйди. Бу рақамларнинг ҳар биттаси учун у сира иккиланмай шартта бир бармоғини кесиб беришга ҳам гайёр эди. Кейин, яна ўзини бирор жойнинг географик кенглигини аниқлаётган капитан ҳис этиб:

— Диққат, қайиқчи!— деб қичқирди.

— Эшитаман!— деб жавоб берди Жильдас Трего-

мен, кенг камзуллининг ички чўнтағидан ён дафтарчасини оларкан.

— Қемани қозиқлар томон бур!

Бу қимматбаҳо узунлик — Париж меридианидан шарқ томондаги $54^{\circ} 51'$ — рақамларининг қандайин сид-қидиллик билан «маҳкамлаб боғлаб» қўйилганини тасвирлаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак.

Васиятнома нотариусга қайтариб берилди; нотариус уни портфелига солиб, сохта бош гумаштаси Нозимга тутқазди.

Суҳбатнинг ҳал қилувчи пайти етганди; энди ма-сала Бинни Умар билан Соукнинг бевосита манфаатларига бориб тақалган эди. Антифер тоға орол жойлашган ернинг меридиани ҳамда параллелини билар, эндиликда ана шу икки чизиқни давом эттириб, улар кесишган нуқтани аниқласа бас эди. Бир нафас ҳам вақтни зое кетказмай, шу топнинг ўзидаёқ шундай қилмоқчи эди. Бу борада тамоман ҳақ эди у. Тоға ўрнидан турди-да, таъзим бажо келтираётгандек сал әгилиб, меҳмонларга кўча эшикни ишора қилди. Бинни Умар билан Соукнинг бу ерда қолишларини мезbon истамаётгани ошкора кўриниб туарди.

Трегомен илжайғанча, дўсти моҳирлик билан бажараётган бу унисиз манзарани кузатарди. Лекин на нотариус, на Нозим ўриидан қўзғалишини хаёлига келтиради. Уй соҳиби уларнинг хонани тарк этишларини истаётган эди, бироқ улар буни тушунмас ёхуд ўзларини тушунмаётганга солишаётган эди. Тарвузи қўлтиғидан тушиб, гангид қолган нотариус Соукнинг даҳшатли башарасидан яна бир савол беришни амр қилаётганини англади.

Бу амрга итоат этмасликдан чўчиған Бинни Умар шундай деди:

— Комулк пошшо васиятномаси зиммамга юклаган бурчни ўтаган эканман, энди...

— ...энди бир-бировимиз билан иззат-икром-ла хайрлашмоғимиз лозим,— унинг гапини шундай тугатди Пьер-Серван-Мало,— зотан биринчи поезд бу ердан соат ўну ўттиз етти минутда жўнайди, тағин...

— Кечадан бошлаб ўну йигирма уч минутда,— деб унинг гапини тўғрилади Жильдас Трегомен.

— Сен ҳақсан, соат ўну йигирма уч минутда жўнайди, шундай экан, қимматли Бинни Умар жаноблари,

сизни ва муҳтарам гумаштангиз Нозимни куръер поездига кеч қолишларигизни истамасдим...

Соук тоқатсизланыб депсинаркан, соатига қараб-қараб қўярди. У чиндан ҳам поезддан кеч қолишдан қўрқиб безовталанаётиби деб ўйлаш мумкин эди.

— Борди-ю, яна-тагин юкларингизни топширишингиз лозим бўлса,— дея гапини давом эттирди Антифер тоға,— бу ҳам анча-мунча вақтингизни олади.

— Бунинг устига вокзалдаги тўполонни айтмайсизми...— қўшиб қўйди Жильдас Трегомен.

Ниҳоят Бинни Умарнинг тили калимага келди. У сал қаддини ростлаб ва кўзини ерга тикиб, шундай деди:

— Афв этасиз-у, бироқ, назаримда ҳали батамом келишиб олмадик шекилли...

— Аксинча, Бинни Умар жаноблари, аксинча! Масалан, сиздан сўрайдиган, сиз билан гаплашадиган ҳеч қанақа гапим қолгани йўқ.

— Йўқ, яна бир гап бор, мен буни сизга айтиб қўйишим даркор, жаноб Антифер...

— Ҳайронман сизга, жаноб Бинни Умар, лекин, ахир... ростки шуни истасангиз... гапира қолинг, марҳамат...

— Мен сизга Комулк пошшонинг васиятномасида қайд этилган узунликни айтдим...

— Худди шундай! Мен ҳам, дўстим Трегомен ҳам буни ёндафтарларимизга ёзиб олдик.

— Энди сиз ўша мактубдаги кенгликни менга айтишингиз керак...

— Отамниг номига келган мактубдагини-я?..

— Ҳа, худди ўшандагини...

— Афв этгайсиз, Бинни Умар жаноблари!— эътиroz билдириди Антифер тоға қошлигини чимириб.— Сизга узунлик рақамларини менга етказиш топширилмаганмиди ахир?..

— Ҳа, шундай, мен бу топшириқни адо этдим...

— ...буни бажону дил тасдиқлашим мумкин. Менга келсак, на васиятномада, на мактубда отамга хабар қилинган кенгликни билдирувчи рақамларни бирон кимсага кўрсатиш ҳақида ҳеч қандай кўрсатма йўқ!

— Лекин...

— Лекин бу ҳақда сизда бирон кўрсатма бўлса, кeling, шу ҳақда гаплашиб олайлик...

— Менимча...— эътироz билдириди нотариус,— бирбировини ҳурмат қилғувчи одамлар ўртасида...

— Беҳуда шундай кўринибди назарингизда, жаноб Бинни Умар. Орамизда ҳеч қанақанги ҳурмат-эҳтиром бўлиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Антифер тоганинг вужудини қамраб олган асабийлик албатта ғазабга айланиши кўриниб туради. Бу ғазаб түфёнининг олдини олишга шошилган Жильдас Трего-мен ноқулай ҳолатга барҳам бериш учун зудлик билан эшикни очди. Лекин Соук гўё стулга пайвандлаб қўйилгандек қимир этмай ўтираверди. Дарвоқе, у французчани тушунмайдиган бир чет эллик ва бирорга тобе бир кимса сифатида, ҳеч бўлмаганда сохта хўжайини буюргунича ўрнидан қўзғалиши мумкин ҳам эмасди.

Бинни Умар ўрнидан турди, пешонасини артиб, кўзойнагини тўғрилаб қўйди-да, тақдирга тан берган одамдек шундай деди:

— Афв этасиз, жаноб Антифер, назаримда, менга айтмасликка аҳд қилган кўринасиз...

— Балли, шундай аҳд қилдим, жаноб Бинни Умар, аҳд қилганда ҳам қагъий, зероки Комулк пошшо ўз мактубида отамга бу сирни ғоят махфий тугишини буюрган, отам эса ўз навбатида менга ҳам шундай васият қилган.

— Кўп соз, жаноб Антифер,— деди Бинни Умар,— унда сизга бир оқилона маслаҳат беришга ижозат этасизми?

— Қизиқ. Қандай маслаҳат?

— Бу ишга киришмасликни.

— Сабаб?..

— Сабаб шуким, бу йўлда бир кимсага дуч келмопингиз мумкинким, у сизни бу йўлдан қайтишга мажбур этмаса деб қўрқаман...

— Ким экан у?

— Комулк пошшо амакиваччасининг ўғли, сизни деб меросдан маҳрум бўлган Соук! У чакана-чукана одамлардан эмаски...

— Жаноб Бинни Умар, ўша амакиваччанинг ўғлини ўзингиз танийсизми?

— Йўқ...— деб жавоб берди нотариус,— илло, унинг жуда хавфли рақиб эканини биламан...

— Менга қаранг, борди-ю қачон бўлмасин ўша Со-

укни учратгудай бўлсангиз, унинг ва Мисрдаги барча Соукларнинг башарасига туфуришимни айтиб қўйинги

Шунда Нозимнинг ҳатто бир тики ҳам қимир этмади. Пьер-Серван-Мало пиллапояга чиқиб:

— Нанон!— деб қичқирди.

Ногариус эшикка томон юрди. Соук унинг ортидан эргашаркан, йўлакай бехосдан қилгандек стулни тўнтириб юборди — шу тобда унинг бутун вужудини ғазаб қамраб олган, Бинни Умарнинг елкасига бир тушириб зинапоядан пастга юмалатиб юборгудай авзойи бузуқ эди.

Лекин Бинни Умар қўққисдан осто нада тўхтаб, Антифер тоғага қарамай шундай деди:

— Наздингизда Комулк поишонинг васиятномасидаги бир бандни эътиборингиздан четда қолдирмадингизми кан?..

— Қайси нисини?

— Токи бойликларни қўлга киритгунингизгача сизни кузатиб бориш каминаларининг зиммасига юклangan, яъни ўша уч бочкачани топганингизгача сиз билан бирга бўлишим зарур эканлиги ҳақдиагисини...

— Маъқул, мени кузатиб борасиз, жаноб Бинни Умар.

— Шундай экан, қаерга боришингизни мен билиш им керак-да, ахир!..

— Буни ўша ерга етиб борганимизда биласиз.

— Борди-ю у жой оламнинг нариги бурчида бўлса-чи?

— Нариги бурчида бўлса нариги бурчида-да.

— Майли, шундай бўлақолсин... Лекин шуни билиб қўйингки, мен бош гумаштамсиз ҳеч иш қилолмайман...

— Ихтиёрингиз. Ў билан саёҳат қилиш сиз билач ҳамроҳ бўлишдан камроқ ҳузур бахш этмайди менга. Сўнгра у пиллапоя панжараси узра энгашиб;

— Нанон!..— деб қичқирди яна.

Овозидан Антифер тоғанинг тоқати тугагани сезилиб турарди.

— Нанон!!!

Пастда Нанон кўринди.

— Мана бу жанобларнинг йўлига чироқ тутиб юбор!— деб буюрди Антифер тоға.

— Чироқ тутиб юбор дейсанми? Куппа-кундузи-я?..— ҳайрон бўлди Нанон.

— Сенга айтяпман — чироқ тутиб юбор!

Үйни тарк этиш ҳақидағи бундай очиқ-ойдин айтилған талабдан сўнг Соук билан Бинни Умарнинг номеҳмондўст уйдан чиқиб кетишдан бўлак иложлари қолмаганди. Уларнинг кетидан эшик тарақлаб ёпилди.

Ана шунда Антифер тоғани олам-жаҳон қувонч чулғаб олди, бундай қувончни умрида аввал ҳам ҳис этгани даргумон. Шу куники қувонмаса, қачон қувонади?

Бу нобакор узунликни билдирувчи рақамлар ниҳоят қўлга кирди-да! Қанчалар сабрсизлик билан кутганди уни, ахир! Илгарилари фақат срзу қилиб юрган нарсалари тез кунда ҳақиқатга айланади. Беҳисоб бойликларга эга бўлиш эндиликда фақат унинг ўзигагина боғлиқ, ўша оролни излаб тезроқ йўлга чиқишига боғлиқ...

— Юз миллион... юз миллион-а! — деб тақрорларди нуқул.

— Бу минг карра юз минг франк дегани-ку, — деб қўйди Жильдас Трегомен.

Шу дақиқада ўзини ортиқ тутолмай қолган Антифер тоға аввал бир оёғида, сўнгра иккинчисида сакраб, чўнқайди-да, яна туриб, чир айланганча рақс туша кетди. Сон-саноғи йўқ матросча ўйинлар орасида бунақангич шўх рақсни учратиш амри маҳол эди. Кейин ўзининг баҳайбат дўстини ўйинга тортиб, уни тез рақс тусишига мажбур этдиким, бутун ўзининг пойдеворигача зириллаб кетди.

Антифер тоға рақс тушаркан овозини баралла қўйиб:

Қўлимдадир уз, уз, уз!
Қўлимдадир ун, ун, ун!
Қўлимдадир лик, лик, лик!
Узунлик!
Узунлик!
Узунлик!

— деб қичқираради.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

*Антифер тоғанинг географик атласидаги қизил қалам
билин чизиб қўйилган бир нуқта*

Пьер-Серван-Мало Антифер дўсти Жильдас Трего-мен билан зўр бериб оёқ ўйинга тушаётган бир пайт-

да Эногат ва Жюэль мэрияга — шаҳар бошқармасига, у ердан эса черковга йўл олишди. Шаҳар бошқармаси-нинг гражданлик ҳолатларини қайд этиш бўлимидаги никоҳ ишлари билан шугулланувчи мутахассис — бақалоқ кекса чиновник эълонлар осиб қўйиладиган ердаги барча расмиятчилик қоидаларини ўрнига қўйиб тайёрланган унаштириш ҳақидаги хабарномани уларга кўрсатди. Жомеда эса викарий¹ овози ўткир хонандалар иштирокида, орган ва қўнғироқлар жаранги остида яхшилаб хутба ўқитилажагига — хуллас тўй маросими-ни боплаб ўтказиб беришга ваъда берди.

Монсеньор²дан тоғавачча билан аммаваччанинг ни-коҳга рухсат олганларидағи хурсандчилигини айтмай-сизми! Уларнинг бешинчи апрелни — яъни тоғанинг иккиланиб турган пайтда оғзидан чиқиб кетган кунни — қандай сабрсизлик билан кутаётганларини асти қўяверинг. Жюэль буни ҳатто яширмасди ҳам.

Улар тўйга бутун вужудлари завқ-шавққа тўлиб тайёргарлик кўришар, келиннинг сепи ва зеб-зийнатла-рини ҳозирлашар, пастдаги хонанинг шинам бўлиши, уни қандай жиҳозлаш ҳақида бош қотиришарди. Оқ кўнгил Трегомен бўлса бир вақтлар Ранс дарёси со-ҳилларида истиқомат қилувчи аҳолидан сотиб олган турли безакларни ҳар куни ташигани-ташиганди. Ана шу буюмлар орасида ўз вақтида «Гўзал Амелия»ни безаб турган Биби Марямнинг мўъжазгина ҳайкалчаси ҳам бор эди. Трегомен сира иккиланмай уни келин-куёвларга туҳфа этишга аҳд қилди. Ахир у ёшларнинг сирдош отахони эмасми, шундай экан ёшлар ўз орзу-умидларининг, келажакка бўлган ўз режаларининг ун-дан кўра яхшироқ, ундан кўра содикроқ ҳомийсини то-па олармидилар? Бу очиқ қўл одам кези келиб қолган-да ҳар куни йигирма марталаб қўйидаги сўзларни такрорларди:

— Тўйларинг ўтиб кетган, шаҳар бошқармасига, кюргега³ алоқадор расмиятчиликларнинг бари аллақачон битган бўлса худога минг қатла шукур қилган бў-лардим!

¹ Викарий — епископнинг ўринbosари ёки ёрдамчиси.

² Монсеньор — Францияда олий дин арбобларига эҳтиром юзасидан мурожаат қилинадиган ибора.

³ Кюре — Франция католик черкови.

— Нима учун ахир, қимматли Трегомен амаки?..— деб сўрарди шунда қиз ташвишланиб.

— Бу кекса Антифер шундай ақлини еб қўйганки, отини эгарлабоқ ўз миллионларини излагани жўнай қолса!..

Жюэль Трегоменning гапига батамом қўшиларди. Жюэль амакисига бугунлай қарам, гарчи тоға ажойиб одам бўлса-да, лекин сал эсини йўқотаёзган. Токи у шаҳар ҳокими хузурида узил-кесил «ҳа» деб жавоб бермагунча унга асло ишониб бўлмайди.

Денгизчиларнинг ҳаёти бошқа одамларникига мутлақо ўхшамайди-да, ахир. Уларнинг доим вақтлари зик! Ё яқин денгизлараро қатнайдиган кема капитани ва габаранинг эгасига ўхшаб бўйдоқ қоласан. Башарти шарт-шароит имкон берса ва рухсат олган бўлсанг тезроқ уйланиб олишинг керак. Жюэль бўлса Ле Байиф савдо хонадонига қарашли уч мачтали шхунада капитан ёрдамчиси лавозимида денгизга чиқиши керак эди. Ана унда — бир ўйлаб кўринг-а — неча ойлаб, неча йиллаб қадрдан уйидан минг лъелаб олисларда, башарти тангри тақдирларини қўшган бўлса, хотини ҳамда болаларидан узоқда денгиз ва океанларда сузид юради-я! Бундай бўлиши эса мутлақо мумкин. Одатда денгизчиларнинг бола-чақаси кўп бўлади. Эногат денгизчининг қизи бўлгани учун Жюэлнинг узоқ вақт сафарда юражаги, аллақанча вақтгача эри билан қўришолмаслиги ҳақидаги фикрга кўнишиб кетган, бундан бошқача бўлишини ҳатто тасаввур ҳам қиломасди. Олдинда муқаррар ва узоқ вақтга чўзиладиган айрилиқ бор экан, бирор кунни ҳам зое кетказмаслик керак!

Ёш капитан билан унинг қайлиғи шу куни эрталаб қиласидиган ишларини тугатиб, уйга қайтарканлар ана шулар ҳақида сұхбатлашиб келардилар. От-Салль қўчасидаги бизга таниш уйдан чиқиб, бир-бири билан қўлини пахса қилиб гаплашиб бораётган, нимадандир порози эканликлари яққол кўриниб турган икки муҳожирга кўзлари тушган ҳамоноқ қандай ҳайратга тушганларини асти қўяверасиз! Бу одамларнинг Антифер тоғада қанақа ишлари бор экан? Жюэлнинг кўнглида, қандайдир нохуш воқеа содир бўлганга ўхшайди, деган шубҳа туғилди.

Бу шубҳа гезда қатъий ишончга айланди: юқориги

қаватдан шовқин ва аллақандай пала-партиш қўшиқ янграр, нақорати эса қалъа деворининг нариги чекка-сидан эшитиларди.

Наҳотки амакиси бутунлай ақлдан озган бўлса? Наҳотки ўша лаънати узунлик шунга олиб келган бўлса? Мияси айниганмикин?.. Бу улуғлик васвасаси эмас, бойлик орттириш васвасаси бўлса-я?..

— Нима бўляпти ўзи, амма?— деб сўради Жюэль Нанондан.

— Тогаларинг ўйин тушяпти, болаларим.

— Бир ўзининг ўйинидан уй бундай титрамайди-ку, ахир?

— Трегомен ҳам ўшатта-да...

— Ие! Трегомен ҳам ўйин гушяптими?

— Тогамнинг районни қайтаришдан қўрқсан бўлса керак,— деди Эногат.

Учовлари тепага чиқиши. Антифер тоғанинг зўр бериб ўйинга тушиб, томоғи йиртилгудек бўлиб:

Қўлимдадир уз, уз, уз!

Қўлимдадир уни, уни, уни!

Қўлимдадир лик, лик, лик!—

деб бўкираётганини кўриб, уни дарҳақиқат ақлдан озибди, деган қарорга келишди.

У билан бирга оқ кўнгилли Трегомен ҳам қизариб-бўрсиб, миясига қон қўйилгандек бўлиб овозини барагла қўйганича куйларди:

Ха, ха, ха! Қўлидадир узунлик!..

Ха, ха, ха! Қўлидадир узунлик!..

Ана шундагина Жюэлнинг хаёлига бирдан: э, бояги икки муҳожир шунинг учун бу ердан чиқиб кетаётган экан-да, деган фикр келди... Демак, ниҳоят Комулк пошшонинг машъум хабарчиси келибди-да... Шу фикр хаёлидан ўтаркан, йигитчанинг ранги оқариб кетди, у Антифер тоғани ўйинидан тўхтатаркан:

— Амаки, олдингизми уни...— деди.

— Ха, жиян, қўлимда у!

— Ха, унинг қўлида,— деб тасдиқлади Жильдас Трегомен ва тинкаси қуриганидан ўзини стулга ташланган эди, стул оғирлигига дош беролмай синиб кетди.

Бир оздан сўнг, Антифер тоға сал нафасини ростлаб олгач, Эногат билан Жюэль ҳамма гапдан: Бинни

Умарнинг бош гумаштаси билан келганидан, унинг Ко-
мулк пошишонинг хатини айёллик билан оливолмоқчи
бўлганидан, васиятноманинг мазмунидан, бойлик кў-
милган оролнинг координатини аниқлаш учун зарур
бўлган узунликдан, хуллас ҳаммасидан хабардор бўл-
дилар... Антифер тога ўша бойлика эга бўлиш учун
энди фақат қўл узатса басмиш!

— Лекин, амаки, ўша хазинанинг қаердалиги энди-
ликда маълум экан, улар сиздан олдинроқ бойликлар-
ни гумдан қилишлари ҳеч гап эмас-ку!

— Шошма, ошиқма, жиянча! — деб хитоб қилди Ан-
тифер тога елкаларини учирив. Наҳотки сен мени дуру
жавоҳирлар солинган пўлат сандиқнинг қалитини улар-
га қўш қўллаб бериб қўядиган аҳмоқлардан деб ўйла-
санг?

Жильдас Трегомен ҳам ўз навбатида бу гапни ун-
дай эмас дегандек ишора билан тасдиқлади:

— ...юз миллион сақланадиган пўлат сандиқнинг
қалитини-я!

Бу «машъум» юз миллион деган иборани Пьер-
Серван-Мало шундай оғзини тўлдириб айтдики, лунж-
лари шишиб кетганидан нафаси тиқилиб қоладигандек
туюлди.

У бу янгиликини шод-хуррамлик билан қийқиришиб
кутиб олишади деб ишонган эди шекилли, ёшларнинг
хатти-ҳаракатидан кўнгли ранжиди. Бу қанақаси! От-
Салль кўчасидаги мана шу қашшоқ бир хонадонга ҳат-
то Даная¹ ҳам ҳавас қилгудек олтин ёмғир, олмос ва
қимматбаҳо тошлар жаладек қўйса-ю, булар илиб олга-
ни ақалли қўл узатишмаса, бир томчиси ҳам нобуд бўл-
масин деб томни қўпориб ташлашмаса-я!

Ҳа, бу ҳақ гап! Юз миллион ҳақида тантана билан
айтилган гапларни улар чурқ этмай, совуққина кутиб
олишганди.

— Ҳали шунақами! — деб ўшқирди Антифер тоға,
навбати билан опаси, жиянлари ва дўстига тикилар-
кан.— Нимага қовоқларингдан қор ёғяпти! Қарши ша-
мол эсиб қолдими дейман?

Унинг ўдағайлаши бу ерда турганларнинг қиёфаси-

¹ Даная — юонон афсоналаридаги малика, уни худо Зевс
севиб қолган, Зевс унинг ҳузурига олтин ёмғир қиёфасида кир-
ган экан.

ни ўзгартолмади, бирсерталарининг юзларида хурсанд-чилик аломати кўринмади.

— Бу қанақаси,— деб гапини давом эттириди Антифер тоға,— мен сизларга эндиликада Крездай¹ бадавлатман, Эльдорадо²дан бирорта набобда бўлмаган бойликларни кемамага тоғ-тоғ қилиб уйиб келдим десам-у, мени табриклиш ҳеч қайсиларингнинг ҳатто хаёлингга ҳам келмаса-я, бу қанақаси бўлди?

Яна жимлик. Кўзлар ерга қадалган. Қовоқлар уюлган.

— Сен нима дейсан, Нанон?..

— Ҳа, катта пул бу, ука... .

— «Катта пул» эмиш-а!.. Истасанг — бир йилгача ҳар куни овқатнинг ўзига уч юз минг франкдан харж қилишларинг мумкин-а!.. Сен-чи, Эноат, сен ҳам катта пул бу деб қўяқоласанми?

— Вой худойим-эй!— деди қиз.— Бунча бойлиknинг нима кераги бор, тоға?..

— О, мен биламан буни! «Пул баҳт келтирмайди» деган нақлии жуда яхши биламан мен! Сиз ҳам шундай фикрдамисиз, жаноб олисга сузадиган кема капитани, сиз ҳам шундай деб ўйлайсизми?— деб сўради Антифер тоға жиянидан шартга.

— Менимча, ўша мисрлик меросга пошшолик унвонини ҳам қўшиб қолдириши керак экан, нега десангиз, шунча пулингиз бўлса-ю, ҳеч қанақа унвонингиз бўлмаса...— деди Жюэль.

— Ҳа-ҳа... Антифёр пошшо...— деб қўйди Трегомен жилмайиб.

— Овозингни ўчир, қайиқчи, сенга ҳам гап борми?— деб ўшқириб берди Антифер тоға унга, гўё шамол кучайиб елканларни камайтиришни буюраётгандек оҳангда.— Нима, «Гўзал Амелия»нинг собиқ капитани, мени майна қилмоқчимилар дейман-а?

— Сени-я, ўзимнинг энг яқин ошнами-я? Худо сақласин!— деб жавоб берди Трегомен.— Башарти бу юз миллион сенга шунчалик қувонч баҳш этаёғгая экан, мен сени юз миллион карра табриклайман.

Дарҳақиқат уй соҳибининг қалбини қувончга тўл.

¹ Крез — Лидиянинг афсонавий подшоси, унинг бойлиги битмас-туганмас бўлган.

² Эльдорадо — олтин ва қимматбаҳо тошларга бой афсонавий шаҳар.

дирган бу воқеага нима сабабдан уйдагилар бундай со-
вуқ муносабатда бўлдилар. Эҳтимол у ҳозир жиянлари
учун бадавлат қаллиғ ва күёв қилишни ортиқ ҳавас
қилмай қўйгандир-ку?.. Гарчи кўпдан кутилган узун-
ликни бешинчи апрелдан олдин олган бўлса-да, балки
Жюэль билан Эногатнинг тўйини бекор қилиш ёки
кейинга суриш фикридан қайтгандир? Очиғини айтган-
да, бу масала Эногат билан Жюэлни, Нанон билан
Жильдасни багоят ташвишга солиб қўйганди.

Жильдас Трегомен дўстининг бу борадаги фикрини
билиб олишга жазм этди... Унинг мақсади нима эка-
нини вақтни ўтказмай ҳозироқ билиб олган маъқул.
Шунда бу даҳшатли одам билан ақалли тортишиб, оқи-
лона иш тутишга мажбур этишга муваффақ бўлишар.
Ўз ёғингга ўзинг қоврилавер деб ташлаб қўйиб бўл-
майди-ку уни, ахир!

— Менга қара, қария,— деди Трегомен мулоимиги-
на,— ўша миллионлар қўлингда деб фараз қиласлики...

— Фараз қиласлики?.. Нега энди фараз қиласкан-
ман?..

— Яхши, аллақачон қўлингга кирган дей қолай-
лик... жўнгина кун кечиришга ўрганиб қолган оддий
бир одам бўлсанг, айт-чи, ўша бойликларни нима қил-
моқчисан?

— Кўнглимнинг кўчасига келганини,— деб жавоб
берди Антифер тога қуруққина қилиб.

— Умид қиласманки, бутун Сен-Малони сотиб ол-
моқчи эмасдирсан?..

— Сен-Малони ҳам, Сен-Серванни ҳам, Динарни
ҳам, агар истасам, фақат сув кўтарилиши пайгода тў-
ладиган ўша бемаъни Рансни ҳам сотиб оламан!

Антифер тога Ранс ҳақида бундай бемаъни гапни
айтаркан, бу ажойиб дарёда йигирма йил сузган одам-
нинг иззат-нафсига қаттиқ тегишини жуда яхши би-
ларди.

— Бор, шундай ҳам бўлақолсин!— деб жавоб берди
Трегомен ғижиниб.— Ҳар қанча истасанг ҳам насибанг-
дан ортиқча бир тишлам таомни ёки ортиқча бир қа-
даҳ винони ҳазм қилолмайсан. Ёки яна битта ошқозон
сотиб олмоқчимисан...

— Шуни ёдингда тутки, эй чучук сувда сузадиган
денгизчи, хоҳлаган нарсамни сотиб олавераман! Бор-
ди-ю, ҳатто оиласмадагилардан бирортаси бунга монелик

қилгудек бўлса...— бу сўзлар қаллиқларга қарата айтилди,— бу юз миллионимни ютиб юбораман, сариқ чақасигача қолдирмай кулини кўкка совураман!.. На Жюэль, на Эногат уларга мерос қилиб қолдирмоқчи бўлган эллик миллионимдан ақалли бир франкини олади.

— Аниқроқ қилиб айтганда — икковларига юз миллион.

— Нима учун?

— Чунки улар эр-хотин бўлишади-ку!..

Ниҳоят асосий масала юзага қалқиб чиққанди.

— Ҳой, қайиқчи!— деб бўкирди Антифер тоға.— Яхшиси бом-брамсельга¹ чиқиб, уфқни кўздан кечир!

Бу Антифер тоғанинг Трегоменни «шамоллаб келиш учун» жўнатадиган одатдаги усули эди; у шунчаки айтарди, албатта, негаки, бунаقا девқомат, давангидай одамни бирор мачтанинг энг юқорисидаги кузатиш майдончасига чиғирсиз чиқаришни ақл бовар қилмасди.

Суҳбатга аралashiшга на Нанон, на Жюэль, на Эногатнинг ҳадди бориди. Ёш капитаннинг ранги қувўчиб кетганидан ғазабини аранг босиб турганини уқиб олса бўларди.

Лекин Жильдас Трегомен дўстларини очиқ денгизда тақдир тақозосига ташлаб кетадиган одамлардан эмасди. У чиқиб кетиш ўрнига, Антифер тоғага янада яқинроқ келди:

— Ахир сўз бергандинг-ку...

— Қанақа сўз?

— Уларнинг никоҳ ўқитишлирига рухсат берам деб.

— Тўғри, агар унгача узунлик ҳақида маълумот олмасам дегандим. Энди эса узунлик қўлимда экан...

— ...уларнинг баҳтили бўлишларини таъминлаш учун кўпроқ асос бор-ку энди.

— Баракалла қайиқчи, қойилман! Ана шунинг учун ҳам Эногат шаҳзодага тегади...

— Башарти шунаقا куёв топилса!

— Жюэль бўлса маликага уйланади...

— Турмушга чиқмаган маликалар қолмаган!— деб охирги эътирозини билдириди Жильдас Трегомен.

¹ Бом-брамсель — пастдан тўртинчи елкан, унинг асосига кузатиш майдончаси ўрнатилган бўлади.

— Сепига эллик миллион берадиган бўлсанг, ҳар доим топсанг бўлади!

— Қидир, қидирақол...

— Қидираман ҳам, топаман ҳам... Готон альмана-хидан бўлса ҳам топаман!

У «Гота альманахи»¹ демоқчи эди. Бу ўтакетган ўжар, савдойи тоға қиролу шаҳзодалар қонини Антиферлар қони билан қўшиш дардига мубтало бўлганди.

Ана шу боисдан ўз зарарига тугаши мумкин бўлган бу суҳбатни давом эттиришни истамай, никоҳ ҳақидаги можарода ён бериб қўймасликка аҳд қилиб, хонасида ёлғиз қолдиришларини ва тушлиkkacha безовта этмасликларини шама қилди.

Жильдас Трегомен ҳозир унга эътиroz билдириб ўтиришнинг пайти эмас, деган қарорга келди ва ҳаммалари пастга тушиб кетишиди.

Очиини айтганда, бу кичиккина оила оғир мусибатда қолган эди. Сулув қизнинг хумор кўзларидан ёш дўлдай юмаларди, бу хол Жильдас Трегоменинг кўнглини бузнб юборди.

— Бўтам, йиғлаган одамни, очиғи ҳатто бошига оғир мусибат тушганида ҳам... ёқтирмайман! — деди у.

— Ҳаммаси барбод бўлди-ку, ахир, азизим! Тоғам сирайм розилик бермайди энди! Ўша катта бойлик уни ақлдан оздирив қўйган.

— Ҳа, ҳа, тўғри,— унинг гапини қувватлади Нанон,— укамнинг миясига бир нарса ўрнашиб қолдими, тамом...

Жюэль чурқ этмай, хонада у ёқдан-бу ёққа юрап, қўлларини кўксида чалишириб, муштларини маҳкам тугиб олганди.

— Очиини айтганда, амаким менга хўжайин эмас! — деб хитоб қилди у.— Унинг рухсатисиз ҳам уйланавераман... Мен балоғатга етганиман!

— Лекин Эногат балоғатга етмаган-да,— деб эслатди Жильдас Трегомен.— Шунинг учун васий сифатида рухсат бермаслиги мумкин...

— Тўғри... ҳаммамиз ҳам қараммиз унга! — деб қўшиб қўйди Нанон бошини ҳам қилиб.

¹ «Гота альманахи» немис шаҳри Готада 1763 йилдан бошлиб чоп этиларди. Унда аслзода хонадонларнинг қариндошлик алоқалари, авлод-аждодлари ҳақида батафсил ахборотлар босиларди.

— Менинг фикрим мана бундай,— деди Жильдас Трегомен,— яххиси унга қаршилик билдирамаслик керак. Айниқса биз ўзимизни унга халал бермаётган қилиб кўрсатсан зора бу савдоийлик ўз-ўзидан ўтиб кетса.

— Чамамда сиз ҳаққа ўхшайсиз, жаноб Трегомен,— деди Эногат.— Менимча қаршилик кўрсатишдан кўра, мулоиймлик билан мақсадимизга эришсан бўлади.

— Энг муҳими ўша миллионларнинг ҳозирча унинг қўлида эмаслигидир!..— деб қўшиб қўйди Жильдас Трегомен.

— Тўғри,— деб қўшилди Жюэль.— Рост, бу бойлик-нинг қайси кенглик ва қайси узунликда экани маълум, лекин уни қўлга киритишнинг ўзи бўлмайди. Бунинг учун анча-мунча вақт керак.

— Анча-мунча...— деб шивирлаб қўйди қиз.

— Ҳа! Шундай, азизим Эногат. Буларнинг ҳаммаси тўйимизни кечиктириб юборади... Эҳ, бадфеъл амаким-а!

— Ўша малъун пошшонинг ҳузуридан келган ўша фирибгарларга ҳам лаънатлар бўлсин,— деб минфирилади Шанон.— Келганида косов олиб ҳайдасам бўлар экан...

— Улар бари бир амаким билан битишади!— деди Жюэль.— Ўша Бинни Умари ўз холига қўйиб бўпти, ахир унга даллолик ҳақи тегиши керак-да!

— Демак, тоғам кетаркан-да?— деб сўради Эногат.

— Бунга шубҳаланмаса ҳам бўлади,— жавоб берди Жильдас Трегомен,— чунки ўша оролнинг координатлари энди унга аён.

— Мен у билан бирга кетаман,— деди Жюэль қатъий.

— Сен-а, Жюэль?..— деб қичқириб юборди қиз.

— Ҳа. Шундай қилиш зарур. Бирор аҳмоқлик қилиб қўйиншига халал бериш учун у билан бирга бўлмоқчиман... ва, ниҳоят, олис ўлкаларда узоқ ушланиб қоладиган бўлса уни шошилтираман.

— Сен ҳақсан, ҳа, сен ҳақсан, бўтам,— унинг гапини маъқуллади Трегомен.

— Ким билади дейсиз, бу хазинани излаб қайси юртларга бориб қолади, уни қандай хавф-хатарлар кутяптийкин йўлда!

Гарчи Эногат қайғуга ботган бўлса-да, Жюэлнинг оқилона қарорга келганини яхши тушунарди. Балки Жюэлнинг бирга бўлиши туфайли тоғанинг сафари узоққа чўзилмас?

Ёш капитан иложи борича қизга тасалли беришга тиришарди. Унга тез-тез хат ёзиб туради.. У ҳамма ишдан хабардор бўлиб туради.. Унинг ёнида Нанон билан Трегомен қолишади, Трегомен ҳар куни буларникига кирби, сабр-тоқатли бўлиш, итоаткорлик билан кутишга ўргатади..

— Қизалоим, менга бемалол ишонавер,— деди кўнгли бузилган Трегомен.— Сени овутишга, сенга таскин беришга ҳаракат қиласман албатта! Менинг «Гўзал Амелия»да қандай сузганларимни сен билмайсанку ҳали, шундай эмасми?

Тўғри, Эногат буни билмасди, чунки Трегомен Антифер тоғанинг майна қилиб кулишидан чўчиб, ўзининг сафарлари ҳақида оғиз очишга ҳеч қачон журъат этолмаган эди.

— Сенга ҳаммасини гапириб бераман.. Бу жуда қизиқ.. Вақт сезилмай ўтиб кетади.. Шундай қилиб, кунлардан бир кун миллионларини қўлтиқлаб олган.. ёки икки қўлини бурнига тиқиб қайтган тоға ҳам кириб келади. Шунингдек қадрдонимиз Жюэль ҳам келади, ана ўшанда унинг бир сакраб Сен-Мало жомесига бориб қолишига ҳеч нарса монелик қила олмайди.. мен ҳам, ҳар қалай, тутиб қолмайман ўшанда.. Агар истасанг, мен ўзимга бу орада тўйга костюм буюртириб, уни ҳар куни эрталаб кийиб чиқаман...

— Ҳой қайиқчи!

Бу таниш овоз ҳаммаларини сапчитиб юборди.

— Эшитяпсизларми, у мени чақиряпти,— деди Жильдас Трегомен.

— Сизда нима иши боракан?— деб сўради Нанон.

— Жаҳли чиққаш пайтларда овози бунақа бўлмайди,— деб қўйди Эногат.

— Тўғри,— тасдиқлади Жюэль,— ғазабланишдан кўра тоқатсизлик сезилиб турибди.

— Трегомен... келяпсанми?

— Кетяпман!..— деб қичқирди Жильдас Трегомен унга жавобан.

Шундай деб юқорига кўтариларкан, унинг вазмин одимлари остида пиллапоя ғижирларди.

Орадан бир сония ўтар-ўтмас Антифер тоға уни ўз хонасига сургаб кирди-ю, эшикни маҳкамлаб беркитиб қўйди. Сўнгра уни иккала яримшар харитаси ёзиб қўйилган стол ёнига ўтқазди-да, қўлига паргарни тутқизаркан:

— Ушла!— деди.

— Паргарними?..

— Ҳал! Уша орол... миллионлар кўмилган орол...— Антифер тоға энтика-энтика галирарди.— Унинг харитада қаерга жойлашганини билмоқчиман.

— Нима, харитада йўғаканми?...— деб қичқириб юборди Жильдас Трегомен, унинг гап оҳангидага таажужубланишдан кўра кўпроқ мамнунлик сезилиб туради.

— Ким шунаقا деяпти сенга?— деб эътиroz билдириди Антифер тоға.— Нимага энди йўқ бўлиши керагаткан, эй баҳти қора қайиқчи!

— Демак... бор экан-да у?..

— Бор, ишонавер менга, бор, лекин мен жуда ҳаяжонланяпман... қўлларим титраб кетяпти... бу паргар худди қўлимни чақиб олаётганга ўхшайди... уни харитада юргизолмаяпман...

— Шунинг учун мен ўлчаб кўришим керакми, қария?

— Ҳа, мабодо қўлингдан келса...

— Ҳо!— деб қўйди Жильдас Трегомен.

— Албатта бунақа ишга ўрганмагансан, ахир сен фақат Рансда сузгансан-да... Майли, шундай бўлса ҳам бир уриниб кўр-чи. Кўрамиз, бундан нима чиқаркин... Паргарни тузукроқ ушлаб, учларини эллик тўртинчи меридиан бўйлаб юргиз, аниқроғи эллик бешинчидан, нега деганда орол жойлашган узунлик эллик тўрт градусу эллик етти минут...

Бу рақамларни эшигиб бечора Трегоменниң боши ғовлаб кетди.

— Эллик етти градусу эллик тўрт минут дейсанми?— деб гўллиради у кўзлари чақчайиб.

— Йўқ... эй ҳўқиз-эй!— Антифер тоғанинг жаҳли чиқиб кетди.— Бунинг тескариси! Қани бўл... Бўлақолсанг-чи ахир!

Жильдас Трегомен паргарни ғарб томон юргиза бошилади.

— Уёққамас!...— ўшқириб берди ошиаси.— Ғарбга

эмас!.. Париж меридианидан шарққа қараб... Эшитяпсанми ўзи, ландовур! Шарққа, шарққа деяпман!..

Жильдас Трегомен бу таънаю сўкишлардан гангиб қолиб, ишни ўрнига қўёлмади. Кўзлари тиниб, пешонасига маржон-маржон тер қалқди, бармоқлари орасидан паргар худди электр қўнгироқнинг тилидек дирилларди.

— Эллик бешинчи меридиангча қўйсанг-чи ахир, галварс!— деб бўкирарди Антифер тоға.— Тепадан бўшлилаб... йигирма тўртинчи деб ёзиб қўйилган нуқтагача тушавер!

— Йигирма тўртинчи параллелга дейсанми?— деб гўлдиради Жильдас Трегомен.

— Ҳа, ҳа!.. Бу галварс ажалимдан беш кун бурун ўлдирадиганга ўхшайди-ку!.. Ҳа... ҳа! Ана ўша чизиклар кесишган нуқта орол жойлашган ерни билдиради...

— Жойлашган ерни...

— Қани... пастга тушяпсанми ўзи?..

— Ҳа, тушяпман.

— О, ярамас-эй!.. Тепага кетяпти-ю, пастга тушяпман дейди-я!

Чиндан ҳам Трегомен пастга тушяптими, телага кўтарилятими, ўзи ҳам билмасди, олдингә қўйилган мақсадни бажаришда Антифер тоғадан бешбаттар ношуд бўлиб қолганди. Икковлари ҳам бағоят ҳаяжонланган, асаблари кўй савтни чалаётган дутор торидай дирилларди шу топда.

Антифер тоғанинг наздида ҳозир ақлдан озиб қоладигандек эди. Шунда у бирдан-бир тўғри қарорга келди.

— Жюэль!!!— деб бўкирди у, жон-жаҳди билан бақирганидан овози кема карнайи орқали гапиргандай жаранглаб кетди.

Еш капитан шу заҳотиёқ етиб келди.

— Нима дейсиз, амаки?

— Жюэль... Комулк пошонинг ороли қаерга жойлашган?

— Узунлик билан кенглик чизиқлари кесишган нуқтада...

— Жуда соз. Қидир уни... ва...

Антифер тоға ҳозир одатда итларга айтиладиган: «Апорт»ни¹ қўшиб қўядиганга ўхшарди.

¹ Олиб кэл, келтир (француз феъли арроптер — келтирмоқ) дегани.

Жюэлга ҳеч қанақанги тушунтиришнинг ҳожати бўймади. Амакисининг ҳаяжонланиб турганидан бу ерда нима гап бўлиб ўтганини дарров фаҳмлади. Йигитча паргарни қўллари қилт этмай олди-ю, шимол томондаги эллик бешинчи меридиан бошланадиган нуқтани ўша ондаёқ топди-да, аста пастга туша бошлади.

— Меридианнинг қаерлардан ўтишини айтиб тур!— деб буюрди Антифер тоға.

— Хўп бўлади, амаки,— жавоб берди Жюэль.
Шундай деб тушунтириб борди:
— Арктика денгизидаги Франц-Иосиф ери.
— Яхши.
— Баренц денгизи.
— Яхши.
— Янги Ер.
— Давом этавер.
— Қарс денгизи.
— Кейин-чи?..
— Россиянинг шимоли, Осиё қисми.
— Қайси шаҳарларни босиб ўтяпсан?
— Екатеринбург¹.
— Кейин?
— Орол денгизи.
— Давом эт.
— Туркистондаги Хива.
— Яқинлашиб қолдикми?
— Деярли! Ҳирот.
— Етиб келдикми ўзи?
— Ҳа! Маскат! Арабистоннинг жануби-шарқи.
— Маскат?— деб хитоб қилди Антифер тоға ҳарита устига энгашиб.

Дарҳақиқат эллик бешинчи меридиан билан йигирма тўртиччи параллель кесишган нуқта «Маскат»га қарашли Уммон кўрфазининг Арабистон билан Эронни ажратиб турған форс қўлтиғига келиб туташган ерига тўғри келарди.

— Маскат?..— деб такрорлади Антифер тоға.
— Маскат дейсизми?— деб қайтариб сўради Жильдас Трегомен яхши англаёлмай.
— Маскат эмас, Маскат, қайиқчи!— деб тўнғилла-

¹ Екатеринбург — Свердловскнинг илгариги номи.

ди ошнаси, елкаларини қулоқларига етгудек учирив
қўяркан.

Аслида уларнинг қўлида ҳозирча фақат тахминий координатларгина бор эди, холос, чунки орол жойлашган ерни градуслар бўйича аниқлашган, ҳали минутлар бўйича аниқлаб улгуришмаган эди.

— Наҳотки Маскатда бўлса, Жюэль?!

— Шундай, амаки... аниқлиги юз километр атрофида.

— Лекин янада аниқроқ белгиланса бўлмайдими?

— Бўлади, амаки.

— Бўлақол, Жюэль... Бўлақол! Тезроқ бўлақол, тоқатсизликдан юрагим паққа ёрилиб кетмасидан бўлақол!..

Дарҳақиқат қозон ниҳоятда қизиб кетса, унинг гумбурлаб портлаши шубҳасизdir.

Жуюэль яна паргарни қўлига олди. Узунлик ва кенглик минутларини ҳисоблаб чиқиб, орол жойлашган ерни бир неча километр атрофида фарқ билан аниқлади.

— Хўш?..— деди Антифер тоға.

— Гап бундай,— деди Жуюэль,— орол Маскат шаҳрида эмас экан. У сал шарқроқда, ўммон кўрфазида экан.

— Жин урсин!..

— Нимага жин урсин дейсан?— қизиқсинди Жильдас Трегомен.

— Эй «Гўзал Амелия» баржасининг собиқ соҳиби, гап орол ҳақида боряпти, у бўлса қуруқликда бўлмайди-ку, ахир!

Гарчи Антифер тоға буни қатъий эътиroz билан айтмаган бўлса-да, ҳар қалай ошнасига нисбатан ноҳақ гапирганди, чунки габара — баржа эмас-да.

— Эргадан,— деб қўшиб қўйди Антифер тоға,— сафарга ҳозирланамиз.

— Жуда соз,— деди амакисига асло эътиroz билдириласликка қатъий аҳд қилган Жюэль.

— Сен-Малодан Порт-Саидга жўнайдиган бирор кема бор-йўқлигини билиш керак.

— Бу, сафарга чиқишнинг энг яхши усули. Бир кунимиз кетса кетар, бунинг унчалик аҳамияти йўқ-ку...

— Албатта, оролимни ўғирлаб кетишмайди-ку!

— Нима, бирорта фирибгар ёки қаллоб йўлимизга

тўғаноқ бўлармиди?— деб гап қўшди Трегомен, унинг бу ноўрин луқмасидан Антифер тога яна елкасини учирниб қўйди.

— Жюэль, сен мен билан бирга борасан,— деди Антифер тога.

— Ҳўп бўлади, амаки,— деб жавоб берди ёш капитан, ўз аҳдидан қайтмай.

— Сен ҳам, ҳой қайиқчи..

— Менми?— деди Трегомен ҳайрон бўлиб.

— Ҳа, сен!..

Бу икки ибора шунчалик амирона оҳангда янграган эдикни, оқ кўнгил Трегомен ризолик аломати сифатида бошини қуий солди.

У бўлса Пьер-Серван-Мало йўқлигида бечора Эногатга бир вақтлар сокин Ранс бўйлаб «Гўзал Амелия»да қандай суэганларини ҳикоя қилиб бериб, қизни овутиб юриш ниятида эди-я!

ЎНИНЧИ БОБ

Сен-Малодан Порт-Саидга йўл олган „Стирсмен“ пароходи сафарининг қисқача тафсилоти

21 февраль куни эргалабки сув кўтарилиши вақтида Сен-Малодан Кардифф портига мансуб бўлган «Стирсмен» иомли инглиз пароходи йўлга тушди. Бу Ньюкаслдан Порт-Саидга тошкўмир ташиш учун маҳсус ажратилган тўққиз юз тонна ҳажмли кема эди. Одатда бу пароход йўлда учрайдиган портларда тўхтамасдан ўтарди. Лекин бу сафар озгинагина шикастланниб — конденсатори салгина тешилиб — йўлакай тузатиб олиш учун тўхташга мажбур бўлган эди. Бироқ капитан пароходни Шербургга буриш ўрнига ўзининг эски ошнаси билан кўришини ниятида Сен-Малога қараб йўлга солди. Пароход икки кеча-кундуздан кейин яна денгизга чиқиб олди, Фреэль буруни эса ўттиз милча оргда, шимоли-шарқ томонда қолди. Шу ерда биз китобхоннинг эътиборини инглиз кемасига жалб қиласмиз.

Бирлашган Қироллик тошкўмир конларининг маҳсулотини Ла-Мани бўйлаб оламнинг ҳар томонига ташмалаб юрган юзлаб кўмир ташувчи кемалар ичидаги бизни нега бошқаси эмас, айни «Стирсмен»гина қизиқтириди.

Хўш, нима учун? Чунки Антифер тоға жияни Жюэль ва содиқ дўсти Жильдас Трегомен билан бирга ана шу «Стирсмен»да эди.

Уларнинг қулай ва яхши жиҳозланган темир йўл компанияси вагонига минмай, кўмир ташувчи кемага ўтиришларининг боиси нимада бўлдийкин?

Жин урсин! Юз миллионни деб сафарга чиқиларкан, ким ҳам йўл ҳаражатлари ҳақида бош қотириб ўтиради дейсиз? Бундай пайтда ҳаражати кўп деб, ҳузур-ҳаловатдан воз кечиш кулгили ҳол-ку!

Бадавлат Комулк пошшонинг меросхўри бўлган Антифер тоға ҳам, агар ажойиб вазиятда сафарга чиқиши хонаси келмаганида, албатта, худди шундай қилган бўлурди.

«Стирсмен» кемасининг капитани Сип Антифер тоғанинг эски ошнаси эди. Шунинг учун ҳам у Сен-Малода туриб қолганларида фурсатдан фойдаланиб ошнасини кўргани борди. Ўз-ўзидан равшанки, От-Салль кўчасидаги хонадонда уни қучоқ очиб кутиб олишди. Антифер тоғанинг Порт-Саидга бормоқчи эканини эшитган капитан Сип унга арзимаган ҳақ эвазига «Стирсмен»да олиб кетишини таклиф этди. «Стирсмен» сокин кунларда соатига ўн бир денгиз миляси сузадиган ажойиб кема бўлиб, Буюк Британияни Ўртаер денгизининг шарқи-жануби соҳилларидан ажратиб турган беш минг беш юз миля масофани ўн уч ёки ўн тўрт кунда босиб ўта оларди. Рост, «Стирсмен» йўловчиларни ташишга мослаштирилмаган эди. Аммо денгизчилар қаноатли, камсуқум одамлар бўлади, уларга бирорта каюта бўлса бас, бемалол жойлашиб кетаверадилар, муҳими эса кемадан кемага ўтиб юрилмайди, бу унинг энг афзал томонидир.

Капитан Сипнинг таклифи Антифер тоғани нима учун қизиқтиргани тушунарли. Аллақанча вақтгача диққинафас вагонда қамалиб ўтиринми? Йўқ, бу нақаси тўғри келмайди унга! Олти кун ғилдиракли сандиқда дуд ва қурум ютиб дами қайтиб ўтиргандан кўра, сарин денгиз ҳавосидан лаззатланиб, ажойиб кемада икки ҳафта сузгани маъқул эмасми?

Жюэль ҳам худди шу фикрда эди, бироқ шу кунгача фақат Ранс дарёси бўйлаб сузган Трегомен бунга бошқача қааради. Фарбий ва Шарқий Европа темир йўлларини яхши билган Трегомен йўлнинг кўп қисми-

ни поездда ўтказишдан умидвор эди, лекин ошиаси бошқача йўл тутди. Бир кун олдин-у, бир кун кейиннинг аҳамияти йўқ, бир ойда етиб боришадими ёки икки ойдами, бари бир, орол турган жойидан силжиб қолмайди. Унинг қаерга жойлашганини Антифер тоға, Жюэль ва Жильдас Трегомендан бўлак ҳеч зоғ билмайди. Устма-уст қилиб икки «К» ҳарфи билан белгиланган хилватгоҳда ўттиз бир йилдан бери ётган жавоҳирлар ўша жойида яна бир неча ҳафта ҳеч нарса қилмайди...

Ана шу боисдан ҳам Пьер-Серван-Мало, у қанчалик ошиқмасин капитан Сиппинг таклифига фақат ўз номидангина эмас, балки ҳамроҳларининг номидан ҳам розилик билдиргандиким, шу туфайли биз китобхонларнинг дикқатини кўмир ташувчи кема «Стирсмен»га жалб этгандик.

Шундай қилиб, Антифер тоға, унинг жияни Жюэль ва дўсти Трегомен кўмир ташувчи кемага чиқишиди. Улар «Гўзал Амелия»нинг собиқ эгасининг кенгбар тасмаси қаватига тикилган талайгина олтинни, ажойиб хронометр, моҳирона ясалган сектант, «Вақтни ўлчаш жадвали»¹ номли қадимий китобни — хулласи камол олдларида турган кузатиш ишлари учун зарур бўлган нарсаларни ва, ниҳоят, «хазиналар оролида» ерковлагани чўкич билан белкуракларни оливолишганди.

Энди биз бу экипажи икки механик, тўрт ўтёқар ва ўн икки матросдан иборат моҳир капитан бошқарувидаги ажойиб пароход эди деб бемалол айта оламиз. Фақат дарё фаришталарининг ҳузурбахш табассумларидангина баҳраманд бўлиб, шунгагина кўнишиб қолган Жильдас Трегоменнинг очиқ денгизга чиқиш ва Нептуннинг² ғазабига қарши от қўйишдан олдин бу фикрга кўнишиб учун кўп куч сарфлашига тўғри келди. Бирор ҳарф Трегомен Антифер тоғадан йўлга ҳозирланиш ва чамадонларни «Стирсмен» пароходига топшириш ҳақида буйруқ оларкан, уни чурқ этмай бажарди.

Сафарчилар ва кузатиб қолувчилар сўнгти бор ши-

¹ Маълум бир меридиангисбатан (бу ерда Париж меридианига нисбатан) турли узунликдаги вақтни кўрсатувчи жадвал. Бирор жойнинг координатини аниқлашда шундай жадваллардан фойдаланганлар.

² Нептун — қадимги римликларнинг эътиқодича денигиз худоси.

рин гаплар айтиб хайрлашишди. Жюэль Эногатни авай-лабгина бағриға олди, Нанон дам укасига, дам жия-нига ёпишиб йигларди, Жильдас Трегоменнинг эса, хайрлашгани бағримга ташланган одамни ишқилиб қаттиқроқ әзиб қўймасам гўрга эди, деб жони ҳалак-да эди... Ниҳоят, жудолик кўпга бормайди, орадан ол-ти ҳафта ўтмаёқ яна От-Салль кўчасидаги уйда жа-мулжам бўламиз, деган ваъда ҳам берилди... Ана ўшанда Антифер тоғани — у хоҳ миллионларини олиб, хоҳ уларсиз қайтсан — истакларига зид равишда ке-чикирилган тўйни ўтказишга мажбур этадилар...

Кема фарб томонга йўл олди. Қиз уни мачталари то уфқда ғойиб бўлгунича кўзлари билан кузатиб қолди..

Шошманг, шошманг! Нима сабабдан бу йўловчи-лар орасида Комулк пошшонинг меросхўрини кузатиб бориши зарур бўлган анави икки муҳтарам зот кўрин-майди?

Дарҳақиқат, пароходда на нотариус Бинни Умар, на ўзини Нозим деб танитган Соук бор эди. Сафарга чиқиладиган кун наҳотки ёдларидан кўтарилиб кетган бўлса?..

Асло! Гап шундаки, мисрлик нотариусни пароходга ўтиришга асло кўндириб бўлмади. Зероки у Искандариядан Марселга келаётганида денгиз касалига мубтало бўлиб, роса азоб чекканди. Ана шу боисдан ҳам шум тақдир уни Суэцга, у ердан эса яна аллақандай но-маълум томонларга боришга мажбур этаркан, денгизда сузмасликнинг заррача иложи бўлса, фақат қуруқ-ликдан юришга қасам ичганди. Бунинг устига Соук ҳам бунга эътиroz билдиримади, Антифер тоға Бинни Умарнинг ҳамроҳлигига орзуманд эмасди. У нотариусга ойнинг охирларида Суэцда учрашамиз деб қўя қолди, лекин Суэцдан Маскатга қараб йўл олишлари ни айтмади. Бу щўрликнинг денгизнинг маккорлиги ва ғазабга минишидан қандай азоб чекишини ана ўшанда кўрасиз!

Антифер тоға улар билан қаерда ва қачон учра-шишларини келишиб олгач, шундай деб қўшиб қўйди:

— Зотан муштариийингиз хазинани ковлаб олиш пайтида васий сифатида ўша ерда ҳозир бўлишингиз-га ваколат берган экан, марҳамат қилиб, бирга бў-линг, Илло, вазият биргалашиб саёҳат қилишимизни

тақозо этаркан, ўзимизни бир-биримиздан олисроқ тутайлик, зероки на сиз ва на гумаштангиз билан яқинлашиш, дўстлашишга заррача бўлсада хушим йўқ!

Бундай илтифотли баёнот тузалмас малуин хулқатворининг яққол тафсилоти эди.

Ана шу сұхбатдан сўнг Соук билан Бинни Умар «Стирсмен» йўлга чиқмасданоқ Сен-Малони тарк этдилар. Капитан Сип йўловчилари орасида уларнинг йўқлигининг боиси ана шу эди. Бундан эса ҳеч ким афсусланмади ҳам, ачинмади ҳам. Бир томондан, хазинани очиш пайтида ҳозир бўлмаса ўзига тегадиган улущдан ажралиб қолищдан қўрққан, иккинчи томондан, шафқатсиз Соукнинг иродасига батамом бўйсунган нотариуснинг Антифер тога билан учрашувга ўз вақтида етиб келишига мутлақо шубҳаланмаса ҳам бўлади!

Бу орада «Стирсмен» ўзини жанубдан эсадиган шамол эпкинидан тўсиб турган Франция қирғоқлари бўйлаб бор қувватини ишга солиб шитоб билан сузиб бораради. Шунинг учун ҳам пароход ортиқча қаттиқ чайқалмас. Жильдас Трегамен эса бундай муваффақият билан ўзини муборакбод этарди. У бу саёҳатдан фойдаланиб, тақдирининг тақазоси билан кўриш насиб этадиган турли мамлакатларнинг одат-удуми ва табатини ўрганишга аҳд қилди. Бироқ умрида биринчи маротаба очиқ денгизга чиқиб қолганидан, ҳаммадан кўра денгиз касалининг қурбони бўлишдан чўчирди. Шу боисдан у сув кўк гумбази билан туташиб кетган уфқ чизигига қўрқа-писа ва қизиқсиниб тикиларди. Бу олижаноб кимса ўзини кўпни кўрган денгизчи қилиб кўрсатишга ҳатто уринмас, ён томондан ёхуд остидан тўлқин туриб, кемани чайқата бошлаган пайтларда палубада юришга ботинолмасди. Нимасини айтасиз, унинг габаранинг бир текисда сузиб борувчи палубасига ўрганиб қолган оёқлари ўша замоноқ мувозанатини йўқотган бўларди. Кеманинг қуйруқ қисмида бори тўрини маҳкам ушлаганча, тақдирга тан берган одамдек ўтириши бераҳм Пьер-Серван-Малонинг уни масхара қилишига сабаб бўларди.

- Хўш, қайиқчи, аҳволларинг қалай?
- Ҳозирча шикоят қиласидиган жойи йўқ...
- Ҳа-ҳа!.. Бу ҳали сокин сувлар, ҳозирча қирғоқ

ёқалаб сузяпмиз, шуничун ўзингча, «Гўзал Амелия»мда торгина Рансда сузиб кетяпман, деб тасаввур қилсанг ҳам бўлаверади. Ҳали бир шимол шамоли туриб, денгиз ўз баданидаги бургаларни патирлатиб силкилаб берсин, ана ўшанда ўзингники эсингга ҳам келмай қолади.

— Менинг ҳеч қанақа бурга-пургам йўқ, қария.

— Энди, бу шунчаки бир гап-да!.. Ла-Маншдан чиқиб, океанга ўтганимизда қай аҳволга тушишингни тасаввур қиляпман!

— Сенингча, чайқатавериб бошимни айлантириб ташлайдими?..

— Шундй бўлади деб тилхат беришим мумкин!..

Бундан кўриниб турибдики, Антифер тоғанинг одамларга таскин бериш, тинчлантириш усули ўзгача, ўзига хос эди. Шунинг учун ҳам Жюэль бу ноxуш таассуротни кўтариш ниятида деди:

— Амаким жуда ошириб юборди, жаноб Трегомен, сиз ўзингизни?..

— Дельфиндан ёмон ҳис этмайманми?.. Шунинг ўзи кифоя, бундан ортиқ тилагим йўқ,— жавоб берди Жильдас Трегомен, «Стирмен»нинг қўйруқ томонида ўйнашиб-ирғишилаб шўхлик қилаётган бу денгиз масҳарабозларига ишора қилиб.

Кечга томон пароход Бретаннинг энг сўнгги туртиб чиққан қирғонини айланиб ўтди. Пароход Уэссан тепалари билан қуршалган Фур бўғозига кириб борган пайтда, гарчи қарши шамол эсаётган бўлса-да, денгиз хийла осойишта эди. Соат саккиз-тўқиз ораларида йўловчилар ухлагани кириб кетишиди, пароход тунда Сен-Матьё, Брест бурунини, Даурнене қўлтиғи ва Сен қояларини ортда қолдириб, Ируаз ёнида жануби-ғарбга бурилиши керак эди.

Трегомен туш кўрди, у оғриб, ўлим тўшагида ётганмиш... Бахтига бу фақат туш эди. Мана тонг ҳам отди. Гарчи кема у биқинидан-бу биқинига чайқалса-да, гарчи гоҳ пастга шўнғиб, гоҳ яна жаҳаннам қаърига шўнғимоқ учун кўкка сапчиб бораётган эрса-да, Трегомен сира иккilanмай палубага кўтарилди. Бу воқеа дарёда сузадиган кема капитанининг ўз хизматини денгиз саёҳати билан тугатишга мажбур этган экан, у ҳеч бўлмаганда йўлда кўрган-кечирғанларини хотирида сақлаб қолишини истарди.

Мана у палубага олиб чиқадиган зинанинг сўнги
пояларида пайдо бўлди, кейин белигача кўтарилди.
Шунда панжарасимон тўшамада чалқанча ётган
одамга кўзи тушди. Бу одам ким эди денг? Ранги пага
бўлиб кетган, тинка-мадори қуриган, аллақандай ға-
лати товуш чиқарип оҳ чекаётган Антифер тоганинг
ўзгинаси эл! Ҳа, бу Антифер Пьер-Серван-Мало эди,
у шу топда бамисоли Паде-Кале бўйлаб Булондан
Флокстонга ҳаво айниб турган пайтда пароходда ўта-
диган ишагойим маликалардай изтироб чекарди. Оғзи-
дан эса боди кириб-шоди чиқарди. Ҳар бир ўхчиқдан
яна ўзига келганида дўстининг хотиржам, қон томиб
турган қип-қизил бетига тикилиб, унда денгиз касали-
дан тирноқча ҳам асар кўрмай, аламидан бўралаб сў-
карди.

— Падарига минг лаънат! — деб қичқирди Антифер
тоға.— Шунаقا бўлади деб ким ўйлабди дейсан?..
Оёқларим кема палубасини кўрганига атиги ўн йил
бўлса-ю... шу арзимаган вақтни деб... мендай кема ка-
питани... денгиз чайқатишини қандайдир габара капити-
наларичалик кўтаролмасам-а...

— Лекин... чайқатиши сирам сезмаяпман,— де-
йишга журъат этди Жильдас Трегомен, одатдагидек
оқ кўнгиллик билан, хижолатомуз илжайиб.

— Ҳали соппа-соғман дегин?.. Ҳўш, нимага соппа-
соғсан?..

— Ўзим ҳам ҳайронман, қария.

— Сенинг ўша Рансинг бу денгизнинг жануби-ғарб-
дан эсадиган лаънати бўронларини кўргаган-ку ум-
рида!

— Ҳа, ҳеч қачон кўргаган, асло унга ўхшамайди
ҳам...

— Турқинг ҳам жуда хотиржам кўринади...

— Бундан ўзим ҳам афсусланяпман,— деб жавоб
берди Жильдас Трегомен,— жўрттага жигимга тегялти
деб ўйлашинг мумкин ахир...

Бундай ажойиб, кўнгилчан одамни етти иқлимдан
топиб кўрингчи!

Антифер тоганинг дарди тезда ўтиб кетадиган бе-
тоблик эди деб айтиб қўяйлик. Дарҳақиқат «Стирс-
мен» Ортегаль буруни ёнидан Испаниянинг шимоли-
ғарбий тумшугини мўлжалга олганча йўлини ўзгар-
тиб, Атлантика океанинг кўкка сапчиб турган сувига

туташиб кетган Бискай кўрфазидан сузиб бораётгани-даёқ малуин ўзини ўнглаб олганди. У кўпчилик, ҳатто денгизда узоқ вақт бўлмаган энг тажрибали денгизчилар ҳам йўлиқадиган дардни бошидан кечирган эди. Аммо-лекин шу топда унинг иззат-нафсига теккан бошқа нарса эди. «Гўзал Амелия»нинг хўжайини, қандайдир бир дарё кемачасининг командирига бало урмаса-ю, унинг, кўпни кўрган моҳир денгизчининг ичакчавоги ағдарилиб кетаётган бўлса-я, бунга тоға асти чидаёлмас ва тан беролмасди-да!

Кечаси, роса тошкўмир ортилган «Стирсмен» ЛаКорунья ва Ал-Ферролни ёқалаб сузаётган пайтда озмунча қийинчиликларни бошдан кечиришга тўғри келмади. Ҳатто капитан Сипнинг хаёлига бундай расво ҳавода бирорта йўлдаги портга кириб туриш фикри ҳам келганди, башарги Антифер тоға эътиroz билдиримаганида худди шундай қилган бўлармиди. Йўлдаги ҳар қандай кечикиш уни ташвишлантиради, чунки у Суэцда минмоқчи бўлган хат-хабар ва йўловчи ташидиган кема Форс қўлтиғига ойда бир мартагина кириб ўтарди. Бунинг устига кеча-кундуз тенглиги палласида эса доимо хатарли бўронлар бўлиб туради. Шунинг учун ҳам, ҳозирча жиддий хавф йўқ экан, яхшиси, ҳеч қаерда тўхтамаганлари маъқул.

«Стирсмен» испан қирғоқларидаги сувости қояларидан аллақанча масофа наридан сузиб бораради. Чап томондаги каллақандга ўхшаган уч конуссимон чўққили Виго қўлтиғи (бу уч чўққи қўлтиққа кириш жойини кўрсатиб туради), кейин эса Португалияning сўлим манзарали соҳиллари ортда қолди. Эртасига ўнг томондаги, қитъанинг яқинлиги денгиздан сўзиб келаётган кемаларга билиниб турсин деб маяк ёқиб қўйиш учун атайлаб яратилгандек тўдалашиб турган Берлэнг ороллари гуруҳини чамалаб, йўлларини тўғрилаб олишди.

Бундай олис сафар вақтида йўловчилар олдида турган муҳим иш, ўзларининг ғаройиб саёҳатлари ва бу саёҳатнинг тахминий натижалари ҳақида обдан гаплашиб олганларини фаҳмламоқ қийин эмас, албагта. Антифер тоға жисман согайиш билан бирга, одатдаги ўзига ишониш кучи ҳам яна қарор топганди. Оёқларини кериб турганча олис уфққа диққат билан тикиларкан, палубада дадил қадам ташлар ве очиғи-

ни айтсак, дўстининг хотиржам чеҳрасида ҳамон асари кўринмаётган денгиз касалининг қандай бўлмасин бирон-бир аломатини кўришни жуда-жуда истарди. Кейин бардоши тугаб, гапга тушарди. У:

— Хўш, океан қалай экан?..— деб сўрарди.
— Талай, кўз илғамас сув экан, қария.
— Ҳа... сенинг Рансингдан сал каттароқ-да!..
— Шубҳасиз. Аммо-лекин, дарёning ҳам ўзгача, ўзига хос гашти, латофати бор... уни камситиш, писанд қилмаслик ярамайди...

— Писанд қилмаймангина эмас, эй қайиқчи... ҳазар қиламан ундан...

— Менимча, амаки,— гапга аралашиб Жюэль,— ҳеч қанақа ҳазар қиладиган жойи йўқ, дарёning ҳам ўзига яраша қадр-қиммати бор...

— Ҳа, орол ҳам хулди шунақа,— деб қўшиб қўйди Жильдас Трегомен.

Бу сўзни эшитиб Антифер тоға сергакланди — унинг энг нозик ери қитиқлаб ўтилганди.

— Албатта,— деб қичқириб юборди у,— шунақа ороллар борки, уларни чўчимасдан биринчи даражали деса бўлади!.. Масалан, менинг оролимни!

Бу эгалик олмошидан бретонликнинг миясида қандай ўйлар уя қуриб олганини билса бўларди. Уммон кўрфазидаги ўша орол мерос сифатида унинг мулкига айланган эмас-у, ҳалитдан умрбод ўзиникидек бўлиб кўрина бошлаган эди.

— Айтгандай, менинг оролим борасига келсак,— давом этди у,— ҳар куни хронометрни текшириб боришни унуганинг йўқми, Жюэль?..

— Асло, амаки. Бунақанг ажойиб механизмни жуда кам учратганман умримда!

— Секстант-чи?..

— Хотиржам бўлинг, у ҳам хронометрдан қолишмайди.

— Шундоқ бўлиши керак ҳам-да, озмунча пул тўлаганманни ахир уларга!

— Модомики бу асбоблар юз миллионлик бойликни топиб берадиган бўлгандан кейин, шу арзимаган харажатга ҳам парво қилиб ўтириларканми?..— усталик билан гап қистириб ўтди сермулоҳаза Трегомен.

— Қойилман, жуда оқилюна гапни айтдинг, қайиқчи!

Дарҳақиқат, асбобларнинг нархи билан ҳисоблашиб ўтиришмади. Хронометр Брегет устахонасида тайёрланган эди, шу боисдан унинг ажойиб асбоб эканини гапириб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак! Секстантга келсак, унинг ҳам хронометрдан камчилик жойи йўқ бўлиб, ундан моҳирлик билан фойдаланилса, ҳатто бир секунддан иборат бўлган бурчаккача аниқ кўрсага оларди. Асбобларни ишлатишни эса ёш капитанга бемалол ишониш мумкин эди. Хронометр ва секстант ёрдамида у оролнинг қаерга жойлашганини аниқ белгилай оларди.

Бироқ Антифер тоға билан унинг ҳамроҳлари бу аниқ асбобларга қанчалик ишонишса, Комулк пошшонинг васийси бўлмиш Бинни Умарга шунчалик ишонмасликлари тургандап эди. Улар тез-тез бу борада суҳбатлашишиб туришарди, бир куни эса тоға жиянига шундай деб қолди:

— Анави Умар менга сира ёқмайди-да. Унинг хатти-ҳаракатини диққат билан кузатиб бориш керак!

— Ким билади дейсиз, уни Сүэцда учратамизми, йўқми?..— деб сўради Трегомен иккиланиб.

— Гапингни қара-ю!— ўдағайлаб берди Антифер тоға.— Зарур бўлгандан кейин у бизни ўша ерда ҳафталаб, ойлаб кутар!.. Ахир биргина мақсадда — қўлимдаги кенглиknи ўғирлаш ниятида ҳатто Сен-Малогача бормадими ўша фирибгар?

— Назаримда, амаки, сиз ҳақсиз, ўша мисрлик нотариусга ишонмай тўғри қиласиз,— деди Жюэль.— Менимча, у бир пақирга, гумаштаси Нозим бўлса сарик чақага ҳам арзимайдиган одамлар!

— Сўзингга батамом қўшилишаман, Жюэль,— деди Трегомен.— Бу Нозим гумаштага шунчалик ўхшамайдики, худди мен...

— ... худди сен театрдаги бош қаҳрамонга ўхшамаганингчалик!— деди Пьер-Серван-Мало, трубкасини ғажиб.— Йўқ, бу гумашта ҳужжатларни ёзиб-чизиш қўлидан келадиган одамга асло ўхшамайди... Эндиликда мен, башарти Мисрдаги оддий ҳаттотлар шпорли ва шопмўйлов бойларга ўхшайдилар дейишса, сира ажабланмайман... Французча билмагани ёмон экан... Тилидан илинтириб қолармидик...

— Тилидан илинтирадик дейсизми? Сўзларимга ишонаверинг, амаки, ростки нотариусдан ҳеч нимани

билиб ололмаган экансиз, унинг гумаштасидан тирноқ-ча нарсани билиб ололмаслигингиз турган гап! Ундан кўра анави Соук масаласини бир ёқлик қилганимиз муҳимроқ, деб ўйлайман.

— Қанақа Соук?

— Анави сизни деб меросдан маҳрум бўлган, Ко мулк пошшонинг қариндошининг ўғли-чи?..

— Қани, йўлимга кўндаланг бўлиб кўрсинчи, абжалини чиқариб ташлайман!.. Васиятномада ҳаммаси очиқ-ойдин айтиб қўйилмаганми ахир? Хўш, шундай экан, ўша пошшолар авлоди нимани истайди биздан, нақ тилка-пора қилиб, пар-патини битталаб юлиб оларман!..

— Лекин, амаки...

— Э! Мен ундан анави Бинни Умардан кўра камроқ хавотирланаман, борди-ю, ўша ҳар хил ёзув-чи-зувлар саркори қиттак ишкал қиласиган бўлса...

— Эҳтиёт бўл, қария!— деди Жильдас Трегомен.— Нотариусни йўқотолмайсан... Бойликни излашда сени кузатиб боришга ҳаққи бор ва ҳатто биргалашиб оролга боришга мажбур у...

— Менинг оролимга, қайиқчи!..

— Ҳа, тўғри, сенинг оролингга. Васиятномада бу очиқ-ойдин битилган, сабабки, бойликдан унга бир пойизи, яъни миллион франк тегиши керак...

— Кетига миллионта тепки дегин!— хитоб қилди қизиққон малуин.

Бинни Умарга тегиши керак бўлган бу катта мукофот ҳақидаги фикр хаёлига келди дегунча Антифер тоғанинг одатдаги тажанглиги бешбаттар ортиб кетарди.

Суҳбатни шу топда Сан-Винсенти буруни билан яқингина қирғоқдаги қоялар орасида сузиб бораётган «Стирсмен»нинг қулоқни қоматга келтирувчи чинқириғи бўлиб юборди.

Капитан Син қоя чўққисида жойлашган монастирга салом йўллаб ўтишини ҳеч қачон унутмасди — бу саломга жавобан эса монастир нозири ҳар доимгидек фотиҳа бериб, оқ йўл тилашга шошиларди: япасқи тепалик устида бир исчя кекса монах кўринди, бу оқ йўл тилаб қилишабтган дуолар кузатувида пароход буруни ийланниб ўтиб, жануби-шарқ томон йўл олди.

Кечаси, соҳил ёқалаб сузиб боришаркан, сафарчилар Кадиснинг милтиллаган чироқларини кўришди,

кейин Трафальгар бурунини ювиб турган кўрфазни ортда қолдириши. Эрта тонгда Спартель бурунига ўрнатилган маякка қараб йўлларини тўғрилаб олиб, илгарилаб боришаркан, «Стирсмен» ўнг томондаги ям яшил баргларга бурканга, милтиллаб кўзга ташланиб турган оппоқ биноларни, боғлар саф тортган гўзал Танжер тепаларини, чап биқинда эса бир-бирига мингашиб кетган Тариф тепалари сафини ортда қолдириб, Гибралтар бўғозига кириб келди.

Кейин капитан Сип Ўртаер денгизи оқимидан фойдаланиб, парадходни тезлик билан Марокаш соҳиллари сари бурди. Испан Гибралтарига ўхшаб қояга мингашиб олган Сеута ҳам кўзга чалиндию ортда қолди, жануби-шарқ томондаги яна битта бурун ёнидан ўтиб кетишиди, йигирма тўрт соатдан сўнг эса Альборан оро ли ҳам орқада қолди.

Кўз ўнгларида Африка соҳиллари намоён бўлганида сафарчилар мафтун бўлиб қолдилар. Кўзлари ўнгидан гизиллаб ўтиб турган бу манзарадан кўра кўркамроқ, ранг-барангроқ, ундан сўлимроқ ер бўлмаса керак, орқароқда арра тиши бўлиб дengiz қирғоfiga бостириб келадиган қат-қат тоғ тизмалари, олдинда — тоғ чекинган ён бағирларда қад кўтарган, ям-яшил дов-даражатлар билан қуршалган соҳил бўйи шаҳарлари тўсатдан кўзга ташланиб қолади. Бу ерлардагилар қиши нималигини билишмайди, иқлими ҳам илиқ-мулоийм, дengiz иқлими.

Қадрдон Ранс бўйлаб, Динар билан Динан оралиғида юқоридан қўйига, қўйидан эса юқорига тинмай қатнаб юрган чоғларида у жойларнинг манзарасидан завқлацишдан ҳеч қачон чарчамаган Трегомен қадрдои соҳилларини бу ернинг гўзал табиати билан таққослаб кўрдимикин, уига тўғри баҳо бера олдимикин? Чўққисида қаср қад кўтарган конуссимон тепаликли Оранни, пастга қараб ярим доира шаклида пиллапоя сингари тушиб келадиган Жазоирни, осмонўпар қоялар билан қопланган Ситорни, ярим замонавий, ярим қадимий бинолардан ташкил топган кўрфазнинг олис қирғоfiga жойлашган Бон шаҳрини, Бужа, Филиппвиль шаҳарларини кўраркан кўнглидан қандай ҳислар кечди? Бир сўз билан айтганда, қаршисида намоён бўлаётган мафтункор соҳилни кўриб Жильдас Трегоменнинг қалбиди қандай ҳис-туйғулар жўш урди? Бу унинг ҳаёти-

даги энг ажойиб ва хотиридан кўтаришмас дамлар эди.

Ла-Кални ёқалаб бориб, Тунис қирғоқларидан узоқлашаркан, «Стирсмен» Бон буруни томон сузга кетди. 5 март куни кечқурун қуёш қалин туман ортига яширинган онда оппоқ осмон фонида Карфаген тепалари бир дақиқагина кўринди. Тунга бориб, Бон буруни ортда қолгач, пароход Ўртаер денгизининг шарқий қисми — Яқин Шарқ сувларига ўтди.

Об-ҳаво сузиш учун жуда қулай эди. Баъзи-баъзида шамол эпкини бостириб келиб қолар, бироқ тезда тўхтаб, яна мусаффо уфқ намоён бўларди. Ана шундай дамлардан бирида найзасимон Пантеллерия чўққиси кўзга ташланди. Бу қадимий, сўнган вулқон бир кун эмас, бир кун яна уйғониб қолиши мумкин. Умуман, Бон бурунидан тортиб то юнон ороллари гуруҳигача бўлган оралиқдаги сув туби вулқонли ерлардир. Бу оралиқда пайдо бўлган ороллар — Санторин ва тайлагина бошқалари — балки вақти билан янги ороллар гуруҳига айланар.

Шунинг учун ҳам Жюэль амакисига:

— Бахтимизга Комулк пошшо ўз бойлигини саҳлаш учун шу ороллардан бирортасини танламаган экан,— деркан, гани тамоман асосли эди.

— Ҳа, бу бахт... Бағоят катта бахт! — деб жавоб берди Литифер тоға.

Менинг оролим ҳам юзаси ва тувилишини вулқоний кучлар таъсирида муттасил ўзгартиб турадиган, сув тубидан ўсиб чиққан ороллардан бўлса-я, деган фикрдан ҳатто ранги қув ўчиб кетди. Бахтига Уммон кўрфази бунақангич тасодифлардан мустаснодир. У ёқда ер ости силкинишлар бўлмайди, шунинг учун ҳам у географик координатлари кўрсатилган жойда бўлиши керак.

«Стирсмен» Гоццо ва Мальта оролларидан ўтгач, Миср соҳибларига яқинлаша бошлади.

Капитан Сип Искандарияни олисданоқ кўрди. Розетта билан Дамиетта оралиғида каналлари билан елинигич сингари ёйилиб кетган Нил дельтасини айланаб ўтиб, 7 март эрталаб кўмир ташувчи пароход Порт-Саидга етиб келгани ҳақида сигнал берди.

У пайтларда Суэц канали ҳали битмаганди. У ке-

малар қатнови учун 1869 йилдагина очилди. Шу боисдан пароход Порт-Саидда тўхташи керак эди. Бу французлар таъсири остида денгиз, канал ва Манзала ороли оралиғидаги камбаргина қўмлоқ саёзликда барпо этилган, европача бинолар, томи чўққи учли боғ-уйлар, афсонавий қасрлар шаҳри эди. Канал қазишдан чиққан тупроқнинг бир қисми ботқоқликка сочилди, бир қисми кўттармаларга уйилиб, устига тош ётқизилди. Порт-Саидда черков, госпитал, кемасозлик корхонаси—ҳамма-ҳаммаси бор. Кўркам бинолар Ўртаер денгизига қараган, кўл эса ям-яшил оролчалар билан қопланган, улар орасида балиқчилар қайиқлари оҳиста сузиб юради. Икки юз ўттиз гектар майдонни эгаллаган кемалар турадиган чоғроққина рейд иккӣ тўғон билан муҳофаза қилинган; улардан бири — гарб томондаги маёқ қурилганининг узунлиги уч ярим минг метр келади, иккинчиси — шарқ томондагиси хийла қисқароқ — етти юз метр.

Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари капитан Сипга кўрсатган илтифоти учун чин дилдан миннатдорчилик билдириб, у билан қизғин хайрлашишди. Эртасига учовлари Порт-Саиддан Суэцга борадиган поездга ўтиришди.

Суэц каналининг битмаганини қаранг-а! Жюэль учун Суэцда сузиш қанчалар қизиқарли эди, Жильдас Трегомен эса, гарчи Амир ва Исмоилий кўлининг қиёфаси Динан билан Динарникига асло ўхшамаса-да, ўзини Рансда сузаётгандек ҳис этармиди.

Хўш, Антифер тоға-чи?.. Бу мўъжизалар унда қанчалик таассурот қолдирдийкин? Вижданан айтганда, уни на табиат, на инсон даҳоси яратган мўъжизалар қизиқтира олди. Унинг учун бу иқлимда фақат биргина нуқта — Уммон кўрфазидаги оролчагина мавжуд бўлиб, кўзни қамаштирувчи бир маъдан каби унинг ақлу ҳушини тушовлаб қўйган эди...

Ҳозирги кунда географик жиҳатдан жуда муҳим мавқе тутган Суэцдек шаҳарни кўришни истамасди. Аммо унинг кўзи вокзалдан чиқаверишда турган иккӣ кишини дарров илғаб олди. Улардан бирори тилёғламалик билан ўта хушомад кўрсатган бўлса, бошқаси ўзини чинакам шарқликларга хос мағур тутарди,

Булар Бинни Умар билан Нозим эди.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Жильдас Трегоменнинг ўз дўсти Антиферни ақлдан озабизибди дегани

Шундай қилиб, Комулк пошшонинг васийси нотариус Бинни Умар ва унинг гумаштаси шартлашилган учрашувга етиб келишган эди. Улар бу учрашувни ҳеч қачон қўлдан бой бермасдилар ҳам! Уларнинг Суэцга етиб келишганига бир неча кун бўлган, малуин билан учрашувни қанчалик сабрсизлик билан кутишаётганини асти қўяверасиз!

Антифер тоганинг ишораси билан Жюэль ва Жильдас Трегомен таққа тўхтаб қолишли. Учовлари ҳам ўзларини гўё сухбатга берилиб кетиб ҳеч нимани пайқамаётган ва ҳеч нима қизиқтирмаётганга солдилар.

Бинни Умар одатдагидек хушомадкорона қиёфада бедана юриш қилиб улар ёнига келди.

Учовлари ўзларини уни пайқамаётганга солишли.

— Шундай қилиб, жаноб... — дейишга журъат этди нотариус иложи борича риёкорона ширинсуханлик билан.

Антифер тоға бошини буриб, худди биринчи марта кўраётгандек унга бошдан-оёқ бепарвогина разм солиб чиқди.

— Жаноб... бу менман... менман... — деб такрорларди Бинни Умар кетма-кет таъзим қилиб.

— Сиз... кимсиз ўзи?..

Унинг бу жавобидан: бошимга ураманми сени, эй тобутини ташлаб чиққан мисрнинг мўмиёли мурдаси, деган маънони англаш мумкин эди, холос.

— Ахир... бу менман-ку... мен... Бинни Умар... Искандариялик нотариусман-ку... наҳотки танимаётгач бўлсангиз мени?..

— Биз бу жавоб билан танишмизми? — деб сўради Пьер-Серван-Мало трубкасининг учини тишлаганча ҳамроҳларига кўз қисиб.

— Назаримда, — деб жавоб берди Жильдас Трегомен ўзини йўқотиб қўйган нотариусга раҳми келиб, — бу киши биз бир карра учрашиш шарафига мушарраф бўлган жаноб Бинни Умар бўлсалар керак...

— Рост-а... ҳа, ҳа... рост... — деди Антифер тоға, гўё бир вақтлар бўлиб ўтган воқеани эслашга тиришаёт-

гандек.— Ҳа, ҳа, чамамда эслаётганга ўхшайман...
Бонни Умар... ёки Бинни Умар эди чоғи?

— Ижозатлари билан — Бинни Умар...

— Хўш, майли... хўш, бу ерларда нима қилиб юрибсиз?..

— Бу ерларда нима қилиб юрибсиз деганингиз ни-
маси? Мен сизни кутаётган эдим, жаноб Антифер.

— Мени кутаётган эдингиз...

— Албатта-да!.. Наҳотки унутган бўлсангиз?..
Суэцда учрашишга келишганимизни...

— Учрашиш? Нимага? — жавоб берди малуин ўзи-
ни бағоят таажжубланаётган қилиб кўрсатиб, ҳатто
энг тажрибали нотариусни ёш боладай лақиллатаркан.

— Нимага деганингиз қанақаси?.. Комулк пошно-
нинг васиятичи... анави орол.., васият қилинган мил-
лионлар-чи...

— Сизнинг оролингиз десангиз бўлармиди.

— Ҳа, сизнинг оролингиз... Чамамда хотирангиз
тикланаётганга ўхшайди... шундай экан, васиятномада
менинг зиммамга шундай бурч юкландиким...

— Худди шундай бўлади ҳам, жаноб Бинни Умар...
Э, салом! Салом алайкум!

Шундай деб, хайр-маъзурни ҳам насия қилиб,
Жюэль ва Трегоменга орқамдан юринглар дегандек
елкаси билан ишора бериб, йўлга тушди.

Нотариус яна орқаларидан қувиб етганда, улар
вокзалдан анча олислаб қолишишган эди.

— Суэцда қаерга тушмоқчисизлар? — деб сўради у.

— Бирорта меҳмонхонага қўнармиз, — жавоб берди
Антифер тоға.

— Мен гумаштам Нозим билан тушған меҳмонхо-
на тўғри келмайдими сизларга?

— Ўми, бошқасими, мутлақо фарқи йўқ бизга... Бу
ерда қирқ саккиз соат туриш учун бари бир...

— Қирқ саккиз соат дейсизми? — деб қайтариб сў-
ради Бинни Умар ошкора безовталаниб. — Сафарингиз-
нинг ниҳоясига етганингиз йўқми ҳали?..

— Асло, — жавоб берди Антифер тоға, — ҳали кема-
да сузишимиз керак...

— Сузишимиз керак? — хитоб қилди нотариус ва
худди шу топда кема палубасида чайқалиб бораётган-
дек ранги ўзгариб кетди.

— Ҳа, Бомбейга жўнайдиган алоқа кемасида сузамиз...

— Бомбейга борадиган!..

— ... ва индинга Суэцдан йўлга чиқадиган кемада. Жанобларини бу саёҳатда иштирок этишга таклиф қиласман, зероки бу улфатчилик зиммамизга мажбуран юклатилгандир...

— Қаерда экан ўша орол ўзи?..— деб сўради нотариус умидсизлик билан.

— Қаерда турган бўлса, ўша ерда, жаноб Бинни Умар.

Сўнгра Антифер тоға Жюэль билан Трегоменни эргаштириб, энг яқин меҳмонхона томон жўнади, тезда енгил-елпигина юклари ҳам ўша ерга келтирилди.

Орадан бир дақиқа ўтмаёқ Бинни Умар Нозимнинг олдига қайтди. Сергакроқ одам сохта гумаштанинг нотариусни қандай илтифотсизлик билан кутиб олганини дарров фаҳмлаб олиши мумкин эди. Эҳ, падарига лаънат! Агар ўша миллионлардан унга бериладиган улуши бўлмаганида, агар Соук дағдага қилиб юрагини олиб қўймаганида эди, ворисни ҳам, Комулк пошшонинг васиятини ҳам, қаердалигини излаб денгиз ва қитъаларни босиб ўтиши лозим бўлган ўша номаълум оролни ҳам жон-жон деб баҳридан ўтган бўларди-я!

...Башарти ҳозир бизнинг малуинимизга Суэцни бир вақтлар араблар Суайс, мисрликлар эса Клеопатрис деб аташган дейишса, у ҳеч иккиланмай:

— Илгарилари нима деб атаганларининг «менинг ишимга ҳеч қандай алоқаси йўқ!»— деб жавоб берган бўлурди.

Масжидларни, дарвоҷе бир-бировидан унчалик фарқ қилмайдиган биноларни, икки ёхуд уч майдонни, улардан диққатга сазовори дон-дун бозорию, бир пайтлар генерал Бонапартнинг қароргоҳи бўлган, олд томони денгизга қараган уйни томоша қилиш фикри бу тўнг одамнинг ҳатто етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди.

Бироқ Жюэль Антифер тоғанинг аксича, бўш вақтларида бу бефайз, ифлос, ўн беш минг аҳоли яшайдиган кўримсиз шаҳарни айланиб чиқишига аҳд қилди.

Ёш капитан Жильдас Трегомен билан биргалашиб, икки кунда ҳамма катта кўчаю тор кўчаларни айланиб

чиқишига, беш юз кема хотиржамгина лангар ташлаб тура оладиган Суэц кема тўхташ жойини текширишгача улгурди: Рейднинг чуқурлиги ўн олти-йигирма метр келарди, кемалар саёзга ўтириб қолади деб чўчимаса ҳам бўларди, бунинг устига йилнинг истаган палласидда шимоли-ғарб томондан бостириб келадиган шамоллардан ҳам пана эди.

Канал қуришга қарор қилишдан аввал ҳам Суэц Искандария ва Қоҳирани боғлаб турган темир йўл орқали денгиз савдоси олиб борарди. Миср билан Синай ярим ороли оралигини ёриб қитъа бағрига бир юз саксон олти километр кириб борган шу номдаги кўрфазнинг ичкари соҳилига жойлашган Суэц Қизил денгиз ҳаётида ҳокимлик қилар ва гарчанд аста-секин бўлса-да, ўз равнақи сари дадил одимларди.

Бироқ, яна бир бор таъкидлаб ўтамизки, буларнинг бари Антифер тоғани заррача бўлса-да, қизиқтирмасди. Иккала ҳамроҳи шаҳарни кезиб юрган бир пайтда у сайдроҳга айланиб қолган ажойиб чўмилиш жойини деярли тарк этмади. Тўғри, Антифер тоға ўзини гоҳ Нозим, гоҳ Бинни Умар муттасил кузатиб, соядай эргашиб юрганини сезиб турди. Гарчи улар тоғага яқинлашмасалгр-да, уни асло кўздан қочирмасдилар. У ҳам ўзини гўё ҳеч нимани пайқамаётганга соларди. Малуин ўз фикрларига ғарқ бўлиб, ҳарракда ўтираскан, мутлақо кўзга кўринмас нарсани илғаб оладигандек Қизил денгиз уфқидан нигоҳини узмасди. Гоҳо унинг тасаввури ўша фикрларига шунчалик тобе бўлиб қолардики, назарида оролни... ўз оролини кўраётгандай бўларди... оролча у ёқда... жануб томонда... олисдаги туман пардаси орасидан бўй чўзиб чиқаётганга ўхшаб кетарди... Бу ҳол мана шу қумлоқ соҳилларда тез-тез пайдо бўлиб турадиган ўзига хос бир сароб эди.

11 март куни эрталаб алоқа кемаси «Оксус» сафарга жўнаш тараддудини тугатиб, Ҳинд океани бўйлаб сузиш ва одатдагидек оралиқдаги портларга кириб ўтиш учун зарур бўлган кўмирни юклаб олди.

Антифер тоға, Жильдас Трегомен ва Жюэлларнинг каллаи саҳарлаб, Бинни Умар ва Сојдан аввал алоқачи кемага келиб олганларига ажабланмаса ҳам бўлади.

Бу каттакон алоқачи кема асосан савдо-сотиқ мол-

ларини ташишга мўлжалланган бўлса-да, йўловчиларни, аксарият Бомбейга борадиганларни ташишга ҳам мослашган эди; кемадагиларнинг озгинагина қисми Адан ва Маскатда тушишлари керак эди.

Эрталаб соат ўн бирда «Оксус» лангар кўтариб, Суэц кўрфази бўйлаб йўлга чиқди. Кейинроқ ғарбдан эсадиган шимоли-гарб шамоли турди. Бот-бот тўхтаб сузилгани сабабли саёҳат икки ҳафтадан кам давом этмаса керак, шунинг учун Жюэль гушки овқатдан сўнг ва кечаси кириб ухлашга учта йиғма каравотли каюта беришларини сўради.

Соук билан Бинни Умар ҳам, ўз-ўзидан аёнки, бошқа каютани эгаллашди. Бечора нотариус у ердан камдан-кам, шунда ҳам бир нафасгагина чиқиб қоларди. Антифер тога ҳар икки томоннинг алоқасини иложи борича камайтирмоқчи бўлиб қўрс хушмуомалалик билан шўрлик нотариусга тушунтириди:

— Жаноб Бинни Умар, бирга саёҳат қиласиз, буциси аниқ, илло ҳар ким ўз йўли билан боради. Мен ўз йўлимдан, сиз ўз йўлингиздан... Меросни қўлга киритганимнинг шоҳиди бўласиз-у, шу билан тамом-вассалом! Кейин, умид қиласанким, на бу дунёда ва на у дунёда учрашамиз!..

«Оксус» қатор тепаликлар билан қопланган бўйинни панараб кўрфаздан қўйи томонга бораркан, сафар худди кўлда сузиб бораётгандек осойишта давом этди. Бироқ, кема Қизил денгизга ўтиши билан Арабистон саҳроларидан эсадиган шамоллар бу осойишталикини алғов-далғов қилиб юборди. Биқин томондан шунақанги чайқалиши бошландики, йўловчиларнинг аксарияти беҳузур бўла бошлиди. Бу чайқалиш Нозимга Антифер тога билан Жюэль ва чучук сувларда сузуви ченгизчилар обрў-эътиборини сақлаб қола олган **Жильдас** Трегоменлардан кўра ортиқроқ таъсир этмаганди чори. Нотариусга келганда эса, унинг қанчалар **янчли** аҳволга тушганини тасвирилашдан ҳар қандай қалам ожиз эди. Бирон марта бўлсин у на палубада, на салонда ва на ошхонада қорасини кўрсатди. Умуман уни, бутун сафар давомида ҳеч ким кўрмади, фақат **каютадини** унинг оҳу ноласигина эшитиларди, холос. Дарҳолиқиқат, бу сафар пайтида унинг учун мўмиёланган мурдага айланиб қолгани минг карра маъқул ёди. Бу бечорага раҳми келган оқ кўнгил Трего-

мен унинг ҳузурига бир неча бор кирди, бу ҳөл ҳеч кимни ажаблантирилди, чунки бу одамнинг кўнгилчан ва меҳрибон эканлигини ҳаммалари яхши билишарди. Жильдас Трегомен у бечорага нисбатан Антифер тоғанинг кўнглида раҳм-шафқат ва ҳамдардлик ҳиссини уйғотмоқчи бўлса, тога фақат елкасини қисибгина қўя қоларди, чунки тога Бинни Умарнинг анави географик кенглики билдирувчи рақамни билиб олиш учун қилган уринишларини асло эсдан чиқаролмасди.

— Хўш, қайиқчи,— дерди у бундай пайтда трубкасини ғажиб ва оғзининг у бурчидан-бу бурчига олиб,— қалай, Умарингнинг ичак-чавоги ағдарилиб кетмабди-ми ҳали?..

— Деярли шунга келиб қолибди.

— Ундаи бўлса табриклайман сени!

— Қария, наҳотки уни кириб кўрмасанг... бир мартағина бўлса ҳам-а?..

— Албатта, қайиқчи, албатта!.. Албатта кириб кўраман уни... Фақат ичак-чавоги ағдарилиб бўлгандан кейингина!

Ана шундай қўпол ва кулиб туриб жонингни оладиган бунақа одам билан қандай жиддий гаплашиб бўларди дейсиз!

Нотариус сафар мобайнида ўз ташрифи билан ҳеч кимнинг меъдасига тегмаган бўлса, унинг гумаштаси Нозим эса тез-тез Антифер тоғанинг ғашига тегиб, асабини қўзғарди. Рост, Нозим ҳадеб унга суйкалиб илашавермасди... Асло! Дарҳақиқат, улар гаплаша олмаганларидан кейин бунинг нима ҳожати ҳам бор эди: Нозимни французчани билмайдига чиқариб қўйишганди-да, ахир... Лекин бу соҳта гумашта доим яқин-орада ўралашиб юрган бўларди; худди хўжайининг топширигини бажараётгандек малуинни зимдан кузатгани-кузатганди. Антифер тоға уни жон-жон деб денгизга улоқтириб юборган бўларди-я!.. Албатта мисрлик бундай муомала қилишларига индамайгина қараб турадиган одам бўлганида шундай қиласарди.

Гарчи ҳали саратон кириб, чидаб бўлмас жазира-малар бошланмаган бўлса-да, Қизил денгиздан сузид ўтиш анча оғир эди. Бу паллада буғ қозонлари ёнида ишлашга арабларгина дош бера олиши ҳаммага аен— бир неча дақиқада тухум пишиб кетадиган бундай иссиққа фақат уларгина чидай оладилар.

15 марта «Оксус» Бобул-Мандиб бўғозининг энг тор ерига етиб борди. Чап соҳилдаги инглизларга қа-рашли Перим оролини ортда қолдириб, учала фран-цуз Африка соҳилидаги Обок қалъаси теппасида ҳил-пираб турган ўз юртларининг байроғига салом бериб ўтишди¹. Сўнгра пароход Адан кўрфазига ўтиб, шу ном билан аталадиган портга томон сузиб кетди. Бу ерда бир неча йўловчи тушиб қолиши керак эди.

Адан бесаранжом, ҳамиша жонсарак, серташвиш бека — Буюкбританиянинг белидаги Қизил денгиз калитлари шодасидаги яна бир калит эди. Иккинчи Гибралтарга айлантирилган Перим ороли соясида у Ҳинд океанига олиб чиқадиган, олти юз лье узунликдаги бу йўлакни ўз қўлларида тутиб турарди. Гарчи Аданнинг кема тўхтайдиган гавани аста-секин қум бо-сиб, саёzlаниб бораётган бўлса-да, ҳар қалай, шарқ томонида кемалар лангар ташлаши учун кенг ва қу-лай манзил, гарбида эса бутун бошли флот жойлаша-диган ажойиб док бор. Инглизлар бу ерга 1823 йили жойлашиб олишган. XI ва XII асрларда ёқ равнақ то-па бошлаган бу шаҳарнинг қисматига шарқ мамлакат-ларидан келтириладиган буюмлар омборхонаси бўлиш битилган экан.

Уша оқшом Аданнинг ўттиз минг аҳолисига яна уч киши — уч француз қўшилди. Йигирма тўрт соат мо-байнода Франция бу ерда ўзининг уч жасур малуин фуқароси билан намоён бўлди. Кемадан тушиш Анти-фер тоганинг хаёлига ҳам келмади. У бу вақтни нотариус Бинни Умарнинг палубага чиқишига шароит ту-дириб берган тасодифий тўхташни бўралаб сўкиш билан ўтказди. Бироқ, нотариус қандай аҳволга тушибди-я! Е тангрим! У кема қуйругига аранг етиб келди.

— Э-ҳал Бу ўзларими, Бинни Умар жаноблари? — деди Пьер-Сервей-Мало ясама жиддийлик билан. — Вой-бў! Мен ўзларини танимай қолибман-а!.. Сафари-мивининг охирига саломат етиб боришингиз амри-ма-ҳолга ўшайди ёв!.. Сизнинг ўрнингизда бўлганимда... Аданда қолгин бўлардим...

— Мен ҳам жон-жон деб шундай қиласдим-а! — деб пичирлиркан шўрликнинг овози салгина ҳилпираб

¹ Бу ерда француз Сомалиси назарда тутилган.

ўтган шабададай аранг чиқди.— Бир неча кунгина ором олсам сёёқса туриб кетардим... мабодо кейинги алоқа кемасини кутишга кўнсангиз, албатта...

— Минг афсус, жаноби Бинни Умар, ўзларига тегишли бўлган мўмайгина пулни қўлларига тутқазишга ошиқяпман, шунинг учун яна минг бора афсуски, тўхтаб кутолмайман!

— Ҳали анча олисми?

— Олис ҳам гапми!— деб жавоб бераркан, Антифер тоға қўли билан ақл бовар қилолмайдиган узоқ масофани кўрсатди.

Шундан кейин Бинни Умар лангустадай¹ судралиб ўз каюгасига зўрга етиб олди, бўлиб ўтган бу сухбатдан кейин тарвузи қўлтиғидан тушиб кетганди, албатта.

Жюэль билан Трегомен кемага пешинда қайтиши, Аданни сайр қилиб олган таассуротларини Антифер тоға билан ўртоқлашиши. Албатта, у бари бир гапларига қулоқ ҳам солмасди.

«Оксус» эртасига чошгоҳдан сўнг денгизга чиқиб олди, бироқ Ҳинд океани маъбудаси Амфитрита² уларни қучоқ очиб, меҳмондўстлик билан кутиб олгани йўқ, уни Жильдас Трегомен: «Амфитрюида»,— дерди. Маъбуда қайсар, инжиқ, сержаҳл бўлиб, буни пароҳоддагиларга намойиш қила бошлаган эди. Бинни Умарнинг каютасида бўлаётган гаплардан яхшироқ мисолни топиб бўлмаса керак бунга! Башарти уни адёлга ўраб палубага олиб чиқиб, оёғига тўп ўқини боғлаб, юқорида зикр этилган маъбуданинг қучоғига отмоқчи бўлганларида ҳам у ўзини bemavrud ажал чангалига ташлашларни қаршилик кўрсата олмаган бўларди.

Об-ҳаво уч кун деганда, шимоли-шарқдан шамол тургачгина яхшиланди, чунки пароҳоднинг Хадрамаут соҳилларини³ паналаб сузиб боришига шароит туғилган эди.

Соук денгизда сузишнинг барча макрли бевафолиги

¹ Лангуста — каттакон денгиз қисқичбақаси.

² Амфитрита — юонон афсоналарида денгиз худоси Посейдоннинг хотини.

³ Хадрамаут — Англиянинг Адан протекторатидаги тарихий музофот.

ва бекарорликларига осонгина чидаш бераетган, жисмоний томондан ҳеч қанча азоб чекмаётган экан, унинг руҳий ҳиссиёти тамоман ўзгача эканини фаҳмлаш уччалик мушкул эмасди. Аллақандай бир лаънати французга муте бўлса-ю, ундан орол сирларини билиб ололмаса, унинг орқасидан то... токи сафари қаригунча эргашиб юришга мажбур бўлса!.. Қаерда тўхтаркин? «Оксус»нинг йўлида учрайдиган бирор портда — Маскатдами, Суратдами ёки Бомбейдами, қаерда тўхтаркин?.. Агар малуин Маскатда тўхташ ниятида бўлса Ормуз бўғози орқали сузмасмикин?.. Борди-ю, Комулк пошшо ўз хазинасини Форс кўрфазидаги беҳисоб ороллардан бирортасига кўмган-у, малуин ўша ёққа кетаётган бўлса-чи?..

Бу мавҳумот ва мужмалликдан Соук ҳамиша дарғазаб бўлиб, асабийланиб юрарди. У бу сирни Антифернинг ичидан жон-жон деб суфуриб олишга тайёр эди. У французлар ўзаро гаплашишаётганда бир неча оғизгина сўзни илиб олишга озмунча уриндими! Ахир улар Соукни французчани билмайди деб ҳисоблашар, шу сабабли унинг олдида эҳтиёткорлик қилмасликлари ҳам мумкин эди-ку!. Бироқ унинг барча уринишлари беҳуда эди... Ҳудди ана шу соҳта гумашта малуинларда айниқса шубҳа уйготарди. Унинг ташки қиёфасида киши кўнглида нафрат уйготадиган аллақандай совуқ ва жирканч бир нарсаси бор эди. Унга нисбатан бўлган ана шундай ихтиёrsиз, ноаниқ сезгини Антифер тога қанчалик ҳис этса, дўстлари ҳам ундан қолишмасдилар. Соукка кўзлари тушди дегунча нарироққа жўнаб қолишар, бу ҳол эса гумаштанинг баттар ғазабини қўзгаб, фифонини оширади.

«Оксус» 19 март эрталаб Арабистон соҳилидаги Марбатда тўхтаб, ўн икки соат турди. Кейин Уммон соҳилларини ёқалаб Маскат томон сузишда давом этди. Икки кундан кейин у Расул-Ҳад бурунини айланаб ўтади. Орадан яна йигирма соат ўтгач, «Оксус» имомлик пойтахтига етиб боради ва Антифер тоға кўзлаган манзилига ташриф буюради.

Шунча йўл босгани етар, ахир! Маскатга яқинлашган сари малуиннинг тобора қош-қовоги уюлиб ва одамовилашиб борарди. У ўз мулкига айланган олтин ва олмослар кўмилган оролга бутун вужуди билан интиларди. «Минг бир кеча»даги афсонани такрорла-

моқчи бўлган Комулк пошонинг васияти билан ўзининг измига топширилган Али Бобонинг тилсимили гори Антифер тоганинг кўзи ўнгида хаёлан гавдаланаарди.

— Биласизларми,— деди тоға ўша куни ҳамроҳларига,— соддадил, олижаноб анави мисрликнинг бойрлиги,— у Комулк пошшо ҳақида худди мерос қолдириб кетган америкалик амакиси ҳақида сўзлаётган жияндеқ бетакаллуф гапиради,— агар у қўйма олтинлардан иборат бўлса, уни Сен-Малога олиб кетишда қидинчилик туғилиши мумкин.

— Ташвишингизга шерикмаи, амаки,— деди Жюэль.

— Менимча, иложини топамиз,— деб гап қистиришга журъат этди Жильдас Трегомен,— чамадонларимиз, чўнтакларимиз ва ҳатто, шляпаларимизга солиб олиб кетармиз.

— Худди қайиқчига ўхшаб мулоҳаза қиласан-а!— деб хитоб қилди Антифер тоға.— Бу киши миллион сўмлик олтинни қўлтиққа қистириб олиб кетмоқчилар!

— Менимча, қария, ҳалиги...

— Умрингда миллиснини, бунинг устига олтинни, кўрганмисан ўзи?

— Ҳеч қачон... ҳатто тушимда ҳам кўрмаганман!

— Унинг оғирлиги қанча бўлишини билсанми?..

— Тасаввур ҳам этолмайман.

— Мен биламан, эй қайиқчи, чунки эринмай ҳисоблаб чиқканман.

— Унда айт.

— Миллион сўмлик қўйма олтиннинг оғирлиги тахминан уч юз йигирма икки килограмм келади...

— Ундан оғирроқ эмасми?— деб сўради соддадиллик билан Жильдас Трегомен.

Антифер тоға унга қийғир қараш қилиб қўйди. Бу гапнинг ҳеч қанақангি киноя-пичингсиз айтилганига қаноат ҳосил қилгач, ўдағайлаб беришдан ўзини тийиб қолди.

— Илло,— давом этди сўзида у,— агар бир миллионнинг оғирлиги уч юз йигирма икки килограмм бўлса, унда юз миллионнинг оғирлиги ўттиз икки минг икки юз килограмм келади...

— Э-э!..— хитоб қилди Трегомен.— Қўй-э, опқочма бунча!

— Хўш, қани айт-чи, ҳар қайсиси юз килограмм-

Дин кўтаришида бу юз миллионни ташиш учун қанча олмос керак бўлади?

— Гапиравер, қария, гапиравер...

— Уч юз йигирма икки киши кераг-а! Зероки биз бор-йўги уч киши эканмиз, менинг оролимда қандай мушкулликлар бошимизга тушишини бир хаёлингга келтириб кўргин-а! Бахтимга менинг бойликларим асосан олмос ва қимматбаҳо тошлардан иборат.

— Чиндан ҳам амаким ҳақ гапни айтяпти,— деб тасдиқлади Жюэль.

— Унда бу барака топгур Комулк пошшо ишни жуда боплаган экан,— деб қўшиб қўйди уларга Трегомен.

— Боплаганда қандоқ!— хитоб қилди Антифер тоға.— Олмосларни Париж ёки Лондон заргарларига пуллаш жуда осон... Жуда ажойиб савдо бўлади, дўстларим, роса зўр савдо бўлади!. Илло, турган гапки, барини сотмайман... йўқ-йўқ, ҳаммасиниямас!

— Нима, бир қисминигина сотасанми?

— Худди шундай, қайиқчи, шундай!— дея жавоб бераркан Антифер тоғанинг бети пир-пир учиди, кўзларидан учқун чақнаб кетди.— Худди шундай!.. Аввалио, биттасини ўзимга олиб қоламан... миллион франк турадиганини... уни кўйлагимга тақиб юраман.

— Кўйлагимга тақиб юраман!— дея такрорлади унинг гапини Жильдас Трегомен.— Унда ҳамманинг кўзини қамаштириб юборасан-ку! Ундақада сенга қараб бўлмайди...

— Биттасини Эногатга қолдираман,— сўзида давом этди Антифер тоға — уни тақиб юрса гул-гул очилиб кетади...

— Йўғ-э, амаки. Ҳозирги туришидан ҳам чиройли бўлиши мумкинми, ахир?— деб унинг гапини бўлди Жюэль шоша-пиша.

— Хўп, хўп, жиян, хўп... Учинчисини бўлса опамга бераман!

— Сулув Нанонимизга-я!— хитоб қилди Жильдас Трегомен.— У Поркон де ла Барбин кўчасидаги нозанин хонимдан ҳам безаниб кетади-ку!. Менга қара, табодо уни тагин бировга узатмоқчимасмисан?

Антифер тоға елкаларини учирив қўйиб, сўзида авом этди:

— Тўртинчи олмосни сенга бераман, Жюэль. Ажо-

йибини. Сен уни тўғнағиҷдек кўкрагингга тақиб юрасан...

— Раҳмат, амаки.

— Бешинчиси сенга, қайиқчи!

— Менга-а?.. «Гўзал Амелия»нинг тумшуғига қадаб қўйганими?..

— Йўқ, қайиқчи... сен уни бармоғингга тақиб юрасан... Узугингга... каттакон кўз қилиб оласан...

— Қип-қизил сўлақмондай бармоғимга узук тақсам, жуда қизиқ бўллади-ку!.. Қашшоқ католик монахларига пайпоқ қанчалик ярашса, бу ҳам менга ўшанчалик ярашар дейман,— эътироҳ билдириди Трегомен, узук тақишидан кўра йўғон кема арқонини смолалашга мос баҳайбат қўлини кўрсатиб.

— Ҳечқиси йўқ, қайиқчи! Сени ёқтирадиган бирорта аёлни учратиб қолишинг мумкин ҳали...

— Қимни назарда тутяпсан, қария?.. Рост, сен-серванлик битта гўзал бева боққол бор...

— Боққол хотин, боққол хотин!..— унга қараб ўшқириб берди Антифер гоға.— Мундоқ ўйлаб кўрасанми, ўзи, ўша боққол хотининг Эногат шаҳзодага тегиб, Жюэль маликага уйлангач, бизнинг хонадонимизга қайси юз билан кириб келади!..

Шу билан суҳбат узилди, амакисининг ҳамон пуч, бўлмағур орзулар осмонида парвоз қилиб юргани ҳақида ўйларкан, ёш капитан оғир хўрсиниб қўйди.. Борди-ю, бахтга қарши, ҳа-ҳа, айнан бахтга қарши, амакиси ўша миллионларни қўлга киритса, уни оқилона йўлга солиб бўйти!

— Мутлақо ақлдан озади, иш шундай давом эта-верса тез куилда шунаقا бўлади,— деди Жильдас Трегомен Жюэлга, икковлари ёлғиз қолишганда.

— Ана шунисидан қўрқаман-да!— деб жавоб берди Жюэль ўзича алланималар деб ғўлдираётган амакиси томонга қарапкан.

Икки кундан сўнг, 22 марта «Оксус» Маскат портига етиб келди ва уч матрос Бинни Умарни каютадан кўтариб чиқишиди. Ё пирай, кимга ўхшаб қолибди-я!.. У худди скелетнинг ўзгинаси эди... ёхуд, аниқроғи, нақ мўмиёнланган мурданинг ўзи эди, чунки бу бахти қаро нотариуснинг устихонига ёпишиб кетган терисигина қолганди.

У И ИККИНЧИ БОБ

Соукнинг Комулк пошио хазинасининг ярмига эга бўлиш мақсадида бу бойликнинг иккинчи ярмини қурбон қилишга қарор бергани

Жюэль Жильдас Трегоменning илтимоси билан **Маскатининг** қаерда жойлашганини харитадан кўрсатганида у ўз кўзларига ишонмади. Бизга маълум бўлган ва фақат Ранс бўйлаб қатнаган «Гўзал Амелия»нинг капитани шунча олис ерга... ҳа-ҳа, шунча олис ерга... Осиё соҳилларига келиб қолибди-я!

— Шундай қилиб, Жюэль, Арабистоннинг энг чеккасидамиزم ҳозир? — деб сўради Трегомен кўзойнаги-ни тўғрилаб қўяркан.

— Ҳа, жаноб Трегомен, Арабистон ярим ороли-ниг жануби-шарқий чеккасидамиз.

— Манави воронкага ўхшаган қайси кўрфаз?..

— Бу Уммон кўрфази.

— Кўйнинг почасига ўхшагани-чи?

— Буниси Форс қўлтифи.

— Уларни туташтириб турган бўғоз-чи?

— У Ормуз бўғози.

— Дўстимизнинг ороли қаерда?

— У Уммон кўрфазининг қаериладир жойлашган.

— Башарти у чинданам бўлса! — деб қўйди Трегомен, Антифер тоғанинг эшитмаслигига қаноат ҳосил қилгач.

Эллик учинчи ва эллик еттинчи меридианлар билан йигирма иккинчи ва йигирма еттинчи параллеллар оравлигига жойлашган **Маскат** имомати узунлиги беш юз қирқ, эни икки юз саксон километрлик майдонни эгаллаган. Бунга яна Лористондан Моҳистонгача чўзилган камбаргина Форс соҳилини, Ормуз ҳамда Кистрим қирғоқларининг бир қисми; Африканинг экватордан Дельгаду бурунигача бўлган қисми — Занзибар, Малинди, Софала ҳам қўшилади. Агар шу ерларнинг ҳаммаси бирга қўшиб олинса, унда имоматга қарашли ер беш минг квадрат километрни ташкил этади — бу эса Франция эгаллаган майдонга етиб қолади. Ўн миллионлик аҳолиси араб, форс, ҳинд ва кўпчиликни ташкил этган негрларга бўлинади. Бинобарин, имом бир қадар диққат-эътиборга сазовор ҳукмдордир.

~~«Оксус» Уммон кўрфази бўйлаб теграси қадимий феодал қасру саройчарининг харобаларини эслатувчи баланд ва тик қоялар билан ўралган, гиёҳ унмайдиган дашти-биебон соҳилни ёқалаб Маскат томон сузиб борарди. Соҳилнинг сал ичкарироғида баландлиги беш юз метрга етадиган бир неча думалоқ тепалик осмонга бўй чўзиб туарарди. Бу денгиз сатҳидан уч минг фуг баландликка эга бўлган Жобил-Аҳбор тоф тизмасининг бошланчиши эди. Бу ўлка ерларининг ҳосил бермаслигидан таажжубланмаса ҳам бўлади, чунки уни суфорадиган бирон-бир серсув дарё йўқ эди-да, ахир. Шунга қарамай, ҳар қалай, бу ернинг олтмиш минг кишилик аҳолиси пойтахт вилояти атроф-теварагидан олинадиган ҳосил ҳисобига озиқ-овқат билан таъминланади. Маскат теварагидаги беҳисоб узумзорлар, манго,¹ шафтоли, анжир, анорзорлар, лимон ва хурмозорлардан беҳисоб ҳосил олинади, полизларда мўл-кўл тарвузлар етиширилади. Араб тупроғининг энг қимматли дарахти хурмо. Бу ерларда мулк-амлокнинг баҳоси ва даромади хурмо дарахтларининг сонига қараб белгиланади ҳамда Францияда: «Икки ёки уч юз гектарлик участка» дейилганидек: «Уч ёки тўрт минг туп хурмоли амлок», деб гапиришади.~~

Имомат—аввало савдо-тижорат ишлари билан шуфулланадиган давлат эди, чунки имом фақат олий ҳукмдор ва шайхулисломгина бўлиб қолмай, ўз мамлакатининг бош савдогари ҳам эди. Унинг давлати ихтиёрида ҳажми ўттиз етти минг тонналик икки мингтacha кемаси бор эди. Ҳарбий флоти эса юзлаб замбараклар билан қуролланган юзта кемадан иборат эди. Йигирма беш минг кишилик қўшинга эга эди. Имомнинг даромадига келсак, у йигирма уч миллион франкка етарди. Шахсан ўзининг бешта кемаси бўлишига қарамай, яна ўз фуқароларининг кемаларини ҳам ўз манфаати йўлида ишлатишга ҳақ-ҳуқуқли эди, бу эса унинг тижорат ишларини кенг кўламда олиб боришига имконият туғдиради.

Ниҳояг имом 1507 йили д'Албукерки томонидан забт этилган, кейинроқ Португалия асоратидан қутул-

¹ Манго — тропик мамлакатларда ўсадиган, ширин ва хушбўй исли мева қиласидиган дарахт. Меваси заргалдоқ тусли бўлиб, катталиги олмадай келади.

ган давлатнинг ҳокими мутлақидир¹. Бундан юз йил муқаддам ўз озодлигини қўлга киритган Маскатни инглизлар қўллаб-қувватладилар², чунки улар Испания Гибралтари, Адан Гибралтари ва Перим Гибралтари қатори Форс кўрфазида ҳам яна бир Гибралтарга әришиш умидида эдилар. Бу тиришқоқ англо-сакслар, кўриниб турибдики, ер шаридаги барча бўғозларни «гибралтарлаштириш» ниятидага ўхшайдилар.

Қизиқ, Францияни тарк этишдан аввал Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари Маскат ҳақида сиёсий, саноат ва савдо-тижоратга оид бирор ахборот тўплаганмидилар?

~~Асло, буни ҳатто хасиятига ҳам келтирмаган эдилар!~~

Бу мамлакат салгина бўлса-да, уларни қизиқтирамиди?

Мутлақо, зероки уларнинг бутун дикқат-эътиборини шу кўрфаздаги оролчалардан биттасинана банд этганди.

Бироқ ўз сафарларидан фойдаланиб, гарчи умуни бўлса-да, бу мамлакатнинг ҳозирги аҳволи-шароити билан танишиш ниятлари йўқмикин?

Бор, зероки улар Арабистоннинг ана шу бурчидаги Франциянинг расмий вакили билан учрашишга қарор бергандилар.

Наҳотки Маскатда Франция вакили бўлса?

Ҳа, 1841 йили имом билан Франция ҳукумати ўртасида шартнома тузилгандан кейин вакил юборилган эди.

Бу ерда расмий Француз вакили бўлишининг нима ҳожати бор?

У тақдир тақозоси билан йўллари Ҳинд океани соҳилларига тушиб қолган ватандошларига зарур бўлган маълумотларни бериб туриш учун керак эди.

Пьер-Серван-Мало Француз вакили ҳузурига ташриф буюришни лозим топди. Дарҳақиқат, бу уч фран-

¹ А фонсу д' Албуке́ри (1453—1515) — португалияликларнинг Ҳиндистондаги умри қисқа мустамлакачилик империясига асос солган фотиҳ. Маскат португаллар асоратидан 1650 йилда халос бўлган.

² 1800 йилдан бошлаб Маскат инглиз сиёсий агентининг резиденцияси бўлиб қолади. Уша вақтдан эътиборан Оммонда ҳокимият аслида инглизлар қўлига ўтади.

цузнинг ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ Маскатда пайдо бўлиши яхши ташкил этилган, ҳушёр миршабонанинг назарида шубҳа уйғотиши турган гап эди, улар бу ерга келишдан мақсадлари нима эканини ишонарли қилиб тушунтиришлари лозим эди, лекин ўз режаларини ошкор этмасликлари аён эди, албатта.

«Оксус» Маскатда қирқ саккиз соат тўхтаб тургач, йўлга тушиши ва Бомбей томон жўнаши керак эди. Антифер тоға, Трегомен ва Жюэллар кема бу ерга етиб келиши биланоқ қирғоққа тусишиди. Нозим билан Бинни Умарга эътибор ҳам беришмади, албатта. Но-тариус билан унинг гумаштаси французларга бемалол эргашиб боришлари ва Уммон кўрфазидаги оролни излашга тушишлари биланоқ уларга қўшилишлари учун тўлиқ имконият берилган эди.

Антифер тоға олдинда, Жюэль ўртада, Жильдас Трегомен ортда ўша замон Вавилонининг¹ хиёбон ва кўчаларидан юриб, йўл бошловчи орқасидан инглиз меҳмонхонаси томон шошилиб боришарди.

Юклари ҳам орқаларидан келаётганди. Сен-Малодан сотиб олинган секгант билан хронометрни, айниқса хронометрни, жуда авайлашарди. Ҳатто тахтиравондаги муқаддас инъомларни ҳам бунчалик эҳтиром билан олиб борилмасди. Антифер тоға эса хронометрни шахсан ўзи авайлаб кўтариб олган эди. Ахир бир ўйлаб кўринг-а: ўша машҳур орол жойлашган географик узунликни аниқлашга ёрдам берадиган асбоб-ку бу! Уни ҳар куни қандай аниқлик билан бурашганини қўяверасиз! Унинг аниқ юришига зарар етказиши мумкин бўлган силкинишдан сақлаш учун қандай эҳтиёт чораларини кўришмади дейсиз. Париж вақтини сақлаши лозим бўлган бу асбобга бизнинг малунимиз шу қадар гамхўрлик қилдики, ҳеч бир эр зоти икки дунёда ўз хотинига бунчалар гамхўрлик қилмаса керак.

Маскатга тушган Трегомен ўзини бу ерда кўриб,

¹ Вавилон — қадимий шаҳар, забур ривоятларига кўра бу шаҳарнинг аҳолиси осмонга стадиган минора қурмоқчи бўлишган, бундан худонинг қаҳри келиб, уларнинг тилларини бир-бирови тушунмайдиган аралаш-қуралаш қилиб юборган эмиш, шундан кейин минора чала қолган эмиш. Бу ерда Вавилон аҳолиси турли-туман тилда гаплашадиган шаҳар маъносида келтирилган.

худди Людовик XIV нинг саройига тўсатдан кириб қолган Генуя дожидай анг-танг бўлиб қолди.

Меҳмонхонадан ўзларига хона танлаб олганларидан кейин саёҳатчиларимиз Франция вакили ҳузурига жўнадилар. У бўлса ўз остонасида уч ватандошини кўриб суюнганидан ҳайратда қолди.

Бу киши эллик ёшлар чамасидаги Жозеф Бард исмли прованслик эди. У пахта, газмол, ҳинд рўмолари, хитой шоҳилари, зарбоф — хулласи Шарқнинг бадавлат кишилари эҳтиёжи зўр бўлган буюмлар билан савдо қиласарди.

Башарти француз французникига, бунинг устига прованслик қадам ранжида қиласидан бўлса ҳеч қанча вақт ўтмаёқ иноқлашиб оладилар.

Үй эгаси улар билан қўл олишиб кўришиб, муздекина оромбахш ичимликлардан таклиф қиласидан кейин, меҳмонлардан бу саёҳатдан мақсадлари нима эканини сўради.

— Бу ерга ватандошларим камдан-кам тащиф буюрадилар,— деди у.— Сизларни ўз уйимда кўриб бошим осмонга етди, жаноблар. Бутун вужудим билан хизматларингизга ҳозирман.

— Меҳмондўстлигингиздан бағоят хурсандмиз,— деди Антифер тоға,— башарти бизга бу мамлакат ҳақида баъзи бир маълумотларни сўзлаб берсангиз катта илтифот кўрсатган бўлардингиз.

— Оламни кўриш, томоғда қилиш мақсадида саёҳат қилиб юрган бўлсаларингиз керак-а?..

— Бунга ҳам ҳа, ҳам йўқ деб жавоб берсак бўлади, жаноб Бард. Учаламиз ҳам денгизчилармиз. Жияним Жюэль — олисга сузадиган кема капитани, Жильдас Трегомен — «Гўзал Амелия»нинг собиқ командири.

Бу сафар Трегоменни таажжубга солган нарса шу бўлдики, Антифер тоға габара ҳақида гўё фрегат ёки ҳарбий кема ҳақида гапираётгандай сўзлади.

— Үзим бўлсам яқинга, қирғоқ бўйлаб қатнайдиган кема капитаниман,— деб қўшиб қўйди Антифер тоға ғуур билин.— Сен-Малодаги салмоқли фирмалардан бири ё Маскатда, ёхуд Уммон, ёки Форс қўлтигидаги бирон портда ўз бўлимига асос солиш учун ваколат берган.

Жозеф Барднинг хаёлига, бу ишга қўшилсам катта фойда оламан, деган фикр келди.

— Капитан,— деди у,— бу ниятларингизни олқиши-
лайман ва режаларингизни ниҳоясига етказишда ёр-
дам беришга тайёрман.

— Ундей бўлса,— деди Жюэль,— бизга маслаҳат
берсангиз: савдо идорамизни Маскатда очганимиз маъ-
қулми ёки соҳилга жойлашган бирор бошқа шаҳар-
дами?

— Маскатда бўлгани маъқулроқ, албатта,— деб
жавоб берди вакил.— Бу портнинг аҳамияти кун са-
йин ортиб боряпти, чунки у Эрон, Хиндистон, Маври-
кий ва Рейонъон¹ ороллари, Занзибар ҳамда Африка
соҳилларидаги мамлакатлар билан савдо қиласди.

— Бу ердан қандай буюмлар четга чиқарилади?—
деб қизиқсинди Жильдас Трегомен.

— Хурмо, майиз, балиқ, олтингугурт, гуммиарабик
(дараҳт елими), копал², тошбақа косалари, каркидон
шохи, ўсимлик мойи, кокос ёнғоғи, гуруч, жўхори, қаҳ-
ва ва маҳаллий аҳоли тайёрлайдиган ширинликлар
четга чиқарилади...

— Ширинликлар дейсизми?— деб қайтариб сўради
Трегомен оғзидан суви келиб.

— Ҳа,— дея жавоб берди Жозеф Бард,— ширин-
ликлар, бу ерда ҳолва дейиладиган ширинлик асал, ша-
кар, дондан олинган оқсил ва бодом мағизини қўшиб
қайнатиб тайёрланади.

— Қани энди ўша мазали ширинликтан бир тотиб
кўрсам, дўстларим..

— Хоҳлаганингча тотиб кўравер!.. Илло,— деб га-
пини давом эттириди Антифер тога,— ишга қайтайлик.
Биз Маскатга ҳолва еб маза қилгани келганимиз йўқ.
Жаноб Бард илтифот кўрсатиб, четга чиқариладиган
асосий буюмларни айтиб беришга розилик бердилар...

— Бунинг устига Форс қўлтиғида олиб борилади-
ган марварид овини қўшиш керак,— деди вакил,— бу
ов йилига саккиз миллион франккача даромад келти-
ради...

Бу гапни эшитган Антифер тоганинг афти қандай
бужмайганини бир кўрсангиз эди! Юз миллион франк-
лик қимматбаҳо тошлари бўлган одам йилига саккиз

¹ Маврикий ва Рейонъон — Хинд океанидаги Мас-
карен группасига кирувчи ороллар.

² Копал — ўсимликлар турига кирувчи ердан қазиб оли-
надиган қатрон, юқори сифатли лок олишда ишлатилади.

миллион франк даромад келтирадиган марварид қи-
диришдек ишни назарга илармиди!

— Рост,— деб сўзида давом этди Жозеф Бард,—
марварид савдоси батамом ҳинд савдогарлари қўлида,
улар рақобатга йўл қўймайдилар.

— Ҳатто Маскатдан ташқарида ҳам-а?— деб сўра-
ди Жюэль.

— Ҳа, ҳатто Маскатдан ташқарида ҳам, яна шуни
айтиб қўяйки, бу савдогарлар... ҳорижий юртлардан
келганларга кўз олайтириб қарайдилар.

Жюэль бундай жавобдан фойдаланиб, суҳбатни
бошқа томонга буриб юборди.

Имоматнинг пойтахти $50^{\circ}20'$ шарқий узунлик билан
 $23^{\circ}38'$ шимолий кенглик оралиғида жойлашган. Орол-
нинг координатларини эътиборга олинса, уни худди шу
ердан излаш керак. Асосий масала малуин савдо идо-
раси учун қулай жой топиш баҳонаси билан Маскатдан
чиқиб олиш эди. Шунинг учун Жюэль Маскатда жой-
лашишдан аввал бошқа ерларни ҳам бориб кўрсак
маъқул бўларди, деди ва бу атрофдаги соҳилга жой-
лашган шаҳарлардан яна қайсилари имоматга қара-
шини сўради.

— Оммон,— деб жавоб берди Жозеф Бард.

— Маскатдан шимолдами у?

— Йўқ, жануби-шарқида.

— Шимоли ёки шимоли-ғарбида-чи?

— Муҳимроғи Ростак.

— Кўрфаз ёқасидами?

— Йўқ, мамлакат ичкарисида.

— Соҳилда-чи?

— Соҳор.

— Бу ердан анча олисдами?

— Тахминан икки юз километрча нарида.

Жюэль бу жавоб жуда муҳим дегандек амакисига
кўз қисиб қўйди.

— Ҳалиги... Соҳор савдо шаҳрими?

— Ҳа, савдо шаҳри. Баъзан, аъло ҳазратларининг
хаёлига келиб қолганда ўша ерда вақт ўтказадилар...

— Аъло ҳазратлари дедингизми?— қайтариб сўра-
ди Жильдас Трегомен.

Афтидан, имомни Туркия сultonига тегишли бўл-
ган бу унвон билан улуғлагани Трегоменга ғалати

туюлганди Жозеф Бард имомни шундай деб улуғлашни ҳурмат аломати деб биларди.

— Аъло ҳазратлари ҳозир Маскатдалар,— деб қўшиб қўйди у,— жойлашадиган шаҳарни танлаб бўлганларингдан кейин, рухсат олиш учун унга мурожаат қилишинглар лозим.

— Умид қиласманки, аъло ҳазратлари илтимосимизни рад этмас?— деб сўради малуин.

— Аксинча,— деди вакил,— аъло ҳазратлари ўз манфаатларини кўзлаб хурсанд бўлади.

Антифер тоға шоҳона тортиқ қилишга тайёр эканини англатмоқчи бўлиб илжайиб қўйди.

— Сохорга қандай борган маъқул?— деб сўради Жюэль.

— Карвон билан.

— Карвон билан!..— хитоб қилди Трегомен безовталаниб.

— Ҳа,— давом этди Жозеф Бард,— бу юртда темир йўл у ёқда турсин, ҳали ҳатто дилижон ҳам йўқ. Бу ерларда, агар пиёда юргилари келмаса, икки фидиракли извошда ёки хачир миниб юришади..

— Бунақа карвонлар тез-тез йўлга чиқиб турмаса керак-а?— деб сўради Жюэль.

— Аксинча,— деди вакил,— Маскат билан Сохор орасидаги савдо жуда қизгин, худди эртага...

— Эртага дейсизми?— деб унинг гапини бўлди Антифер тоға.— Жуда соз! Демак, эртага карвонга қўшилиб йўлга тушарканмиз-да!

Карвон билан йўлга чиқиш Жильдас Трегоменга ёқмади, унинг нуроний юзи буришиди. Бироқ у Маскатга ўз дўстига гап қайтариш учун келмаганди, шу боисдан ҳар қандай қийинчиликларга қарамай, хоҳласа-хоҳламаса сафарга чиқишига кўнишга мажбур эди.

Шундай бўлса-да, Трегомен Маскатдан Сохорга қилинадиган сафар борасидаги баъзи мулоҳазаларни ўртага ташламоқчи эканини айтди.

— Майли, гапир,— деб рухсат берди Антифер тоға.

— Гап бундай,— деди Жильдас Трегомен,— учала-миз ҳам денгизчилармиз-а, шундай эмасми?

— Ҳа, учовимиз ҳам,— деб тасдиқлади унинг гапини Антифер тоға, лекин ўзини тутиб туролмай, «Гўзал Амелия»нинг собиқ әгасига мугомбirona кўз қисиб қўйди.

— Мен тушунолмай қолдим,— деб сўзини давом этдири Трегомен,— шундай экан, нега энди Сохорга денгиздан бора қолмаймиз-а. Икки юз километр... мустаҳкамгина кемада...

— Рост, нимага шундай қилмаймиз?— унинг гапини маъқуллари Антифер тоға.— Жильдас ҳақ. Шунда вақтдан ютамиш...

— Шубҳасиз,— деб жавоб берди Жозеф Бард,— лекин бу баъзи бир хил хатардан холи бўлганида, мен ҳам авваламбор шуни маслаҳат берган бўлардим...

— Қанақа хатар?— деб сўради Жюэль.

— Биласизларми, жаноблар, Уммон кўрфази унчалик хатарсиз эмас. Бирорта катта савдо кемасида, қўпчилик билан бирга кетганингда ҳеч нимадан чўчимаса бўларди...

— Чўчимаса бўларди?— деб шангиллади Антифер тоға.— Бўрондан чўчириканимизми? Пўртанадан қўрқиш керагаканми?..

— Йўқ, Ормуз бўғозида тўсатдан пайдо бўлиб қопладиган денгиз қароқчиларидан...

— Минг лаънат!— беихтиёр оғзидан чиқиб кетди малуиннинг.

Хавотирланишида жон бор эди. У бойликларини олиб қайтаётгандага қароқчиларга йўлиқиб қолишдаи чўчиғанди.

Вакил огоҳлантириб қўйгач, сафарчиларимиз оқилюна қарорга келдилар: башарти денгиз орқали орқага қайтолмас эканлар, у ёққа денгиздан боришининг ҳам ҳожати йўқ. Уша ёққа кетадиган карвонга қўшилиб боришади-ю, бошқасига қўшилиб қайтишади, ана шунда сафарлари бехатар бўлади. Шу сабабли Жильдас Трегомен карвонга қўшилиб йўлга тушишга мажбур бўлди-ю, аммо нимага ўтириб ёхуд нимага миниб бораркинман деган ўй кўнглини ғаш қилиб қўйди.

Шу билан суҳбат тугади.

Учала француз ҳам ҳамюртлари билан қилган суҳбатларидан мамнун эдилар. Вакилга қайтганларидан кейин ҳузурига албағта киришларини... уни ҳамма ишдан хабардор этиб туришларини ва фақат унинг маслаҳати билан иш кўражакларини айтишди... Гап орасида айёр Антифер тоға ҳатто улар таъсис этадиган савдо идораси катта-катта савдо ишларини бажаражага-

гини, бунинг вакил ҳамёнига ҳам нафи тегиши мумкинлигини қистириб кетди.

Меҳмонлар билан хайр-маъзур қиларкан, Жозеф Бард уларга аъло ҳазратлари ҳузурига ташриф буюришларини маслаҳат бериб, бундай эътиборли ҳорижий дўстлар учун шахсан ўзи рухсат олишга уриниб кўражагини айтди. Шундан кейин юқорида номлари зикр этилган ҳурматли зоглар меҳмонхонага қайтишди.

Бу орада ўша меҳмонхонанинг хоналаридан бирида Бинни Умар билан Нозим ўртасида кенгаш бораарди. Бу кенгаш Соукнинг қўполдан-қўпол ҳақоратлари ва дўқ-пўнисалари остида ўтаётганини англаш мушкул эмасди, албатта.

Сохта гумашта билан нотариус Маскатга етиб олишди. Жуда соз. Бироқ улар сафарларининг ниҳояси Маскатми, йўқми, билишмасди. Антифер тоға яна йўлда давом этмасмикн? Бор гапни Антифер тоғадан айнан у, шу аҳмоқ Умар билиб олиши зарур, чунки нотариуснинг буни сўрашга ҳаққи бор-ку, ахир. Лекин у ўзининг сохта гумаштасидан ортиқроқ нарса билмасди.

— Одам йўлда ўлат теккан ҳайвондай мадордан кетиб қолса, бунинг оқибати ана шунаقا бўлади! Соғлом, тетик бўлишнинг қанчалик зарур эканлигини наҳотки тушунмасанг?!

Нотариус ҳам худди шундай фикрда эди. Албатта, ўша фирибгар француз билан гаплашиб, унинг сирини, бойликларнинг қаерга кўмилганини билиб олиш керак эди...

— Хотиржам бўлинг, жаноби олийлари,— деди у,— мен шу бугуноқ Антифер билан учрашиб, ҳаммасини билиб оламан. Фақат, яна пароходга тушмасак бўлгани!..

Комулк пошшо меросхўрининг бойликни қаердан изламоқчи эканини билиш, ҳар қалай, ишга халал бермаслиги лозим. Ахир васийнинг ҳозир бўлиши васиятномада қайд қилинган-ку, башарти бу васий Бинни Умар экан, шубҳасиз Антифер тоға очиқ жавоб беришдан бўйин товлаётмайди. Аммо оролча топилиб, ўша учта бочкача ердан ковлаб олингач, Соук уларни Эгасидан қандай тортиб олмоқчи? Нотариус билан бўлган сұхбатларда тез-тез ана шу савол туғулар, нима деб жавоб беришини ўзи ҳам билмагани сабабли

Соук ҳамма вақт индамай қўя қоларди. Лекин Соук бу бойликин ўзиники деб ҳисоблар, уни Комулк пошишо аллақандай бир чет элликка васият қилиб қолдирив, бу бойликтан мени ноҳақдан-ноҳақ жудо қилган деб ҳисоблар ва бойликини қўлга киритишда ҳеч нарсадан тоймаслиги шубҳасиз эди. Худди ана шу нарса нотариусни ҳамма нарсадан кўра кўпроқ чўчитарди, бу ювош, қўрқоқ одам ҳамма иш осоиишта, ҳеч қандай зўрликсиз битишини маъқул кўрарди. Бошқаларни қўяверинг-у, лекин у Соук жанобларининг инсон ҳаётини пашшачалик кўрмаслигини жуда яхши биларди. Бироқ, энг муҳими учала малуин ортидан қадам-бақадам эргашиб юриш, қидирув пайтида уларни кўздан йўқотмаслик, хазинани ковлаш вақтида устида бўлишдир. Хазина қўлга киргач эса шароитга қараб иш тутиш керак.

Соук шундай қарорга келаркан, Бинни Умарни минг турли дўйқ-пўписалар билан қўрқитиб, бундан бўёнги ҳодисаларнинг боришидаги бутун масъулиятни унинг зиммасига юклади. Кейин Соук бечора нотариусга Антифер тоға меҳмонхонага қайтиши биланоқ, фурратни бой бермай, у билан гаплашиши қатъян буюриб, чиқиб кетди.

У кечқурун қайтди. Антифер тоға хаёлан бу ердан бир неча ўн километр наридаги, Сохорнинг шарқ томонидаги ороли яшириниб ётган жойларда сайр қилиб юрган бир пайтда Жильдас Трегомен билан Жюэль Маскат кўчаларида ҳузур қилиб тентирашарди. Тоғадан имоматнинг пойтахти қандай таассурот қолдирганини, кўчалар гавжумми, йўқми, дўконлар олдида харидорлар кўпми, бу ерда яшовчи миллатлар — араблар, ҳинд ва эронларнинг ўзига хос хусусиятлари нима экан, деб сўраш бефойда бир гап эди, албатта. У ҳеч нарсани кўришни ҳам, билишни ҳам истамасди. Лекин Жюэль билан Трегомен ўзининг шарқقا хос фазилаг ва хусусиятларини сақлаб қолган бу шаҳарни зўр қизиқиш, завқ-шавқ билан гомоша қилишарди. Турлитуман, ранг-баранг буюмлар—саллаликлар, белбоғлар, жун чакмону ип газламалар, сирланган ва ярқираб кўзни қамаштирадиган катта-катта хуму кўзалар уюлиб ётган дўконлар олдида тўхтаб ўтишарди. Бу чиройли, ажойиб буюмлардан кўзи қамашаркан, Жюэль ичида, буларни Эногат бир кўрса роса қувонарди-да,

деб ўйларди. Бундай моҳирлик билан ясалган нозик безагу тақинчоқлар қапчалар ҳузур бағишиларди-я унга! Бу оддийгина совғалар тоғанинг олмосларидан кўра ортиқроқ суюнтирмасмиди уни?

Жильдас Трегомен ҳам худди шу ҳақда ўйларди. Гёё ёш дўстининг хаёлидагини уқиб олаётгандек:

— Қел, манави маржонни оламиз, қайтиб борганимиздан кейин уни жажжи қизимизга совға қиласан,— деди у.

— Қайтиб борганимиздан кейин!— деб такрорлади Жюэль хўрсиниб.

— Манави узукни ҳам оламиз. Чиройилигини қара!.. Нега энди битта узук оларканмиз? Ўнтасини оламиз! Унинг ҳар битта бармоғига биттадан тақиб қўямиз...

— Нималарни ўйлаётганийкин шу топда бечора Эногатим?— деб пичирлади Жюэль.

— Албатта сени-да, бўтам! Фикри-ёди ҳамиша сен-да бўлади.

— Бизни юзлаб лъе келадиган ҳижрон жарлиги ажратиб турибди!..

— Айтгандай,— унинг гапини бўлди Трегомен,— жаноб Жозеф Бард бизга роса мақтаган анави ҳолвадан бир кўзасини унга олишни эсдан чиқармасак бўлгани!..

— Лекин,— эътиroz билдириди Жюэль,— аввал ўзимиз тамини тотиб кўриб, кейин олганимиз маъқул эмасмикин...

— Йўқ, бўтам, йўқ!— дея эътиroz билдириди Жильдас Трегомен ҳам.— Мен бу ширинликни биринчи бўлиб Эногат ейишини истайман.

— Борди-ю, унга ҳолва ёқмаса-чи?

— Ёқади, чунки уни сен олиб борасан, бунинг устига шунча олис жойдан олиб борасан-а!

Гарчи на Сен-Малодаги, на Сен-Сервандаги, на Динардаги аёлларнинг бриортаси Трегомен хоним бўлишни ҳатто хаёлига келтирмаган бўлса-да, бу ажойиб одам ёш қизларнинг қалбини жуда яхши биларди...

Қисқаси, улар имомат пойтахти бўйлаб қилган сайларидан асло афсусланишмади. Бу шаҳарнинг озодалиги ва батартиблигига кўпгина Европа шаҳарлари ҳавас қилса арзигудек эди, албатта уларнинг она шаҳри Сен-Мало мустасно бундан. Антифер тоғанинг фикрича у дунёдаги энг яхши шаҳар эди.

Бундан ташқари, Жюэль кўчаларда изғиб юрган, яхшигина таълим олган, ниҳоятда сергак миршабларни аллақачон пайқаб олганди. Улар талайгина эди.

Миршабхона изқуварлари Маскатга келиб, келиш сабабини баён этмаган ҳар бир мухожирнинг босган қадамини назардан қочирмасдилар. Баъзи бир Европа мамлакатларидағи паспорт талаб қилиб, ўринсиз савол-жавоб уюштириб, бўлар-бўлмасга тергайдиган полициянинг аксича, бу ернинг миршаблари, афтидан, улар қаерга бормасин учала малуиннинг ортидан индамайгина кузатиш билан кифояланардилар, холос. Дарҳақиқат, бу ернинг удумига кўра, имомат тупроғига қадам қўярканлар, имомни ўз режаларидан хабардор этмай туриб, уларнинг бу мамлакатни тарк этишлари амри маҳол эди.

Ҳайтовур Антифер тоға буни ҳаёлига ҳам келтирмасди, йўқса ўз мақсадининг оқибати хунук бўлишидан хавотирга тушиб қолган бўлармиди. Ўз манфаати йўлида жон куйдирувчи аъло ҳазратлари Уммон кўрфазидаги оролчада ётган юз миллионлик хазинани олиб чиқиб кетишга ўла қолса изн бермас. Агар Европа давлатлари ўз тупроғидан топилган хазинанинг фаяқат ярмини олиб қоладиган бўлса, осиёлик ҳукмдор (унинг ўзи давлат ҳамдир) сира иккиланмай барини олиб қолади.

Антифер тоға меҳмонхонага қайтиши биланоқ, Бинни Умар ўринсиз бир савол беришга журъат этди. У эшикни астагина қия очиб, тилёгламалик билан сўради:

- Бир нарсани билишга руҳсат этсанги...
- Нимани?
- Жаноб Антифер, сиздан бир нарсани, энди қайси томонга боришимизни сўрамоқчидим.
- Биринчи кўчадан ўнгга, иккинчисидан чапга, кеин тўппа-тўғрига...

Шундай деб Антифер тоға эшикни тарақлатиб ёпиб қўйди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Жильдас Трегоменning „саҳро кемасида“ муваффақиятли „сузгани“

Эртасига, яъни 23 март куни тонг энди зар кокилини тарай бошлаган паллада карвон имомат пойтахтидан чиқиб, соҳил бўйлаб йўлга тушди. Ҳа, чинакам

карвон! Трегомен Иль ва Вилен вилоятларида бунаقا карвонни кўрмаганди. У буни Жюэлга очиқ кўнгиллик билан айтаркан, йигит сира ажабланмади. Карвонда юз чоғли араб ва ҳиндлар, тахминан ўшанча юк ортилган улов бор эди. Бунчалик кўпчилик бўлиб йўлга чиқилганда қуруқлик қароқчиларининг, улар ҳар қалай дengiz қароқчиларидан хавотирлироқ бўлмасаларда, тўсатдан ташланиб қолиши эҳтимолдан холи эди. Саёҳатчиларимизга вакил илгарироқ айтганидек, ерликлар орасида бир неча савдогар ажралиб туради. Афтидан Сохорга чорловчи ўз ишлари ташвишида кетаётган улгуржи тижорат билан шуғулланувчи маҳалий савдогарлар ҳеч қандай дабдабасиз, хотиржамги на боришарди.

Муҳожирларга келсак, улар уч француз — Антифер тоға, Жюэль, Жильдас Трегомен ва икки мисрлик — Нозим ҳамда Бинни Умардан иборат эди.

Иккала мисрлик шоша-пиша карвонга қўшилгандилар албатта. Антифер тоға эртага йўлга чиқиши ниятида эканини улардан яширмаган эди, шунинг учун мисрликлар ҳам йўл тадорикини кўриб қўйишга улгурган эдилар. Уз-ўзидан маълумки, малуин заррача бўлсада, Бинни Умар ва унинг гумаштаси ташвишини қиласди. Хоҳласалар, орқаларидан боришлари мумкин — тоғанинг улар билан асло иши йўқ.

Антифер бу одамларни танишини сездирмасликка катъий аҳд қилганди. Карвонга қўшилган Нозим билан Бинни Умарга кўзи тушаркан, ҳатто саломлашмади. Трегомен эса тоғанинг хўмрайиб қўйганини кўриб мисрликлар томонга ўтирилиб қарашга ҳам ботинолмади.

Юклар ортилган ва одамлар миниб бораётган уловлар уч турдан: тую, хачир ва эшаклардан ибораг эди. Бирор извош ёки аравада боришини эса хаёлга келтирмаса ҳам бўларди. Бундай паст-баланд, ўйдимчукур, дам-бадам ботқоқликлар учраб турадиган йўлга қандай филдирак ҳам дош бера оларди дейсиз! Шунинг учун ҳам ҳар ким ўзига яраша уловни миниб олганди.

Амаки-жиян ўзларига иккита бақувват ва йўрға, лекин ўртacha хачирни танлаб олишганди. Карвон билан юришга ўрганган хачирларни тузуккина ҳақ эвазига юк ташувчи уловларни ижарага берадиган маскатлик яҳудийлардан олишганди. Антифер тоға учун

юз пистоль¹ ортиқроқ сарф қилиш нима деган гап эди! Юз ортиғу юз кам — бу билан ҳисоблашиб ўтиралиди? Йўқ, албаттаги! Бироқ Жильдас Трегоменни кўтара оладиган хачирни ҳар қанча пулга бўлса-да топишнинг иложи йўқ эди. Уз белида бундай юкни кўтариб, эллик лъе йўл босишга бу ҳайвонлар туридан биронтасининг қуввати етмаса керак. «Гўзал Амелия»нинг со-биқ эгаси учун хачирдан кўра бақувватроқ бошқа бир условни топиш зарур эди.

— Менга қара, қайиқчи, сен одамни тоза овора қи-ладиган бўлдинг-да! — деди Антифер тоға ўзига хос сиполик билан, Трегомен учун келтирилган ҳамма ха-чир чиқитга чиқарилгач.

— Нима ҳам қиласардик, қария! Мени бирга борасан деб мажбур қилишининг ҳожати йўғийди... Маскатда қолдириб кета қол мени... Сени шу ерда кута қоламан.

— Ҳеч қачон!

— Ахир мени нимта-нимта қилиб, бўлиб обориб бўлмайди-ку!

— Жаноб Трегомен,— гапга аралашди Жюэль,— туяга мина қолсангиз бўлмасмикин?.. Ундан ҳазар қил-майсизми ўзи?

— Асло, бўтам. Туя мендан ҳазар қилмай, устига миндиришга кўнса бўліани.

— Ажойиб фикр! — қичқириб юборди Антифер тоға.— Туяда роса савлат тўкиб ўтирасан-да ўзиям!..

— «Саҳро кемаси» деб бекорга айтишмайди-да,— қўшиб қўйди Жюэль.

— Бўпти! Майли, саҳро кемаси бўлса, саҳро кемаси бўла қолсин! — деди дарров гапга кўна қоладиган Тре-гомен.

Ана шу сабабли ўша тонг палласида у кавш қайта-рувчилар турининг антиқа вакилининг икки ўркачи ўр-тасида савлат тўкиб ўтиради. Бу Трегоменга ҳатто ёқиб қолди. Балки унинг ўрнида бошқа одам бўлгани-да гердайиб кетармиди. Мабодо Трегомен кўнгли-да ана шундай батамом ҳақли туйғуни ҳис этганида ҳам, сиртдан бу ҳол асло билинмасди, чунки дарёда қатновчи кема капитанининг фикри-ёди фақат бир нар-

¹ Пистоль — XVIII аср охирларида муомаладан чиқиб кетган қадимий олтин танга. Бу ерда киноя тарзида ишлатилган.

сага, ўз кемасини яхшироқ бошқариш, ўзини ортиқча чайқалишдан асраш ва йўлдан четга чиқиб кетмасликка қаратилган эди. Тўғри, карвон тезлашаркан, тута кўпроқ лўкилларди. Лекин Трегоменning гўшти шунчалик вазмин эдикি, бунинг оқибатида чайқалиш унчалик сезилмасди.

Карвон ортида боришини афзал кўрган Соук уста чавандозлардай остидаги ўйноқи хачирни йўрғалатиб келарди. Унинг ёнида, тўгрироғи ундан ортда қолиб кетмаслик учун пастаккина эшагини жон-жаҳди билан қичаб Бинни Умар келарди. Унинг оёғи ерга тегай-тегай деб туради, у беҳосдан йиқилиб кетгудек бўлса, оёқлари ерга тиравиб қолишини мўлжаллаган эди. Хачирга минсинмиди?.. Шундай баланддан йиқилиб тушсинми? Нотариус у дунёю бу дунё бунга журъат этолмасди. Бундан ташқари, араб хачирлари саркаш ва асовроқ бўлади, уларни фақат бақувват қўлгина жиловлаб юра олади.

Карвон кунига ўн икки лъедан йўл босар, чошгоҳда икки соатдан дам оларди. Башарти тасодифий тўхташ бўлмаса, тўрт кундан сўнг карвон Сохорга кириб боради.

Тўрт кун!.. ўз оролига бутун вужуди билан ошиқаётган Антифер тоғанинг назаридан умрбод йўл босадигандек бўлиб туюларди. Шундай бўлса-да, ҳар қалай, хатарли саёҳатининг тугаёзганини ўйларкан, танаси яйраб, ҳузур қиласди. Яна бир неча манзилни босиб ўтгач кўзлаган ерида бўлади... Бироқ ҳал қилувчи дақиқа яқинлашгани сари Антифер тога нима сабабдан тобора тажағглашиб, тобора брезовталаниб боряптийкин? Ҳамроҳлари ҳарчанд уринсалар ҳам ундан ақалли бир оғиз сўз эшиitmай қўйдилар. Улар чор-ночор икковлари суҳбатлашишга мажбур эдилар.

Трегомен икки ўркач орасида чайқалиб бораркан, ўша ердан, баланддан туриб Жюэлга навбатдаги савонни берди:

— Менга қара, бўтам, қани, очигини айт-чи: ўша Комулк пошшонинг хазинаси ростдан борлигига ишонасанми?

— Ҳм!..— деди Жюэль.— Буларнинг бари назаримда алаҳлаш, афсонага ўхшайди!

— Жюэль, борди-ю унақа орол умуман бўлма-са-чи?..

— Ўша орол бор дейлик, жаноб Трегомен, лекин уерда ҳеч қанақа хазина бўлмаслиги мумкин, ана унда амаким Бурбон оролини излаб аллақанча овораи-сарсонгарчиликлардан сўнг Марселга қайтган капитандай ўрнак олишга мажбур бўлади.

— Бу унинг учун оғир зарба бўлади, Жюэль, мияси бунга дош бера олишига ишонолмайман...

Трегомен ва унинг ёш дўсти бундай фаразларни Антифер тога олдида айтмасликларини ҳурматли китобхон фаҳмлаган бўлса керак, албатта. Шундай қилганларида ҳам нафи бўларми? Йўқ, бу қайсар одамни бари бир ҳеч нарса йўлдан қайтара олмасди, ишончига раҳна сололмасди. Олмос ва бошқа қимматбаҳо тошларнинг координатлари ўзига маълум бўлган оролда эканлигидан заррача шубҳаланиш унинг ҳатт॑ хаёлига ҳам келмасди. Антифер тоғани ташвишлантираётган бирдан-бир нарса — орол топилиб, бойликларни муваффақиятли олиб кетиш ва ишни кўнгилдагидек тугатиш жарабёнида рўй бериши мумкин бўлган тўсиқларгина эди, холос.

Саёҳатнинг ўзига келсак, ҳамма иш осонгина, ҳамидан қил суургандек кўчмоқда эди. Ҳамма иш унинг муваффақиятли тугашидан далолат бериб туарди. Тезроқ Сохорга етиб олишса бўлгани! У ерга боргач, бирорта кемани топиб, оролни излагани йўлга тушишади, ўша учала бочкачани ковлаб олишади... Ҳозирча жасур малуинимизни хавотирлантирадиган ҳеч гап йўқ. Карвон билан йўл юришдан осони бораканми, яна-тагин Трегомен билан Жюэль ёнида бўлса. Кейинроқ эса оролдаги хазинани Сохорга олиб ўтади... Буларнинг бари ҳеч гап эмас. Аммо ундан у ёғи қийин бўлади. Олтин ва қимматбаҳо тошлар билан тўла учта бочкачани Маскатга етказиш керак... ана унда тую ва карвонсиз иш битмайди, бунинг устига Ормуз соҳиллари бўйлаб йўл босиш керак... Кейин бундай оғир юкни божхона хизматчиларида шубҳа турдирмай юклаб бўлармикин?.. Ахир улар бу юкларни олиб чиқиб кетишга рухсат бериш учун талайгина бож талаб қилишлари мумкин-ку... Яна ким билсин, балки имом бойликларни ўзиники қилиб олишга уринар — хазина имомат тупроғидан топилгани сабабли ўзини бойликларнинг қонуний эгасиман деб эълон қиласмикин?.

Гарчи Антифер тоға «менинг оролим» дейишни ях-

ини кўрса-да, аслида орол унга қарамайди-ку, ахир!.. Комулк пошто, мабодо буни истаганида ҳам, Маскат имомининг мулки бўлган оролни унга васият қилиб қолдиролмаган бўларди-ку!..

Ана шу тўсиқлар Антифер тоғани оғир ўйга солиб қўйганди. Орқага қайтишда, Суэц томонга борадиган алоқа кемасига ўтиришда албатта содир бўладиган қийинчиликларни-ку ҳозир айтмаса ҳам бўлади. Ўша бадавлат мисрлик Уммон кўрфазидаги оролга ўз бойликларини кўмиб қанчалар бемаъни ва ножўя иш қилган-а!.. Наҳотки денгиз сатҳига сочилган юзлаб, ҳатто минглаб ороллар, ақалли Тинч океандаги киши кўзидан четда жойлашган, ҳеч кимга қарам бўлмаган беҳисоб ороллардан бирортаси маъқул келмаган бўлса-я?.. Наҳотки васият қолдирувчи ўз бойлигини ҳеч кимда шубҳа туғдирмай, бундан кўра ишончлироқ ерга яшиrolмаган бўлса?..

Аммо-лекин бўлар иш бўлган. Энди ҳеч нимани ўзгартиб бўлмайди. Ў орол бошда Уммон кўрфазида пайдо бўлган экан, энди қиёматгача ўша ерда туради. Қани энди уни шатакка олиб Сен-Малога тортиб кетиб бўлса! Иш қандай осон кўчган бўларди-я!

Антифер тоғанинг паришонхотирлиги, безовталанаётгани ва ғазаб отини жиловидан тутиб қололмаётганининг сабаби аён эди. Ҳа, Антифер тоға сафарда ёмон ҳамроҳ эди. У муттасил алланималар деб қичқирап, саволларга жавоб қайтармас, ҳамроҳларидан ўзини четга олар, бўлар-бўлмасга остидаги хачирни қамчиларди... Вижданан айтганда, бу бардошли жонивор устидаги тоқат қилиб бўлмайдиган чавандозни бир сапчиб улоқтириб юборганида ҳам ҳеч зоф хачирга таъна қилмасди.

Жюэль амакисининг нақадар безовталанаётганини фаҳмлаб борарди, албатта, лекин ундан бунинг сабабини сўрашга журъят этолмасди. Жильдас Трегомен ҳам шу топда дўстининг қалбида нималар содир бўлаётганини сезиб турарди. Бироқ Антифер тоғани яхши бўлганларидан ҳатто унга далда бериб, хаёлини жойига келтиришга уриниб ҳам кўрмадилар, фақат бир-бирлари билан маъноли кўз уриштириб қўя қолдилар.

Сафарнинг биричини куни қаҳрамонларимиз ҳеч қанча чарчашмади, ҳатто бу ернинг жазира маънни уларни толиқтирслади. Жанубий Арабистоннинг

иқлими, айниқса, Рак тропиги, ниҳоятда иссиқ бўлиб, европаликларга жуда заарли. Тоғ томондан лангиллаган иссиқ ҳаво оқими бостириб келади, ҳатто денгиз шамоллари ҳам унга қарши туролмайди. Саратон кунлари ҳаво шундай дим бўладики, кечалари на нафас олиб, на мижжа қоқиб бўлади.

Шундай бўлса-да, малуинларимиз дастлабки икки манзилни жазирамада унчалик қийналмай босиб ўтдилар, чунки карвон соҳил бўйидаги соя-салқин воҳалардан бораради. Маскат атрофи ҳеч нарса унмайдиган чўл-биёбон эмасди. Бу ерларнинг ўсимлик дунёси бой, анвойи дарахтлар ўсади. Суғориладиган жойларда жўхоризорлар тез-тез учрайди, минглаб анҳору ариқлар тармоқ отган, заҳ, ботқоқ пастликларда шолидан мўл ҳосил етиштирилади. Банъян ўрмонзорлари, елим берадиган араб акасзорлари тангадек офтоб тушмайдиган соя-салқин. Акас елимлари эса четга кўплаб чиқарилади, у мамлакатнинг асосий даромад манбаъларидан бири.

Кечқурун карвон Ғарб тоғларидан сув оладиган ва оҳистагина кўрфазга қўйиладиган анҳор бўйига манзил қурди. Хачирларни ялангочлаб, ҳатто тушовламасдан ўтлагани қўйиб юборишиди. Бу жониворлар карвон билан юравериб шундай ўтлашга ўрганиб қолишганди. Лекин уларни ўз ҳолига қўйиб, қаҳрамонларимиз хусусига қайтайлик. Амаки-жиян ўз хачирларини умумий ўтлоққа қўйиб юборишиди; Соук ҳам худди шундай қилди. Трегоменнинг туяси намозшом пайти саждага бош қўйган мўмин мусулмондек чўkkалади, саёҳатчи пастга тушиб, меҳр билан унинг тумшуғини сийпалади. Бинни Умарнинг эшагига келсак, у тўсатдан таққа тўхтади-ю, устидан тушолмай имиллаётган нотариусни шаталоқлаб улоқтириб юборди. У чалпакдек бўлиб тушди.

Маскагдан қирқ километр наридаги, одатда карвонлар дам оладиган бу манзилгоҳда тун тинч-осойишта ўтди.

Эртасига каллаи саҳарда карвон қўзғалиб, яна Соҳор томон йўлга тушди.

Энди атрофни яйдоқ далалар қуршаб олганди. Уфқ-қача чўзилган бепоён текисликлардаги қум майса-гиёҳларни четга суриб чиқара бошлади. Бу қурғоқ жазирама, илгарилаш амри маҳол бўлган саҳрони ёдга со-

ларди. Қарвон билан бундай сафарга чиқиб кўнишиб қолган араблар учун бу манзара ҳеч гап эмасди. Улар жазирама иссиқда ҳам бемалол олис йўл босаверадилар. Аммо бунга европаликлар қандай чидаш бера оларкинлар?..

Келинг, буни олдинроқ айтиб қўя қолайлик, улар ҳеч қандай зиён-заҳмат чекмадилар. Ҳатто семиз Трегоменга ҳам ҳеч нарса қилмади. Бу саёҳат бир неча ҳафта кейинроқ бўлганида, у тропик қуёшининг жазирама нурлари остида эриб кетармиди. Туянинг бир маромда чайқалиб боришига монанд икки ўркач ўртасида тебраниб ўтирган Трегомен ҳузур қилиб мудрар, маҳкам ӯрнашиб олганидан жонивор билан бирга қўшилиб, яхлит бир нарсага айланаб кетгандай қўринарди. Ҳар қалай у йиқилиб кетаман деб чўчимаса ҳам бўларди. «Саҳро кемасининг» нотекис йўлдан ундан кўра яхшироқ юришини фаҳмлаб олган Трегомен, жониворни ортиқ бошқармай қўйди. Башарти «Гўзал Амелия»ни Ранс қирғоқлари ёқалаб арқон билан тортиб борган чоғларида ҳам бундай осойишта сузолмасди.

Имомнинг мулки бўйлаб Маскатдан Сохоргача бўлган сафар вақтида Жюэль ўзини қандай сезди? Бу ёш ва навқирон йигит хаёлан ўз қалбига яқин бретон шаҳри, От-Салль кўчаси, Эногат яшаётган уйда сайр қиласди... Амакиси олиб бермоқчи бўлган маликага келсак, йигит у ҳақда асло ташвишланмасди. Фақат гўзал аммаваччасидан бўлак ҳеч ким ҳеч қачон унинг ёри бўлолмайди! Гарчи томирларида қирол қони оқаётган бўлса-да, бу оламдаги бирор герцогиняни Эногат билан тенглаштириб бўларканми? Асло! Комулк пошишонинг миллионлари ҳам, модомики бу миллионлар ҳатто «Минг бир кеча»даги афсоналардан бўлмай, ҳақиқий мерос бўлган чоғда ҳам, бари бир ҳеч нимани ўзгартолмайди. Маскатга қадам босиши биланоқ унинг ўз ёрига мактуб йўллаганига сира шубҳаланмаса ҳам бўлади. Бироқ қачон етиб боради бу мактуб!

Антифер тоғанинг эса қовоғидан қор ёғарди, унинг кайфияти бундан ҳам бешбаттар айнимаса деган ташвиш тамоман асосли эди. Учала бочкачани қандай олиб кетади? Уни foятда ташвишга солиб қўйган муаммо ана шу, ростини айтганда, бу ўринли ташвиш эди.

Борди-ю, уни кузатиш учун ортидан айғоқчи қўйил-

ганини билиб қолса, унинг вужудини қанчалар даҳшатли ўйлар чулғаб оларди. Ҳа...: чиндан ҳам ёши қирқларга борган, айёр қиёфали бир ерлик қарвонга қўшиб юборилган, у ҳеч қандай шубҳа туғдирмай Антифер тоганинг ҳар бир босгани қадамини кузатиб бориши керак эди.

Кези келганда шуни айтиб ўтиш лозимки, Суэцдан Маскатга қатнайдиган ҳеч бир кема йўқки, у имомнинг айғоқчиларидан қочиб қутулолса. Имомат тупроғига қадам раңжида қилган ҳар бир муҳожирдан олиниадиган каттагина солиқдан ташқари, ҳукмдор бу ерга келган европаликларга соғ шарқасига қизиқсиниб қаарди. Ўзининг юртига ташриф буюрган ҳар бир муҳожирнинг нима мақсадда ва қанча муддатга келганини билиш истагидан кўра табиийроқ нарса борми оламда? Шу сабабли уч француз кемадан тушиб, инглизлар меҳмонхонасидан жой олганлари замоноқ миршабхона бошлиғи уларни ўз васийлигига олганди.

Шундай қилиб, юқорида айтиб ўтганимиздек Маскат миршабхонаси қўчалардаги тартиб-қоидани сақлашда қанчалик яхши сабоқ олган бўлса, денгиз ёки қуруқлик орқали мамлакатга келган чет элликларни ўшанчалик моҳирлик билан кузатишда катта тажрибага эга эди. Миршабхона ҳар бир муҳожирдан тегишлича расмийлаштирилган ҳужжатларни талаб этишни зарур деб ҳисобламасди — фирибгар-муттаҳамларнинг ҳужжатлари ҳамиша батартиб бўлади — ва уларни сўроққа тутиб ўтирасди, чунки бу сўроқларга жавоб олдиндан тайёрлаб қўйилган бўлади. Аммо-лекин миршабхона муҳожирларни кўздан қочирмайди, сергаклик билан уларни изорат қилиб туради, эҳтиётлик билан уларга асло тиркалмай зимдан кузатади, бу албатта Шарқ одамларининг ақлу заковатини шарафлайди.

Антифер тога қаёққа бормасин ортидан кузатиб юриш вазифаси топширилган миршабхона айғоқчиси француздан кўз узмасди. Айғоқчи Антифер билан гаплашиб, ундан бир оғиз ҳам гап сўрамай, унга илакишиб юриб, ниҳоят, европаликларнинг Маскатга келишдан мақсадларини билиб олиши керак. Борди-ю, улар ерлик халқ тилини билмай мушкул аҳволда қолишиса, у илтифот кўрсатиб, бажонидил хизматларида бўлишини айтади. Кейин, керакли маълумотларни билиб олгач, уларни тутиб туришдан бирор манфаат чиқмайдиган бўлеа,

имом французларнинг бу ердан хотиржам чиқиб кетишларига рухсат этади.

Турган гапки, бундай назорат Антифер тоганинг улуғвор ниятларининг муваффақиятли тугашига халал берарди. Беҳисоб бойликка эга бўлган хазинани ковлаб олиш, уни Маскатга элтиш, Суэцга борадиган кемага юклаш — бу ўз-ўзидан битадиган осон иш эмасди. Аммо аъло ҳазратлари бундай пайтда ўз фойдасига иш кўришга қарор бергудек бўлса, ўйланган мақсадни муваффақиятли тугаллаш амри маҳол эди.

Бахтига, ҳа-ҳа, такрор айтамизки, бахтига — Пьер-Серван-Мало бошқа тўсиқ ва мушкилотлар ёнига бундай ғов қўшилишини ҳатто хаёлига келтирмасди. Шундоқ ҳам ташвиши етиб-ортарди. Имом айгоқчиларидан бирининг ўткир кўзлари назорати остида келаётганини пайқайдиган ҳоли ҳам йўқ эди. На унинг ўзи, на ҳамроҳлари бир қадам ҳам ортда қолмай орқаларидан эргашиб юрган оғир-вазмин индамас арабга эътибор беришди. Айгоқчи эса улар билан заррача бўлсин алоқа қилишдан ўзини олиб қочарди.

Агар малуинлар бу арабнинг хатти-ҳаракатини пайкамаган бўлсалар, Соук ҳам уларга ўхшаб ҳеч нимани сизмади дейиш хато бўлурди. Бинни Умарнинг соҳга гумаштаси тил билганидан Сохорга кетаётган саводгарларнинг дам униси, дам буниси билан суҳбат қуарди. Албатта бу одамлар айгоқчини яхши билишар ва ундан асло чўчишмасди. Айгоқчининг Антиферни кузатиш учун қўйилганини дарров фаҳмлаган Соук, табиийки, хавотирга тушиб қолди. Модомики, у Комулк пошшонинг мероси аллақандай бир французнинг қўлига тушибини хоҳламас экан, бойликларни имом эгаллаб олиши мутлақо ёқмасди. Яна шуни ҳам айтиб қўяйлики, ҳар иккала мисрлик ҳам айгоқчидан заррача бўлсада шубҳа туғдирмаганди. Уларнинг анави европаликлар билан мақсадлари бир эканлигини қаёқдан ҳам билсин? Мисрликлар Маскатга тез-тез келиб туришади-да. Модомики, Бинни Умар билан Соук айгоқчи кўнглида шубҳа ўйғотмаган экан, бу дунёда бенуқсон миршабхона йўқ эканлигининг яна бир далилидир, ҳатто аъло ҳазратларининг миршаблари ҳам бу қусурдан ҳоли эмас экан.

Қарvon одатдагидек чошгоҳда дам олиб, кун бўйи оғир йўл босиб, кун ботар олдида суви қуриб ярим ту-

шиб қолган чоғроққина ҳовуз ёнида тунагани тўхтади. Ҳовуз бўйида бу ер табиатининг ажойиб бир туҳфаси—баҳайбат дарахт ўсарди. Бутун бошли карвон бу дарахтнинг соясида пешинги жазирамада жон сақлаши ва бемалол жойлашиши мумкин эди. Бу баҳайбат дарахтнинг шоҳлари ўрашиб-чирмашиб, ўн беш фут баландликда улкан бир соябон вужудга келган, пастга тангадек офтоб тушмасди.

— Бунақа дарахтни умрим бино бўлиб кўрмаганман!— деб қичқириб юборди Жюэль, остидаги хачир дарахт соябон остига келиб тўхтаркан.

— Мен ҳам, бунақасини бундан кейин ҳам ҳеч қаҷон кўрмасам керак!— деди Трегомен, чўккалаган тусидан тушаётиб.

— Сиз нима дейсиз, амаки?— деб сўради Жюэль.

Амакиси жавоб қайтартмади. У жияни ва дўсти ни ҳаяжонга солган нарсага эътибор ҳам бермаганди.

— Шу топда бир нарса ёдимга тушди,— деди Жильдас Трегомен,— жонажон Бретанимизнинг сўлим жойларидан бири, Сен-Поль-де-Леондаги антиқа узумзор, у...

— Сиз ҳақсиз, жаноб Трегомен, лекин у асло бу дарахт билан тенглашолмайди!

Дарҳақиқат, Сен-Поль-де-Леон узумзори ҳар қанча антиқа бўлмасин, ўсимликлар дунёсининг сultonи бўлмиш бу баҳайбат дарахт қаршисида бир бутазордек гап эди.

Бу танасининг йўғонлиги кам деганда юз фут келадиган банъян дарахти эди. Минорага ўхшаган танасидан ҳар томонга беҳисоб шоҳ-бутоқлар тарвақайлаб кетган, ўз навбатида бу бутоқларнинг ҳар бири яна сон-саноқсиз шоҳ чиқарганди; бу шоҳ-бутоқлари чор атрофга тарвақайлаб, ўргимчак тўридай ўралиб-чирмашиб кетган дарахт ярим гектарча ерга соя ташлаб турарди. Бу улкан соябон остида жазирама иссиқдан ва кучли жаладан бемалол жон сақласа бўлади; бу ерга нақайноқ қуёш нури, на осмондан пақирлаб қўйилган жала томчиси туша олади.

Башарти Трегоменинг вақти етарли бўлганида—сабри-тоқатининг-ку етарли эканини айтмай қўя қолайлик!—бу дарахтнинг шоҳ-шаббасини жон-жон деб санаб чиқишидан ҳам тоймасди. Қанчайкин-а улар? Бу қизиқсини унга ҳаловат бермай қўйди. Лекин кўп ўтмай

унинг қизиқсимиши қаноатлантирилди. Бу мана бундай содир бўлди.

У қўлини чўзиб, бармоқларини керганча, чор атрофга ўгирилиб, башняннинг пастки шох-бутоқларини кўздан кечириб турганида, орқа томонида кимдир шарққа хос талаффузда инглизчани бузиб шундай деди:

— Тен thousand!¹

Трегомен бу икки иборанинг маъносига тушунмади, чунки у инглиз тилини билмасди. Бироқ инглизчани Жюэль биларди, шунинг учун у ерлик билан бир-икки оғиз тиллашиб, ўз дўстига бундай деди:

— Бу дарахтнинг ўн мингча шохи бор экан.

— Ўн минг?!

— Манави араб камида шунча деяпти.

Бу араб имомат тупроғидан чиқиб кетгуналарича уларни кузатиб юриш топширилган миршабхона айгоқ-чисининг худди ўзгинаси эди. Ҳозир у французлар билан танишиб олиш учун қулай фурсатдан фойдаланиб қолган эди.

Жюэль инглизчалаб бир неча савол бериб, арабдан ўшанча жавоб олгач, у ўзини Маскатдаги Британия ваколатхонасининг тилмочи деб танишириди ва учала европаликнинг хизматига тайёр эканини айтди.

Жюэль ерлика миннатдорчилик билдириб, ўзининг фикрича Соҳордаги ишларининг юришиб кетишига қўл келадиган бу мақбул таклифни амакасига айтди.

— Яхши, яхши!—рози бўлди Антифер тоға.—У билан тузукроқ келишиб ол, яхшигина ҳақ тўлашимизни ҳам айт...

— Ҳақ тўлашга арзигудек фойда ололсак, деган шарт билан,—деб тўнғиллаб қўйди Трегомен.

Агар Жюэль бу муваффақият билан ўз-ўзини табриклиётган бўлса, Соук бундан норози эди албатта. Айгоқчининг малуинлар билан гаплашаётганини кўргач, у қаттиқ хавотирга тушиб қолди ва ерликдан кўз-қулоқ бўлиб юришга аҳд қилди. Бинни Умар қаёққа кетаётганинни билиб ололганда эди! Сафар ниҳоясига етиб қолганмикин, ёки давом этармикин? Қаердайкин ўша орол: Уммон кўрфазидами ёки Ормуз бўғозидами, ё Форс қўлтиғидамикин? Уни Арабистон соҳиллари ёқалаб қидирилармикин, ёки сultonнинг ери шоҳнинг мулкига

¹ Ўн минг,

бориб туташадиган чегарагача Эрон соҳилларини ёқалаб изланилармикин? Бундан-буёнги ишлар қандай бўларкин ва бу сарсонлик кўпга чўзилармикин? Антифер Сохорда кемага ўтироқчи эмасмикин? Ростки у Маскатда шундай қилмаган экан, бундан орол қаердадир Ормуз бўғозининг бирон ерида жойлашмаганмикин деган хулоса келиб чиқмайдими? Эҳтимол бу саёҳат Форс қўлтигининг ичкарирогига, Шаржгача, ёки Ал-Қатиф, ёхуд ҳатто Ал-Қувайтгача давом этар?

Бундай бешафқат мавҳумот ва хавотирли сезгидан Соукнинг газаби қайнаб, фифони фалакка етдики, бу ҳол бечора нотариусга таъсир этмай қололмасди.

— Антифернинг менга мусофиридек муомала қилишига наҳотки мен айбдор бўлсан?—деб таъкидларди у қўрқа-писа.

Мусофиридайми? Йўқ, бундан ҳам баттарроқ — васият қолдирувчи мажбуран унга қўндаланг қилиб кетган жонга тегувчи, хира меҳмондай муомала қиласди!.. Эҳ, ўша ўзига тегадиган улуши бўлмаганида эди-я! Қанча азоб-уқубат эвазига қўлга кирадиган бўлди-я у! Бу азоб-уқубатлар қачон тугаркин?..

Эртасига карвон бирорта ҳам воҳа учрамайдиган қақроқ саҳрога ўшаган чеки-чегараси кўринмайдиган ялангликдан имиллаб борарди. Ўша куни ҳам, ундан кейинги икки кунда ҳам жазирама иссиқда роса ҳолдан тойишди. Трегомен назарида худди у шимол денгизларидан иссиқ кенгликларга оқиб келиб қолган катта муз парчасидай эриб кетадиганга ўхшарди. Ўз оғирлигининг ўндан бирини йўқотган бўлса яхши эди-я, бундай оғир юқ остида тинкаси қуриб бораётган тую хурсанд бўларди, албатта.

Сафарнинг кейинги кунларида ҳеч қанақа эслашга арзигулик ҳодиса юз бергани йўқ. Фақат бир нарсани — анави арабнинг исми Селик эканлигини, ҳар иккаласи ҳам инглизчани билиши туфайли Жюэль билан яқинроқ танишиб олганини айтиб ўтиш кифоя. Бироқ ёш капитан оғир-вазминлигича қолди ва Антифер тоғанинг сирини оғзидан гуллаб қўймади — бунга ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас, албатта! Маскатдаги Франциуз вакилига айтган уйдирмалари — соҳилдаги бирорта шаҳарни танлаб, у ерда савдо идораси очиш ҳақидаги афсоналари бу соҳга таржимонни алдаш учун бўй гал ҳам иш берди.

Бу уйдирмага ишонганимкни у? Жюэлнинг наздида ишонган эди. Аслида эса бу айёр керакли бўлган маълумотларни билиб олиш учун ўзини содда, гўл қилиб қўрсатарди.

Ниҳоят, тўрт ярим кунлик йўл босишдан кейин, 27 март куни чошгоҳда карвон Сохорга кириб келди.

Ў Н Т Ў Р Т И Н Ч И Б О Б

Антифер тоға, Жильдас Трегомен ва Жюэлларнинг Сохорда бир кунни жуда диққинафаслик билан ўтказганлари

Бизнинг уч французимиз Сохорга яхшиямки сайр-томоша учун эмас, иш билан келганлари. Шаҳарда томоша қилишга арзигулик, саёҳатчилар эътиборини тортадиган ҳеч вақо йўқ экан. Кўчалар гарчи чип-чиннидай бўлса-да, майдонлари жазирама офтоб; иссиқдан ҳолсизланиб доим чанқов азобини тортадиган бир неча минг кишилик аҳолини битта сув ҳавзаси аранг таъминлаб туаркан; уйлар пала-партиш қурилган, деразала-ри Шарқ таомилига кўра ичкарига қараган. Ёлғиз биргина бино сал ажралиб туар, у ҳеч қандай меъморчилик услубига қараб қурилмаган ва ажойиб араб нақшларидан бебаҳра эди. Бу бино қишлоқча яшаши кўнгли тусаб қолганда ўз мамлакатининг шимолий қисмига келган имомнинг икки-уч ҳафта истиқомат қилишига яради.

Бироқ Сохор қанчалик кам аҳамиятга эга бўлмасин, ҳар қалай у Уммон кўрфази соҳилида турибди ва бунга унинг географик координатлари энг яхши далил бўла олади: шаҳар шарқий узунликнинг $54^{\circ}29'$ ҳамда шимолий кенгликнинг $24^{\circ}37'$ оралиғида жойлашган.

Бинобарин, Комулк пошонинг кўрсатмаларини эътиборга олинганда, оролни Сохордан шарққа қараб борадиган ёй бўйлаб $28'$ ва шимол томонга $22'$ оралигидан, яъни соҳил бўйлаб қирқ-эллик километр наридан излаш керак эди.

Сохорда меҳмонхоналар кам. Биттагина юмшоқ, узун курси билан жиҳозланган бир нечагина ҳужраси бор бу карвонсаройни меҳмонхона деб ҳам бўлмасди.

Антифер тоға, унинг жияни ва дўстини серилтифот таржимон Селик худди ана шу ерга бошлаб келганди.

— Омадимиз келиб, яхшиям бу хушмуомала арабга

учраганимиз!— дерди Жильдас Трегомен нуқул.— Эсиз, француз тилини ёки ақалли бретончани билмас экан да.

Лекин келишиб олиш учун Жюэль билан Селик бир-бировларининг гапларини жуда яхши тушунишарди.

Йўл азоби гўр азоби деганлариdek, қийналиб кетган Жюэль билан Трегомен, табнийки, ўша куни яхшилаб овқатланиб олиб, ўн икки соат мириқиб ухлашдан бўлак нарсани ўйламас, уларнинг бирдан-бир орзуси шу эди. Бироқ Пьер-Серван-Малони бу оқилона маслаҳатга кўндириш осон бўлмади. Оролга яқинлашган сайин унинг бардоши тугаб, тоқатсизлиги орта борар, кутишга асло рози бўлгиси келмасди... Унинг фикри-зикри фақат биргина нарса — тезроқ кема ёллаб йўлга тушиш билан банд эди... Сўнгги, ўзига мафтун этиб, бетиним чорлаб ётган бочкачалар кўмилган жойга атиги ўн икки лъелик охирги одим қолганда дам олиб ўтиrsa-я!..

Хулласи калом, Антифер тоганинг тоқатсизлиги, асабийлиги ва ҳатто, васвасага тушиб қолгани қай дараҷага етганини кўрсатувчи манзара намоён бўлди. Жюэль уни алоҳол тинчиди. Ахир, эҳтиёт чораларини кўриш керак-ку... Бундай шошилиш Сохор миршабхонасидағиларда шубҳа уйғотиши мумкин-ку... Бундан ташқари, хазина ҳам бир кеча-кундузда ғойиб бўлиб қолмайдику...

«Агар хазина ўша ерда бўлса—деб қўйди Жильдас Трегомен ичидা.—Агар бойлик у ерда бўлмаса... ёки аллақачон ўмариб кетишган бўлса, шўрлик дўстим ақлдан озади-ку!»

Оқ кўнгил Трегоменнинг хавотирланиши бежиз эмасди.

Башарти Антифер тоганинг орзулари пучга чиқиб, алдангудек бўлса, унинг чиндан ҳам ақлдан озиши турган гап эди. Бунаقا хафагарчилик Соукка балки бунчалик таъсир этмасди, лекин, ҳар қалай, оқибат унинг учун ҳам енгил бўлмасди. Сохта Нозимнинг ғазаб косаси тўлиб-тошиб, бечора Бинни Умарнинг ҳолига маймунлар йиғлармиди. Унинг ҳам малуиндан баттар сабри тугаёзганди. Шу боисдан ўша куни тунда карvonсарайда кам деганда, икки киши мижжа қоқмади, деб китобхонни бемалол ишонтирасак бўлади. Ҳар иккаласи ҳам бир мақсад сари, лекин турли йўл билан интилмаётидими? Агар бирори тезроқ кема ёллаш ўйи билан тонғ оттиролмаётган бўлса, бошқаси катта-катта мукофотлар

ваъда қилиб, ўн беш-йигирма нафар каллакесарни тўп-лаб, Сохорга қайтилаётганда бойликни қандай тортиб олсамикин, деб бош қотиради.

Ниҳоят тонг ёришиб, қуёшнинг илк нурлари ўша унтилмас 28 март куни бошланганидан дарак берди.

Аввало Селикнинг хизматидан фойдаланишга қарор берилди. Ўйлаган режаларини амалга ошириш учун араб билан сўзлашишни Жюэль ўз зиммасига олди. Французлар борган сайин унга шубҳалироқ кўрина бошлангани учун, Селик бутун тунни карvonсарой ҳовлисида ўтказди.

Рост, Жюэль Селикка ёрдам бер деб қандай мурожаат қилиши ҳақида ўйларкан, сал хижолат бўлди. Чинданам, уч муҳожир, уч европалик, Сохорга бугун кечқурун келсалар-у, эртасига эрталаб кема ёллашга шошилсалар, бу қанақаси бўлди.. Албатта, Уммом кўрфазида саёҳат қилиш учун бундан тузукроқ баҳона тоғиб бўларми? Ҳа, икки кеча-кундуз давом этадиган сайдага чиқилади... Бу ғалати кўринмасмикин унинг назарида? Балки, тилмоҳ бундай илтимосдан таажжубланиди деб Жюэль беҳуда хавотирланаётгандир?

Қандай бўлмасин, ҳар қалай, ишни пайсалга солиш ярамасди. Жюэль Селикка ўйлиқиб, денгизда икки кечакундуз сузишга дош бера оладиган бирор кема топиб беришини илтимос қилди.

— Кўрфаздан Эронга сузиг ўтмоқчимисизлар?—деб сўради Селик.

Бу саволга эътиборсизлик билан, ҳатто Сохор маъмурларида туғилиши мумкин бўлган ҳар қандай шубҳани тарқатиб юборадиган даражада бамайлихотир жавоб бериш керак, деган хаёл йилт этиб ўтди Жюэлнинг миясидан.

— Йўқ... бу шунчаки географик тадқиқот,—деб жавоб берди у.—Биз кўрфаздаги ороллардан муҳимроқларининг жойлашган ўринини аниқламоқчимиз... ёки.. ҳалиги... Сохор соҳиллари атрофида ороллар йўқми?

— Бир неча орол бор,—деди Селик,—лекин бирорта ҳам муҳим, йирикроқ орол йўқ.

— Фарқи йўқ,—сўзида давом этди Жюэль.—Соҳилга ўрнашишдан аввал кўрфазни бир кўздан кечирмоқчимиз, холос.

— Ихтиёрларингиз!

Гарчи ёш капитаннинг жавоби шубҳали кўринса-да,

Селик сўраб-суриштириб ўтирмади. Дарҳақиқат, уларнинг француз вакилига айтган режалари, яъни имоматнинг бирорта соҳил бўйи шаҳрида савдо идораси очиш ниятларига Уммон кўрфазини текширишнинг ҳеч қана-қанги алоқаси йўқлигини миршабхона айғоқчиси жуда яхши тушунарди, чунки у муҳожирларнинг юқоридаги режаларидан хабардор эди.

Бу сұхбатнинг оқибати тезда кўрина бошлади. Малуин ва унинг ҳамроҳларини янада сергаклик билан кузата бошладилар.

Бу мушкул аҳвол ўйланган режанинг муваффақиятли амалга ошишини таҳлика остида қолдирди-ку! Хазина топилди дегунча аъло ҳазратларининг миршаблари ўша ондаёқ бундан хабардор бўладилар. Ана унда аъло ҳазратлари тортиниб-нелиб ўтирмай, гапни калта қилиш учун Қомулк пошшонинг меросхўрини у дунёга жўнатиб қўя қолади.

Селик кўрфазни текширишга яроқли кема топиш ва ишонса бўладиган хизматчиларни ҳам танлашга ваъда берди. Уч-тўрт кунилик озиқ-овқатни ғамлашга қарор қилинди. Кеча-кундуз тенглиги палласида, об-ҳаво ўзгариб турадиган бир пайтда йўлда тасодифан рўй бериб қолиши мумкин бўлган тўқсунликларга олдиндан тайёргарлик кўриш керак.

Жюэль тилмочга миннатдорчилик билдириб, хизматлари эвазига каттагина ҳақ тўлашларини ваъда қилди. Бу ваъда Селикка таъсир этди чамаси, бир оз ўйлаб тургач, шундай деб қўшиб қўйди:

— Менинг ҳам сизлар билан бирга борганим маъкул эмасми? Арабчани билмайсизлар, кема хўжайини ва матрослар билан муомала қилишда қийналиб қоласизлар...

— Сиз ҳақсиз,—деб қўшилди унинг гапига Жюэль.— Соҳордан қайтиб кетгунимизча ҳамма вақт биз билан бирга бўла қолинг. Такрор айтаманки, бундан асло афсусланмайсиз.

Жюэль тилмоch билан хайрлашиб, қумлоқ чўмилиш жойида Трегомен билан айланиб юрган амакисини қидириб топди-да, ишлар қандай кетаётганини гапириб берди. Трегомен ўзига жуда ақлли бўлиб кўринган бу ёш арабнинг тилмоч ва йўл бошловчи бўлиб қолишини эшитиб ўзида йўқ суюниб кетди.

Пьер-Серван-Мало эса жиянининг бу ишини маъкул-

лаб бош ирғаб қўйди. Кейин трубкасининг гажиб ташланган найчасини алмаштириб:

— Қайиқ нима бўлди?—деб сўради.

— Тилмочимиз ҳозир худди ана шу иш билан шуғулланяпти-да, амаки, уни топиб, керакли озиқ-овқатлар билан таъминлайди.

— Менинчча, бу портда ҳар қанақа кемани бир ё икки соатда сафарга ҳозирлаш мумкин... Жин урсин, бутун дунёни айланиб чиққани кетаётганимиз йўқ-ку, ахир!

— Лекин, ошнам,—деди Трегомен,—бирор кемани топиб, уни одамлар билан таъминлаш учун қанча бўлмасин вақт керак-ку!.. Үтиниб сўрайман, бунчалик бетоқат бўлма.

— Хўш, шунақа бўлгим келса-чи?!—эътироz билдириди Антифер тога, Жильдас Трегоменга еб юборгудек хўмрайиб қаараркан.

— Бўлсанг бўлавер, марҳамат!—деб жавоб берди бу оқ кўнгил одам, Антифер тоғага эҳтиром билан таъзим қилиб.

Кун фарб томонга оғиб қолди ҳамки, Селикдан дарак бўлмади. Шу сабабли Антифер тоғанинг қанчалик асабийлашганини билиш мушкул эмасди. У, жиянимни маҳз қилган бу арабни кўрфазга чўқтириб ўлдириш керак, деб тўнғиллай бошлади. Йигитча Селикнинг ёнини олишга уринганда, амакисининг қулоқ солгиси ҳам келмади, Жильдас Трегомен тилмочнинг яхши фазилатларидан гап бошлаган эди, оғзингни юм, деб ўдағайлаб берди тоға.

— Доғули, муттаҳам ўша тилмоchlаринг!—бақирапди Антифер тоға.—Ярамас, қароқчи! Унга тирноқча ҳам ишонмайман! Унинг фикри-зикри кўпроқ пулимизни шилишда!

— Унга ҳеч нарса берганим йўқ, амаки.

— Ана шунда ландовурлик қилибсан! Агар унга тузуккина закалат бериб қўйганингда эди...

— Ахир ўзингиз у бизни шилмоқчи деяпсиз-ку!

— Бунинг аҳамияти йўқ!

Жильдас Трегомен билан Жюэль унинг бундай бирбирига зид фикрларини аниқроқ тушунтириб беришига ҳатто уринмадилар. Энг муҳими, малуиннинг сабрсизлигини босиб туриш, бирор тентаклик қилиб қўйишига йўл қўймаслик ёки, ҳеч бўлмаганда, гумон туғдирмаслик

учун ўзини оқилона тутишга кўндириш эди. Бироқ галингизга қулоқ солишни ҳам истамайдиган қайсар одами нима ҳам қилиб бўларди дейсиз? Наҳотки гаванда боғлоқ турган балиқчи қайиқлари кам бўлса?.. Шулардан биттасини наҳотки ёллаб бўлмаса... денгизчилар билан келишиш... ўша заҳотиёқ қайиққа чиқишу елканларни кўтариб..: шимоли-шарққа қараб йўл олиш наҳотки шунча қийин бўлса?..

— Бир оғиз ҳам арабчани билмаганимиздан кейин улар билан қандай келиша оламиз?..—эътиroz билди Жюэль.

— Улар бўлса битта ҳам французча сўзни билишмайди,—улаб кетди Трегомен.

— Хўш, нимага билишмайди улар?—деб ўдағайлади Антифер тоға бўғилиб.

— Бу уларнинг хатоси... ҳа, кечириб бўлмас хатоси уларнинг!..—деб жавоб берди Жильдас Трегомен, ён берсам дўстим сал шаштидан тушар деган умидда.

— Ҳаммасига сен айборсан, Жюэль!

— Йўқ, амаки! Ҳамма ишни иложи борича ўрнига қўйишга ҳаракат қилганман! Тилмочимиз албатта келади... Айтмоқчи, унга ишонмасангиз, унда Бинни Умар билан гумаштасига мурожаат қила қолинг—улар арабчани билишади-ку... Ана, уларнинг ўzlари ҳам соҳил ёқалаб келишяпти...

— Уларга мурожаат қил дейсанми? Ҳеч қачон! Бас, етар... Орқамиздан шатақдай эргашиб юрганларининг ўзи ҳам етар!

— Афтидан Бинни Умар бу ёққа ташриф буюрмоқчи кўринади,—деди Жильдас Трегомен.

— Жуда соз, қайиқчи, қани йўлаб кўрсин-чи! Уни шундай тўпга тутайки, жаҳаннамга равона бўлсин!

Дарҳақиқат, Соук билан нотариус малуиннинг йўлига тузоқ қуришган эди. Антифер тоға карvonсарайдан чиқиши биланоқ ортидан эргашибанди. Уларнинг мақсади тоғани кўздан қочирмаслик; оқибати фожиага айланиши мумкин бўлган бу молиявий режанинг интиҳоси пайтида ҳозир бўлиш эди.

Соук Бинни Умарни даҳшатли Пьер-Серван-Мало билан гаплаш деб қистарди. Бироқ Антифер тоғанинг дарғазаблигини кўрган нотариус ундан албатта ҳақорат эшлишини билиб, ёнига боришга ботинолмасди. Соук

иложи бўлса, бу қуён юрак сансалорчини жон-жон деб нариги дунёга жўнатарди. Ўзини французчани билмай-диганга солиб бекор қилган экан, французлар билан ўзи гаплаша қолган бўларди.

Жюэль эса ўз навбатида амакисининг Бинни Умарга қилаётган чидаб бўлмас муомаласи ишга фақат зарар етказиши мумкин эканлигини яхши тушунарди. Нотариуснинг Аитифер тоғанинг ёнига йўлашга журъат этолмай турганини кўриб, у бу қулай фурсатдан фойдаланмоқчи бўлди.

— Менга қаранг, амаки,—деди Жюэль,—гапимга қулоқ беринг. Мендан роса жаҳлингиз чиқиши мумкин, майли. Аҳволни жиддийроқ ўйлашиб, муҳокама қилайлик, бунга етарли миямиз бор...

— Мен аҳмоқона деган нарсани балки сен ақлли гап дерсан, аввал ана шуни англаб олиш керак!.. Ҳўш, нима демоқчисан, қани?

— Кўзлаган манзилимизга етай деб турган дақиқада ҳам Бинни Умарга тескари қараб тураверасизми, сиздан шуни сўрамоқчийдим.

— Ҳа, тескари қараб туравераман! Бу абраҳ бурчини бажариб, ўзига топширилган сирни менга айтиш ўрнига, айёрлик билан меникини билиб олмоқчи бўлди... У товламачи, фирибгар!..

— Буни биламан, амаки, иннайкейин уни оқламоқчи ҳам эмасман. Лекин хоҳлайсизми, йўқми, бари бир у иш қошида бўлиши шарт. Комулк пошшо васиятномасининг бир бандида шундай дейилмаганми ахир?

— Ҳа, шундай дейилган.

— Учала бочкачани ковлаб олаётганингизда тепасида, оролда бўлиши керакми у?

— Ҳа.

— Бойликнинг юздан бир улуши ўзига васият қилингани сабабли хазинанинг қийматини аниқлашга ҳаққи борми?

— Ҳа.

— Модомики бу иш бажарилаётганда у тепасида туриши шарт экан, қани айтинг-чи, сизнингча бу ишнинг қачон ва қаерда содир бўлишини билишга ҳаққи борми унинг?

— Ҳа, бор.

— Шундай экан, сизнинг айбингиз ёки ҳатто бошқа бирор сабаб билан у васий сифатида ҳозир бўлолмай

қолган тақдирда, ворислик масаласи мажарога олиб келиши ва иш судга бориб тақалишига баҳона бўлмасмикин у?.. Унда сизнинг бой беришингиз турган гап. Шундай эмасми?

— Шундай.

— Демак, амақи, Бинни Умар билан биргаликда кўрфаз бўйлаб саёҳатга чиқиш учун розилик беришга мажбур экансиз-да!

— Ҳа.

— Ана энди сиз, албаттга, унга биз билан сафарга чиқишга тайёрланавер дейсиз-да, а?

— Йўқ!—деб жавоб берди Антифер тоға.

У «йўқ» деган сўзни шундай дағдаға билан айтдики, бу жавоб нотариуснинг кўксига худди ўқдай бориб қадалди.

— Менга қара,— деб гапга аралашди Жильдас Трегомен,—сен ақл-идрок овозига қулоқ солишини истамаяпсан, сен ноҳақсан. Нега қайса рик қилиб, тақдир оқимига қарши сузмоқчи бўласан? Жюэлнинг сўзига кириб, унинг маслаҳатига юрсанг оқилона иш қилган бўласан. Бинни Умар сенга қанчалик ёқмаса менга ҳам шунчалик ёқмайди, албатта, илло унинг биз билан бирга бўлиши шарт экан, тақдирга тан берайлик-да, ахир...

Жильдас Трегомен камдан-кам бундай узоқ гапиради, бунинг устига кўпинча дўсти ҳам сўзини оғзидан юлиб олиб, охирига етказишга қўймасди. Бироқ бу сафар Трегомен ўз далил-исботларини батафсил ўргага ташлаб бўлмагунича Антифер тоғанинг муштлари қандай сиқилганини, тишлари ғижирлаб, афтининг қандай бужмайганини асти қўяверинг... Узининг сўзамоллигидан мамнун бўлган бу оқ кўнгил одам, қайсар дўстимни ишонтира олдим, деб ишонганди.

— Бор гапингни гапириб бўлдингми, қайиқчи?—деб сўради Антифер тоға.

— Ҳа,— деб жавоб берди Жильдас Трегомен, Жюэлга ғолибона қараб қўяркан.

— Сен ҳам гапириб бўлдингми, Жюэль?

— Ҳа, амаки.

— Жуда соз! Унда бўлса, бор, бораверларинг! Агар ўша мутасадди билан маслаҳатлашмоқчи бўлсаларинг, марҳамат, мен қўл-оёқларингдан ушлаб турганим йўқ. Менга қолса у разил ва фирибгардан бошқа нарса

эмас! Кейин—хайрли кунми, хайрли кечми, керагини ўзларинг танлаб олаверларинг!

Шундай деб, Пьер-Серван-Мало ерни остин-устун қилиб юборгудек бўралаб сўкинди, оғзидағи трубкаси найчага солиб пуфланган нўхатдек отилиб кетди, сўнгра худди шамол учирив кетгандай, ҳатто трубкасини ҳам олмай гойиб бўлди.

Ҳар қалай Жюэль қисман бўлса-да, ўз мақсадига эришган эди. Антифер тога бу ўзининг бурчи эканини тушуниб, жиянига нотариусни режалари билан таниширишни ман этмади. Бинни Умар Соукнинг қистови билан Жюэлнинг ёнига келганида (у малуин кетгач сал дадиллашганди) дарров гаплари қовуша қолди.

— Жаноб,—деди нотариус икки букилиб, ўзининг бу итоаткорона туриши билан мурожаат этишга журъяг қилгани учун кечирим сўраётгандек,—жаноб, афв этасиз, камтарин қулингиз мабодо...

— Тўғридан-тўғри ишга ўтаверинг!—деди Жюэль—Хўш, нима керак сизга?

— Сафаримиз ниҳоясига етдими, йўқми, шуни билмоқчидим.

— Деярли етди.

— Излаган оролимиз қаерда?

— Денгизда, Соҳордан ўн икки лъе нарида.

— Ие! Яна денгизда сузамизми?—деб қичқириб юборди Бинни Умар.

— Шубҳасиз.

— Ҳа, бу сиз учун оғир,—деди Трегомон, ҳуши учиб, юраги ёрилаёзган бечора нотариусга раҳми келиб.

Соук эса сухбат ўзига нотаниш тилда бораётганидан бир оғиз ҳам сўзни тушунмаётган одамдек уларга мутлақо бепарво қараб турарди.

— Баракалла-е... сал дадилроқ бўлинг,— деди Жильдас Трегомен.—Икки ёки уч кунлик сузиш кўз очиб юмгунча ўтади-кетади. Менимча пироварди-оқибатда туппа-тузуккина денгизчи бўлиб қоласиз... ҳа, ўрганиб кетасиз! Ахир сизни Умар дейдилар-а...

Нотариус бош чайқаб қўйди-да, совуқ тер маржондай терилиб турган пешонасини артди. Сўнгра аянчли овоз билан Жюэлга деди:

— Кемага қаерда ўтиromoқчисизлар?

— Шу ерда.

— Қаҷон?

- Сафарга чиқишига тахт бўлиши биланоқ.
 — Қай пайтда?
 — Ё бугун кечқурун, ё аниқроғи эртага эрталаб. Тайёр бўлиб туринглар, ўзингиз ҳам, агар у сизга жуда зарур бўлса, гумаштангиз Нозим ҳам.
 — Тайёр бўлиб тураман... ҳа-ҳа, тайёр бўлиб тураман...—деб ишонтириди Бинни Умар:
 — Олло мададкор бўлсин сизга!— деб қўшиб қўйди Трегомен, Антифер тоға йўқлигида у ўзининг табиий сахийилиги ҳамда оқ кўнгиллилигини bemalol намойиш қила оларди.

Бинни Умар билан Соукка ўша лаънати оролнинг географик ўрнини айтганда, бошқа нарсани билишнинг ҳожати йўқ эди. Лекин ёш капитан буни айтишини лозим топмади, шундан кейин улар нари кетишиди.

Жюэль кема бугун кечқурун ёки эртага эрталаб йўлга чиқади деб айтиб шошилмаганмикин? Жильдас Трегомен буни унга ўша заҳотиёқ айтди. Чинданам, соат аллақачон уч бўлди-ю, тилмочдан эса ҳамон дарак йўқ. Борди-ю, Селикнинг хизматидан воз кечиладиган бўлинса, унда сохорлик балиқчилар билан фақат имо-ишора орқали келишиш амри маҳол-ку! Уларга кема ёлламоқчи эканликларини, нимани изламоқчи ва кўрфазнинг ичкари томонига бормоқчи эканликларини қандай тушунириб, қандай келишиб оладилар?. Бу мушкул аҳволдан қандай қутуладилар? Тўғри, Бинни Умар билан Нозим арабчани билишади, аммо-лекин уларга мурожаат қилиш қандай бўларкин?..

Омадларига Селик ваъдасининг устидан чиқди. Борди-ю, сўзининг устидан чиқмаганида ҳам бундан нима манфаат кўрарди у? Трегомен билан Жюэль соат бешларда, энди карвонсаройга жўнай деб бурилганларида, эстакада ёнида Селик йўлиқиб қолди

— Ниҳоят!—хитоб қилди Жюэль.

Селик кеч қолгани учун узр сўради. У кемани бир амаллаб топиби, жуда катта пул ваъда қилишга тўғри келибди.

— Бунинг аҳамияти йўқ!—деди Жюэль.—Бугун кечқурун денгизга чиқа оламизми?

— Йўқ,—жавоб берди Селик.—Кема экипажи жуда кеч йиғилишди.

— Қачон йўлга туша оламиз унда?

— Саҳарда,

— Бўпти, келишдик!

— Мен сизларни олиб кетгани карvonсаройга бораман,— қўшиб қўйди Селик,— сув қайтиши билан йўлга тушамиз.

— Мувофиқ шамолда шитоб билан сузуб кетамизда,—деди Жильдас Трегомен.

Дарҳақиқат, ҳаво сафарнинг жуда соз бўлишидан дарак бериб турарди, чунки гарбдан шамол эсмоқда эди, Антифер тога эса ўз оролини шарқ томондан излаши керак эди.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Жюэлнинг ажойиб ҳаводан фойдаланиб, Антифер тоганинг топшириги билан қўёш баландлигини ўлчагани

Эртасига саҳар чоғи, нурафшон қуёшнинг илк нурлари ҳали кўрфаз бетига жило бериб, ўз зар кокилларини ёйиб улгурмасидан, Селик карвонсарой ҳужраси эшигини тақиллатди. Туни билан мижжа қоқмаган Антифер тога кўз очиб-юмгунча кийиниб бўлди. Жюэль ҳам амакисидан кейин шоша-пиша кийина бошлади.

— Кема таппа-тахт,—деди Селик.

— Орқангиздан етиб борамиз,—деб жавоб берди Жюэль.

— Қайиқчи қани?—деб қичқирди Антифер тога.— Ҳали у дельфинга ўхшаб талтайиб ётгандир! Ҳозир боллаб силкилаб ташлай!

Шундай деб у бутун карвонсаройни бошига кўтариб ҳуррак отиб ётган дельфиннинг ҳужрасига қараб юрди. Шиддатли силкинишдан Трегоменning кўзлари очилиб кетди.

Бу орада Жюэль кечакелишиб қўйганларида нотариус билан унинг гумаштасини огоҳлантиргани жўнади. Улар аллақачон тайёр бўлиб турешган экан. Нозим сабрсизланётганини аранг яширад, ранги пага бўлиб оқариб кетган, Бинни Умар эса базўр оёққа босиб турарди.

Иккала мисрликка кўзи тушган Селик таажжубини яширолмади, буни ёш капитан ўша заҳотиёқ пайқади.

Дарҳақиқат бу ажабланарли ҳол эди. Турли миллатдан бўлган бу кишилар қандай қилиб иноқлашишган ва кўрфазни текширгани биргалашиб боришга нима ундан? Миршабхона айғоқчисида шубҳа уйғотиш учун шунинг ўзи кифоя эди.

— Анави иккала мұхожир ҳам сизлар билан борадими? — деб сүради у Жюэлдан.

— Ҳа,—деб жавоб берди Жюэль хижолатомуз,—улар бизнинг ҳамроҳларимиз. Биз улар билан Суэцдан Маскатга битта алоқа кемасида келганимиз...

— Улар танишингларми?

— Албатта. Лекин улар биздан нарироқ юришади... чунки амакимнинг феъл-атвори сал чатокроқ...

Жюэль пойинтар-сойинтар қилиб жавоб берарди. Ҳўш, сирасини айтганда, у Селикка ҳисоб беришга мажбур эмас-ку! Мисрликлар французлар шуни хоҳлага ни учун келишган бу ерга, тамом-вассалом!

Бироқ, гарчи вазиятнинг бундай ўзгариши Селикка ғоятда ғалатӣ кўринган бўлса-да, у синчилаб сўраб-суриштириб ўтиради ва учала французни текширгани сингари мисрликларни ҳам диққат билан кузатишга аҳд қилди.

Шу пайт Трагоменинг сургаб Антифер тоға келиб қолди—шатакка олувчи пароход худди улкан савдо кемасини гортиб келаётганга ўхшарди. Агар бу ўхшатиши давом этдирадиган бўлсан, юқорида айтган савдо кемамиз имиллаб сафарга ҳозирланаётгандай эди: Трагоменинг уйқуси ҳамон тарқамаган, кўзлари юмилиб кетаётганди.

Пьер-Серван-Мало ўзини Бинни Умар билан Нозими кўрмаганга солганини айтиб ўтиришнинг ҳожати ҳам бўлмаса керак. Антифер тоға олдинда, унинг ёнида Селик, қолганлар эса орқада портга қараб йўлга тушишди.

Чоғроққина тўлқинтўсарининг чеккасида икки маҷтали яхта лангарда турарди. Энди фақат катта-кичик елканларни ёйиб юбориш қолганди, холос.

«Бербера» деб аталган бу яхтада йигирма чоғли матрос бор эди. Бу матрослар ҳажми эллик тонна келадиган кичиккина кема хизматини бажариш учун ортиқча эди. Жюэль буни дарров фаҳмлади, лекин ҳеч кимга бу ҳақда оғиз очмади. Дарвоқе, кўп ўтмай яна бир нарсани англади: йигирма кишилик кема экипажидан кам деганда ярми денгизчилар эмасди. Чиндан ҳам булар Соҳор миршабхонасининг айғоқчилари бўлиб, Селикнинг буйруғи билан кемага чиқишган эди.

Вазиятни тарозуга солиб кўрган бирор ақли расо кимса шу топда Комулк пошшо меросхўрининг юз мил-

лионини ўн пистолга ҳам өлмасди... мабодо бу бойлик умуман ўша оролда бўлса, албатта.

Сафарчиларимиз «Бербера»га бундай машқларга ўрганиб кетган денгизчилардек эпчиллик билан чиқиб олишди. Трегоменning оғирлигидан енгилгина кема чап томонга сал оғиб кетганини ҳақиқатни яширмаслик учун айтишга мажбурмиз. Ўтакаси ёрилаёзган нотариусни Нозим даст кўтариб, палубага итқитмаганида, унинг кемага чиқиши осон бўлмасди. Ён томондан урилаётган тўлқин натижасида кема чайқаларкан, Бинни Умарга ўша заҳотиёқ таъсир этди ва у зингиллаганича кема қўйруғидаги ҳужрачага кириб кетди. Шу ондаёқ аянчли инграган товуш эшитила бошлади. Асбобларни эса ниҳоятда авайлаб олиб чиқилди. Хронометрни Трегомен дастрўмолига солиб, рўмолчанинг тўртала бурчагидан маҳкам ушлаб олиб чиқди.

Кеманинг эгаси, бадқовоқ чеҳрали кекса араб лантар занжирини тортиб, елканларни кўтаришга буйруқ берди ва Жюэлнинг Селик орқали берган кўрсатмаси билан шимоли-шарқ томон йўл олди.

Шундай қилиб, кема орол томон борарди. Агар ғарбий шамол узлуксиз эсиб турса мўлжалланган ерга бир кеча-кундузда етиб олиш мумкин эди. Бироқ ўжар табиат ҳамиша инсонларга қарши бирор шумликни ўйлаб чиқаради. Мана ҳозир ҳам бир томондан қулай шамол эсаётган бўлса, иккинчи ёқдан осмон туташ булувлар билан қопланган эди. Улар фақат шарққа қараб сузиб-гина қолмай, балки қатъий белгиланган жойга тўппат-тўғри боришлари зарур эди. Бунинг учун узунлик ва кенгликни икки маротаба: биринчи марта чошгоҳ пайти ва тушдан кейин, иккинчи марта қуёш меридиандан ўтаетган дақиқада кузатиш лозим эди. Токи олам чироғи — қуёш жамол кўрсатиб одамларни баҳтиёр этмагунча Жюэль унинг баландлигини аниқлаёлмасди. Бугун эса бу инжиқ чироқ зўр бериб кўринмасликка тиришарди.

Ана шунинг учун ҳам Антифер тоға «Бербера»нинг палубасида у ёқдан-бу ёққа бориб-келаркан, тоқати тоқ бўлиб, денгиздан кўра кўпроқ кўкка тикиларди. Ҳа, ҳа, у ҳозир туман пардаси билан қопланган олисларда орвол кўриниб қолармикин деб эмас, балки қуёшга термуларди.

Кеманинг қўйруқ томонидаги борт ёнига ўтириб олган Трегомен дилсиёхлик билан бош чайқарди. Унинг

ёнгинасида турган Жюэлнинг чеҳрасига ўқинч аломатлари қалқанди. Тўсқинлик... яна бир тўсқинлик... Нашотки бу сафарнинг ниҳояси бўлмаса? Шундай деб ўйларкан у хаёлан юзлаб лъе олисларга, Сен-Малога, ҳали етиб бормаган мактубини интизорлик билан кутаётган севикли ёри яшаётган мўъжазгина уйга кўчди.

— Борди-ю, бугун бу қуёш кўринмаса-чи, унда нима бўлади?—деб сўраб қолди Трегомен.

— Унда кузатиш ўтказолмайман,—деб жавоб берди Жюэль.

— Қуёш кўринмаётганда ой ёки юлдузларга қараб ҳисоблаб бўлмайдими?

— Бўлади, албатта, лекин ҳозир ой боши-да, юлдузларга келсак, худди кундузгига ўхшаб кечаси ҳам булугли бўлади деб қўрқяпман. Бундан ташқари, кузатиш шундоқ ҳам қийин иш, манави яхта сингари чайқалиб турадиган кемада буни бажариш мушкул.

Ҳақиқатан шамол тобора кучайиб борарди. Фарбда худди баҳайбат вулқон оғзидан отилиб чиқаётгандек, қоп-қора булутлар ўралиб-буралиб кўк сари ўрларди.

Трегоменнинг диққати ошиб кетди. У ўзига ишониб топширилган яшиқдаги хронометрни тиззасига қўйиб ўтиради, Жюэль бўлса секстантни қўлида ушлаб тураркан, уни ишга солиш фурсатини беҳуда кутарди.

Қўққисдан орага чўккан сукунатни Антифер тоғанинг бўралаб сўкиши ва узуқ-юлуқ гаплари бузди. У инжилда айтилишича бир вақтлар Исо Навинга¹ қулоқ солган, ҳозир эса малуинимизнинг жўнгина бир истагини бажо келтиришни истамаётган қуёшга қараб мушт дўляяди.

У гўё тоғани майна қилаётгандек, гоҳ-гоҳ булутлар орасидан мўралаб қўярди. Булутлар ҳам худди ёв қувайётгандек, ёхуд арши аълога чиқиб олган ялмогиз бир игна санчишда тикиб қўяётган йиртиқ кўрпадай зум ўтмаёқ туташиб кетарди. Қуёшнинг баландлигини ўлчаб олишга имкон берадиган фурсат бўлмади, чунки у юқорида айтганимиздек лаҳзадаёқ юзига парда тортарди. Жюэль у йилт этиб кўринганда бундан фойдаланиб қо-

¹ Исо Навин — таврот афсоналаридан биридаги яхудийларнинг афсонавий раҳномаси, у худодан душман қоронғида таъкибдан қочиб қутулмасин деб қуёшнинг юришини тўхтаб туришини илтижо қилган экан,

лишга бир неча бор уриниб кўрди-ю, бирсқ барн ҳаракати беҳуда кетди.

Араблар бу денгизчилар асбобларидан нима мақсадда фойдаланишларидан бехабар эканликларидан ёш капитаннинг нима қилмоқчи бўлаётганига сира ақллари етмасди. Ҳатто бошқаларга қараганда хийлагина билим-донроқ бўлган Селик ҳам қуёшли кузатиш Жюэль учун қанчалик улкан аҳамиятга эга эканини тушунмасди. Бироқ, саёҳатчиларнинг нимадандир таъблари жуда хира эканини ҳаммалари очиқ-ойдин кўриб турардилар. Палубада у ёқдан-бу ёққа зир югуриб, бўралаб сўкаётган, кўкка қараб лаънатлар ёғдираётган, хулласи-калом, ўзини савдоийлардек туваётган малуинга қараб-қараб қўйишаркан, бу ўзи жинни эмасмикин, деб ўйлашарди араблар. Йўқ, ҳали у жинни бўлганича йўқ, аммо-лекин телбаликдан олисда ҳам эмасди. Жюэль билан Трёгоменнинг энг қўрқсан нарсаси ҳам шу эди.

Биргалашиб нонушта қилиб оламиз, деганларида Антифер тоға ҳар икковига ҳам ўдағайлаб берди. У бир бурда нон еб, асосий мачтанинг ёнига, шундоқ палубага чўзилди-да, гапириб уни безовта қилишларини ман этди.

Ҳаво тушдан кейин ҳам ўзгармади. Осмон ҳамон қуюқ булат билан қопланганди. Денгиз «алланимани олдиндан сезаётгандек» (денгизчилар шундай дейишини яхши кўришади) жуда нотинч эди. Ҳақиқатан ҳам у Уммон кўрфази узра тез-тез бўлиб турадиган, жанубифарбнинг ҳамма ёқни остин-устун қилиб юборадиган пўртанаси қўзғалаётганини олдиндан сезган экан. Миср сахроларидан бостириб келадиган бу даҳшатли ҳамсинлар¹ баъзан қўққисдан шартта йўлини ўзгартиб, сал шашти қайтиб, араб соҳилларига ташланади, Ҳинд океани тўлқинларига тўш уриб, кун-паякун бўлиб кетади.

«Бербера» баҳайбат тўлқинлар гирдебида қолганди. Елканларининг боғичи калта ва асоси ясси бўлгани сабабли у ёндан ҳамла қилаётган ҳалокатли, баҳайбат тўлқинларга дош беролмас, бир жойда осойишта тўхтаб туролмасди. Фақат биргина илож қолганди. Бу ҳам бўлса, шимоли-шарққа қараб шитоб билан сузиш. Жюэль

¹ Ҳамсин — Нил дарёси тошадиган паллада Миср бўйлаб эллик кун мобайнида жанубдан эсиб турадиган иссиқ ва қурук шамол.

буни яхши тушунганди. Агар Антифер тоға кемани эҳтиёткорлик ва әпчиллик билан бошқараётган арабнинг хатти-ҳаракатига эътибор берганида, у ҳам буни тушунган бўларди. Умуман кема экипажи чинакам денигизчилардек ўзларини мардона ва хотиржам тутарди.

Бу жасур кишилар Уммон кўрфазида бунаقا бўрон билан биринчи марта олишаётганлари йўқ. Бироқ экипажният ярми бу даҳшатли пўртана га хотиржамлик билан дош бераётган бўлса, қолган матрослар палубага узала тушиб ётиб олган, кема чайқалишидан азоб чекарди. Буларнинг илгари ҳеч қачон кемада сузмаганларига сира гумон йўқ эди. Ана шунда Жюэлнинг хаёлидан қуидагилар кечди: ҳа, ҳа, булар кийимини ўзгартиб олган миршабхона айгоқчилари, албатта... Селик ҳам шулардантир балки... Дарҳақиқат, Комулк пошишо меросхўрининг аҳволи мўшкуллашиб, иш ниҳоят бадбин томонга юз бурганди.

Ҳаётонинг бундай айниганидан Соук ҳам дарғазаб эди. Мабодо бўрон бир неча кун давом этиб, кузатиш олиб бориб бўлмаса, унда оролнинг қаерга жойлашганини қандай аниқлаш мумкин? Палубада тураверишдан ҳеч қандай фойда чиқмаслигини кўрган Соук кема қўйруғидаги ҳужрага яширинишга аҳд қилди. Бу ерда кема чайқалиши бечора Бинни Умарни мустаҳкамлаб қўйилган жойидан чиқиб кетган бочкадай у ёқдан-бу ёққа думалатарди.

Жюэль билан Трегомен Антифер тоғани пастга тушишга кўндиromoқчи бўлиб уриниб кўришди, лекин у бундан қатъяни бош тортиди. Шундан кейин улар тоғани мачта ёнида, қатроилланган ва чети қайрилган брезент соябон остида қолдириб, ўзлари кема командаси хонасига кириб, у ердаги курсиларга чўзишлиди.

— Экспедициямизнинг оқибати хунук бўладиганга ўхшайди,—деб ғўлдиради Жильдас Трегомен.

— Мен ҳам шундан қўрқяпман,—деди Жюэль.

— Ноумид бўлмаслик керак, бўтам. Ҳаво очилиб кетар, ана унда қуёшнинг баландлигини аниқлаб оласан...

— Умид қиласиз, жаноб Трегомен.

Бироқ у, хавотирга солаётган нарса мутлақо обҳаво эмас (қуёш қачон бўлмасин, ҳатто Уммон кўрфази узра ҳам, бари бир кўринади... Агар ҳақиқатан ҳам мавжуд бўлса, орол ҳам топилади), балки «Бербера»-даги шубҳали кишилар эканини айтмади.

Туманли, зимзиё тун мўъжазгина кема учун жиддий хавф-хатар туғдиради. Бу хавф яхтанинг енгиллигида эмас (енгиллиги туфайли у даҳшатли тўлқинлардан омон қоларди, чунки тўлқинлар уни елкасида кўтариб, баландга олиб чиқиб кетар ва кучли зарбалардан сақлаб қоларди), балки қутуриб даф қилаётган пўртананинг тўсатдан кучайиб келган ҳамласи эди, ана шундай пайтда кекса денгизчи — кема эгасининг тажрибаси иш бермаганида у аллақачон тўнтирилиб кетган бўларди. Кеманинг эгаси яхтани ўн мартача бундай ҳалокатдан асраб қолди.

Тун яримдан оққанда ёмғир ёға бошлади ва шамол пасая борди. Эҳтимол бу ҳавонинг ўзгаришидан дало-латдир? Йўқ, рост, тонг отиши билан бўрон пасайиб, момақалдироқ ҳам бўлмайдигандек эди-ю, лекин осмон ҳамон булутли ва атрофни туман қоплаганди. Тунги жаладан кейин пастроқдаги булутлардан шаффофдек тиниқ ва ундай майда ёмғир ёға бўшлади.

Жюэль палубага кўтарилди ва алам билан пешонасини тириштириди, бундай ҳавода ҳеч қанақангি кузатиш олиб бориб бўлмасди. Йўлини ўзгартгандан кейин ҳозир кема қаерга келиб қолганикин? Кечаси бўрон уни қай тарафга ва қанча жойга суриб келганикин? Уммон кўр-фазини жуда яхши билишига қарамай, кема эгаси бу саволларга жавоб беролмади. Чор атрофда, то кўз илға-гунга қадар масофада тирночча бўлса-да, ер қораси кўринмасди. Орол орқа томонда қолмаганикин? Бу эҳтимолдан ҳоли эмас, чунки ғарбдан эсаётган шамолнинг зўри билан «Бербера» керагидан ортиқ даражада шарқ-қа қараб оғиб кетган бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда, кузатиш олиб бормасдан бирон нима дейиш қийин.

Пьер-Серван-Мало брезент остидан чиқиб, кема тумшугига бориб турди. Уфққа тикиларкан, яна дағдаға ва дўй-пўпсалар қила бошлади. Лекин у жиянига бир оғиз ҳам гапирмади ва бир ерда қотиб тураверди.

Жюэль амакисига бирон нима дейишга ботинолмасди. Селик бўлса уни минг бир саволга кўмиб ташлади. У бу саволларга тўғри жавоб беришдан қочиб, гапни чалғитарди.

Тилмоч унинг ёнига келиб, шундай гап бошлади:

— Аттанг, бугунги кун ҳам жуда ноқулай бошланди-да!

— Ҳа, жудаям ноқулай.

— Анави асбобларингиз билан яна қуёшга қараёлмайдиган бўлдингизда, а?

— Шундай бўлса керак деб қўрқаман.

— Унда нима қиласиз?

— Кутаман.

— Сизга шуни айтиб қўяйки, кемага фақат уч кунлиқ озиқ-овқат фамланган, борди-ю, ҳаво очилиб кетмаса, Сохорга қайтишга мажбурмиз.

— Эҳтимол.

— Унда Уммон кўрфазини текшириш нияtingиздан қайтарканисизда?

— Балки шундай бўлар... ёки, лоақал, экспедицияни об-ҳаво тузук бўладиган пайтга қолдиралими.

— Қулай пайтни Сохорда кутасизми?

— Сохордами ёки Маскатдами, фарқи йўқ.

Ёш капитан Селик билан жуда эҳтиёткорона гаплашарди, чунки энди унга айниқса ишонмай қўйганди. Шукинг учун ҳам тилмоч йигитдан ҳеч нимани билиб ололмади.

Трегомен билан Соук палубага деярли бир вақтда чиқиб келишди. Бирининг чеҳрасига умидсизлик қалқан бўлса, иккинчисининг эса бутун уфқни туман қоплаб олганини, «Бербера»дан уч-тўрт юз метр нарини кўз илғаёлмаслигини кўриб ғазабдан афти тиришиб кетди.

— Ишларимиз чатоқми дейман?—деб сўради Жильдас Трегомен ёш капитан билан қўл олишаркан.

— Жудаям чатоқ!—деб жавоб берди Жюэль.

— Дўстимиз қаёқда?

— У ёқда... олдинда...

— Пешонасини бортга уриб олмаса гўргайди...—деб пичирлади Трегомен.

У, дўстим умидсизликка тушиб, дили сиёҳ бўлиб кетган пайтда ўзини-ӯзи нобуд қилиб қўймасин, деб ҳамиша қўрқиб юарди.

Бутун эрта изтиробли кутиш билан ўтди. Секстант яшикнинг тагида ётарди, ҳозир у худди қимматбаҳо зийнатлар сақланадиган қутичага солиб яшириб қўйилган маржондай бефойда бир нарса эди. Қалин туман пардаси ортидан шу топда ақалли бир толим қуёш нури ўтолмасди. Чошгоҳга бориб Жильдас Трегомен кейин афсусланмаслик учун хронометрни палубага олиб чиқиб, текшириб кўрмоқчи бўлди, бироқ Париж вақти билан

ҳозир «Бербера» турган Уммон кўрфазининг бу нуқтаси вақти орасида фарқ борлиги туфайли, узунликни аниқлашда ундан фойдаланиб бўлмади. Пешиндан кейин ҳам ҳаво яхшиланмади. Қеманинг қаердалиги ҳамон мавхум бўлиб қолаверди.

Кекса араб ҳам Селикка худди шу ҳақда гапириб, агар ҳаво эртасига ҳам ўзгармайдиган бўлса, кемани фарбга буриб, яқин орадаги қуруқликка қараб юражагини айтиб, уни огоҳлантириб қўйди. У яна: «у соҳилнинг қаеридан чиқаркинмиз ҳали? Соҳор кенглигиданми, Маскат яқиниданми ёки ундан ҳам наридан, Ормуз бўғози рўпарасидан ёхуд Ҳинд океани соҳилларидағи Расул-Ҳад буруни жойлашган кенгликдан чиқиб қолармикинмиз?»— деди.

Селик «Бербера» хўжайинининг ниятини Жюэлга айтиб қўйишни ўзининг бурчи деб билди.

— Майли, шундай қила қолсин,—деб жавоб берди ёш капитан.

То қош қорайгунча ҳам ҳеч қандай янгилик бўлмади. Ҳатто қуёш ботаётган дақиқада ҳам йилт этган нури қуюқ туман пардасини ёриб ўтолмади. Бу орада ёмғир деярли тинган, худди сув тўзонидай сезилмасди ҳам! Бу ҳавонинг ўзгаришидан далолат эмасмикин? Шамол ҳам тинган эди; фақат аҳён-аҳёнда енгилгина шабада эсиб қўярди.

Трегомен қўлини сувга тиқиб, баландга кўтарганди, шарқдан майнингина шабада эсаётганини сезди.

«Эҳ! Қани энди шу топда «Гўзал Амелия»да Ранснинг гўзал соҳиллари орасидан сузиб кетаётган бўлсам, нима қилишимни ўзим билардим-а!»—деб хаёлидан ўтказди у.

Бироқ «Гўзал Амелия»нинг ўтинга сотиб юборилганига кўп вақтлар бўлганди, ҳозир «Бербера» ҳам Ранснинг гўзал соҳилларини оралаб сузиб кетаётгани йўқ...

Жюэль ҳам ўз навбатида худди Трегоменга ўхшаб кузатиш олиб борарди. Бундан ташқари, унинг назарида қуёш уфқ чизиги ортига яширинаётган дақиқада, гўё қизиқсиниб эшик тирқишидан мўралаган одамдай, булувлар йиртиғидан бир қиё боқиб қўйгандек бўлди.

Пьер-Серван-Мало ҳам бу оний қиё боқишини пайқаганди шубҳасиз, чунки унинг кўзлари чақнаб кетди.

Кеч ҳам кирди. Фақат бир кунлик озиқ-овқат қолгани туфайли ҳамма енгил-елпи овқатланиб олди. Агар

«Бербера» олислаб кетмаган бўлса, эртасига албатта қуруқликка етиб олишлари шарт эди.

Тун осойишта ўтди. Тўлқинлар ғалаёни, энсиз кўрфазларда бўлиб турганидек, лаҳзада тинчили-қолди. Шарқ томондан эсаётган шамол бора-бора кемани ўнг томон шамолига мослашга мажбур этди; яхтанинг қаердалигини аниқ билмаган хўжайин Жюэлнинг Селик орқали берган маслаҳатини бажарди ва кема тонг отишими кутиб сузишдан тўхтади.

Саҳарги соат учларда туман тарқаб, осмон тиниқ тусга кирди ва ботиб бораётган тонгги юлдузлар милтиллай бошлади. Буларнинг бари кузатишнинг муваффақиятли бўлиши эҳтимоллигидан дарак берарди.

Дарҳақиқат, тонг отиши билан қуёш заррин нурларини таратиб, ётоғидан чарақлаб чиқиб келди. Ўнинг зар кокиллари ҳавонинг пастки қатламида синиб, лоларанг тус касб этди, бутун кўрфаз сатҳига сочилиб, кўзни қамаштира бошлади.

Жильдас Трегомен ялтироқ шляпасини бошидан олиб, қуёшга илтифотли салом берди. Дунёдаги бор қуёшпарастлардан ҳеч бири самовот чароғини бундай кутиб олмаса керак.

Ҳар қайсиларининг бошидаги ўй-фикрлар қандай ўзгариб кетганини тасаввур этиш қийин эмасди. Кузатиш дақиқаларини матрос ва сафарчиларнинг қанчалик сабрсизлик блиан кутаётганларини асти қўяверасиз! Араблар европаликларнинг ҳатто соҳилдан олисда туриб ҳам кеманинг қаердалигини аниқлай олишларини яхши биладилар. Табиийки, шу топда уларни «Бербера» кўрфаздами ёки Расул-Ҳад буруни томон суриб ташланганми, деган фикр жуда қизиқтиради.

Қуёш тобора баландлаб борарди. Шишадек тиниқ осмонда қатра губор кўринмасди, ёш капитан, ана энди кенгликини аниқлайдиган бўлдим, деган қарорга келди.

Чошгоҳ пайти Жюэль ўз тадорикини кўра бошлади.

Антифер тоға тишини-тишига қўйиб, кўзлари чақнаб, аммо миқ этмай унинг ёнида турарди. Жильдас Трегомен ўзининг каттакон бошини чайқаганча, ўнг томонда, Соук сал орқароқда, Селик чап томонда туришарди. Ҳаммалари ҳозир бўладиган кузатишни ипидан-игнаси-гача томоша қилишга ҳозирланиб туришарди.

Жюэль оёқларини палубага маҳкам тираб, секстант-

ши чап қўлига олди-да, дадиллик билан дурбинини уфқа тўғрилади.

Кема енгил тўлқинлар узра оҳиста чайқалиб турарди.

Баландлик аниқланди.

— Бўлди, тайёр,—деди Жюэль.

Сўнгра уни ёйсимон шкаладаги рақамлар билан солиштириб кўрди-да, ҳисоблаб чиқиш учун каютага тушиб кетди.

Йигирма минутлардан кейин палубага кўтарилиб, кузатиш натижаларини айтди.

«Бербера» ҳозир шимолий кенгликнинг $25^{\circ}2'$ да экан.

Бундан аёнки, кема орол жойлашган кенгликдан уч минут шимолроқда экан.

Ҳисоблашни охирига етказиш учун соат бурчагини ўлчашгина қолганди. Антифер тоға, Жюэль, Трегомен ва Соуклар учун вақт ҳеч қачон бунчалик имиллаб ўтмаганди. Уларнинг назлида ошиқиб кутган дақиқалари ҳеч қачон келмайдигандек туюларди.

Бироқ бу он етиб келди, бу орада «Бербера» Жюэлнинг кўрсатмаларига биноан сал жануброққа қараб сузиб борди.

Соат икки яримда ёш денгизчи баландликни бир неча бор ўлчаб кўрди, Трегомен эса хронометрга қараб вақтни белгилади. Зарур бўлган ҳисобларни бажаргач, Жюэль узунликини ҳам топди: $54^{\circ}58'$ экан. Бинобарин, кема излаётган оролларидан бир минут шарқ томонда экан.

Худди ўша топда бирорнинг қичқиргани эшишилди. Араблардан бири ғарб томонда, тахминан икки милча нарида шаклсиз қорайиб турган тепаликни кўрсатиб қичқиради.

— Менинг оролим!—деб қичқириди Антифер тоға.

Ҳа, бу фақат унинггина ороли бўлиши керак, зероки атрофда ҳеч қандай ер қораси кўринмасди.

Шундай дея қичқириб, малуин шайтон ўйинига тушаётгандек иргишилаб, қўл-оёқларини сликиб у ёқдан-бу ёққа зир югурга бошлади. Жильдас Трегоменинг уни ўзининг баҳайбат оғушига олиб маҳкам қучоқлаб тинчишидан ўзга иложи қолмади.

Кема ўша заҳотиёқ кўзга чалинган қоялар сари бурилди. Ёлканларни қаппайтириб турган шарқдан эса-ётган ингилгина шабада ёрдамида оролга етиб ошиш

учун ярим соат ҳам қифоя эди. Дарҳақиқат, роппа-роса ўттиз минутда кема кўзланган манзилга етиб келди. Кузатиш иши бошланган жойдан бу ергача бўлган масофа ни инобатга олиб, Жюэль оролнинг координатлари Комулк пошто кўрсатган рақамларга тўппа-тўғри эканига ишонч ҳосил қилди: орол Томас Антифер ўғлига васият қилган кенгликда — экватордан шимолдаги $24^{\circ}59'$ да ва Бинни Умар Сен-Малога келтирган худди ўша узунлик — Париж меридианидан шарқ томондаги $54^{\circ}57'$ устида жойлашган эди.

То кўз илғаган уфққа қадар чор атрофда бепоён Уммон кўрфазигина ястаниб ётарди.

Ў Н О Л Т И Н Ч И Б О Б

Комулк пошонинг беҳисоб дengizlарни кезиб юриб, чиндан ҳам Уммон кўрфазида бўлгани ҳеч сўзсиз исбот этилгани

Шундай қилиб, Антифер тоға кам деганда юз миллионга баҳолаган орол ростданам мавжуд экан. Борди-ю, шў топда оролни ака-ука Ротшильдлар¹ адлия тили билан айтганда «қандай бўлса шу туришича», сира иккиланмай сотиб олмоқчи бўлганларида Антифер тоға уни ярим франк камига ҳам бермасди.

Сиртқи кўринишидан бу орол шир-яланғоч, ҳеч қандай ҳосил бермайдиган, файзсиз, ҳеч нарса ўсмайдиган, айланаси икки-икки ярим минг метр келадиган, шунчаки тухумсимон шаклдаги тошлар уюмидан иборат эди. Қирғоқлари арра тиши каби ўткир учли тумшуқ ва саёз қўлтиқчалар билан кесилганди. Фарб томондаги ана шундай қўлтиқлардан бирида «Бербера» паногоҳ топиб, ўзини шамолдан панага олди. Бу ерда сув шундай тишиқ эканки, йигирма фут чуқурликдаги йўсинилар билан қопланган қумлоқ туби кўриниб турарди. Ниҳоят яхта тўхтади. Қирғоққа урилиб турган заиф тўлқинлар уни оҳиста чайқатиб турарди.

Нотариусга шунинг ўзи кифоя эди, у энди «Бербера»да бирон дақиқа ҳам қолишини истамасди. У бир амаллаб трап ёнига бориб олди-да, палубага ўрмалаб чиқиб, энди нарвонга оёқ қўймоқчи бўлганида, Антифер тоға шартта елкасидан ушлаб тўхтатди.

— Ортиқ бир қадам ҳам қўя кўрманг, жаноб Бинни

¹ Ротшильдлар — Франция, Англия ва Германиядаги ёнг бадавлат банк эгалари.

Умар!..—деб ўшқирди у.—Биринчи бўлиб мен тушаман, тушундингизми?

Нотариус тушундими, йўқми, қайсар малуиннинг ўз оролига биринчи бўлиб қадам босишини кутишга мажбур эди. Антифер тоға шундай қилди ҳам, унинг оёғидаги денгизчилар этиги қумда биринчи бўлиб ботиқ из қолдири.

Шундан кейингина Бинни Умар ҳам пастга тушди ва оёғи ерга теккач енгил тортиб, чуқур тин олди. Кейин бошқалар—Трегомен, Жюэль, Соуклар тушишди. Бу орада Селик оролни дикқат билан кузатаркан, муҳожирларнинг бу ерда нима қилмоқчи бўлаётганларига сира ақли етмасди... Шунча қийинчилик кўриб, шунча пул сарфлаб, шунча олисга сафар қилишнинг нима кераги бор экан?.. Харитага манави қояларни белгилаб, уларнинг денгиздаги географик ўрнини аниқлаш учун деса, ким ҳам ишонади бунга!.. Бу гапларнинг бари худди телбаларнинг аҳмоқона қилмишига ўхшайди-ку! Антифер тоғада-ку телбаликнинг баъзи белгилари пайдо бўлган дейлик, бироқ Жюэль билан Трегомен ҳақида асло бундай деб бўлмайди: ҳар қалай уларнинг ақли жойида-ку!. Шунга қарамай улар ҳам бу сирли тадқиқотга фаол иштирок этяптилар-ку! Бунинг устига яна анави иккала мисрликнинг бу шубҳали ишга қўшилишганини айтмайсизми...

Муҳожирларнинг хатти-ҳаракати Селикнинг гумонини янада ошириб юборди, шунинг учун у оролга тушиб, орқаларидан кузатиб бормоқчи бўлди... Бироқ Пьер-Серван-Мало Жюэлга тушмасин деб ишора қилган эди, ёш капитан Селикка бундай деди:

— Бизни кузатиб боришингизнинг ҳожати йўқ. Бу ерда тилмоч керак эмас... Бинни Умар французчани сувдек билади...

— Хўп бўлади,—дейишга мажбур бўлди Селик.

Миршабхона айғоқчисига қанчалик алам қилмасин, бу масалада у баҳслалиб ўтиришни истамади. У Антифер тоғанинг хизматига ёлланган экан, вақти-соати келгунча унинг ҳар қандай буйругини адо этишга мажбур. Ана шу боисдан Селик ҳозирча ён берганди, лекин муҳожирлар қайтишда «Бербера»га бирон нима олиб келадиган бўлсалар, у бу ишга ўз одамлари билан биргаликда аралашади.

Соат тўртлар чамаси эди — агар учта бочкача кўрса-

тилган жойда бўлса, уларни ковлаб олишга ҳали вақт етарли эди. Бочкачаларнинг шу ердалигига эса малуинимиз асло шубҳа қилмасди.

«Бербера» уларни қўлтиқда кутиб турадиган бўлди, шунга келишиб олиши. Яхтанинг эгаси Селикнинг ёрдамида Жюэлни фақат соат олтигачагина лангар ташлаб туриши ҳақида огоҳлантириб қўйди. Фамланган озиқ-овқат деярли тугаб қолганди. Саҳарда Сохорга етиб олиш учун ҳозир шарқдан эсиб турган мувофиқ шамолдан фойдаланиб колиш зарур эди. Антифер тоға бир оғиз ҳам эътиroz билдирамади. Ўйлаган режасини муваффақиятли амалга оширишига шу вақт ҳам кифоя эди.

Бу ерда уни нима ҳам ушлаб қоларди? Ахир бутун оролни қадам-бақадам айланиб чиқиб, метрма-метр ковлаб ўтирумайди-ку. Мактубда хазинанинг жанубий чеккадаги қоя этагига кўмилгани ва қояга остина-устин қилиб иккита «К» ҳарфи қўйилгани очиқ-оидин ёзилган-ку. Метин билан учала бочкачани ковлаб олиш қийин эмас, кейин Антифер тоға уларни бирпасда кема ёнига зинғиллатганча юмалатиб келади. У шоҳидларсиз иш кўришни маъқул биларди. Васиятномада иш тепасида туриши қайд этилган Бинни Умар ва унинг гумаштаси бундан мустасно, албатта. «Бербера»нинг экипажи бу бочкачаларда нима бор эканлигига қизиқиб ўтирумаса ҳам керак, ҳамма қийинчилик ва мушкулликлар карвон билан Маскатга қайтаётгандаридагина содир бўлиши мумкин. Бироқ кейинроқ ғамини ер бунинг...

Бир томондан Антифер тоға, Жильдас Трегомен ва Жюэль, Нозим билан Бинни Умар иккинчи томондан ён бағирликдан орол тепасига кўтарила бошладилар. Оролнинг денгиз сатҳидан ўртacha баландлиги кўз эллик футдан ошмасди.

Улар яқинлашиши билан қора ўрдак галалари ўз паногоҳларига бостириб кирган бу нотаниш рақибларга норозилик билдириб жон-жаҳдлари билан ғағиллаганча гур-гур осмонга кўтарилади. Ким билсин, балки Ко-мулк пошшо қисқагина муддатга келиб кетгандан бери бу ерга инсон боласи қадам босмагандир.

Малуин метинни ҳеч кимга бергиси келмай, ўзи ёлкасида кўтариб борарди. Трегомен белкуракни кўта-

риб олганди, Жюэль эса қўлидаги қомпасни олдинга қилиб ушлаб олганча, ҳаммани бошлаб борарди.

Нотариус олдинга ўтиб кетмаслиги учун Соукни аранг ушлаб кетяпти. Бинни Умарнинг оёқлари гарчи у палубадан аллақачон тушган бўлса-да, ҳамон даф-даф қалтирарди. Бироқ унинг батамом ўзини ўнглаб олганини, ақли-ҳуши илгаригисидек жойига келиб қолганини, йўл азобини унугиб, олдинда турган қийинчиликларни ҳатто ўйламай қўйганини айтсак, китобхон асло ажабланмаса керак. Бинни Умарни маҳлиё этган хазина худди шу оролда-да. Борди-ю, бойликни Соук қўлга киритганида ҳам васиятномада қайд қилинган унинг улушкини беришдан бош тортмайди, албатта, бу гапни овоза қилмасин деб оғзимга уриш учун ҳам беради барি бир, деб ўйларди у.

Орол тошлоқ экан. Юриш анча мушкул бўлди. Оролнинг марказий қисмига етиш учун ошиб бўлмас дўнгликларни айланиб ўтишга тўғри келди. Энг тепага чиққач шамолда байроғи ҳилпираб турган «Бербера»ни кўришди.

Бу ердан оролнинг ҳамма ёғи кўзга ташланиб туради. У ер-бу ерда баланд қоялар шўппайиб чиқсан, шулардан бирининг этагига ўша миллионлар кўмилган! Ҳеч қанақанги янглишмовчилик бўлиши мумкин эмас, васиятномада қоянинг жанубий ёнбағирликда жойлашгани очиқ-оидин ёзилган.

Жюэль бу қояни компас ёрдамида кўп ўтмай топди.

Орол бағрини узун тилдай ёриб чиқсан ўткир чўққили бурунни оппоқ кўпикли тўлқинлар қуршаб олганди.

Шунда ёш капитан бу қоя этагига кўмилган бойлик ўзи билан ёри ўртасига ўтиб бўлмас бир тўсиқ бўлиб тушажагини ўйларкан, қалбини алам тифи тилиб ўтди. Энди у амакисининг қайсарлигини ҳеч қачон бука олмайди!. Шуларни ўйларкан, унинг қалбида ваҳшиёна бир истак—ҳамроҳларини нотўғри йўлдан бошлаб бориш истаги туғилиб бутун вужудини қамраб олди. Бу истакни у зўр-базўр босди...

Трегомен эса икки қарама-қарши ҳис исканжасида қолганди: бир томондан Жюэль билан Эногат қовушолмайди деб қўрқса, иккинчидан Комулк пошшонинг мероси қўлга кирмаса дўсти Антифернинг ақлдан озишидан хавотирланади. Шунда ғазаби қайнаб қўлидаги

белкурак билан тошлоқ ерни қулочкашлаб урганди, ат-рофга тош парчалари сачраб кетди.

— Хой қайиқчи... ҳа, сени нима жин урди?—деб қичқирди Антифер тога.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ... ҳеч нарса!—деди Жильдас Трегомен.

— Барака топкур, бу кучингни чинакам ишга асрсанг бўларди!

— Асрайман, қария, асрайман.

Кичиккина тўда жанубий ёнбағирлик бўйлаб бораркан, тезда бурун яқинига бориб қолди. Бурунга етиш учун олти юз одимча йўл босишлари керак эди.

Олдинда Антифер тога, Бинни Умар ва Соуклар боришарди. Инсон жиловини қўлида тутиб турган олтии оҳанрабо уларни зўр бериб тортаётгандек, қадамларини тезлаштирилар. Улар ҳансирааб қолишганди. Улар бойлик ҳидини сезишган, ундан тўйиб-тўйиб, ютиниб нафас олаётганга ўхшардилар; уларнинг бутун вужудини миллионлар ҳавоси чулғаб олгандай, борди-ю, бу оҳанрабо гойиб бўлиб қолса нафаслари бўғилиб, таппа қулайдиганга ўхшардилар.

Орадан ўн минут ўтгач, саёҳатчилар ўткир учи дengиз бағрига ёриб кирган бурун ёнига етиб бордилар. Комулк пошшо икки «Қ» дан остма-уст қилиб белги қўйган қояни худди шу ердан излаш лозим эди.

Ана шунда Антифер тоганинг ҳаяжони чўққисига етиб, ҳушидан кетди. Агар Жильдас Трегомен ушлаб қолмаганида, томирига болта урилган теракдек шалоп этиб қулаган бўларниди. Юзининг дир-дир қилиб учиб туришигина унинг ҳали ҳаёт эканидан далолат бериб турарди.

— Амаки.., амакижон!—деб қичқирди Жюэль.

— Дўстим!..—деб оҳ чекарди Трегомен.

Шу топда Соукнинг тиржайиб туриши ҳеч кимнинг назаридан қочиб қутулолмади. Кўнглидан кечаетгани юзига тепиб туради:

«Илоҳо ҳаром қотсин бу кўппак кофир! Унда Ко-мулк пошшонинг яккаю ягона меросхўри бўлиб қолардим!»

Бинни Умарнинг бетидан эса, ҳақига кўчганда, бутунлай бошқа нарсани ўқиши мумкин эди: «Мабодо ҳазинанинг қаерга кўмилганий биладиган яккаю ёлғиз

бу одам ўлиб қолса, менинг миллионим ҳам қўлдан кетди деяверинг».

Бироқ бу хунук воқеанинг охири яхшилик билан туғади. Трегоменнинг жонини жабборга бериб ишқалаши натижасида Антифер тоға тезда ўзига келди ва ерга тушиб кетган метинни яна қўлига олди. Ана шундан кейин оролнинг жанубий қисмида қидирув ишлари бошлиниб кетди.

Орадан кўп ўтмай, ҳатто жануби-ғарб томондан эсадиган бўронлар пайтидаги қутурган денгиз тўлқинлари ҳам етолмайдиган даражада баландлаб борган камбаргина бир минтақасимон тепалик кўзга чалинди. Хазинани сақлаш учун бундан ортиқроқ жойни топиш амри маҳол! Уммон кўрфазида ҳокимлик қилувчи шиддатли пўртанаалар ўн йиллар давомида қўйилган белгини ўчириб юбормаган бўлса, этагига бойликлар кўмилган қояни топиш мушкул эмас, албатта.

Шу ҳам гап бўлди-ю! Агр лозим бўлса, Пьер-Серван-Мало бутун теварак-атрофни ковлаб тилка-пора қиласи! У керак бўлса, қояларни бирма-бир портлатади, бунинг учун ҳафталарап ёки ойлар кетса ҳам рози! У кемани озиқ-овқат олиб келгани Сохорга жўнатади!.. Йўқ-йўқ! Фақат ўзига, ҳа-ҳа, фақат қонуний меросхўрга, бошка ҳеч кимсага эмас, ёлғиз ўзига тегишли бўлган бойликни қўлга киритмагунича оролдан асло жилмайди!

Соукнинг бошидан ҳам худди шу хаёллар кечарди шу топда. Икковининг ҳам аҳволи-руҳияси бирдай, бир хил кайфиятда эди. Бу хол инсон зоти шаънига тушган дое ҳади, албатта.

Шундай қилиб, ҳаммалари ишга тушиб кетишид: ўрашиб-чирмашиб кетган йўсинлар орасини титишар, сирпанчиқ моҳлар билан қопланган ёриқ-тирқишлиарни кўздан кечиришарди. Антифер тоға қоядан емирилиб, кўчиб тушган тошларни метини билан туртиб, титиб кўрарди. Трегомен эса белкурак билан титиб-ағдарапди. Бинни Умар катта-катта харсанглар орасида қисқичбақадек ўрмалаб юрарди. Жюэль ва Соук ҳам иш билан банд ҳади. Ҳеч ким чурқ этмасди. Ҳатто қабристонда ҳам бунақангি сукунат бўлмайди.

Дарҳақиқат, кўрфазнинг ичкарисига яширинган бу ҳилват оролнинг қабристондан қаери кам? Бу гўр ков-

ловчилар мисрлик пошшонинг миллионлари кўмилган қабри изламаянтиларни, ахир?

Ярим соат қидиришди ҳамки, ҳеч нарсадан дарак бўлмади. Шунга қарамай ҳеч қайсилари умидсизланмади ҳам. Улар Комулк пошшонинг оролида эканларига ва бочкачаларнинг шу яқин орада, ана шу жанубий чеккада эканлигига заррача шубҳаланишмасди ҳам.

Қўёш тайдирдек қиздирав, бетларидан тер маржон бўлиб оқарди. Бироқ бу одамлар на иссиқни, на чар-чиқни сезишарди. Ҳаммалари, ҳатто тўсатдан хасислик ўз домига тортгаи Трегомен ҳам уя қураётган чўмолилардек ғайрат ва шижоат билан ишлашарди. Фақаг Жюэлгина баъзан нафрат билан илжайиб қўярди.

Қўққисдан қувонч ҳайқириғи янграб қолди, тўғрироғи, бу йиртқич ҳайвоннинг ўкиришини эслатарди. Ҳайқириб юборган Антифер тоға эди. Бир қўлига шляпасини ушлаб олган, иккичиси билан қабр тошидай алл, сип-силниқ қояга ишора қиласарди.

— Ана... ана...—деб такрорларди у.

Башэрти у ҳозир маъбуда қошида тиз чўккан художўйдай мук тушиб бу қоя пойини ўпса, ҳамроҳларидан бирортаси ажабланмаган бўлурди. Аксинча, қизиқ устида унга қўшилган бўлармидилар.

Жюэль ва Трегомен, Соук ҳамда Бинни Умарлар чўқкалаб турган Антифер тоға ёнига югуришди... Улар ҳам тоғанинг қаватига тиз чўкишди.

Хўш, бу қояда нима бор эди?..

Бу қояда улар кўзлари билан кўриб, қўллари билан пайпаслай оладиган нарса бор эди... Комулк пошшонинг ёзуви—остма-уст қилиб йўнилган икки «К» ҳарфи кўзга ташланиб турар, гарчи ярми ўчиб кетган бўлсада, ҳар қалай уни аниқ ўқиш мумкин эди.

— Ана... анатви ерда...—деб такрорларди Антифер тоға ҳамон.

Шундай деб у ковлаш керак бўлган жойга, бундан ўттиз икки йил муқаддам ҳазина кўмилган тош сандиққа, қоя этагидан ковлаш зарур бўлган ерга ишора қиласарди.

Ўша ондаёқ метин ишга тушиб, қояга шундай зарб билан урилдики, атрофга учқушлар сачради. Кейин Жильдас Трегомен тош парчаларини белкураги билан четга улоқтира бошлиди. Ковак кенгайиб ва чуқурлашиб борарди. Атрофдагилар энтикиб-энтикиб нафас

олишар, юраклари шундай гурсиллаб урадики, юз миллионлик бойлик юзага чиқиб қоладиган сўнгги зарбани кутиб тарс ёрилиб кетадигандек эди...

Тошни қазигандан-қазишаверди, бочкалардан эса ном-нишон кўринмасди. Комулк пошшонинг ўз бойлигини жуда маҳкамлаб, чуқурроқ кўмиш зарур деб ўйлаганинг исботи эди бу, холос. Хуллас, тўғри қилган у: бойликини чиқариб олиш учун, сал ортиқроқ вақт кетса ва бир оз кўпроқ тер тўкилса нима қинти?

Тўсатдан аллақандай металл жаранглаб кетди. Метиннинг бирор металл буюмга бориб теккани аниқ эди.

Антифер тоға ўра устига энгашди, боши кўринмай қолди, унинг қўллари зўр бериб ўра тагини тимирскіларди...

~~Кейин у бошини~~ кўтарди, кўзларига қон қуилиб кеттанди...

Қўлида ҳажми бир куб дециметр келадиган темир кути.

Ҳаммалари бу тоғидикка ҳафсалалари пир бўлиб тикилиб қолиши. Шунда Жильдас Трегомен, шубҳасиз, ҳамманинг фикрини баён этувчи сўзни айтиб юборди:

— Агар шунинг ичидаги юз миллион бўлса жин урсин мени!

— Овозингни ўчир! — деб ўшқирди Антифер тоға.

У охирги тош парчаларини улоқтириб, яна ўрани тимирскілай бошлади.

Ортиқча уриниш бефойда эди... У ерда мисрлик устига остма-уст қилиб икки «К» ҳарфини ўйдириб белги қўйган темир қутидан бўлак ҳеч вақо йўқ эди.

Наҳотки Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари беҳудадан-беҳудага шунча азоб-уқубатларни тортган бўлсалар! Наҳотки бир қаллобнинг ҳазили туфайли шунча олис йўлни босиб ўтган бўлсалар?

Ростини айтганда Жюэль амакисининг аянчли чехрасини кўриб турмаганида жилмаймоқчи эди. Амакисининг кўзлари телбаларникидай бемаъно жовдирар, оғзи очилиб қолган, томогидан аллақандай тушуниб бўлмайдиган товушлар чиқарди...

Жильдас Трегомен кейинчалик, ҳаммадан ҳам ўша онда дўстим турган ерида тил тортмай ўлиб қоладими деб қўрққандим, деб гапириб юрди.

Бироқ Антифер тоға бирдан ўрнидан туриб, метини-

иши қўлига олди-да, жон-жаҳди билан уриб қутини икки бўлиб юборди... Қутидаги аллақандай қоғоз ерга тушди.

Бу вақт ўтиши билан саргайиб кетган ҳат бўлиб, унданғи француз тилида ёзилган бир неча сатр ёзувни ўқиш мушкул эмасди.

Антифер тоға бу қоғозни жон-ҳолатда чанглаб олди. Бинни Умар билан Соукнинг эшишиб турганини, ҳамда балки ўз фойдаси учун сир сақлаши лозим бўлган нарсани фош этиб қўйишини ҳам унтиб, хатнинг биринчи сатрини овози титраб ўқий бошлади:

— «Ушбу ҳужжатда Томас Антифер ёхуд у вафот этган тақдирда унинг бевосита меросхўри банкчи Замбукога етказиши лозим бўлган иккинчи орол жойлашган узунлик кўрсатилган. Бу банкчи...»

Антифер тоға шартта ўқишдан тўхтаб, ўзининг эҳтиётсиз, вайсақи оғзини мушти билан беркитди.

Соук бирон ножӯя ҳаракат билан норозилигини фош қилиб қўйишдан ўзини тийиб қола олди. Яна бир нечагина сўзни ўқиганида—ҳаммасини билиб оларди: ўша иккинчи орол жойлашган узунликни ҳам, банкчи Замбуконинг қайси мамлакатда яшанини ҳам. Бу иккинчи оролнинг қайси кенгликда жойлашганини кўрсатувчи рақамлар хатда номи айтилган ўша банкчидан бўлса керак.

Соукка ўҳшаб бутун умид-орзулари пучга чиққан нотариус оғзи очилганча анграйиб тураркан, шу топда олдиғаги сув солинган товоқ олиб қўйилган ва чанқоқликдан жон берәётган итдек унинг тили осилиб қолганди.

Антифер тоға мушти билан оғзини беркитиб, хатни ўқишини бас қилгач эса, Комулк пошшонинг ниятини билишга ҳадди бўлган Бинни Умар ҳар қалай қаддини ростлаб, сўради:

— Хўш, ҳалиги... Ўша Замбуко деган банкчи... қаерда тураркан ўзи?

— Ўз уйида!—деб жавоб берди Антифер тоға.

Шундай деб у қоғозни буклаб, чўнтагига тиқди, Бинни Умар эса қўлини илтижо билан ночор кўкка чўзганича қолаверди.

Шундай қилиб, хазина Уммон кўрфазидаги бу оролда эмас экан. Бу саёҳатнинг оқибати Антифер тоғанинг янги бир кимса — банкчи Замбуко билан муносабат ўрнатиши лозим эканлиги ҳақидаги таклиф билан тугади,

Эҳтимол, у бир вақтлар кўрсатган хизматлари учун Комулк пошто тақдирламоқчи бўлган иккинчи мерос-хўрдир?.. Эҳтимол, малуин фақат бир ўзимга васият қилинган деб ўйлаб юрган хазинани у билан бўлашиши лозимdir? Шундай бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бундан қўйидаги мантиқий хулоса чиқарди: энди Антифер тофанинг ҳамёнига юз миллион эмас, балки, эллик миллион тушади.

Жюэль бу бойлик ҳам севимли Эногатга ўйланишига амакисининг розилик берниши учун кўплик қилишини ўйларкан, ғамга толиб, бошини қўйи солди...

Жильдас Трегомен эса гўё: «Агар қўлнингизга кирса, эллик миллион ҳам катта мукофот», демоқчи бўлаётгандай илжайиб турарди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, Жюэль Антифер тофанинг миясидан қандай фикрлар кечётганини, вазиятни чамалаб кўриб, қўйидаги қарорга келганини аниқ пайқаб турарди:

«Хўш, нима қипти... фарқи шуки, Эногат энди шаҳзодага тегмаса, герцогга тега қолар, Жюэль эса маликага бўлмаса, герцогиняга ўйлана қолар, шунга ҳам ота гўри қозихонами!..»

Биринчи қисм тугади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

Жюэлнинг Эногатга йўллаган, қаҳрамони Антифер тога булган саёҳатларни ҳисоя қилиувчи мазмундор хати

Антифер тога жўнаб кетгандан буён Сен-Малонинг От-Салль кўчасидаги уй файзи кетиб, кимсасиздек ҳувиллаб қолганди. Она-бала бечораларнинг туну куиларни қандай ташвиш-хавотир билан ўтказганларини асти қўяверасиз! Жюэлнинг хонаси бўшаб қолганидан Эногатнинг назарида бутун уй одамни ютиб кетаётгандек туюларди. Бунинг устига Антифер тога ҳам йўқ, Трето-мен меҳмонга келмасди.

29 апрель ҳам етиб келди. «Стирсмен»нинг хазина-лар оролини забт этишдек қалтис ўй билан сафарга чиқ-кан уч малуинни олиб йўлга тушганига икки ой, ҳа-ҳа, икки ой бўлди. Уларнинг сафари қандай ўтаётганийкин? Қаердайкин улар ҳозир? Кўзлаган манзилларига ета олганмикинлар?

— Ойи... ойижон, улар энди қайтишмайди!— деб таъкидларди қизгина.

— Ноумид бўлма, жон болам... ишон... албатта қайтиб келишади!— деб жавоб берарди онаси.— Аслида боришмагани яхшийдику-я, албаита...

— Ҳа, айниқса Жюэль билан икковимизнинг тўйимиз бўлай деб турган пайтда-я,— дея пичирлаб қўярди Эногат.

Кези келганда шуни ҳам айтиб ўтайлик, Антифер тоганинг жўнаб кетиши бутун шаҳар аҳлида катта таассурут қолдирган эди. Ҳамма унинг трубкасини тишлаб, қалъа кўтармаси бўйлаб, кўчалар ва Силлон соҳилбўйи кўчасидан айланиб юришига жуда ўрганиб қолган эди. Унинг кетидан доим сюртуги ғижимланган, ҳамиша тиззalari дўппайиб турадиган, қирғий бурун, мулоим, оқ кўнгил, чеҳраси доим хотиржам Жильдас Трегомен борарди.

Жюэлни айтмайсизми, олисга сузадиган кема капитани бўлмиш бу ёш йигит билан бутун она шаҳри фарзандидай яхши кўрарди. У ҳам энди «Байиф ва К°» савдо хонадонига қарашли уч мачтали ажойиб кеманинг қапитан ёрдамчиси қилиб тайинлай деб турганларида сафарга жўнаб кетди.

Ҳозир қаердайкин учовлари? Бу ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса билмасди. Фақат «Стирсмен» уларни Порт-Саидга элтиб ташлаганини маълум эди. Сайёҳларнинг Қизил денгиздан ўтиб, Ҳинд океанинг шимолий соҳиллари гача сузиб боришлири кераклигини ёлғиз Эногат билан Џанонгина биларди. Антифер тоға Бинни Умарнинг тахминан бўлса-да, машҳур оролнинг қаердалигини бир амаллаб сезиб олмаслиги учун ҳеч кимга ўз сирини айтмай оқилона иш қилган эди.

Шунга қарамасдан, гарчи уларнинг қаерга боришини ҳеч ким билмаса-да, бироқ мақтанчоқ, оғзида гап ётмайдиган, дилкаш ва улфати одам бўлган Антифер тоғанинг режалари ҳаммага аён эди. Сен-Малода ҳам, Сен-Серванда ҳам, Диңарда ҳам — хуллас ҳамма ёқда Ко-мулк пошшо тарихи, бир вақтлар Томас Антифер олган макгуб, бу мактубда айтилган хабарчининг етиб келгани, оролнинг географик узуунлиги ва кенглиги аниқлангани, ўша оролга кўмилган юз миллионлик — баъзи яқиндан хабардор кишиларнинг таъкидлашича юз миллиард — бойлик ҳақидаги гаплар оғиздан-оғизга кўчиб юрарди. Шу сабабли бутун шаҳар хазинани излаш ҳақидаги янги хабарларни, тўсатдан беҳисоб олмос ҳамда дуру жавоҳирларга эга бўлиб, бадавлат набобга айла-

ниб қолган, яқинга сузадиган кема капитанининг қайтишини сабрсизлик билан кутарди.

Эногат бойликни хаёлига ҳам келтирмасди. Фақат ўзлари: қайлиғи, тогаси, дўсти саломат қайтсалар бўлгани, қуппа-қуруқ қайтишса ҳам майлига! Шунда бахти кулиб боқади, тангрига шукроналар ўқийди, бутун ташвиш-надоматлари беҳад қувончга айланади!

Бу сулув қиз Жюэлдан хат олиб турди, албатта, Суэцдан жўнатган биринчи хатида у сафарлари қандай ўтгани, амакисининг кайфияти, унинг тобора сержаҳл бўлиб бораётгани, олдиндан келишиб қўйилган жойга ўз вақтида етиб келган Бинни Умар билан унинг гумаштасига амакисининг қандай муносабатда бўлгани ҳақида батафсил ёзганди.

Маскатдан юборган иккинчи мактубида Ҳинд океани бўйлаб имомат пойтахти сари сузиб боришдаги қийинчиликларни, Антифер тоганинг ҳаяжони ақлдан озиш даражасигача етиб қолганини, шунингдек, Сохорга қиласидиган сафарлари ҳақида ёзган эди.

Эногат Жюэлнинг мактубларини қанчалик иштиёқ ва чанқоқлик билан ўқиганини тасаввур қилиш қийин эмас. Жюэль ўз хатларида саёҳатлари тафсилотлари ҳамда амакисининг кайфияти ҳақида ҳикоя қилибгина қолмай, эрта-индин тўйлари бўлай деб турганида севикли қайлиғидан айрилиб, ҳижрон ўтида қоврилаётгани ва қалби тилка-пора бўлиб ўртанаётганини тўкиб-соларди, бироқ ораларида шунчалик олис ҳижрон йўли ётганига қарамай, тез орада дийдор кўришишажаги ҳамда амакиси миллионлар билан қайтган тақдирда ҳам ундан розилик олишдан умидвор эканлиги ҳақида ёзарди. Эногат билан Нанон унинг мактубларини қайта-қайта ўқишаарди-ю, лекин жавоб хати ёза олишмас, кўнгилларини бўшатиш имкониятидан бебаҳра эдилар. Шунинг учун ҳам улар бу мактубларни ўқишааркан, ўзларича турли тахмин, турли хаёлларга боришар, саёҳатчилариниг олисдаги дengizlарда яна неча кун бўлишларини бармоқ букиб санашар, девордаги календарни кунба-кун ўчиришарди. Ниҳоят охриги мактубни олгач, саёҳатнинг иккинчи босқичи тез кунда бошланади — саёҳатчилар уйга қайтишади деган умид бутун вужудларини қамраб олди.

Учинчи мактуб 29 апрелда, Жюэль сафарга жўнагандан кейин икки ой ўтгач келган эди. Конвертдаги Тунис

регентлигининг¹ муҳрини кўриб Эногатнинг юраги хур-сандликдан гурс-гурс ура бошлади. Демак саёҳатчилар Маскатдан жўнашибди... улар аллақачон Европа сувла-рига келиб қолишибди.. улар Францияга қайтишаётган экан... Марселга қанчада етиб келишаркин? Уч кундан ортиқ вақт кетмайди! У ердан экспрессга чиқишса Сен-Малога қанчада етиб келишади? Йўл йигирма олти соатдан ортмайди

Хат ташувчи кетгач, она-бола эшикни ичкаридан зан-жирлаб олиб, пастдаги хоналардан бирида ўтиришарди. Бу ерда уларниң ўй суришларига ҳеч ким халал бермайди.

Эногат кўз ёшларини артди, конвертни очиб, ичидан хатни олди-да, ҳар бир сўзни дона-дона қилиб, баланд овоз билан ўқий бошлади:

«ТУНИС РЕГЕНТЛИГИ, ЛА-ГУЛЛЕТ,

1862 йил, 22 апрель.

Азизам Эногат!

Аввало онангга, кейин сенга алангали салом йўл-лайман. Ҳануз бир-биrimиздан қанчалар олисдамиз, бу охири кўринмайдиган саёҳатимиз қачон тугаркин?!

Мен икки марта хат ёздим, бу хатларимни олган бўлсанг керак, албатта. Бу учинчи хатим анча муҳимроқ, чунки сен бундан мерос масаласи амакимнинг баҳтига қарши кутилмаганда тамоман ўзгариб кетганини билиб оласан...»

Эногат қувонганидан қарсак чалиб, бундай хитоб қилди:

— Ойи, улар ҳеч нимани топишолмабди, энди мен шаҳзодага тегмайдиган бўлдим!..

— У ёғини ўқи, қизим,— деди Нанон.

Эногат давомини ўқишига киришди:

— «...шундай қилиб, минг карра афсус билан сенга шуни айтиб қўйишим керакки, энди биз бойликни олислардан... ҳа, жуда олисдан излашга мажбурмиз...»

Эногатнинг қўлидаги хат титрай бошлади.

— Излашни давом этдирамиз... жуда олисдан!— деб

¹ Тунис 1574 йилдан бошлаб Усмонли империясига тобе бўлиб қолган, Тунис ҳукмдори турк сultonига итоат қилган. 1881 йилдан эса Франция протекторати бўлиб қолган. 1956 йилги битимдан кейин Тунис мустақил давлат ҳисобланади.

пичирлади у.— Ана энди сирам қайтишмайди улар, ойижон... сирам қайтишмайди!..

— Ўзингни бос, қизим, дадил бўл, давомини ўқи,— деди Нанон.

Эногат кўзига жиқ-жиқ ёш олиб, яна хатни ўқишга тушди. Жюэль Уммон кўрфазидаги оролда содир бўлган ишларни, кўрсатилган жойдан бойлик ўрнига фақат янги бир ҳужжат топишганини ва унда янги бир географик узунлик хабар қилинганини умумий тарзда ҳикоя этганди. Давомида Жюэль мана бундай деб ёзганди:

«Азизам Эногат, амакимнинг қандай умидсизликка тушганини, қанчалар дарғазаб бўлганини ҳамда — хазинани тополмаганимиз учун эмас, Сен-Малога жўнашимиз, сенинг ёнингга қайтишим яна ортга суриладиган бўлгани сабабли — нақадар хафа бўлиб кетганимни бир тасаввур қилсанг эди! Назаримда юрагим торс ёрилиб кетгудек бўлди...»

Ҳозир Эногатнинг юраги қинидан чиқиб кетай деб турар ва шу туфайли Жюэлнинг қанчалар изтироб чекканини яхши тушунарди.

— Шўрлик Жюэль!— деб шивирлади қиз.

— Бечора болагинам,— деди онаси.— Давомини ўқи, қизалофим.

Эногат ҳаяжондан энтика-энтика давомини ўқий бошлиди:

— «Комулк пошшо бу лаънати янги узушиликни тунислик Замбуко деган банкчига етказишни буюриби. Қенгликни, янги кенгликни кўрсатувчи рақамлар эса ўша банкчидаги экан. Бундан кўриниб турибдики, хазина бошқа бир оролга кўмилган. Афтидан пошшо бу одам олдида бир вақтлар унга катта хизмат кўрсатган бобомиз. Антифер каби ўзини бир умр қарздор сезган бўлса керак, шу сабабли пошшо ўз бойликларини иккала меросхўрга бўлиб беришга аҳд қилган. Бундан кўриниб турибдики, иккала меросхўрнинг улуши икки ҳисса камаяди, албатта. Ана шунинг учун қанчалар дарғазаб бўлганини (кимлигини ўзинг яхши биласан) асти қўяверасан! Юз миллион ўрнига атиги эллик миллион тегадиган бўлди-да, энди!.. О, қани энди ўша тантн мисрлик юз мингина мерос қолдирган бўлса, ана унда амаким арзимас бу бойликка эга бўлгач, бизнинг никоҳимизга тўсқинлик қилмасмиди!»

Шунда Эногат:

— Севишганларга пулнинг нима кераги боракан!— деб қўйди.

— Асло кераги йўқ, пул аксинча халақит беради!— деди Нанон қатъий ишонч билан.— Давом эт, жон болам!

Эногат онасининг сўзига итоат этиб, яна хатни ўқишига тутинди.

— «...Амаким бу ҳужжатни ўқишига тушаркан, қаловлаб қолганидан сал бўлмаса янги географик узунликни билдирувчи рақамлар билан оролнинг қаердалигини аниқлаш масаласида учрашиши зарур бўлган одамнинг туар жойини ҳам овоз чиқариб айтиб юборай деди. Яхшиямки, ўз вақтида эси жойига келиб қолди.

Гап бошқа бир оролни излаш ҳақидалигини фаҳмлаған дўстимиз Трегоменning афти шундай бужмайиб кетдики, асти қўяверасан. Айтмоқчи, азизам Эногат, биз у билан тез-тез сени эслаб турамиз.

«Бўтам, ўша пошто тушмагур бизни мазаҳ қилганими дейман? У бизни дунёнинг нариги чеккасига юбормоқчи бўлган бўлса-я тағин?»— деди у менга.

Борди-ю, чиндан ҳам бу орол дунёнинг бирор чеккасида бўлса-я? Ушбу хатни ёзиб турган чоғимда ҳам буни аниқ билмаймиз.

Гап шундаки, амаким Бинни Умарга ишонмайди, шунинг учун ҳам ҳужжатдаги ахборотни сир сақлаяпти. Бу доғули нотариус Сен-Малода фириб бериб, сирини билиб олмоқчи бўлганидан бери амаким унга ишонмай қўйган ва нотариусдан ҳар хил ҳийла-найранг ишлатади деб шубҳаланади. Балки, у янглишаётгандир, очигини айтганда, менга гумаштаси Нозим устозидан кўра шубҳалироқ кўриниади. Бу совуқ ва ваҳшиёна қиёфали Нозим на менга, на Трегоменга ёқади!

Шунга имонинг комил бўлсинким, Бей кўчасидаги бизнинг нотариусимиз жаноб Каллош бунақа нусҳани икки дунёда маҳкамасига йўлатмаган бўларди. Шу нарсага аминманки, агар Бинни Умар билан Нозим ўша Замбуконинг қаерда яшашини билганларида биздан олдинроқ унинг ҳузурига етиб олишга ҳаракат қилишлари турган гап эди. Бироқ амаким бу ҳақда ҳатто бизларга ҳам оғиз очмади. Бинни Умар билан Нозим Тунисга кетаётганимизни ҳатто хаёлига ҳам келтиришмайди. Мана энди, Маскатдан йўлга чиқар эканмиз,

пошшонинг ҳавои ҳаралари бизни қайларга элитар-
кин, деб сўраймиз ўз-ўзимиздан».

Эногат бир оз жим қолди.

— Бу найранглар ёқмаяпти менга,— деб қўйди
Нанон.

Кейин Жюэль орқага қайтишда содир бўлган воқеа-
ларни — оролдан жўнашлари борми, тилмоч Селикнинг
муҳожирлар икки қўлини бурнига тиқиб қайтганларини
куриб қанчалик ҳафсаласи пир бўлгани яққол кўриниб
тургани борми (энди у кўрфазга қилган саёҳатлари шун-
чаки сайд әканига ишонган эди), карвон билан Маскат-
га қайтаётганларидаги чеккан азоблари борми, Бомбей-
дан келадиган алоқа кемасини жиғибийрон бўлиб икки
кунгача кутганлари борми, барини ёзган эди.

«Маскатдан сенга бошқа хат ёзмадим,— деб қўшимча
қилғанди Жюэль,— чунки бирор янгиликни билиб, сенга
ёзиз юбориш ниятида эдим. Бироқ, ҳозирча ҳеч қанақан-
ги янгилик йўқ, фақат биргина нарсани биламан, холос:
Суэцга қайтаяпмиз, у ердан эса Тунисга қараб йўл ола-
миз».

Эногат ўқишдан тўхтаб, норози қиёфада бош чайқаб
ўтирган онасига қараб қўйди. Онаси шундай деб пицир-
ларди:

— Ишқилиб, дунёнинг нариги чеккасига кетиб қо-
лишмасинда! Файри дин кофирлардан ҳар нарсани ку-
тиш мумкин!

Бу ажойиб аёл шарқ халқлари ҳақида салб юриш-
лари давридаги сўзларди. Бунинг устига, ҳалол, по-
киза художўй бретон аёли назарида бекордан-бекор
келадиган бу миллионлар «хосиятсиз» бир нарсадай бў-
либ туяларди. Бу ҳақда Антифер тоганинг олдида бир
гапириб кўрсин эди!

Мактуб давомида Жюэль Маскатдан чиқиб Суэцга
қилган саёҳатларини, Ҳинд океанидан ҳамда Қизил
денгиздан қандай сузиг ўтганларини, Бинни Умарнинг
денгиз касаллигидан роса изтироб чекканини тасвирила-
ган эди.

— Бу кунидан баттар бўлсин!— деди Нанон.

Ниҳоят Пьер-Серван-Малонинг ғамга толгани ва бу-
тун сафар давомида ундан бир оғиз ҳам гап ололмаган-
лари ҳақида ёзганди.

«Азизам Эногат, амакимнинг қай аҳволга тушишини
билолмай қолдим, агар унинг кутгани, орзулари пучга

чиқадиган бўлса, у фақат ақлдан озиши мумкин. Шундай ақлли ва шундай дид-фаросатли одамдан буни ким ҳам кутганди дейсан! Оқибатда у миллионер бўладими?.. Ана унда кимдан умид қиласми?.. Бойлик васвасига ким ҳам дош бера оларди?.. Бироқ, сен билан иккимиз, ҳар қалай, бу васвасага қарши дош бера оламиз, чунки бутун ҳаётимиз — орамиздаги севгимиздир!

Суэйдан Порт-Саидга қараб йўл олдик, у ерда Тунисга жўнайдиган савдо кемасини кутишимиз керак эди. Амаким анави лаънати ҳужжатни топшириши лозим бўлган банкчи Замбуко ўша ерда истиқомат қилади.

Бироқ, амакимга маълум узунликни билдирувчи рақамлар ва Замбукодаги кенгликни билдирувчи рақамларни қўшгандан кейин янги оролнинг географик ўрнини аниқлаб, уни қаерлардан изларкинмиз? Ҳамма гап ана шунда, бу ғоятда муҳим масала, чунки бизнинг Францияга қайтишимиз... ёнингга қайтишимиз шунга борлиқ...»

Эногатнинг қўлидан хат тушиб кетди, Нанон уни ердан олди.

Қиз яқин кишиларининг минг лъелаб олисларга кетишини, бегона юртларда изғиб, даҳшатли хавф-хатарларни бошдан кечиражакларини яққол тасаввур этиб турарди, балки улар умрбод қайтишмас... Қиз қалбидан беихтиёр алам нидоси отилиб чиқди.

— Эҳ, тоға... тоға, севган кишиларингиз бошига бунча қайгу-маломатлар солмасангиз!

— Уни айбситмайлик, ёмон отлиққа чиқармайлик, қизим, қўй, худо ўз паноҳида асрасин,— деди Нанон.

Она-бola бир неча дақиқа индамай қолишиди, икковлари ҳам тангридан фақат бир нарсани илтижо қилишарди.

Кейин Эногат яна хатни ўқишига тутиндид:

— «16 апрелда Порт-Саиддан чиқдик. Тунисга етгунимизча ҳеч ерда тўхташимизнинг ҳожати йўқ эди. Дастлабки кунлари Миср соҳиллари ёқалаб суздик, Искандария портини кўрганида Бинни Умарнинг кўзлари қандай чақнаб, илтижо билан тикилганини бир кўрсанг эди!.. Ўз улушидан ҳам кечиб қочиб қолса-я, деб ўйладим... Лекин ўша топда гумаштаси пайдо бўлиб қолди, улар ўз тилларида нималар ҳақидадир қизгин суҳбатга тушиб кетишиди, гарчи биз бир оғиз ҳам сўзларини тушунмаган бўлсак-да, унинг хўжайинини

ақлинин йиғиб олишга мажбур қылгани ошкора кўриниб туарди. Умуман, Бинни Умарнинг Нозимдан қўрқиши сезилиб туради, шу сабабли бу мисрлик ўзи айтган-дек сира ҳам гумашта бўлмаса керак деган хulosага келдик. У қароқчиларга жуда-жуда ўхшаб кетади. Хуллас, Нозим ким бўлмасин, уни кузатиб боришга аҳд қилдим.

Искандариядан ўтгач, Триполи ва Габес кўрфазла-рини жануб томонда қолдириб, Bon буруни томон суза бошладик. Ниҳоят уфқда чўққиларида бир неча ташландиқ қалъалар қад кутариб турган, ям-яшил дарахтлар оғушига чўмган, икки-уч маробути¹ бўлган кимсасиз Тунис тоғлари кўзга ташланди. 21 апрель куни кечқурун Тунис соҳилларига етиб келдик ва эртасига биз тушган кема Ла-Гулетт тўлқин тўсари ёнида лангар ташлади.

Азизам Эногат, гарчи Тунисда Уммон кўрфазидаги оролдагига қараганда сенга анчагина яқин бўлсан-да, бари бир мендан қанчалар олисадсан. Яна ким билади, бир-биримиздан бундан ҳам олислашиб кетамизми ҳали... Очиини айтганда, бир-бировингдан беш лъе наридамисан ёки беш минг лъеми, бари бир қўмсаш, соғиниш ич-этингни бир хилда кемираркан! Лекин ноумид бўлма ва ёдингда сақла: бу сафаримиз қандай оқибат билан тугамасин, кўпга чўзилмайди.

Ушбу хатни Ла-Гулеттга тушишимиз биланоқ алоқа бўлимига топшириш учун ҳозир каютада ёзib ўтирибман. Бир неча кундан кейин у сенинг қўлингга бориб тегади. Албатта, у сени энг муҳим нарсадан — пешона-мизга яна қайси юртларда кезиш ёзилганидан хабардор этолмайди. Аммо-лекин ҳозирча буни амакимнинг ўзи ҳам билмайди. Буни бизнинг Тунисга келишимиз ҳаяжонга солиши мумкин бўлган ўша банкчи билан учрашиб, ахборот алмашганларидан кейин билса керак. Катта бойликнинг ярми осмондан тушгандек қўлига тушажагини кўргач ўз улушидан кечмаслиги ва биз билан биргалашиб оролни излагани йўлга отланажаги турган гап. Эҳтимол, амакимга ўхшаб у ҳам васвасага тушиб қолар...

Ҳар қалай иккинчи оролнинг координатларини билишм биланоқ — уни албатта билиб оламан, чунки орол-

¹ Маробут — кичкинагина масжид.

нинг қаерга жойлашганини географик ҳаритадан аниқлашим керак-ку — сира ҳаялламай сенга хабар қиламан. Балки, тўртиничи хатим учинчиси ортидан тез бориб қолар.

Олдинги ёзган ҳамма хатларим каби у ҳам ойингга ва сенга дўстимиз Трегоменинг чин юракдан чиқсан саломини, менинг ҳамда амакимнинг оташин саломини етказажак. Амакимга қараб туриб, унинг оламдаги ҳамма нарсани — Сен-Малони ҳам, ўзининг қўҳна қадрдон уйини ҳам, бу уйда истиқомат қилувчи азиз кимсаларини ҳам унутиб юборган, деб ўйлаш мумкин.

Менга келсак, севимли ёrim, сенга қалбимдаги бутун муҳаббатимни йўллайман! Агар жавоб хати ёза олганингда сен ҳам худди шундай қилган бўлардинг-ку, ахир!

Умри борича сенга вафодор ва сени
жондан севувчи

Жюэль Антиферинг».

ИККИНЧИ БОБ

*Китобхон бу бобда Антифер тоганинг ворисдоши билан
танишиш шарафига мушарраф бўлади*

Тунис соҳилларига етиб келаркансиз, бу Тунисдаман деган гап эмас. Ерликларнинг қайигига тушиб, Ла-Гулетт қирғоғига сузиб ўтишингиз керак ҳали.

Аслини олганда бу гаванин гаванъ ҳам деб бўлмайди, чунки катта ҳажмдаги кемалар у ёқда турсин, ҳатто ўртacha ҳажмдаги кемалар ҳам соҳилга яқинлашолмайди, у ерга фақат кичик-кичик яқинга қатнайдиган кемалар ва балиқчilar баркасларигина тақалиб бора олади. Елканли ва савдо-алоқа кемалари очиқ денгизда лангар ташлайдилар; бу ерда кемаларни шарқий шамоллардан тоғ тизмалари тўсиб турса, гарб ёки шимолдан келадиган даҳшатли бўрон ҳамда пўртаналардан уларни ҳеч нарса асролмайди. Бу ерда ҳар қандай кема, ҳатто ҳарбий кемалар ҳам кира оладиган чинакам порт қуришнинг аллақачон вақти етган; бунинг учун регентликнинг шимолидаги Бизерта портини кенгайтириш, ё бўлмаса Баир кўлинини денгиздан ажратиб турган тилни кесиб, ўн километр узунликда канал қазиш лозим.

Яна шуни айтиб ўтиш зарурки, Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари Ла-Гулесттга ўтганиларидан кейин ҳам ҳали Тунисга етганларича йўқ эди. Улар итальян компанияси томонидан қурилган кичиккина Рубаттино темир йўл шохобчасида қатниайдиган поездга чиқишлари керак эди. Бу темир йўл шохобчаси Баир кўлини айланиб ўтиб, чўққисида французларнинг авлиё Людовик¹ бутхоначаси чўққайиб турган Карфаген тепалиги этагидан ўтарди.

Саёҳатчиларимиз соҳилбўйи кўчасидан ўтгач, Ла-Гулесттнинг яккаю ягона кенг кўчасига чиқиб қолишид. Губернаторнинг ҳашамдор уйи, католиклар ибодатхонаси, қаҳвахона, хусусий уйлар — буларнинг ҳаммаси яхлитига қаралгандა замонавий Европа шаҳарининг бир даҳасини эслатарди. Шарққа хос колоритнинг дастлабки белгиларини кўриш учун соҳиъл томонга ўтиб, баъзан бей (Тунис ҳукмдори) денгизда чўмилиш палласини ўтказадиган қасрни томоша қилиш керак эди.

Бироқ Пьер-Серван-Малони шарқ колорити ва Регул, Сципион, Цезарь, Катон, Мария ҳамда Ганнибаллар² ҳақидаги афсоналар асло қизиқтирмасди. У умуман бу машҳур одамларнинг номини билармиди? Билганида ҳам она шаҳрининг шон-шуҳрати билангина қаноатланниб қолаверган оқ кўнгил Трегомен сингари одамлардан ёшитганди, холос. Бутун фикри-ёди бугунги куннинг ғам-ташвиши билан банд бўлмаганида, фақат Жюэлгина тарихий хотиротларга берилиши мумкин эди. Яқин Шарқда одатда фаромуш одамлар ҳақида: «Бу елкасига опичлаб олган ўғлини излаб юрган одамлардан экан», дейишади. Бугунги кунда бу нақл Жюэлга жуда ҳам ёпишиб тушарди. У эса қайлигини «изларди» ва Эногатдан яна ҳам олислаб кетаман деб ғам-андуҳга ботганди.

Енгилгина чамадонларини ликиллатиб кўтариб олган Антифер тоға, Жильдас Трегомен ва Жюэллар бу-

¹ Бу ерда француз қироли Людовик IX назарда тутилган, у Тунисга қарши салб юриши уюштирган ва 1270 йили қамал қилинган шаҳар девори ёнида вафот этган. Христиан черкови Людовик IX ни авлиёлар қаторига киритиб, уни жафокаш сифатида қайд этган.

² Бу ерда номлари Тунис территориясида жойлашган Қадимги Рим ва Карфаген давлатларининг тарихи билан боғлиқ бўлган машҳур саркардалари ҳамда давлат арбоблари санаб ўтилган.

тун шаҳарни босиб ўтиб (улар Тунисдан янги буюмлар сотиб олиш ниятида эдилар), вокзалга етиб келишдида, биринчи йўлга чиқадиган поездни кута бошлишди. Бинни Умар билан Нозим, ораларида маълум масофа қолдириб, орқаларидан эргашиб келишарди. Антифер тоға Комулк пошонинг инжиқлиги ҳозир ҳаммаларининг тақдирини олиб келиб тақаб қўйган киши — банкчи Замбуконинг қаерда истиқомат қилишини уларга айтмаганди, албатта. Бу ҳол, табиийки, Соукни янги мушкулликларга солиб қўйганди. Нотариуснинг аҳволи эса бир оз енгилроқ эди, чунки меросни бўлишда у ўз улушкини албатта оларди. Соук энди битта эмас, икки меросхўр билан курашиши лозим эди. Бу янги ворис қанақа одамикин?..

Ярим соат кутганларидан кейин, саёҳатчиларимиз поездга чиқиб, ўз жойларини эгаллашди. Йўлда кетиб борарканлар, бир неча минут давомида Қарфаген тепалиги ҳамда ўзининг археологик музейи билан машҳур бўлган «Оқ ота» монастири кўзга ташланиб турди. Қирқ минут йўл босиб, поезд Тунисга етиб келди, малуинлар Денгиз флоти хиёбонини босиб ўтиб, европаликлар даҳасининг қоқ марказидаги «Франция» меҳмонхонасида тўхташди. Деярли жиҳозланмаган, шифти баланд учта хона уларнинг ихтиёрига берилди, чивиндан сақланиш учун каравотларга дока пашшахона тутиб қўйилганди. Пастки қаватдаги ҳашамдор каттакон ресторонда истаган вақтингизда овқат топиларди. Хулласи калом, Тунисдаги «Франция» меҳмонхонаси Париждаги ёки бошика катта шаҳарлардаги олди меҳмонхоналардан қолиши масди. Дарвоқе, бизнинг саёҳатчиларимиз учун бунинг аҳамияти йўқ эди, зероки улар бу ерда ушланиб қолмоқчи эмасдилар.

Антифер тоға энлигина пиллапоядан ўз хонасига чиқишини ҳатто истамади ҳам.

— Кейинроқ шу ерда учрашамиз,— деди у ўз ҳамроҳларига.

— Бор, боравер, қария,— деб жавоб берди Жильдас Трегомен.— Тўппа-тўғри бостириб боравер.

Ростиға кўчганда, Антифер тоғани ана шу «тўппатўғри бостириб бориши» безовта қиласарди. Бинни Умар тоғани алдамоқчи бўлганидек, ворисдошига ҳийла ишлатиш нияти йўқ эди, албатта. Ғалати феълига қарамай, ростгўй, ҳалол, фоятда тўғри одам бўлган малуин ҳеч

қанақанги ҳийла-найраңсиз иш кўришга аҳд қилганди. Тўғри банкчининг ҳузурига боради-да, бундай дейди:
«Манавини сизга олиб келдим... Қани кўрайлик-чи, бунинг эвазига сиз нимани таклиф этаркинсиз?» Ундан кейин шартта йўлга тушилади.

Айтгандай, оролдан топилган ҳужжатнинг мазмунига қараганда юқорида номи зикр этилган Замбуко ўз ҳузурига бир кун эмас, бир кун Антифер деган кимсанинг ташриф буюриши ва унинг хазина сақланаётган оролнинг қаердалигини аниқлаш учун зарур бўлган узунлик рақамларини олиб келажаги ҳақида огоҳлантирувчи хат олган бўлиши керак. Бинобарин, унинг ташрифи банкчини асло таажжублантирmas.

Антифер тоға фақат биргина нарсадан чўчирди, холос: бордио ворисдоши французчани билмаса, унда нима бўлади? Замбуко ақалли инглизчани билса ҳам майли, ёш капитаннинг ёрдамида бу мушкул аҳволдан қутулса бўлади. Лекин банкчи у тилни ҳам, бунисини ҳам билмаса-чи? Унда, ноилож тилмоч орқали муомала қилишга тўғри келади. Бу ҳолда юз миллион ҳақидаги сирдан учинчи киши ҳам воқиф бўлади...

Антифер тоға қаёққа кетаётганини ҳамроҳларига ҳам айтмай, меҳмонхонадан чиқаркан, йўл бошловчини оливолди. Икковлари ҳам деңгиз флоти хиёбонига бориб туташадиган кўча муюлишида кўздан гойиб бўлишди.

— Агар унга керагимиз бўлмаса...— деб гап бошлиди Жильдас Трегомен тоға кетгач.

— ...унда сайр қилгани жўнаймиз ва даставвал ёзган хатимни алоқа бўлимига топширамиз,— деб унинг гапини тугатди Жюэль.

Аввал шундоққина меҳмонхона ёнидаги алоқа бўлимига кириб чиққач, Жюэль билан Трегомен Бобул-Бахра — Деңгиз Дарвозаси томон юришди ва Оқ Тунисни ўраб турган кунгурадор девор тошини айланаб чиқишиди. Бу девор бемалол французларнинг икки лъеси-ча масофага чўзилганди.

Антифер тоға меҳмонхонадан юз одимлар чамаси олислашгач, йўл бошловчи тилмочдан сўради:

- Банкчи Замбукони танийсизми?
- Уни бу ерда ҳамма танийди.
- Қаерда туради у?

— Шаҳарнинг қўйи тарафида, мальталиклар даҳасида.

— Мени ўша ёққа бошлаб боринг.

— Бош устига, жаноб олийлари.

Францияда «мсье»¹ сўзи қанчалик кўп ишлатилса, шарқ мамлакатларида «жаноб олийлари» деган ибора шунчалик кўп ишлатилади.

Шундай қилиб, Антифер тоға қўйи шаҳар томон йўл олди. Ишонинг, у ҳар қадамда учраб турган диққатга сазовор жойларга — хоҳ у кошинкор, баланд, ҳашаматли миноралари осмон кўксига тиralган ажойиб масжид бўлсин, хоҳ қадимги римликлар ёки сарацинлардан қолган харобалар бўлсин, хоҳ хурмо ҳамда анжир дарахтлари соясига чўмган сўлим хиёбон, хоҳ уйлари бирбирови билан кўз уриштираётгандек, икки бетига тизилиб кетган тор кўчалар бўлсин қиё ҳам боқмас, назар-эътибор ҳам бермасди. Бу баланд-паст кўчаларнинг икки томонида ярим қоронги дўконлар тизилиб кетган, уларга анвойи тур буюмлар уйиб ташланган: озиқ-овқатлар, газмоллар, хилма-хил безагу тақинчоқлар қалашиб ётибди. Ҳар даҳада — французларникими, итальянларникими ёки яҳудийларникими, ёхуд мальталикларникими, шунга қараб савдогарлар ҳам ўшалардан эди... Буларнинг бари Пьер-Серван-Малонинг кўзига кўринмас, унинг бутун фикри-ёди Замбукода, ўзини қандай кутиб олишида эди... Яхши кутиб олади! Ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас!.. Башарти бировга эллик миллионни қўшқўллаб кўтариб келадиган бўлсанг, имонинг комил бўлсинким, у сени қулоч очиб кутиб олиши турган гап...

Ярим соатларда мальталиклар даҳасига етиб боришиди. Туниснинг бу қисми юз эллик минг аҳолиси бор шаҳарнинг озода қисмига ўхшамасди, албаттга. Умуман, аслида Тунис озода шаҳарлардан эмасди ҳам, бунинг устига ўша пайтларда Францияга қарамасди ҳам.

Тилмоч кўчанинг ёки, аниқроғи, бу савдо даҳасининг охиридаги энг кўримсиз уйлардан бирининг олдидаги тўхтади. Тунис кулбалари усулида қурилган бу уй ҳам чор бурчак бостирмали бўлиб, барча араб мамлакатларидағидек ички ҳовлили, ҳамма хоналари-

¹ Мсье — французчасига жаноб дегани.

нинг дарича ҳамда деразалари ана шу ҳовлига қаранди.

Бу ўйни кўрган Антифер тоға, соҳиби хонадон олтинларининг ҳисобига етолмаётган бадавлат одамга ўхшамайди асло, деган хulosага келди ва бу ҳол ишнинг муваффақиятли тугашига ёрдам берса керак, деб ўйлади ичидা.

— Банкчи Замбуко ростданам шу ерда турадими ўзи?..— деб сўради у йўл бошловчидан.

— Худди шу ерда, жаноб олийлари.

— Шу банкми?

— Ха.

— Балки бу банкчининг бошқа уйлари борди?

— Йўқ, жаноб олийлари.

— Хўш, у жуда бадавлат одамми?

— Миллионер-ку, у!

— Жин урсин!— деб юборди Антифер тоға.

— Лекин шунчалик бадавлатлигига қарамай, ўлгудек зиқна, хасис одам!— деб қўшиб қўйди йўл бошловчи.

— Минг лаънат!— хитоб қилди Антифер тоға.

Шу ерда у ўзини ҳадеб «жаноб олийлари» деб улуглаётган йўл бошловчини жўнатиб юборди.

Ўз-ўзидан маълумки, Соук сездиримасдан Антифер тоға орқасидан қорама-қора борди. Шундай қилиб у Замбуконинг қаерда туришини билиб олди. Бироқ у банкчи билан учрашиб, ишни ўз фойдасига буриб юбора олармикин? Замбуко билан тил биритириб, Антифер тоғани орадан сиқиб чиқара олармикин? Мабодо Комулк пошшонинг ворислари орасида келишмовчилик чиқиб қолса; бундан бирон иш чиқарса бўлармикин? Дарҳақиқат, Антифер тоға бирдан хатосини пайқаб қолиб, Замбуконинг исмидан кейин географик узунликни билдирувчи рақамларни ўқимаганида омади юришмай қолган эди-да! Агар ўшанда бу рақамларни билиб олганида, Соук Тунисга олдинроқ келиб, банкчига катта мукофот ваъда қилиб, уни ўз томонига оғдириб оларди... Эҳтимол ҳамёнини ковламай ҳам, алдаб-сулдаб сирилан воқиф бўлармиди... Шунда ҳужжатда Антифернинг, факат унинг номи қайд этилгани, эсига тушиб қолди... Қайд этилса этилавермайдими!.. Соук бари бир ўз режаларини ўзгартирмайди, қандай бўлмасин инҳоясига етказади. Мальталик ва малуин меросни қўлга кири-

тишлари биланоқ ҳар икковини ҳам дөгда қолдириб, бойликин ўмарид кетади.

Пьер-Серван-Мало банкчиникига кириб кетди, Соук эса кўчада пойлаб қолди.

Ҳовлига кириб чапга бурилиш биланоқ идора хизматини ўтовчи бино жойлашган эди. Ичкари ҳовлида жон зоти кўринмасди. Бу ерда худди шу бугун эрталаб тўловлар тугаб, банк ёпилгандек осоийшталик ҳукм сурарди.

Бироқ шуни билиб қўйинингки — банкчи Замбуко ҳеч қачон сипмаган.

Бу тунислик банкчини бир кўз олдингизга келтириб кўринг-а: ёши олтмишлар чамасида, ўрта бўй, қотма, асабий, қадди букчайганроқ, нурсиз совуқ кўзлари олмакесак териб ўйнаб туради, кўса, тузи сурранг, наматдай патила-патила оппоқ соchlари бош суюига елимлаб ёпишириб қўйилган тақияга ўхшайди, узун-узун, қин-ғир-қийшиқ бармоқли қўлларини ажин босган. Юпқа лабларини очганда шартта узишга ўрганиб қолган ўткир тишларининг ҳали бус-бутунлигига қаноат ҳосил қиласиз.

Антифер тоға унчалик зийрак одам бўлмаса-да, Замбуконинг совуқ, ёқимсиз кимса эканини, бунақангни нусхалардан яхшилик чиқмаслигини, бунақалар билан сухбат қуриб киши ҳузур қила олмаслигини дарров пайдади.

Аслида бу банкчи оддий судхўр бўлиб, Тунисда яшовчи, гаров эвазига қарз берадиган беш ёки олти минг мальтиклардан бири эди.

Айтишларича, Замбуко олтин сувдай оқиб келадиган аллақандай шубҳали олди-берди йўллар билан жуда катта бойлик орттирган эмиш. У чиндан ҳам ғоятда бадавлат бўлиб, бу билан ғуурланарди. Бироқ, унинг фикрича, киши бой бўлган сари яна бойисам дейди. Антифер тоғани чалғитган кўримсиз уйи ва нурсиз уйжиҳозларига қарамай, уни мультимилионер деб ҳисоблаганлари тўғри эди. Унинг фақирона ҳаёт кечириши—рўзгор эҳтиёжлари борасида ниҳоятда хасис ва зиқналигидан далолат берарди. Наҳотки унинг ҳеч қандай тирикчилик эҳтиёжлари бўлмаса? Бор эди, лекин бутун эҳтиёж-харажатларини ниҳоятда чеклаб қўйган, бойлик орттириш ҳирсига қурбон қилганди. У бутун умрини пулларни қоп-қоп қилиб тахлаб қўйиш, пулга тузоқ

қўйиш, чор-атрофдаги олтинларни хазинасига жамлаш, заррача қийматга эга бўлган нарсани қўлга киритиши, бу борада ҳар қандай ҳийла-найрангу ёвузиликлардан тап тортмасликка бағищлаган эди. Оқибатда у бир неча миллион бойлик тўплаб, сандиқларга яширди, лекин бу бойликларни ишга солишини хаёлига ҳам келтирмасди.

Бунақангидан одам уйланиб, бола-чақа ортиримаслиги, бир умр бўйдоқ ўтиши турган гап. Бунақангидан одамларнинг бўйдоқ ўтиши тақдири азалданмасмикин? Уйланиши Замбуконинг ҳатто етти ҳхлаб тушига ҳам киргаш эмас — «бу ҳам бўлса хотинининг бахти», деб асқия қилишарди малъталиклар даҳасидаги ҳазилкаш одамлар бундайлар ҳақида гап кетганда.

Унинг яккаю ёлғиз синглисидан бўлак ҳеч қандай уруғ-аймоги йўқ эди. Бутун Замбуколар авлод-аждодининг тимсоли ёлғиз ўзи эди. Уйида, аниқроғи, идорасида, яна ҳам тўғрироғи, пул омборида бир ўзи яшарди, хизматларини кекса бир тунислик аёл бажарап, унинг еганичгани ва маоши хўжайнинг арзимаган нарсага тушарди. Бу қурдумга нима тушса ҳам қайтиб чиқмасди. Ана энди Антифер тофанинг қандай рақиб билан тўқнашиши аён бўлди чоғи. Бу совуқ одам бир вақтлар кўрсатгани қандай хизматлари учун Комулк пошшонинг миннатдорчилигига сазовор бўлдийкин, эндиликда шуни сўрамоқлик жоиздир.

У чиндан ҳам бир вақтлар хизмат кўрсатган эди. Бор гапни китобхонга бир неча оғиз сўз билан тушунириб беришимиз мумкин.

Йигирма етти яшар, етим Замбуко ўша пайтларда Искандарияда яшарди. Унга ота-онанинг кераги ҳам йўқ эди. Чунки, уларга бари бир қарамасди. У гоятда сабр-тоқат ва қунт-шижоат билан турли даллоллик йўлларини ўрганарди. Даллоллик қиласкац, сотгандан ҳам, олгандан ҳам бай ҳақи олишга, савдо пулидан мўмайги на қилиб қайириб қолишга устаси фаранг бўлиб кетди; аввал даллоллик, кейин олиб сотарлик, ниҳоят сарроф ва судхўрлик қилди, хуллас инсон ақли-заковати стадиган ҳунарлар ичидаги энг кўп фойда келтирадиган касб билан шуғуллана бошлади.

1829 йили (ҳали буни унугтанимизча йўқ) қариндоши Мурод ва Муроднинг гиж-гижлаши билан ҳокимиёт параст Муҳаммад Алининг ўз бойлигига кўз олайтира-ётганларидан ташвишга тушиб қолган Комулк пошиш

мол-дунёсини Сурияга олиб бориб ташлашга қарор берганди. Пошто ўшанда Мисрдаги ҳар қандай шаҳарга қараганда у ерда бойлигим бехавотирроқ сақланади деб ўйлаган эди.

Бундай катта ишни бажариш учун унга жуда уста ва уддабурро хизматчилар керак эди. Лекин у ўз ишончини қозонган муҳожирларнигина ёллашни истарди. Ҳукмдорнинг манфаатларига зид ўлароқ мисрлик бадавлат пошшога ёрдам берарканлар, бу одамлар кўп нарсадан, кам деганда озодликларидан маҳрум бўлишлари мумкин эди. Ўша маҳфий ёлланма хизматчилар орасида ёш Замбуко ҳам бор эди. Башарти у жонбозлик кўрсатиб ишлаган экан, бу хизматлари эвазига ўз вақтида мўмайгина ҳақ ҳам олган эди; у Алеппога кўп марта қатнаган; ниҳоят ўз муштарийсининг мол-мулкини пуллаш ва бойликларини ишончли жойга олиб боришда фаол қатнашган эди.

Бундай ишлар қийинчилик ҳамда хавф-хатарлардан холи эмасди; Қомулк пошто жўнаб кетгандан кейин, унинг топшириқларини бажарган хизматчилардан Мұхаммад Али мишлиларида шубҳа туғирган баъзилари хибсга олинганди. Шулар орасида Замбуко ҳам бор эди. Рост, далиллар етарли бўлмагани сабабли уларни бўшатиб юборишга қарор беришганди. Лекин, ҳар қалай, улар ўз садоқатлари учун жазо тортгандилар.

Ана шундай қилиб, 1799 йили Яффа қояларида чалајон бўлиб ётган Қомулк пошшони олиб бориб парвариши қилиб бебаҳо хизмат кўрсатган Антифер тоғанинг отаси сингари Замбуко ҳам орадан ўттиз йил ўтгач бадавлат мисрликинг миннатдорчилигига эришиш ҳуқуқига мушарраф бўлганди.

Қомулк пошто уни ёдидан чиқармаган эди.

1842 йилда сен-малолик Томас Антифер билан Тунисда истиқомат қилаётган банкчи Замбуколарга, бир кун келиб улар юз миллионлик меросдан ўз улушларини олишлари, бу бойликлар қимматбаҳо буюмларга айлантирилиб номаълум оролга кўмилгани, ана шу оролнинг қайси кенглиқда жойлашганини билдирувчи рақамлар икковиларига юборилаётгани, узунликни кўрсатувчи рақамларни вақти келиб униси ҳам, буниси ҳам олажаги ҳақидаги мактуб келиб текканди.

Бу мактубнинг Томас Антиферга, кейинчалик эса унинг ўғлига қанчалик таъсир этганини юқорида айтиб

ўтгандик; бундай хабарнинг банкчи Замбуқодек одамга қандай таъсир этажагини фаҳмлаш қийин иш эмас. Турган гапки, бу мактуб ҳақида бирор кимсага оғиз очмаганди. Банкчи орол жойлашган кенгликтин билдирувчи рақамлар битлигидан мактубни пўлат сандифининг қулф-калитли хуфия бир хонасига солиб, қулфлаб қўйди. Шундан бошлаб Комулк пошто ўз вақтида номини эслатиб ўтган Антифер деган кимсанинг ташриф буюришини ҳар дақиқада кута бошлади. У жон-жаҳди билан мисрликнинг кейинги тақдири нима бўлганини билишга интиларди. Комулк пошшонинг 1834 йили ўз шхунасида қўлга туширилганини ҳам, кейин унинг Қоҳираға олиб келинганини ҳам, қалъада ўн саккиз йил қамалиб ётганини ҳам ва, ниҳоят, 1852 йилда оламдан ўтганини ҳам ҳеч зоф билмасди.

Шундай қилиб, 1862 йил етиб келди. Мактуб келиб текканди бери йигирма йил ўтса ҳамки, малуиндан ҳамон дарак йўқ, кўпдан орзишиб кутилган узунликни билдирувчи рақамлар кенглик рақамларини интизор қилиб бекор ётарди... Лекин Замбуқо сира тушкунликка тушмади. Комулк пошшонинг ваъдаси эртами-кечми амалга ошишига заррача шубҳаланмасди. Кўхна ва Янги Дунё мунахжимлари башорат қилиб айтиб кетган сайдераларнинг самода пайдо бўлишига қанчалик ишонса, мальталиклар кўчасига Антифер исмли кимсанинг ташриф буюришига ҳам шунчалик имони комил эди. У афусланадиган биргина нарса (бунақангидан учун бу ҳол табиийдир) бойликни бошқа бир меросхўр билан бўлашиш эди. Шунинг учун ҳам у малуинга хаёлан тақрор-тақрор лаънатлар ўқирди. Бироқ олижаноб мисрликнинг амрини ўзгартишнинг ҳеч иложи йўқ эди. Шунга қарамай, юз миллионлик бойликни бўлашиб олиш унинг назаридаги даҳшатли жиноятдек бўлиб туюларди... Шу боисдан у талай йиллардан бери ўйлаб-ўйига етолмас, минг бир хил режалар тузиб кўраркан, бундан мақсади битта эди: қандай қылса бутун бойлик яхлитлигича қўлига кираркин... Бунинг уддасидан чиқа олармикин?.. Ҳар қалай, узунликни билдирувчи рақамларни келтириши зарур бўлган Антифер деган кимса қандай одам бўлмасин, банкчи уни кутиб олишга пухта тайёргарлик кўриб қўйган эди.

Денгизчилик илмидан бехабар банкчи Замбуқонинг алламаҳалларгача бу узунлик ва кенгликтин билдирув-

чи рақамларга қараб, яъни таҳмин қилингандан икки чизиқ кесишадиган жойга қараб, ер куррасининг бирон нуқтасининг географик ўрнини қандай аниқланишига ақли етмай юрганини таърифлаб ўтириш ортиқча бўлса кепрак. Бироқ, гарчи бу нарсани тушуниб етолмаган бўлса-да, лекин ворисдошлиарнинг учрашиши муқаррар эканини, Антиферсиз ҳеч нарса қила олмаслигини, шунингдек Антифернинг унингиз бирон нима қила олмаслигини жуда яхши тушуниарди.

УЧИНЧИ БОБ

Антифер тоғанинг антиқа таклифга жавоб берши ўрнига жусутакни ростлаб қочиб қолгани

- Банкчи Замбукони кўрсак бўладими?
- Иш билан келган бўлсангиз, марҳамат.
- Ҳа, иш билан.
- Исми-шарифингиз?
- Муҳожир деяверинг, шунинг ўзи кифоя.

Бу сұхбат Антифер тоға билан француз тилини бузиб гапираётган тўнг, кекса ерлик ўртасида борарди. Чол сим тўр билан иккига ажратилган, ўртасида дарчаси бор энсизгиҳа хонанинг ичкарисига қўйилган стол ортида ўтиради.

Малуин отини айтиб ўтиришни лозим кўрмади, у бетма-бет туриб:

«Мен сен-малолик Томас Антифернинг ўғли бўламан!..»— деса банкчига қандай таъсир қилишини кўрмоқчиди.

Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас уни оҳак билан оқланган, шифти қурум босиб қорайиб кетган, бор жиҳози бир бурчагида вазмин пўлат сандиғу иккинчи бурчагида баланд иш столи, икки курси ва яна бир столдан иборат хонага бошлаб киришди.

Замбуко ҳамон стол ортида ўтиради. Комулк пошонинг иккала вориси бетма-бет учрашиши.

Замбуко бош ва ўрта бармоғи билан тўтиқушнинг тумшуғига ўхшаган бурни устидаги каттакон думалоқ қўзойнагини тўғрилаб, сал бошини кўтарди-да, ўтирган жойнда сўради:

- Ким билан сўзлашиш шарафига муюссарман?

У французчани Лангедок ёки қишлоқиларга хос лаҳжада сўзларди.

— Яқинга сузадиган кема капитани Антифер билан,— деб жавоб берди малуин, бу олти иборани эшигган Замбуконинг ўрнидан сапчиб туриб, қувонч билан: «Сизмисиз!.. Ниҳоят келибсиз-да!..»— деб қичқириб юборишига мутлақо ишонган ҳолда.

Йўқ, банкчи курсисидан иргиб турмади ҳам, лаблари маҳкам қимтилган оғзидан у кутган сўзлар чиқмади ҳам, хурсандлигидан қичқириб юбормади ҳам. Бироқ диққат билан кузатган одам кўзойнак остидаги кўзлар чақнаб кетганини, ўша ондаёқ буни юмилган мижжалари яширганини пайқаб оларди.

— Мен сизга капитан Антиферман деяпман...

— Эшигдим.

— Антифер Пьер-Серван-Мало, сен-малолик Томас Антифернинг ўғли... Иль ва Вилен... Бретань... Франция...

— Менинг банкимга тегишли аккредитив қофозингиз бормиди?— деб сўради банкчи, унинг овозида ҳеч қандай ҳаяжон аломати сезилмасди

— Ҳа... Аккредитив қофозим борийди!— деди Антифер тоға бундай совуқ қабулдан гангиб.— Ҳа, юз миллионлик аккредитив қофози!..

— Қани, беринг-чи...— Оддийгина деди Замбуко, гўё гап бир неча пиастр ҳақида бораётгандек.

Малуин бир зарба билан эгардан қоқиб туширилганди. Бу қанақаси бўлди! Наҳотки бу боқи беғам, лоқайд банкчи бундан йигирма йил муқаддам катта бойлик олиши, кунлардан бир кун Антифер деган кимса унинг улушини лаганга солиб кўтариб келиши, лозимлиги ҳақида огоҳлантириб қўйилмаган бўлса... У Комулк пошшонинг айтган одамини кўриб ҳатто пинагини бузмади, заррача таажжубланмади, тирноқча қувонмади ҳам-ку?.. Биринчи оролдан топилган ҳужжат чалгитиб юбормадимики ҳамма ишни? Эҳтимол бу малъталилка эмас, бошқа одамга мурожаат қилинш керакмади?.. Балки банкчи Замбуко географик кенглигни билдирадиган рақамлардан мутлақо хабарсизdir?.. Бу рақамларсиз эса иккинчи оролни топиш мумкин эмас-ку?..

Умидлари пучга чиққанини кўрган ворисдошнинг аъзойи бадани жимирлаб кетди. Оёқлари бўшашиб,

юраги ўйнай бошлади; у шилқ этиб курсига ўтириб қолди.

Банкчи унга ёрдам бериш учун ҳатто қимирлаб ҳам қўймади. У мусофирини кўзойнаклари остидан кузатарди — лабларининг бурчи сал очилиб, тишлари билинар-билинмас гижирлаб турарди. Шу топда у ўзини босиб туришга мажбур бўлмаса, ҳаяжонидан: «Бу матрос сал заифроқ экан!»— деда хитоб қилиб юборай деяётгандек туюларди. Бу эса: «Буни бир ёқлик қилиш мушкул эмас экан», деган маънони англатгучи эди.

Бу орада Антифер тоға аста-секин ўзини қўлга ола бошлади. Афтини дастрўмол билан артди-да, трубкаси-ни оғзида у ёқдан-бу ёқقا ўйнатганча ўрнидан турди.

— Сиз чиндан ҳам банкчи Замбукомисиз ўзи?..— деб сўради у столга мушт тушириб.

— Ҳа... Тунисда фақат менинг фамилиямгина шундай.

— Сиз мени кутмагаимидингиз?..

— Йўқ.

— Менинг келишим ҳақида сизни огоҳлантиришмаганимиди?

— Сизнинг келишининг ҳақида? Қандай йўл билан?

— Бир пошшонинг мактуби орқали...

— Пошшо дейсизми?..— деда қайтариб сўради банкчи.— Пошшонинг мактуби орқали дейсизми?.. Мен ахир унақа хатларни юзлаб оламан...

— Комулк пошшодан... Қоҳирадан?..

— Едимда йўқ.

Замбуко ўзи географик кенглик ёзилган хатни кўр-сатмасидан бурун Антифер мажбур бўлиб қўлидаги орол жойлашган узунликни билдирадиган рақамли ҳужжатни кўрсатсан деб шундай устомонлик қилаётган эди.

Бироқ Комулк пошшонинг исми тилга олингач, ўзини бу номни илгари ҳам эшишганга солди. Шу топда у хотира дафтарини варақлаётганга ўхшарди...

— Шошманг...— деди у кўзойнагини тўғриларкан.— Қоҳиралик Комулк пошшо дедингизми?..

— Ҳа, ҳа, худди ўша...— деб гапни илиб кетди Антифер тоға.— Мисрлик Ротшильд деса ҳам бўлади... унинг олтин, олмос, дур, жавоҳирлардан иборат жуда катта бойлиги бўлган...

— Сал ёдимга тушгандай бўлди... дарҳақиқат...

— Вақти-соати келиб бу бойликнинг ярми ихтиёри-

иғизга ўтиши ҳақида сизни огоҳлантириб қўйган бўлиши лозим.

— Сиз ҳақсиз, жаноби Антифер, ўша хат қаердадир ётган бўлиши керак.

— Қаердадир ётган бўлиши керак деганингиз қанақаси! Унинг қаердалигини билмайсизми?

— О! Меникода ҳеч нарса йўқолмайди. Топилиб қолар.

Бу жавобни эшитиб, Антифер тоғанинг важоҳати даҳшатли тус олди ва бармоқлари мушт бўлиб тугилди... Агар хат топилмаса, банкининг бўйини қайириб ташлашга тайёрлиги яққол кўриниб турарди. Шу топда Антифер тоғанинг ўзини босиб туриши амри маҳол эди, албатта..

— Биласизми, жаноб Замбуко,— деб яна гап бошлиди у бир оз жим тургач,— сизнинг бунчалик хотиржамлигингизга ҳайрон қоляпман! Бу иш ҳақида шундай бепарволик билан гапиряпсизки...

— Фу-у!— деб қўйди банкчи.

— Ия... «фу-у»си нимаси!.. Ахир гап юз миллион франк ҳақида боряпти-я!..

Замбуко мийигида нафратомуз жилмайиб қўйган-дек бўлди. Гёё бу одам учун юз миллионнинг лимон ёки апельсин пўчоғичалик қадри йўқдек эди.

«Ҳа, абллаҳ!.. Унинг ҳамёнида шундоқ ҳам юз миллиони борга ўхшайди!»— деб ўйлади Антифер тоға.

Бироқ банкчи гапни бошқа изга буриб юборди. У баъзи нарсаларни, аввало малуиннинг ҳузурига қандай мақсадда келганини аниқлаб олмоқчи эди.

— Менга қаранг, наҳотки, бу хазина ҳақидаги афсонага чинданам ишонсангиз?— деб сўради у рўмолчасининг учи билан кўзойнагини артаркан. Унинг сўзларида шубҳаланиш оҳанглари сезилиб турарди.

— Ишонасизми дейсизми? Худоларга ишонгандай ишонаман!

Антифер тоға бу сўзларни ҳақиқий бретонлардай ишонч ва қатъий эътиқод билан айтди.

Кейин у отасининг 1799 йили пошшони ўлимдан қандай асраб қолганини, 1842 йили Сен-Малога номаълум оролга қўмилган хазина ҳақидаги сирли мактуб келганини, бу сирни жон бераётган отаси оғзидан қандай эшитганини; оролнинг қаерда жойлашганини аниқлаш учун зарур бўлган рақамларни олиб келиши лозим бўл-

ган одам — хабарчини йигирма йил зориқиб кутганини, искандариялик нотариус Бинни Умарнинг, яъни Комулк пошто васийсининг кўпдан кутилган географик узунликни билдирувчи рақамлар кўрсатилган васиятномани келтирганини; бу рақамларнинг Маскат кенглигида, Уммон кўрфазида жойлашган оролнинг координатлари ни харитадан аниқлашда қандай иш берганини; ўз жияни Жюэль, дўсти Трегомен ҳамда Бинни Умар ва унинг гумаштаси Нозимлар билан биргаликда Сен-Малодаш Маскатга йўл олганларини, кўрфазнинг Сохор яқинидаги еридан ўша оролчани қандай топғанларини; ниҳоят остма-уст қилиб икки «К» ҳарфи билан белги қўйилган жойдан хазина ўрнига иккинчи оролнинг қайси узунликда эканлиги кўрсатилган хат солинган темир қутича топилганини ва бу хатда битилган рақамларни у, яъни капитан Антифер, Тунисда истиқомат қилувчи банкчи Замбукога етказиши лозим эканлигини; банкчидағи кенгликтин англатувчи рақамларга хатдаги рақамлар қўшилса янги оролнинг географик ўрни аниқланажаги ни, хуллас, бор гапни бир бошдан ҳикоя қилиб берди...

Ўзини мутлақо бепарво қилиб кўрсатишга тиришган банкчи Антифер тоганинг ҳикоясини бутун вужуди билан тинглади. Узун-узун қийшиқ бармоқларининг билинрабилинмас титраб туриши унинг ғоятда ҳаяжонланаётганидан далолат бериб турарди. Фарқ терга ботган малуин ҳикоясини тугатгач, Замбуко:

— Ҳа, дарҳақиқат... хазинанинг борлиги шубҳасизга ўхшайди афтидан... Лекин Комулк пошто нима сабабдан буидай йўл тутдийкин? — деди гижиниб.

Дарҳақиқат, бу нарса муаммо эди.

— Нима сабабдан дейсизми?.. — такрорлади Антифер тоға.— Менимча, шунинг учунки... Жаноб Замбуко, аввало шуни айтнинг-чи, бир вақтлар бирон важдан Комулк пошто ҳаётига алоқадор иш қилганмисиз?.. Хўш, айтайлик, бирор ёрдамингиз текканми унга?..

— Шубҳасиз... жуда катта ёрдамим теккан.

— Қачон ва қай важдан?

— У Қоҳирада турган пайтларда, мол-мулкини пуллашга аҳд қилганди. Ўша пайтларда мен Қоҳирада яшардим...

— Шундай денг... Тушунарли... У хазинани ковлаб олишда ўзи мукофотламоқчи бўлган икки кимсанинг

учрашишини истаган экан-да... яъни сиз билан менинг учрашишимни, негаки менинг отам аллақачон оламдан ўтган...

— Нега сиз яна бошқалар ҳам бордир деб ўйламай-сиз?— дея ичиқоралик билан савол берди банкчи.

— Бунақа гапларни йиғиштириб қўйинг!— деб қич-қирди Антифер тоға ва шундай зарб билан мушт туширдики, стол лапанглаб кетди.— Бас!.. Икки киши бўлганимиз ҳам етар!..

— Сиз ҳақсиз,— деб тасдиқлади Замбуко.— Лекин бир нарсани тушунтириб берсангиз, анави искандариялик нотариус нега сизга эргашиб юрибди?

— Васиятноманинг бандларидан бирида таъкидла-нишича бойликни ердан қазиб олиб, бўлашиладиган пайтда устида туриши шарт. Унга ҳам мукофот тегиши зарур.

— Хўш, қанча мукофот тегиши керак экан унга?

— Юздан бир улуши.

— Юздан бири-я!.. Вой, фирибгар-э!

— Ҳа, фирибгар! Нақ фирибгарнинг ўзгинаси!— хитоб қилди Антифер тоға.— Имонингиз комил бўлсин— мен буни аллақачон шартта бетига айтганман!

Бинни Умарга баҳо беришда иккала ворисдошнинг қарашлари мутлақо бир жойдан чиқди, Замбуко ўзини қанчалар бепарво қилиб кўрсатмасин, бари бир қалб фарёдини босиб туролмади.

— Ана энди,— деди малуин,— ҳамма ишдан хабардорсиз, ўйлайманки, ҳеч қанақанги айёрлик ва ҳийланайранг ишлатиб ўтирмасак оқилона иш тутган бў-ламиз.

Банкчининг қиёфасидан ҳеч нимани ўқиб бўлмасди, бир туки ҳам қилт этмади.

— Биринчи оролдан топилган, янги узунликни билдирадиган рақамлар менда,— деб сўзида давом этди Антифер тоға,— иккинчи орол жойлашган кенгликни билдирадиган рақамлар эса сизда.

— Шундай,— истар-истамас тан олди Замбуко.

— Унда ҳузурингизга келиб, исмимни айтганимда, нега ўзингизни бу воқеа ҳақида ҳеч нимани билмайди-ганга солдингиз?

— Буни тушуниш жуда жўн: биринчи учраган одамга юрагимдаги гапларни тўкиб сололмайман-ку, ахир... Мени афв этасиз-у, жаноб Антифер, иттифоқо сиз қал-

лоб бўлиб чиққанингизда нима бўларди? Аввал ишонч ҳосил қилмоқчи эдим... бироқ қўлингизда мен билан келишиш, музокара олиб бориш учун ҳужжат бор экан...

— Ҳа, бор.

— Қани, кўрсатинг.

— Ошиқманг, жаноб Замбуко! Мушук ҳам текинга офтобга чиқмайди-я!.. Қўлингизда Комулк пошшонинг мактуби борми ўзи?

— Бор.

— Жуда соз. Мактуб билан ҳужжатни алмашамиз... Алмашиш вижданан, ҳалол, сиздан угина, биздан бугина қабилида бўлиши керак.

— Розиман!— жавоб берди банкчи.

Шундай деб, у пўлат сандиқ олдига борди-да, махфий қулфларни оча бошлади, бироқ шундай имиллардики, буни кўрган Антифер тоға ғазабдан ўзини аранг босиб турарди.

Банкчининг бу хатти-ҳаракатини қандай тушуса бўлади? Бу ҳам худди Бинни Умарга ўхшаб малунинг сирини ҳийла билан билиб олиш ниятида эмасмикин?

Овора бўлади! Ўз молини нақдига пулламоққа қатъий қарор берган одам билан муомала қилас экансан, бунинг асло иложи йўқ. Банкчининг ҳар томонлама пухта ўйланган ва кўпдан кўксидага ардоқлаб юрган ўз режаси бор эди. Омади келиб режаси амалга ошгудек бўлса, Комулк пошшонинг миллионлари Замбуко оиласи ихтиёрида, бошқачароқ айтганда банкчининг ўз қўлида бўлади. Бу режанинг амалга ошиши учун фақат бир шарт бор эди: ворисдоши бева ёки бўйдоқ бўлиши керак.

Мана, охириги қулфни очишигина қолганда банкчи ўгирилиб сал титроқ овоз билан сўради:

— Ўйланганимисиз?

— Йўқ, жаноб Замбуко, ўйланмаганман, бунинг учун эса ҳар куни тонгда ва ҳар куни кечқурун ўз-ўзими ни қутлайман, худога ҳамду санолар ўқийман.

Унинг кейинги сўзларидан банкчининг афти бужмайиб кетди, шундай бўлса-да, яна узилиб қолган ишига тутинди.

Ноҳотки Замбуконинг оиласи бўлса? Ҳа, лекин Тунисда ҳеч кимнинг хабари ҳам йўқ эди бундан. Рост, унинг оиласи юқорида зикр этилганидек ёлгизгина синг-

лисидан иборат эди. Мадемуазель Талисма Замбуко Мальтада яшар, акаси юбориб турадиган арзимаган нафақа билан тирикчилик ўтказарди. Яна шуни ҳам айтиб қўяйликки, у ўша ерда қирқ етти йил — салкам ярим асрдан бери истиқомат қиласарди. Умрида ҳеч қачон унинг қўлинин сўраб совчи келганамас, бунинг сабаби, биринчидан ҳусн, ақл, хулқ-атвор ва бойлик бобида уни табиат кўп нарсадан бебаҳра этганди, иккинчидан, акаси ҳеч қачон куёв топиш ғамини емаганди, куёвлар эса ўз оёқлари билан келишни ҳатто хаёлларига ҳам келтирмасдилар чоги..

Шунга қарамай, Замбуко синглиснинг қачон бўлмасин эрга тегишига умид боғлаган эди. Ё худо, кимга тегаркан?.. Масалан, лоақал келишини йигирма йил кутган Антиферга бўлса ҳам майли, мабодо у бева ёки бўйдоқ бўлса, қари қизнинг эрга тегиши истаги рўёбга чиқади. Борди-ю бу никоҳ амалга ошса миллионлар оила ихтиёрида қолади, мадемуазель Талисма Замбуко шунча йил кутгани эвазига ҳеч нарсани ютқазмайди. Шу нарса ўз-ўзидан аёнким, у тамоман акасига қарам экан, акаси танлаган ҳар қандай одамга кўзини чиппа юмиб тегаверади.

Бироқ малуин кўзини чиппа юмиб, ўша малъалик қари қизга уйланишга рози бўлармикин? Банкчи бунга асло шубҳа қилмасди, зероки у ҳозирги вазиятда ўзини хўжайин деб ҳисобларди: у ворисдошига ўзини, яъни Замбукони қаноатлантирадиган шарт-шароитни таклиф этади. Бунинг устига денгизчиларнинг танлаб ўтиришга, дид-фаросатли бўлишга ҳадлари йўқ — банкчи ўзича шундай деб ўйларди.

Эҳ, бахти қаро Пьер-Серван-Мало, кимнинг аравасига тушиб қолдинг-а!.. Бу гапларни илгарироқ билганингда дўстинг Трегоменнинг аллақачон ўтинга айланган габараси «Гўзал Амелия»га ўтириб, Ранс бўйлаб саёҳат қилишни афзал кўрмасмидинг!

Банкчининг бундай масхарабозлик қилаётганинг сабаби энди тушунарли бўлгандир? Бундан жўнроқ ва айни вақтда бундан ақллироқ бирон режани ўйлаб тониш амри маҳол эди. У орол жойлашгани кенгликини билди-рувчи рақамларни фақат Антифер тоганинг ҳаётигагина алмаштиради — биз унинг мадемуазель Талисма Замбуко билан никоҳнинг узилмас занжирлари-ла Антифер-

нинг қўл-оёгини кишаплаб қўймоқ ниятида эканини айтмоқчимиз.

Калитни охири марта бураш ва Комулк пошшонинг хатини пўлат сандиқдан олишгина колганда банкчи тўсатдан фикридан қайтиб, яна стол ёнига қайтиб ўтириди.

Ҳаво электр қувватига ўта тўйинган пайтларда чақин чақнагандек, Антифер тоганинг кўзлари чақнай бошлиди.

— Яна нимани қутяпсиз? — деб сўради у.

— Бир нарсани ўйлаб қолдим, — деб жавоб берди банкчи.

— Нима эканини билсак бўладими?

— Сизнингча қандай, бу ишда иккаламиз ҳам теппа-тeng ҳуқуқقا эгамизми?

— Албатта, теппа-тeng!

— Мен... менимча бундай бўлмаса керак.

— Сабаб?

— Чунки пошшога сиз эмас, отангиз ёрдам берган, мен эса... мен шахсан ёрдам берганман...

Антифер тога унинг гапини бўлди ва боя кўзларидан отилган қўша-қўша яшин ниҳоят гумбурлади.

— Ҳали шунаقا денг! Нима, жаноб Замбуко, яқинга сузадиган кема капитанини мазах қилмоқчимисиз дейман? Модомики отамниг бирдан-бир меросхўри эканман, унинг ҳақ-ҳуқуқи менини ҳам эмасми, ахир?. Қанинг айтиинг-чи: васият қолдирувчининг иродасига итоат этишини истайсизми ўзи? Шундайми ё йўқми?

— Ўз билганимча иш кўраман! — деб жавоб берди банкчи очиқ-ойдин ва қуруққина қилиб.

Антифер тога курсини тепиб юборди ва банкчига ташланиб қолмаслик учун столни жон-жаҳди билан чангallлаб олди.

— Менсиз ҳеч нима қила олмаслигинизни жуда яхши биласиз! — деди малталик.

— Менсиз сиз ҳам ҳеч нарса қилолмайсиз! — шу ондаёқ оғзига урди малуин ҳам.

Вазият кескинлашиб борарди. Рақиблардан бирин разабдан шолғомдек қизариб кетди, иккинчиси эса гарчи туси одатдагисидан ҳам бешбаттар оқариб кетган бўлса-да, ҳамон ўзини хотиржам тутарди.

— Қўлингиздаги кенгликни билдирадиган рақам-

ларни берасизми, йўқми?— деб қичқирди Антифер тоға ғазаби қайнаб.

— Олдин сиз узунликни билдирадиган рақамларни беринг,— жавоб берди банкчи.

— Хомтама бўлманг!

— Жуда соз, майли, шундай бўла қолсин.

— Мана мендаги ҳужжат,— деб бўкирди Антифер тоға чўнтағидан картмонини чиқараркан.

— Ёнингизга солиб қўйинг... менга унинг кераги йўқ!

— Сизга керагамасми бу ҳали? Гап юз миллион франк ҳақида бораётганини унугиб қўйибсиз...

— Дарҳақиқат, юз миллион ҳақида...

— ...уларнинг қайси оролга кўмилганини билолмасак қўлга киритолмаймиз-ку!..

— Фу-у!— деб қўйди банкчи.

Шундай деб у писанд қилмагандек оғзини қийшайтириб қўйди, буни кўрган сұхбатдоши ўзини йўқотиб, тегмаса ҳеч кимга тегмай қўяқолсин деган мақсадда юз миллиондан кечишга журъат этган бу абраҳа ташланиб, гиппа томоғидан олишга шайланиб энгашди.

Кўп йиллик судхўрлик ҳаётида аллақанча камбагал бечораларни эзган Замбуко эҳтимол ҳеч қачон ўз томогини бунчалик ўлим сиртмоғи яқинида кўрмаган бўлса керак. Шубҳасиз буни тушунган эди у, шунинг учун ҳам лаҳзада мулоим тортиб, бундай деди:

— Келишиб олишнинг бирон чорасини топармиз деб ўйлайман.

Антифер тоға шундан кейин муштини ишга солиб қолмаслик учун қўлларини чўнтағига тиқди.

— Жаноб Антифер,— деб гап бошлади банкчи яна,— мен бадавлат одамман, дабдабали ҳаётга унчалик ишқивозлигим йўқ, менинг ҳаёт йўсинимни на эллик, на ҳатто юз миллион ўзгарта олади. Мен бир нарсага — қоп-қоп олтин жамғаришга ҳирс қўйғанман. Комулк пошшонинг бойликлари менинг сандиқларимни жуда бежайди-да ўзиям... Шу боисдан бу бойликларнинг чиндан ҳам мавжуд эканини билганимдан бери менга бир фикр — бойликни яхлитлигича ўзимники қилиб олиш фикри сира тинчлик бермайди.

— Манавини ҳеч кўрганмисиз умрингизда, жаноб Замбуко?..

— Шошманг!

- Менинг улушим-чи?
- Сизнинг улушингизми?.. Бир томондан сиз уни олсангиз-у, айни вақтда менинг оиласи ихтиёрида қолса, шундай қилишнинг иложи йўқмикин?
- Унақада менини бўлмай қолади-ку...
- Хоҳласангиз рози бўлинг, хоҳламасангиз — кераги йўқ.
- Майнавозчиликни бас қилинг, жаноб Замбуко, шунча найрангбозлик етар, очиқчасига гапираверинг!
- Менинг Талисма деган синглим бор...
- Табриклайман бу билан!
- У Мальта оролида туради.
- Агар об-ҳавоси ёқкан бўлса, унинг фойдаси бу.
- Ёши қирқ еттида, лекин ёшига нисбатан кўҳликкина.
- Агар у сизга ўхшаса, бунинг сира ажабланадиган ери йўқ!
- Хўш, шундай қилиб, сиз бўйдоқ одамсиз... инчунин, синглимга уйланишни истамайсизми?
- Сизнинг синглингизни оламанми?— деб қичқириб юборди Пьер-Серван-Мало ва унинг юзи хўрзанинг тоҷисидай ҳол-ҳол қизариб кетди.
- Ҳа, уйланасиз,— деди банкчи эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда.— Ана шу никоҳ туфайли бир томондан сизнинг эллик миллионингиз, иккинчи томондан менинг эллик миллионим оиласиз ихтиёрида қолади.
- Жаноб Замбуко,— деди Антифер тоға, тўлқин соҳилдаги шағар тошларни у ёқдан-бу ёқка юмалатгандай, трубкасини лабларининг у бурчидан бунисига ўтказиб,— жаноб Замбуко...
- Жаноб Антифер...
- Бу таклифингиз... жиддийми?..
- Бундан жиддийроқ гап бўлиши мумкин эмас, башарти менинг синглимга уйланишдан бош торсангиз, онт ичаманки, орамиздаги ҳамма гап тамом-вассалом, бемалол Францияга кетаверишингиз мумкин.
- Бўғиқ инграш эшитилди. Антифер тоға нафаси оғзига тиқилиб энтикар, ўпкаси ғижирларди. У галстугини юлқиб ечиб, шартта шляпасини қўлига олди-да, хона эшигини ланг очганча ҳовлидан югуриб ўтиб кўчага отилди. У тез, жон-жаҳди билан югуаркан, телбаларга ўхшарди.

Кўчада пойлаб турган Соук унинг ортидан эргашди. Антифер тоғанинг бунчалик ҳаяжонланганини кўриб, ҳатто у ҳам хавотирга тушиб қолди.

Малуин меҳмонхонага чопиб келиб, юрганича ичкарига кириб кетди. У дўсти билан жиянига кўзи тушиши билан қичқирди:

— Вой, аблаҳ-э!.. Унинг нимани хоҳлаб қолганини биласизларми?

— Сени ўлдиришними?— деб сўради Жильдас Трегомен.

— Йўқ, ундан ҳам баттарроғини! Сингилларига уйла нишимни хоҳлаб қоптилар!

ТЎРТИНЧИ БОБ

Farb ва Шарқ ўртасидаги шиддатли яккана-якка олишувнинг Шарқнинг ғалабаси билан тугагани

Шуни ишонч билан айтиш мумкинки, сўнгги пайтларда турмушда тез-тез учрайдиган, ақл бовар этмайдиган мушкилотларга кўнишиб қолган Жильдас Трегоменнинг ҳам, Жюэлнинг ҳам бундай аҳволга учраши хаёлига келмаганди!

Бўйдоқлик суюк-суюгигача сингиб кетган Антифер тоға шундай баланд деворга тақаб қўйилган эдик, у кўз кўриб, қулоқ әшиятмаган катта меросдан ўз улушкига эга бўлиш учун ана шу никоҳ деворидан ошиб ўтишга мажбур эди.

Жюэль амакисидан нима бўлганини бир бошдан ҳикоя қилиб беришни сўради. Антифер тоға бор гапни ҳикоя қиласкан, сўз орасида банкчига нисбатан шундай лаънат тошларини ёғдирапдики, бу тошлар баҳтга қарши малталиклар даҳасидаги ўз уйи деворлари паноҳидаги Замбукога зарар етказолмасди.

Бу кекса бўйдоқни қирқ олти ёшигача уйланмай, эндиликда қирқ етти яшар қари қиз билан турмуш қуриб, шарқ кишиси — Антифер пошшога айланган қиёфада кўз олдингизга келтириб кўринг-а?

Ҳайратдан довдираб қолган Жильдас Трегомен билан Жюэль миқ этмай бир-бировларига қараб-қараб қўйишарди, шу топда икковларининг ҳам хаёлларига бир фикр келганди.

«Миллионлар қўлдан кетибди!»— деб ўйлади Жильдас Трегомен.

«Мана энди севикли Эногатимга бемалол уйланадиган бўлдим!»— хаёлидан ўтказди Жюэль.

Дарҳақиқат, Антифер тоғанинг Замбуконинг талабига кўниши ва унга куёв бўлишга розилик бериши мумкинми?! Асло! Гап ҳатто миллиард ҳақида борганида ҳам у ҳеч қачон банкчининг бўйин эгмайди.

Малуин бу орада хонада у ёқдан-бу ёққа бориб-келярди. Кейин тўхтади, ўтирди ва бирдан сакраб туриб, Жюэль билан Трегоменning ёнига келди, уларнинг бетига қаради, бироқ дош беролмай ўша заҳотиёқ кўзларини олиб қочди.

Унга қараган кишининг раҳми келарди. Башарти Жильдас Трегомен илгарилари ҳам дўстининг ақлдан озиб қолаёзганини таъкидлаб юрган экан, ҳозир унинг бу фикри ҳақиқатдан олис эмасдек туюларди. Шунинг учун ҳам Жюэль билан Трегомен Антифер тоғага ҳеч қандай эътироуз билдириласликка унисизгина аҳд қилгандилар. Бир оз фурсат ўтга,чувалашиб кетган фикларини тўплаб, ўзини ўнглаб олади ва юзага келган вазиятни оқилона баҳолай олади, деб ўйлашарди улар.

Мана, тоға ниҳоят тилга кирди, у тўхтаб-тўхтаб, ҳар бир иборани кесиб-кесиб, ғазаб ғilan сўзлай бошлади:

— Юз миллион... анави аглаҳнинг қайсарлиги туфайли қўлдан кетадиган бўлди-я... Бошини чўрт узиш керагамасми бу ярамаснинг? Осиш керак!.. Отиш керак!.. Ханжар билан қорнини ёриб ташлаш керак!.. Задар бериш керак!.. Қозиққа ўтқазиш лозим! Агар уйланмасам, қўлидаги кенгликни билдирувчи рақамларни бермасмиш... Сенегаль маймунларининг биронтаси ҳам олмайдиган ўша тавия малъталик ойимпошшага уйланармишман-а!.. Сизлар нима дейсизлар, ўша мадемуазель Талисмага уйлансан бўладими?!

Албатта, ўйқ-да! Дўстлари буни ҳатто тасаввур этишолмасди... Бундай келин ва холани Антифер тоғанинг ҳурматга лойиқ оиласига олиб киришни фараз қилишнинг ўзи қанчалар даҳшатли ва қабиҳликдек бўлиб туюларди!

— Хўш, гапирмайсанми, қайиқчи!

— Нимани гапирай, қария?

— Ниятига этишига бир одим қолганда юз милли-

онни кўмилган жойида ташлаб кетишга бирор кимсаннинг ҳадди борми, ахир?

— Бу саволга дарров жавоб беролмайман,— деди ёқ кўнгил Трегомен тўғри жавобдан қочиб.

— Ҳа-а! Жавоб беролмайсан-а!— деб ўдағайлари Антифер тога шляпасини хонанинг бурчагига улоқти-раркан.— Жуда соз. Бўлмаса, балки бошқа бир саволимга жавоб берарсан?

— Қанақа савол экан?

— Борди-ю бирор аҳмоқ бир кемага юк ортса... айтайлик габарага... анави «Гўзал Амелия»нгга дей қолайлик...

Шунда Жильдас Трегомен «Гўзал Амелия» маломатларга қолажагини фаҳмлади.

— ...Борди-ю у ўша шалағи чиққан тоғорангга юз миллионлик олтин ортса-да, бутун халойиқ олдида кема тағхонасини тешиб, бу миллионларни денгизга чўқтириб юбораман деса... сен нима деб ўйлайсан, ҳукумат унинг бундай қилишига йўл қўйиб берармиди?.. Ҳўш! Қани гапир!..

— Йўл қўймаса керак, қария.

— Бу махлуқ, анави Замбуко бўлса худди шундай қиласман деб ўтирибди-я! У бир оғиз сўз айтса — ўзининг миллионлари ҳам, менинг миллионларим ҳам топила-ди-я! У бўлса қайсарлик қилиб, дамини ичига ютиб ўтирибди!

— Умрим бино бўлиб бунақанги қаллобни кўрмаганман!— хитоб қилди Жильдас Трегомен, ўзини ғазабланётганга солиб.

— Сен нима дейсан, Жюэль?

— Нима ҳақда, амаки?..

— Агар бу гапни маъмурларга хабар қилсак, нима дейсан?

— Бу энг сўнгги чора, албатта...

— Ҳа... чунки маъмурлар шахсий кимсага нисбатан ман этилган чорани қўллай оладилар... Маъмурлар уни қийиноқقا солишлари мумкин.... кўкрагини ўтда қиздирилган омбур билан пора-пора қилишлари... оёқларини паст оловда куйдиришлари мумкин... шунда бўйин эгишдан ўзга иложи қолмайди унинг...

— Ёмон фикр эмас бу, амаки.

— Ажойиб фикр, Жюэль, бу мурдор, нокас савдо гар-

дан устун келиш учун ўз улушимни қурбон ҳилишга ва жамоатчилик фойдасига беришга ҳам тайёрман...

— Эҳ! Қани энди шундай қилсанг, бу жуда ажойиб, олижаноб иш бўларди-да!— хитоб қилди Жильдас Трегомен.— Ана унда асл французга, ҳақиқий малуинга... қолаверса чинакам Антиферга муносиб иш бўларди.

Шубҳасиз, тоға бу тахминни баён этаркан, ўйлагани ва истаганидан кўра хийла ортиқчароқ гапириб юборганди, чунки у Жильдас Трегоменга шундай ёв қараш қилдики, завқ-шавқ билан дилидагини тўкиб-солаётган бечора оқ кўнгил дўстининг ўша заҳотиёқ нафаси ичига тушиб кетди,

— Юз миллион-а!.. Юз миллион!— тақрорларди Антифер тоға.— Мен уни, ўша лаънати Замбукони жаҳаннамга жўнатаман...

— Амаки!

— Дўстим!

Ҳақиқатан ҳам малуиннинг ҳаяжондан асаблари жунбушга келиб, шундай қилиб қўйиши ҳеч гап эмасди, бироқ бу жиноят руҳий изтироб туёён урган пайтида содир бўлгани учун у жавобгарликка тортилмаслиги мумкин эди.

Жильдас Трегомен билан Жюэль уни тинчлантиришга уринишарди, лекин тоға уларни итариб ташлади ва менинг душманларим билан тилларинг бир сенларнинг, банкчининг томонидасанлар, шунинг учун Замбукони кема ошхонасига кириб қолсан суваракдек мижиглаб эзиб ташлашимга ёрдам беришдан бош тортилсанлар, деб тарьна қилди.

— Ўз ҳолимга қўйларинг!.. Қўйларинг ўз ҳолимга!— деб бақирди у деспиниб.

Кейин полда ётган шляпасини олди-да, эшикни тарақлатиб ёпганича хонадан огилиб чиқиб кетди.

Жюэль билан Трегомен Антифер тоға Замбукони ўлдиргани чопиб кетди деб ўйлаб, бахтсизликнинг олдини олгани орқасидан югуриб чиқишиди-ю, бироқ ўша заҳотиёқ тоганинг ўз хонасига чиқиб, калитни икки марта бураб эшикни беркитиб олганини кўриб енгил тортишди.

— Унинг учун энг яхиси шу ҳозир,— деб қўйди Жильдас Трегомен бош чайқаб.

— Тўғри... Эҳ, бечора амаким-а!— деб хўрсинди Жюэль.

Турган гапки, бу можародан иштаҳалари гиппа бўғилганди, номига тамадди қилган бўлишиди.

Овқатланиб бўлгач, дўстлар тоза ҳавода айлангани Баир кўли томон йўл олишди. Меҳмонхонадан чиқибоқ Бинни Умар ва Нозим билан тўқнашиб қолишиди. Содир бўлган гапларни нотариусга айтиш лозиммикин? Албатта шундай қилиш керак. Банкчининг Антифер тоға олдига қўйган шартларидан хабардор бўлиши биланоқ нотариус ўз фикрини айтишга шошилди:

— У мадемуазель Замбукога уйланишга мажбур! Буни рад этишга ҳаққи йўқ! Ҳа, ҳаққи йўқ! Асло!

Соук ҳам худди шу фикрда эди, зероки у шунча сеп оладиган бўлса, сира ўйлаб-нетиб ўтирмаи, кимлигидан қатъий назар уйланган бўлурди.

Жильдас Трегомен билан Жюэль шартта ўгирилиб, чуқур ўйга толганча, Денгиз флоти кўчаси бўйлаб нари кетаверишиди.

Ажойиб оқшом. Денгиз томондан эсаётган муздеккина, майин шабада одамларни сайр этишга чорларди.

Еш капитан билан Жильдас Трегомен шаҳар деворлари томон юришди ва дарвозадан ўтиб, порт томонга, кўл бўйига чиқиб қолишиди. Йўлда учраган биринчи қаҳвахонага кириб, бир шиша вино буоришида, кейнинг воқеалар ҳақида сұхбатлаша бошлишиди. Уларнинг назаридаги ҳаммаси жуда жўнгина кўринарди. Антифер тоға банкчи Замбуконинг талабига икки дунёда рози бўлмайди. Бинобарин, у иккинчи оролни излашдан бош торгади. Демак улар тез орада алоқа кемасида Тунисдан жўнашади ва қандай баҳтки — ҳаш-паш дегунча Францияга етиб олишади.

Ҳозирги мушкул аҳволдан қутулишнинг бирдан-бир чораси шу, албатта. Сен-Малога Комулк пошшо васият қилган олам-жаҳон пулсиз қайтганлари эса минг карра яхши. Бу пошшоси тушмагур нима қилиб шунчалик ҳийла-найранг ишлатиб юрибди-я!.. Үнга нима кераги бор экан бунинг?..

Жильдас Трегомен билан Жюэль соат тўққизларда меҳмонхонага қайтишиди. Улар ўз хоналарига кўғарилишаркан, Антифер тоға хонасининг эшиги олдида бир нафас туриб қолишиди. Тоға ухлаш бир ёқда турсин, ҳатто ўрнига бирон дақиқа чўзилмади ҳам. Хонада шитоб билан у ёқдан-бу ёқда бориб-келаркан, ўз-ўзи билан гаплашар, бўғила-бўғила:

— Миллионлар... миллионлар... эсизгина миллионлар-а!..— деб такрорларди ҳадеб.

Жильдас Трегомен Антифер тоганинг тамоман ақлдан озганини тушунтираётгандек, пешонасига тўқиллатиб уриб қўйди. Сўнгра улар бир-бировларига хайрли тун тилаб, чуқур ташвишга ботганларича ажралишди.

Эртасига Жильдас Трегомен билан Жюэль каллаи саҳарлаб туришди. Улар Антифер тоға билан кўришилари, Замбуконинг рад жавобидан кейин вужудга келган вазиятни охирги марта муҳокама қилишлари ва тогани зудлик билан қатъий қарорга келишга мажбур этишлари зарур эди. Нарсаларни чамадонларга жойлаб,— қанчалик тез бўлса шунчалик яхши,— Тунисдан жўнаб қолишдан бошқа яна қанақангি қарорга келиш мумкин? Ёш капитан аниқлаган хабарларга қараганда Ла-Галеттда турган алоқа кемаси ўша куни кечқурун Марселга жўнаши керак экан. Борди-ю, шу топда амакиси кемада, ўз каютасида бўлса-ю, Африка қирғоқларидан юз миляча нарида сузиб кетаётган бўлишса, Жюэль бунинг учун бутун борлигини ҳам беришга тайёр эди..

Жильдас Трегомен билан Жюэль коридордан ўтиб, Антифер тоганинг эшигини тақиллатишиди.

Ичкаридан ҳеч қандай жавоб бўлмади.

Жюэль қаттиқроқ тақиллатди.

Яна жавоб бўлмади.

Наҳотки амакиси йигирма тўрт дюмли тўпдан ўқ узилганида ҳам уйғонмайдиган денгизчикидек донг қотиб ётган бўлса? Ени... балким... хафа бўлиб кетиб, жон аччиғида ўзини-ўзи бир ёқлик қилиб қўйганмикин?..

Жюэль пиллапоянинг тўрт поясини бир қилиб сакраб-сакраб, зинғиллаганча пастга тушаркан, кўз очиб юмгуンча эшикбон олдига етиб келди, бу орада оёқлари чалишиб кетаётган Жильдас Трегомен зина панжарасини ушлаб қолганди.

— Жаноб Антифер қаёқда?

— Тонг ёришар-ёришмас чиқиб кетганди,— деб жавоб берди ёш капитаннинг саволига эшикбон.

— Қаёққа кетаётганини айтмадими?

— Йўқ, айтмади.

— Наҳотки яна ўша аблაҳ Замбуконинг олдига кетган бўлса?— хитоб қилди Жюэль, Жильдас Трегоменини эргаштириб Денгиз майдони томон бораркан.

— Агар у ўша ёқда бўлса... демак, рози бўлибдида...— тўнгиллади Жильдас Трегомен.

— Бу мумкин эмас!— деб қичқириб юборди Жюэль.

— Йўқ, бўлиши мумкин! Ўзинг бир ўйлаб кўргин-а, Жюэль: у Сен-Малога, От-Салль кўчасидаги уйига мадемуазель Талисма Замбукони етаклаб кириб борса қандай бўлади-я? Жажжи Эногатимизнинг олдига мальталик келингойини бошлаб борса-я? Ўз оғзи билан уни маймун демабими迪, ахир!

Улар «Франция» меҳмонхонаси яқинидаги қаҳвахонада ана шундай ташвиш ва хавотирли ўйларга ботиб ўтиришарди. Антифер тоғанинг қайтишини шу ерда кутиш қулай эди.

Тунда ётиб ўйла, эрта туриб сўйла, анча ақлинг кириб қолади дейишарди, бироқ афтидан, бу нақл ҳамма вақт ҳам тўғри бўлиб чиқавермас экан. Бизга фақат биргина нарса аён эди: малунимиз тонг саҳарда мальталиклар даҳаси томонга йўл олган ва, худди орқасидан занжирдан ечиб юборилган бир тўда ит қувиб келаётгандек, бир неча минутда банкчининг уйига етиб олганди.

Замбуко қүёш билан баробар туриб, у билан баробар ётишни одат қилиб олганди. Банкчи билан нурафшон чироғ кундузги йўлларини биргаликда босиб ўтишар эди. Шу боисдан ҳам Антифер тоға кириб борганида банкчи гўё орқасидаги пўлат сандифини қўриқлаётгандек, аллақачон иш столи ёнида ўтиради.

— Салом,— деди Замбуко, кириб келувчининг юзини яхшироқ кўриш учун кўзойнагини тўғриларкан.

— Кечаги сўзингиз қатъиймиди?— деб тўғридан-тўғри ишга ўтди Антифер тоға.

— Ҳа, қатъий.

— Башарти синглингизга уйланмасам, менга Комулк пошшонинг хатини бермайсизми?

— Бермайман.

— Унда уйланганим бўлсин!

— Мен буни билардим! Ахир қайлиғингиз эллик миллион сеп олиб келади-я!.. Талисмага уйланишдан Ротшильднинг ўғли ҳам ўзини баҳтиёр сезарди-я...

— Жуда соз... Демак, мен ҳам баҳтиёр бўларканман,— деб жавоб берди Антифер тоға афтини бужмайтириб, ҳатто буни яширишга ҳам уринмади.

— Ундаи бўлса, бу ёққа юринг, куёв,— деди Замбуко.

Шундай деб у зинапоядан иккинчи қаватга чиқмоқчилик стол ёнидан турди.

— Синглингиз шу ердами?!— деб даҳшатдан қичқириб юборди Антифер тоға.

Унинг башараси ўлимга ҳукм этилган одамни турма қоровули: «Қани бўла қолинг... сал дадилроқ бўлинг!.. Ҳа, ҳукм бугун ижро этилади»,— деб уйғотаётган дақиқадагидек қиёфага кирганди.

— Сал ўпкангизни босиб олинг! Ошиқманг, ошиқ йигит!— деди банкчи.— Наҳотки Талисманинг Мальтадалигини унугиб қўйган бўлсангиз?..

— Бўлмаса қаёққа борамиз?— деди Антифер тоға енгил тин олиб.

— Телеграфга.

— Унга бу хушхабарни етказганими?..

— Ҳа. Кейин уни чақириргани...

— Бу яниликни синглингизга хабар қилишингиз мумкин, жаноб Замбуко, илло сизни огоҳлантириб қўяйки... бўлажак қайлиғимни Тунисда кутиш ниятида эмасман.

— Сабаб?

— Сабаб шуки, на сизнинг, на менинг вақтни бекор ўтказишга ҳақимиз бор!.. Оролнинг географик ўрни аниқланиши биланоқ уни излагани жўнаймиз. Бу ишни асло пайсалга солиб бўлмайди.

— Эй, куёв-эй, бир ҳафта олдин нима-ю, бир ҳафта кейин шима, бари бир эмасми, ахир!

— Йўқ, мутлақо барibir эмас! Сиз, шунингдек мен ҳам, Комулк пошшонинг меросини тезроқ қўлга киритишмиз зарур!

Ҳа, ҳа, Антифер тоға қанчалик шошилаётган бўлса, у қуримсоқ ва нафси наҳанг банкчи ҳам шунчалик ошиқиши лозим. Гарчи Замбуко ўз тоқатсизлигини хотиржамлик ва бепарволик пардасига ўраб-чирмаб кўрсатишга тиришаётган бўлса-да, аслида бутун вужуди миллионлардан тегадиган улушини тезроқ пўлат сандигига солиб қулфлаб қўйиш иштиёқи билан ёнарди. Шунинг учун ҳам суҳбатдошига эътиroz билдириб ўтирамади.

— Яхши, мен розиман,— деди у.— Синглимни қайтиб келганимиздан кейин чақирира қоларман... Аммо

синглімни уни кутаётган баҳтдан огоҳлантириб қўйишим керак.

— Ҳа... уни кутаётган!— деб жавоб берди Пьер-Серван-Мало, шунча йиллар мобайнида эрга тегишини орзу қилиб ётган қари қизни қандай баҳт кутаётганини аниқлаб ўтирумай.

— Лекин, аввало сиз менга расм-қоидаларини ўрнига қўйиб тилхат-битим беришингиз керак,— деди Замбуко.

— Уни ёзинг, қўл қўйиб бераман.

— Лафзни бузилса жарима тўлаш шарти биланми?

— Майли. Қанча бўлади... ҳалиги... жаримаси?..

— Айтайлик, сизга тегадиган эллик миллион...

— Хўп, бўпти... шу билан бу гапни тугатдик!— деб жавоб берди Антифер тоға, чунки мадемуазель Талисмага уйланиш баҳтидан қутулиш чорасини тополмаганидан кейин тақдирга тан беришга мажбур бўлган эди.

Банкчи бир варақ тоза қофоз олди-да, ўзининг йирик-йирик дастхати билан ҳар бир бандини атрофлича ўйлаб, тарозуга солиб кўриб, тилхат-битим ёза бошлиди. Унда, башарти хазина топилганидан ўн беш кун ўтгач кўёв, яъни капитан Антифер мадемуазель Талисма Замбукога уйланишдан бош тортса, у чоғда бойликнинг Комулк пошшонинг меросхўри сифатида капитан Антиферга теккан бўлаги яхлитлигича қайлиқ Талисма Замбуко ихтиёрига ўтади, деган шарт қайд этилди.

Пьер-Серван-Мало ғазаб билан перони қитирлатиб тилхат-битимга имзо чекди ва банкчи бу қофозни пўлат сандигининг махфий ғаладонига яшириб қўйди.

Айни вақтда у ердан сарғайиб кетган қофозни олди... Бу Комулк пошшонинг йигирма йил муқаддам банкчига келиб теккан хати эди.

Антифер тоға ҳам ўз навбатида чўнтагидан картманини олиб, вақт ўтиши билан юқоридаги хатдан кам сарғаймаган қофозни чиқарди... Бу биринчи оролдан тоғилган ҳужжатдан эди.

Ана, бу иккала меросхўрга бир қаранглар-а: улар қилич яланғочлаб яккама-якка олишаётган рақиблардай бир-бировларининг ҳар бир ҳаракатини кўз узмай, диққат билан кузатишяпти; мана уларнинг қўллари аста-секин олдинга узатиляпти, ушлаб турган ҳужжатдан ажралишга ачинаётгандек бармоқлар дағ-дағ қалтираяпти... Кузатиб турган одам учун қандай ҳузурбахш

томуша-я бу! Юз миллион-а! Яна сал силжиса — бунинг бари бир оила ихтиёрида бўлади-я!

— Қани хатингиз? — деди Антифер тоға.

— Қани ҳужжатингиз? — дея тақорлади банкчи.

Мана, алмаштириб ҳам бўлишди. Жуда вақтида алмаштириб олишибди-да ўзиям! Икковининг ҳам юраги шундай тенардики, ёрилиб кетишига бир баҳя қолганди.

Тунисда истиқомат қилувчи Замбуко исмли кимсага сен-малолик Антифер деган кимса олиб келиб берини лозимлиги қайд этилган ҳужжатда географик узунликни билдирувчи қуйидаги рақамлар кўрсатилган эди. Париж меридианидан шарқ томондаги $7^{\circ}23'$.

Юқорида номи зикр этилган тунислик Замбуко ҳузурига вақти-соати билан сен-малолик Антифер деган кимсанинг келиши баён этилган мактубда эса жанубий кенгликтин кўрсатувчи $3^{\circ} 17'$ рақамлари ёзилган эди.

Эндилика иккинчи оролнинг қаерда жойлашганини аниқлаш учун бу иккала чизиқнинг хаританинг қаерида кесишини белгилаш қолганди, холос.

— Атласингиз борми? — деб сўради банкчи.

— Атлас ва жияним ҳам бор, — жавоб берди Антифер.

— Жияним дейсизми?

— Ҳа. Олисга сузадиган кема капитани, бу ишни ўша бажаради.

— Жиянингиз қаерда ўзи?

— «Франция» меҳмонхонасида.—

— Қани кетдик ўша ёққа, куёв, — деди банкчи соябони кенг эски шляпасини кия туриб.

— Қани кетдик! — деди Антифер тоға ҳам.

Икковлон Денгиз флоти хиёбони томон йўл олишибди. Улар алоқа бўлими рўпарасига етишганда, Замбуко ичкарига кириб, Мальтага телеграмма юборишни таклиф этди.

Антифер тоға эътиroz билди. Шундай қилиб, бир «француз флотининг офицери» қўлини сўраётгани, куёвнинг бадавлатлиги ва насл-насаби маъқул бўлгани туфайли акаси бунга розилик бергани ҳақида мадемуазель Талисма Замбуко огоҳлантириб қўйилди.

Телеграмма учун ҳақ тўланиб, у рўйхатдан ўтказилгач, ворисдошлар яна хиёбонга чиқишибди. Жильдас Тремон билан Жюэль уларнинг истиқболига югуришибди.

Уларга кўзи тушиши биланоқ Антифер тоға тескари

қараб олди, бироқ бу кечириб бўлмас ожизликни енгиб, тақаббурона оҳангда уларга шеригини таништириди:

— Банкчи Замбуко.

Банкчи бўлажак куёвининг ҳамроҳларига адоват билан хўмрайиб қараб қўйди.

Сўнгра Антифер тога Замбукога мурожаат этиб, қўшиб қўйди:

— Жияним Жюэль... Жильдас Трегомен, менинг дўстим.

Тофанинг имоси билан ҳаммалари меҳмонхона томон юришди; йўлда Бинни Умар билан Нозим учраб қолди, бироқ малуинлар ўзларини уларни танимaganга солишиди.

Тўртовлари зинапоядан юқорига чиқиб, Антифер тофанинг хонасига киришди, у эшикни ичкаридан қулфлаб қўйди.

Тога чамадондан Сен-Малода оливолган атласни чиқарди-да, ер ярим шарлари харитасини очиб, Жюэлга мурожаат қилди:

— Шарқий узунликнинг етти градусу йигирма уч минути ҳамда жанубий кенглиknинг уч градусу ўн етти минути.

Жюэль ранжиганини яшиrolмади. Жанубий кенглик дейдими?.. Демак, Комулк пошшо уларни энди экваторнинг нариги ёғига жўнатар экан-да?.. Эҳ, бечора, жажжи Эногат!.. Жильдас Трегоменнинг унинг юзига қарагани юраги дов бермади...

— Хўш! Нимани кутяпсан? — деб сўради Антифер тога, у бу гапни шундай оҳангда айтдики, ёш капитаннинг итоат этишдан ўзга иложи қолмаганди.

У циркулни қўлига олиб, игнасини еттинчи меридианга қўйиб, бунинг ёнига яна йигирма уч минутни қўшди-да, экватор чизигигача тушди.

Жанубий кенглиknинг $3^{\circ}17'$ нуқтасини топгач, то меридиан билан кесишгунча параллель бўйлаб юргизди.

— Хўш, нима гап? — деб сўради яна Антифер тога.

— Қаерга бориб қолдик?

— Гвинея қўлтиғига.

— Аниқроғи-чи?

— Лоанго давлати жойлашган кенглика.

— Бунданам аниқроғи-чи?

— Маюмба қўлтиғига...

— Эртага эрталабоқ Бонга¹ қатнайдиган дилижонга ўтирамиз, у ердан эса темир йўл билан Оранга жўнаймиз... — деди Антифер тоға.

Бу сўзлар, капитан душман кўрингандада: «Ҳамма юқорига!» — деб команда бергандек, қатый оҳангда янгради.

Сўнгра Антифер тоға банкчига юзланиб, бундай деб сўради:

— Сиз бизларга ҳамроҳ бўлсангиз керак, албатта?

— Шубҳасиз.

— Гвинея қўлтиғигача-я?

— Лозим бўлса, дунёнинг нариги чеккасигача бораман!

— Жуда соз. Сафарга ҳозир бўлиб туринг.

— Ҳозир бўлиб тураман, куёв.

Жильдас Трегомен беихтиёр: «Воҳ!» — деб юборди. Бу қулоққа нотаниш бўлган сўз уни шунчалик эсанкиратиб қўйгандики, у ҳатто чиқиб кетаётган банкчининг истеҳзоли таъзимиға жавоб қайтаришни ҳам унутиб қўйди.

Ниҳоят, учала малуин хонада ёлгиз қолишгач, Жильдас Трегомен:

— Демак... рози бўлибсан-да? — деб сўради.

— Ҳа, қайиқчи! Ҳўш, яна нима гапинг бор?

Яна нима гапинг бор, дейдими? Уига таъна қилишининг нима ҳожати борийди?. Шунинг учун Жильдас Трегомен билан Жюэль индамай қўя қолишни маъзур кўришиди.

Орадан икки соатлар чамаси вақт ўтгач, банкчи Мальтадан телеграмма олди.

Унда мадемуазель Талисма Замбуко ўзини барча қизлар ичиди энг баҳтиёр деб ҳисоблашини, эндиликда эса аёллар орасида энг баҳтиёри бўлажагини баён этганди.

БЕШИНЧИ БОВ

Бинни Умарнинг икки йўлни — қуруқлик ҳамда денгизда юришини бир-бировига чоғиштириши учун имкон туғилгани

У пайтларда ҳозирги кунда Жазоирга бориб туташган тунис темир йўл шохобчаси йўқ эди. Саёҳатчиларимиз Бонга бориб, Константин, Жазоир ва Оран провини-

¹ Бон — Жазоир шаҳри (Тунисдан ғарброқда жойлашган).

нцияларини туташтирган темир йўлдан фойдаланмоқчи эдилар.

Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари регентлик пойтахтини тонг пайти тарқ этишиди. Банкчи Замбуко-нинг улар билан биргалигини, шунингдек Бинни Умар ва Нозимларнинг дилижондан кеч қолмай етиб келганларини гапириб ўтирмаса ҳам бўлар.

Олти кишидан иборат чинакам карвоннинг ўзигинаси бўлди-қўйди! Бироқ бу сафар ҳаммалари миллионлар иштиёқи ўзларини қаерга чорлаётганини аниқ билишарди. Иккинчи оролни излаш учун Лоанг¹ музофоти соҳилларини ювиб турган бепоён Гвинея қўлтиғига кетаётгандарини Бинни Умар билан Соукдан яшириб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди.

— Лекин жуда олис йўл босиш керак, — деди Жюэль Бинни Умарга, — йўл мاشаққатларидан чўчийдиган бўлсангиз, бормай қўя қолганингиз маъкул эмасмикин?!

Дарҳақиқат, Жазоирдан Лоангога борилгунча неча юз миль масофани сузиб ўтиш керак ахир!

Бироқ Бинни Умар йўлдан қолишини хаёлига ҳам келтирмади, бари бир Соук унинг бу ҳақда бош қотириб ўтиришига ҳам қўймасди. Энг муҳими — сеҳрли миллион жодудек нотариуснинг кўз ўнгидан ўтиб турарди...

Шундай қилиб, 24 апрель эрталаб Антифер тоға Жильдас Трегомен билан Жюэлни, Соук Бинни Умарни эргаштириб, Замбуко эса бир ўзи — хуллас ҳаммалари Тунис билан Бон ўртасида қатнайдиган дилижондан жой олишди. Эҳтимол улар йўлда ўзаро бир оғиз ҳам сўзлашибас, лекин барибир бирга сафар қилишга мажбур эдилар.

Кеча кечқурун Жюэлнинг Эногатга яна бир хат жўнатганидан хабардормиз. Бир неча кундан кейин қизча ва унинг онаси Антифер төранинг эндиликда ярмига камайган ўша машҳур мероси ҳажрида ер куррасининг қайси нуқтаси томон ошиқиб бораётганидан хабардор бўладилар. Сафарнинг бу иккинчи қисми кам деганда бир ой вақтни олади, шундай экан, севишганлар, майнинг ўрталаридан олдинроқ кўришмайдилар. Бу мактубни олиб Эногат қанчалар диққат бўларкин!

¹ Лоанг музофоти Экваториаль Африкада, ўрта Конгода.

Жюэль қайтиб келганидан кейин ҳам барча тўсиқлар йўқолиб, тўй қилишлари учун янги ғовлар кўндаланг бўлмаслигига ишонолганида ҳам гўрга эди-я! Э-воҳ... Бунақанги тоғага ишониб бирон режа тузиш қанчалар мушкул-а!

Жильдас Трегомен хусусига келсак, фақат биргина гапни айтиб ўтса кифоя: собиқ габара эгаси, дарёда сузадиган кемачи пешонасига тақдир экваторни кечиб ўтиш ва Жанубий яримшар сувларида сузишни битиб қўйган экан. Қисмати шундай экан, нима ҳам қила оларди дейсиз! Ҳаёт баъзан ғоятда антиқа совғаларни ҳўсон этади кишига. Шунинг учун ҳам оқ кўнгил Трегомен эндиликда ҳеч нарсадан таажжубланмасликка аҳд қилганди. Башарти иккинчи оролдан Комулк поишшонинг ўша машъум учта бочкаси ҳақиқатан то-пилгандা ҳам ажабланмасди.

Шундай бўлса-да, бу мулоҳазалар унинг дилижон физиллаб бораётган ерларнинг Бретон ялангликларига мутлақо ўхшамайдиган манзарасини суқланиб томоша қилишига халал берга олмасди. Бироқ, афтидан, олти йўловчи орасида Тунис манзараларини хотирида сақлаб қолишини истаган бирдан-бир одам унинг ўзигина эди.

Дилижон сафар учун жуда поқулай бўлиб, бунинг устига имиллаб борарди. Унга қўшилган уч от лўкиллаб бир бекатдан иккincinnисига аранг етиб борарди. Жарларни ёқалаб, тўсатдан бурилиб кетадиган пасту баланд, илон изи йўл бағрини тоғдан тушадиган шўх, ўйноқи сою анҳорлар тилиб ўтган Межер водийсига етганда бағоят сўлим манзара касб этарди. Дилижон тошдан-тошга урилиб тушаётган шалолалардан кечиб ўтаётганда сув фидиракларни деярли кўмиб юборарди.

Ҳаво жуда яхши эди. Мовий, қатра ғуборсиз кўк гумбазидан қуёш алангали ўт пуркаётгандек.

Дилижоннинг чап томонида кўзга ташланган бир тўранинг оппоқ қасри ярақлаб кўзни қамаштириб юборди, унга ҳам, фикус ва мажнунтол сингари ерни ўпиб турувчи мурч дарахтлари қучоғига чўмган бошқа қасру саройларга ҳам фақат кўкимтири ойна билан қараш мумкин эди. Гоҳ у, гоҳ бу ерда зебраларга ўхшаган ола-чипор, сариқ ҷодирлар кўзга ташланиб қолар, бу ҷодирлардан жиддий, келиштган чеҳрали араб аёллари ва она-лариникидан қолишмайдиган жиддий қиёфали болалар

мўралаб туришарди. Олис-олис далалар, ён бағирлар, тоғ дараларида қўй сурувлари ўтлаб юрар, тоғ қояла-рида қузғундай қоп-қора эчкилар тошдан-тошга сакраб, иргишларди.

Дилижон яқинлашганида қамчининг шарақлашидан чўчиб кетган қушлар гала-гала бўлиб, гуриллаб кўкка кўтарилишарди. Майда тўти қушлар ўзларининг ялтироқ, ранг-баранг пат-қанотлари билан айниқса ажралиб турардилар. Улар жуда кўп, минг-минглаб; она табиат уларни сайрашга ўргатганди-ю, лекин баҳтимизга тил бермаганди. Шу сабабли саёҳатчиларимиз беҳуда валлақлашни эмас, қушлар навосини тинглаб боришарди.

Йўлда бот-бот тўхтаб туришарди. Жильдас Трегомен билан Жюэль бу қулай фурсатдан фойдаланиб, оёқлари-нинг чигилини ёзгани дилижондан ўша заҳотиёқ тушишарди. Баъзан банкчи Замбуко ҳам улардан ибрат олиб пастга тушарди, лекин ҳамроҳлари билан бир оғиз ҳам гаплашмасди.

— Бу ёқимтой чол,— деб қўйди Трегомен,— чоғимда, Комулк пошшонинг миллионларини қўлга киритиш ўтида дўстимиз Антифердан камроқ ўртанмаётган кўри-нади-ку!

— Сиз ҳақсиз, жаноб Трегомен, ворисдошларнинг би-рини олиб, иккинчисига урадиган экан.

Ҳар тўхтагларида Соук дилижондан тушиб, гарчи ўзини французчани тушунмаётганга солса-да, уларнинг суҳбатидан ақалли бир неча оғиз сўзни илиб олишга уринарди. Нотариус эса дилижоннинг бурчагига тиқи-либ олганича, эндиликда денизизда қандай сузишни ўй-лаб, ичидан зил кегиб, қимир этмай ўтиради. Ўртаер денгизидаги енгил-слпи тўлқинлардан кейин қутурган Атлантика тўлқинларида сузишни ўйлабоқ кўнгли беҳу-зур бўла бошларди.

Пьер-Серван-Мало ҳам ўтиран жойидан қимирла-масди; бутун фикри-ёди иккинчи орол—офтоб, жазирама иссиқ уфуриб турган, Африка сувлари қўйнида қад кўта-риб турган қоялар билан банд эди.

Шу куни, қўёш ботар чоғида, қўққисдан оппоқ гум-базли ва тифдор учли миноралари кўкка бўй чўзган каттаю кичик талайгина масжидлар тўдаси кўзга ташланди. Бу тунис услубига хос колоритни дахлсиз равишида сақлаб қолган, атрофи ям-яшил дов-дараҳтлар билан қуршалган чоғроққина Табарка шаҳарчаси эди.

Дилижон Табарқада бир неча соатга тўхтади. Йўловчилар бир меҳмонхонага, тўгрироғи карvonсаройга киришди, бу ерда уларни яхшилаб овқатлантириши. Шаҳарчани томоша қилиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмади. Олти кишидан фақат Трегоменгина бу ҳақда ўйлаган бўлиши ва, балки ўз дўстининг илтимосини рад этмаса, Жюэль ҳам унга қўшилиши мумкин эди. Аммо Антифер тоға бир нафасга бўлса-да, ушланиб қолмаслик учун уларнинг дилижондан узоқлашишини қатъянман этди. Дўстлар унга қаршилик билдириб ўтиришмади.

Кечки соат тўққизда яна йўлга чиқиши. Гарчи юлдузлар чарақлаб турган бўлса-да, ҳувиллаган ерлардан тунда юриш дилижон учун хатарли эди. Йўлнинг ниҳоятда ёмонлиги, қароқчилар, айниқса крумирлар¹ ёки ваҳший ҳайвонлар ҳамла қилиб қолиши хавфи саёҳатчиларни ҳамма вақт ҳушёр бўлиб ўтиришга мажбур этарди. Сокин ва зимзиё тун қўйнида дилижон қалин ўрмонни ёқалаб бораркан, баъзан шер ва қоплонларнинг ўкиргани аниқ эшитилиб қоларди. Шунда отлар талвасага тушиб хириллаб қолар, уларни тинчлантириш учун аравакаш ниҳоятда эпчиллик кўрсатиши керак эди. Қўрқоқ ва ваҳший мушук бўлмиш сиртлонларнинг миёвлаши эса ҳеч қайсиларини чўчитолмасди.

Ниҳоят соат тўртларга бориб тонг ёриша бошлади. Тун зулмати тонгги ғира-шира ёруғлик билан алманиб, атрофдаги манзарани кўз илғайдиган бўлиб қолди.

Ҳали торгина уфқда тўлқинсимон тизма тепалар ер елкасига ёпилган араб елкапўшларида бўзариб турарди. Тепалар этагида толгул чакалакзорлари ва қийгос гуллаган эвкалиптзорларни оралаб буралиб-буралиб, гоҳ сокин, гоҳ қайнаб-қутуриб оқувчи, бўтана сувли дарёдан оби ҳаёт эмадиган Межерда водийси ястаниб ётарди.

Регентликнинг крумирлар ўлкасига бориб тақаладиган бу қисми айниқса ўзининг ажойиб манзараси билан ажралиб турди. Мабодо Трегомен қачон бўлмасин Тироль бўйлаб саёҳат қилганида эди, ҳозир у ўзини Альп тоғларининг энг хилват бир бурчагида юргандек сезар-

¹ Крумурлар — Жазоир ва Тунис чегарасида яшайдиган араб қабиласи.

миди. Бироқ у Тиролда бўлмаганди ва бунинг устига кун сайин Европадан тобора олислашиб борарди. Шу ҳақда ўйлади дегунча, оғзи қимтилар, чеҳраси ғамгин тус олар, қуюқ қошлари чимириларди — буларнинг бари кўнгли ғаш бўлиб, ташвишланаётганидан далолат берарди.

Баъзан ёш капитан билан Трегомен маънодор кўз уришириб олишарди: улар бир-бировларини сўзсиз ҳам тушунишарди.

Шу куни эрталаб Антифер тоға жиянидан сўради:

- Қош қорайгунча қасрга етиб борамиз?
- Гардимауга, амаки.
- Бонга қачон етамиз?
- Эртага кечқурун.

Ғаминок малуин яна одатдагидек индамас бўлиб қолди, бундай пайтларда хаёли ўзини Уммон кўрфазидан Гвинея қўлтиғига улоқтираётган ўша орзусида бўларди. Сўнгра унинг фикри-ёди ер шарининг ўзини қизиқтираётган биргина нуқтасига қадаларди. Шунда у ўз-ўзига, банкчи Замбуконинг ҳам бутун диққат-эътибори ўша нуқтада, деб қўярди. Дарҳақиқат, туриш-турмуши, хулқи-атвори, бутун табиати бошқа-бошқа олам бўлган, будунёда тақдир тақозоси билан тасодифан учрашиб қолган ана шу икки кимса шу топда бир-бировига сургундагилардек кишанлаб қўйилганга ўхшардилар, лекин улар боғланган занжир олтиндан ясалган эди.

Фикус ўрмони тобора қалинлашиб борарди. Кана-кужутнинг гул ва барглари сингари оч-яшил тусли барглар орасидан бир-бировидан олис-олисда жойлашган араб қишилоқлари кўзга чалиниб қоларди. Бундай ерларда олдин чайлалар кўринарди, яқинроқдаги сой ёки анҳор бўйида эса подалар ўтлаб юарди. Кейин навбатдаги бекат, кўпинча одамлар ва ҳайвонлар аралашиб қуралашиб ётган аянчли оғилхона намоён бўларди.

Кечқурун Гардимауда, аниқроғи, бир ёғоч кулбада тўхташди. Уйнинг атрофини бир неча кулба қуршаб турарди. (Орадан йигирма йил ўтгач бу ер Бон билан Тунис оралиғида ётқизилган темир йўл бекатларидан бирига айланди). Икки соат дам олганларидан сўнг дилижон (бу сўзсиз карвоңсаройда енгилгина овқатланниб олиш учун жуда кўп вақт эди) яна йўлга тушди. Йўл Межерда водийсини ёқалаб илан-билинг буралиб бораркан, неча бор сою анҳорларни кечиб ўтилди (шунда кўпинча сув дилижоннинг ичига кириб кетар, ўтиришади).

ғапларнинг оёқларини жиққа ивитарди); дилижон шундай тиккаликка күтарилилардик, отларнинг абзаллари дош беролмай узилиб кетадигандек бўлиб туюларди, кейин эса физиллаганича ён бағирдан пастига тушиб кетар, отлар сувлиқларини ғажирлатиб чайнаганича учиб борар, жиловидан тортиб тўхтатиб бўлмасди.

Гарчи бу зимзиё, туманли тунда бирон нимани кўз илғай олмаса-да, бу ерлар, айниқса Мухтор атрофи ажойиб, сўлим жойлар эди. Бунинг устига саёҳатчилари мизни қирқ уч соатлик йўл азобидан кейин маст уйқу элитиб борарди.

Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари ҳосилдор водийларни Сук-Ахрас¹ савдо шаҳри билан туташтирган, тепаю адирлар ён бағридан ўтган сон-саноқсиз қайрилишу бурилишларга эга бўлган олис йўлни босиб ўтиб, шаҳарга етиб келгандарида тонг ёриша бошлаган эди.

Боплаб жиҳозланган, Тагаст номли майдондаги шу номли меҳмонхонада ўлгудек тинка-мадорлари қуриган йўловчиларни жуда яхши кутиб олишди. Бу галги уч соатлик ҳордиқ чиқариш унчалик узоқ бўлиб туюлмади. Мабодо хушманзара Сук-Ахрасни томоша қилишни истаганларида бу уч соат вақт уларга камлик қиласди. Антифер тоға билан банкчи Замбуколарнинг шу мажбурий тўхташ учун ҳам вақт беҳуда кетаётганига тоқатлари тоқ бўлаётганини-ку асти қўяверасиз. Шунга қарамай дилижон соат олтидагина йўлга тушди.

— Тинчлан,— дерди Жильдас Трегомен ўзининг қизиқкон ватандошига,— Бонга худди эрталабки поезд жўнайдиган пайтда етиб борамиз.

— Нега энди кечқурунги поездга етиб боришга шошилмас эканмиз?— деб эътиroz билдириди Антифер тоға.

— Бугун поезд бўлмайди, амаки,— деб қўйди Жюэль.

— Йўқ бўлса нима қипти? Шунинг учун мана шу хилватгоҳда қимиirlамай ётаверишимиз керак эканми?..

— Манавини қара, қария, сени а қанақангি трубкани танлаб олганимни кўр... Сеникининг фақат оти қолипти, ҳаммасини ғажиб ташлабсан-а!

Шундай деб, Жильдас Трегомен дўстига Межердадан олган, катталиги кўк нўхат қўзогидай келадиган трубкани тутди. Антифер уни олди-ю, оғзига солиб ғажий бошлиди.

¹ Су к-Ахрас — Константиндан шарқроқда жойлашган Жазоир шаҳарларидан бири. Илгариги номи — Тагаст.

Трегомен Жюэль учовлари катта хиёбонгача сайдар қилиб келишларини таклиф қилганди, аммо тоға қатъяннан рад этди; чамадонидан атласни олиб, Африка харитасини очди-да, қолган ақлинни ҳам ғарқ қилиш таҳликаси остида Гвинея қўлтиги сувларига шўнғиб кетди.

Жильдас Трегомен билан Жюэль Тагаст хиёбонини сайдар қилгани жўнашди. Бу атрофи шарқ меъморчилиги услубида бино қилинган ҳашамдор уйлар қуршаган ва дов-дараҳтлар ўтқазилган кенгтина тўрт бурчак майдони эди. Ҳали жуда барвақтлигига қарамай, ҳамма қаҳважоналар очилган, улар маҳаллий аҳолига лиқ тўла эди.

Қўёшнинг илк нурлари тушгани ҳамоноқ, туман пардаси чок-чокидан сўқилиб, бир зумда тарқади-кўйди. Ҳамма нарса ажойиб кун қанот ёзаётганидан далолат бериб туради.

Трегоменинг бутуни вужуди кўз ва қулоққа айланган эди. У гарчи тушунмаса-да ерликларниң суҳбатларига қулоқ соларди; гарчи ҳеч нима олиш нияти бўлмаса-да, қаҳважоналарда, дўконларда нима бўлаётганини, нималар борлигини кўргиси, ҳаммасини билгиси келарди. Инжиқ қисмат уни бу ақл бовар қилмайдиган саёҳат қучоғига улоқтирган экан, ҳеч бўлмаганда, иложи борича кўпроқ нарсани кўриб қолсин-да. Шу ҳақда ўйларкан, бундай деди у:

— Иўқ, Жюэль, бизга ўхшаб саёҳат қилиш ноинсофлик! Ҳеч қаерда тўхталмаса!.. Сук-Ахрасда уч соат... Бонда бир кеча бўлинса... Кейин эса темир йўлда, бекатларда қисқа-қисқа мулдатга тўхтаб, икки кун юрилса, шу ҳам гапми!.. Тунисда нимани кўра олдим ўзи? Жозоирда¹ нимани кўраман?

— Гапингизга қўшиламан, жаноб Трегомен, албатта, бу мутлақо ақлга тўғри келмайди, лекин амакимга айтиб кўрининг-чи буни, унинг: «Бу кўнгил ёзадиган саёҳат эмас, иш юзасидан қилинаётган саёҳат!»—деб ўдағайлаб беришини ўзингиз яхши биласиз! Бу саёҳатнинг оқибати нима билан тугашини ҳали ким билади дейсиз?

— Ишқилиб, охири фиригарлик бўлиб чиқмасинда!— деб жавоб берди Трегомен.

— Тўғри,— деб унинг гапига қўшилди Жюэль,—иккинчи оролдан ҳам бизни учинчи оролга йўллайдиган бир ҳужжат топишимииз эҳтимолдан холи эмас.

¹ Трегомен Жазоир сўзини нотўғри талаффуз этяпти.

— Тўртинчисига, бешинчисига, хуллас беш қитъадаги барча оролларга жўнатиши мумкин,—деди Трегомен дилсиёҳлик билан, каттакон бошини силкиб.

— Сиз эса, жаноб Трегомен, амаким қаерга бормасин, у билан бирга бўласиз.

— Мен-а?

— Ҳа. Сиз... сиз унинг бир гапини ҳеч қачон икки қилолмайсиз-да!

— Бу тўғри. Бечорага жуда раҳмим келади, ишқилиб бутунлай ақлдан озмаса гўрга эди, деб хавотирдаман.

— Гап бундай... Мен, жаноб Трегомен, иккинчи оролдан кейин ҳеч қаёққа бормайман деган қатъий қарорга келдим. Нима, Эногат шаҳзодага тегишга, мен эса маликага уйланишга орзумандамизми?

— Албатта йўқ! Дарвоқе, эндиликда бойликни авви тимсоҳга ўхшаган Замбуко иккови баб-баравар бўлиб олишадиган бўлса, гап фақат Эногатнинг герцогга тегиши, сенинг эса герцогиняга уйланишинг ҳақидагина бориши мумкин...

— Бунақа ҳазилнинг ҳожати йўқ, жаноб Трегомені

— Афв эт мени, бўгам, бунинг ҳеч қанақанги қувонадиган жойи йўқ, мабодо излаш давом этадиган бўлса...

— Давом этадиган бўлса, дейсизми?— деб қичқириб юборди Жюэль.— Йўқ, йўқ! Лоанго қўлтиғига боришга, майли, розиман! Аммо, бошқа ҳеч қаёққа бормаймиз! Сен-Малога қайтишга мажбур қиласман!

— Борди-ю, бу қайсар бош тортса-чи?

— Агар у бош тортса-чи, дейсизми? Унда менсиз ўзи саёҳат қиласверсин. Мен Эногат ҳузурига қайтаман. Бир неча ойдан кейин у балоғат ёшига етиб, ихтиёри ўзида бўлади, ана шунда ҳар қанақанги тўсиқ-ғовларга қарамай унга уйланаман!

— Менга қара, бўталофим, қўй, аччиғланма, жаҳлчиқса ақл кетади дейдилар, сабр-бардошли бўл! Ҳаммаси жойида бўлади, ишонавер менга. Жажжи Эногатга албатта уйланасан, тўйларингда ўзим ўйнаб бераман ҳали!.. Энди меҳмонхонага қайтайлик, тағин дилижондан кеч қолмайлик. Мен Бонга қош қораймасдан боришини истардим, ақалли шаҳарнинг бир қисмини томоша қилиб қолай-да, ахир! Бошқа шаҳарларни, Константини ҳам, Филиппвилни ҳам поезд деразасидан кўрамиз, холос. Бунақада нимани ҳам кўриб бўларди? Агар Бон-

ни озгина томоша қилишга улгурсак, кейин Жоззоирда ҳиссасини чиқарип олардим... Менимча у ерда ақалли бир неча кун турсак керак-ку.

— Албатта,— жавоб берди Жюэль,— Африканинг гарбий соҳилларига ўша заҳотиёқ жўнайдиган бирон пароход топилмаса керагов, шунинг учун чор-ночор кутишга мажбур бўламиз.

— Кутамиз, бажонидил кутамиз!— деб такрорларди Трегомен, гўзал Жазоир пойтахтининг хушманзара жойларини саир қиласхагидан қувониб.— Жоззоирни биласанми сен, Жюэль.

— Ҳа, жаноб Трегомен.

— Менга денгизчилар ҳикоя қилиб беришганди, денгиз томон ярим доира шаклида поғона-поғона бўлиб тушиб борадиган бу шаҳар ниҳоятда чиройли экан. Биз унинг соҳил бўйи кўчаларини, хиёбонларини, масжиду қасрларини томоша қиласмиз... айниқса Мустафо қасрини.

— Жазоир — ажойиб шаҳар, жаноб Трегомен,— жавоб берди Жюэль,— лекин мен ундан ҳам чиройлироқ жойни биламан... Бу Сен-Мало...

— ...ва От-Салль кўчасидаги уйни... биринчи қаватдаги шинамгина хонани ҳам... унда яшайдиган сулув қизни ҳам биласан-а! Бу гапингга қўшиламан, албатта, бўтам! Бироқ ҳозир биз бу ерда эканмиз, ақалли Жоззоирни томоша қилиш умидидан бебаҳра этма мени!..

Ана шу орзу-хаёл билан Трегомен ёш дўстини эргаштириб, Тагаст меҳмононаси томон жўнади. Йўлга чиқиладиган вақт ҳам етган экан: келганларида отларни қўшишмоқда эди. Антифер тоға катта-ката қадам ташлаб у ёқдан-бу ёққа бориб-келаркан, гарчи улар кеч қолишмаган бўлса-да, ҳаяллаб қолишди деб тўнғиллаб сўкарди.

Трегомен унинг еб юборгудек ўқрайганини кўриб, бoshини қуйи солди. Бир неча дақиқадан кейин ҳамма жой-жойини эгаллади ва дилижон ўйдим-чуқур Сук-Ахрас қиямалигидан физиллаб кетди.

Афсуски, Трегоменга Туниснинг бу сўлим жойларини томоша қилишга рухсат этишмади. Бу ерлардан кўра хушманзара жой бўлмаса керак: келажакда темир йўл ўтқизувчиларни беҳисоб бурилишларни айланиб ўтишга мажбур этган, тоғ тизмаларига ўхшаган тепаю адирлар, кўкка бўй чўзган ям-яшил ўрмон билан қопланган

Жириллар кесиб ўтганди; ўралиб-чирмашиб кетган дов-даражалар узра ер бағини йиртиб чиққан қоялар посбондек қад күтариб турарди; чор атрофда катта-кичик қишлоқлар, уларда ерлик аҳоли чумолидек ги-миirlайди; тунда йиртқич ҳайвонлардан ўзларини ҳимоя қилиш учун ҳар бир кулба ёнида гулханлар ловиллади.

Жильдас Трегомен қулай фурсат келди дегунча аравакашни гапга солар ва ундан билиб олган нарсалари-ни ҳамроҳлари билан бажонидил ўртоқлашарди.

Бир йил мобайнида бу чангалзорларда кам деганда қирқта шер, бир неча юз қоплон ўлдириларкан, нобуд қилинганд гала-гала чиябўриларни гапирмаса ҳам бўлар-кан. Соук эса бу ҳайратда қолдирадиган ҳикояларни эшитиб, бепарвогина ўтиради, чунки у ўзини француз-чани билмайдиган одам қилиб кўрсатган эди-да; Анти-фер тогани туниш қоплонлари ва шерлари заррача қи-зиқтирумасди. Башарти иккинчи оролда бу йиртқич ҳайвонлар миллионлаб яшаганида ҳам у ўз йўлидан бир қадам орқага чекинмаган бўларди.

Бироқ банкчи ва нотариус икковлари Жильдас Тре-гоменинг ҳикоясига диққат билан қулоқ солишарди. Замбуко баъзи-баъзида қошлирини чимириб, дилижон эшигидан ташқарига кўзлари олайиб қараб-қараб қўярди. Бинни Умар эса аксинча эшикка қарамасликка ти-ришар, ғужанак бўлиб бурчакка тиқилар, йўл чекка-ридаги қалин чангаллар орасидан хириллаган ўкирик эшитилганида дағ-дағ қалтираб, ранги қув ўчиб кетарди.

— Чин сўзим,— деб ҳикоя қиларди ўша куни Трегомен,— ўтган гал дилиジョンга ваҳший ҳайвонлар ҳамла қилибди, буни аравакаш айтди. Йўловчилар йиртқич-ларни қўрқитмоқчи бўлиб ўқ ота бошлашибди... Кеча кечаси бўлса қоплонлар галасини нари ҳайдаш учун дилижонни ёқиб юборишга тўғри келибди.

— Йўловчиларга нима бўпти?— деб сўради Бинни Умар.

— Йўловчилар от алмаштириладиган бескатчага ниё-да кетишга мажбур бўлишибди,— жавоб берди Жиль-дас Трегомен.

— Пиёда!— хитоб қилди титроқ товуш билан нотари-ус.— Мен... мен ҳеч қачон буидай қилолмасдим!..

— Унда орқада қолиб кетардингиз, жаноб Умар! Ишонинг, биз сизни кутиб ўтирумасдик.

Бундай шафқатсиз ҳамда тасалли бера олмайдиган

қўпол жавобининг Антифер тоғадан чиққанини фаҳмлаш унчалик мушкул бўлмаса керак. Йўқса у сұҳбатга ара-лашмаган ҳам бўларди. Шундан кейин Бинни Умар ўзининг на қуруқликда, на денгизда саёҳат қилишга мутлақо ноқобил эканлигига узил-кесил ишонч ҳосил қилди.

Бироқ, кун ўтиб борар, йиртқич ҳайвонларнинг ўкириши фақат узоқдан эшитиларди.

Жильдас Трегомен дилижоннинг Бонга кечасигина етиб боришига ишонч ҳосил қилгач, жуда хафа бўлиб кетди.

Дарҳақиқат, Бондан уч ёки тўрт километр беридаги, Авалиё Августиннинг¹ мақбараси туфайли оламга машҳур бўлган, қадимий нумидияликлар шаҳри Хипподан ўтишаётганда соат кечки етти бўлганди; бу шаҳарча кекса араб аёлларининг сеҳр ва жодулар билан шуғуллангани ва чуқур-чуқур ҳовузлари билан ҳам диққатга сазовор эди. Йигирма йилча кейин бу ерга келсалар, йўловчиларимиз бу ерда кардинал Лавижерининг² қудрати туфайли ер остидан чиққандек тўсатдан пайдо бўлиб қолган базилика³ деворлари ва госпитални кўрган бўлардилар.

Бу орада Бон шаҳрини, қалъа деворлари бўйлаб кетган денгиз бўйи хиёбонини, гарб томони кумлоқ тиф билан тугайдиган узундан-узоқ тўлқин тўсарни, соҳил бўйига соя ташлаб турадиган азим дараҳтларни, шаҳарнинг Пьернинг бронза ҳайкали қад кўтариб турган катта майдонли янги бунёд этилган ҳиссимини ва, ниҳоят, Трегоменинг ақлини лол қолдириши мумкин бўлган Қасбани⁴ зимиштои тун ўз зулмат чодирига ўрай бошлиганди.

Шуни тан олиш керакки, бу ажойиб одамнинг сира иши ўнгидан келмас, омади юришмасди. Иккинчи Франциянинг⁵ пойтахтида ҳаммасининг ҳиссасини чиқараман, деб ўзига-ўзи таскин берарди.

¹ Аврелий Августин, лақаби Авалиё (354—430)— католик черкови асосчиларидан бири; Хипподода ёпископ бўлган; ундан бир неча ақоид асарлари қолган.

² Шарль Лавижери (1825—1892)— кардинал, Тунис архиепископи. Франция черковининг мустамлакачиликлика хайриҳоҳ машҳур арбобларидан бири.

³ Базилика — қадимиy римликларнинг жамоат бинолари қурилиши услубидаги қатор устунли, тўрт бурчак шаклида чўзиқ қилиб қурилган черков.

⁴ Қасба — мавритан услубида қурилган сарой-қаср.

⁵ Француз матбуотида Шимолий Африқадаги Франция мустамлакаси Жазоирни шундай деб ёзишарди.

Йўловчилар шаҳар майдонидаги меҳмонхонани танлашди, овқатланиб бўлгач, эрталабки поезддан кеч қолмай, барвақт туриш ниятида соат ўнда ухлагани ётишди. Ўша кеча, дилижонда босилган олтмиш соатлик йўл азобидан ғоятда толиққан саёҳатчиларимизнинг ҳаммаси, ҳатто қайсар Антифер тоға ҳам тош қотиб ухлашди.

ОЛТИНЧИ БОБ

*Бондан Жазоирга ва Жазоирдан Дакарга сузини пайтида
содир бўлган энг муҳим воқеалар*

Бон билан Жазоир шаҳри ўртасида темир йўл ўтказилганинг Антифер тоғанинг имони комил эди, бироқ у йингирма йилга шошилган эди. Шунинг учун ҳам эртаси куни меҳмонхона эгасининг шу ҳақдаги саволга берган жавоби Антифер тоғани боши берк кўчага киритиб қўйганди.

— Бу қанақаси! Бондан Жазоирга борадиган темир йўл йўқми? — деб қичқириб юборди Антифер тоға.

— Йўқ, агар кутиб туришга майллари бўлса, бир неча йилдан кейин албатта ўтказилади-да!.. — деб жавоб берди хушчақчақ хўжайин.

Шубҳасизки, Бинни Умарга бундан маъқули йўқ эди, чунки бу ерда ортиқ тутилиб қолмаслик учун яна денгизда сузишга тўғри келарди-да, ахир.

Бироқ Пьер-Серван-Мало амиrona оҳангда сўраб қолди:

— Йўлга чиқишга тайёр турган бирорта алоқа кемаси йўқмикин?

— Бор, у бугун эрта билан йўлга тушади.

— Ушанда жўнаймиз бўлмаса.

Шу сабабли Антифер тоға беш нафар ҳамроҳи билан эрталаб соат олтида Бондан алоқа кемасида жўнаб кетди. У беш ҳамроҳидан икки кишини — Жильдас Трегомен билан Жюэлни — ўзи билан бирга оливолганди, қолган уч киши — Замбуко, Бинни Умар ва Нозим заруратдан унга ҳамроҳ бўлишган эди.

Бу бир неча юз километрлик сафар ҳақида ҳикоя қилиб ўтираса ҳам бўлади.

Жильдас Трегомен денгизда сузишдан кўра поездда сафар қилишларини маъқул кўрарди, зероки кўз

олдидан ғизиллаб ўтиб турса-да, у бир неча йилдан кейин темир йўл ўтказиладиган ерларни вагон ойнасидан томоша қилиб борган бўларди. Бироқ у Жазоирда ҳаммасининг ҳиссасини чиқараман, деган умидда эди. Агар Антифер тоға ўзича, Жазоирда Африканинг ғарбий соҳилларига борадиган кема тайёр турибди, унга ўтираману жўнаймац, деб ўйлаётган бўлса, қаттиқ янглишади. Буни истайдими, йўқми, тоқат қилишга мажбур бўлади! Ана ўшанда Трегомен роса сайр қиласди, шаҳар атрофларига чиқади, балки, ҳатто Маймунлар жилғасига саёҳат қилишар!

Комулк пошшонинг хазинаси топилган тақдирда ҳам Жильдас Трегоменга ҳеч қанақанги наф йўқ, келинг, бундан наф тегмаса тегмай қўяқолсан! Лекин у Жазоир пойтахтини сайр қилиб, қанчадан-қанча хотиротларни эслаб қолади.

Шитоб билан сузуб бораётган кема кечки соат саккизда Жазоир портига стиб келиб, лангар ташлади.

Март ойи охирларида бу кенгликда жойлашган ерларнинг туни, ҳатто осмон гумбазида чароғон юлдузлар порлаб турган кечалар ҳам зимистон бўлади. Шаҳарнинг шимол қисмидаги улкан бўлаги гира-шира қорайиб турарди. Олдинда Қасба, Жильдас Трегомен кўришни кўпдан орзиқиб кутган ўша Қасба қоронғилик қўйнида кўкрак кериб турарди. Ҳаммалари пристандан тушиб, энли пиллапоядан юқорига кўтарилишди, кейин вазмин аркларни оралаб, соҳилбўйи кўчасига ўтишди. Чап томонда чироқлар нурига чўмган сайлгоҳ бор экан, Трегоменга қолса бу ерии жон-жон деб бирпас томоша қилгани бўларди; лекин ҳаяллагани вақт қаёқда эди дейсиз. Мана, қаршисида баланд-баланд бинолар ансамбли намоён бўлди; «Европа» меҳмонхонаси шулардан бирида жойлашган эди.

Антифер тоға ва унинг ҳамроҳларини бу меҳмонхонада қучоқ очиб кутиб олишди. Саёҳатчилар хоналарни банд этиб, чамадонларини қолдиришди-да, ошхонага тушибди. Бемалол ўтириб соат тўққизгача овқатланышди, алоқа кемасини анча вақт кутишлари керак эди, шаҳарни томоша қилгани эрталаб тиниқиб, бардам бўлиб туриш учун, яхшиси, мириқиб ухлаб олганлари маъқул.

Жюэль бундай олис ва машаққатли йўлдан кейин дам олиб, ҳордиқ чиқаришдан олдин, жазирама ва чанг-

тўзонли Жазоир куни бошланишини кутиб ўтирмасдан, қайлиғига хат ёзишга қарор берди. Хатни эртага жўнатади, уч кундан сўнг эса Эногат ҳамма янгиликлардан хабардор бўлади. Аммо-лекин, бу хатда уни қизиқтирадиган бирон нима йўқ эди. Эногат Жюэлнинг ўзини қўярга жой тополмаётганини ва уни бутун қалби билан севиши ҳақидаги дил розини ўқийди, холос. Лекин бу қиз учун айниқса янгилик эмасди-да.

Хонаси келганда шуни айтиб ўтайликки, бир томондан Бинни Умар ва Соук, иккинчи томондан Жильдас Трегомен ҳамда Жюэллар хона-хоналарига тарқалишган бўлса, Антифер тоға билан Замбуко, яъни қайнағакуёв — бутун қонун-қоидасига амал қилган ҳолда тузилган шартномага биноан бир оила иплари билан боғланганлари учун уларни шундай деб атаб янгишмаган бўлсак керак? — нима иш юзасидан кетаётгандар ҳақида оғиз ҳам очмай, овқатдан сўнг меҳмонхонадан фойиб бўлиб қолишган эди. Бу ҳол Трегомен билан ёш капитани ҳайратга солганди, албатта. Соук билан Бинни Умар эса шубҳасиз ташвишга тушиб қолишганди. Бироқ, турган гапки, бу ҳақда сўраганларида ҳам малуин саволларига жавоб бермасди, албатта.

Хўш, бу икки меросхўр қаерга кетганди? Эҳтимол, Жазоирнинг хушманзара жойларини томоша қилишга ошиқишгандир? Еки Боб-Азим ва бошқа кўчаларни ё ҳамон саир қилиб юрганлар билан гавжум бўлган соҳил бўйида кезишини хаёл қилишдимикан? Йўқ, буна қанги тахминлар ақлга тўғри келмайди, буни ҳатто хаёлга ҳам келтириш мумкин эмас.

— Бўлмаса нима гап? — деди Трегомен.

Ёш капитан ва дилижонда ўтирган бошқа йўловчилар гапга аралашмай, индамай келаётган Антифер тоганинг бу одатини бузиб бир неча бор банкчи билан шивирлашиб гаплашганини йўлдаёқ пайқашган эди. Ушанда Замбуко суҳбатдошининг таклифига рози бўлгандек кўринганди.

Нималар ҳақда маслаҳатлашишган экан-а улар? Тўсатдан гойиб бўлиб қолишларини олдиндан келишиб қўйишмаганмикин? Е бирор маҳсус режалари бормикин? Бу икки бадфөъл қайнаға-куёвдан сира хаёлга келмаган найрангни кутиш мумкин-да, ахир...

Трегомен Жюэлга хайрли тун тилаб, ўз хонасига кетди. Ечинишдан аввал, ажойиб Жазоир ҳавосидан

тўйиб-тўйиб нафас олиш учун деразани ланғиллатиб очиб қўйди. Кўз ўнгидаги милтиллаб турган юлдузлар хирагина шуъла сочаётган бепоён манзара. Лангар ташлаган ёки оқшом шабадаси кузатувида соҳилга яқинлашиб келастган кемаларнинг огоҳлантирувчи чироқлари чарақлаб турган бутун рейд то Матифу бурунигача намоён бўлади. Балиқчилар ҳам машъалларини ёқишган эди; портииңг яна берирогида эса тунд алоқа кемалари буғ йиғяпти; йўғон мўрилардан қопқора тутун бурқсиб, учқуплар сочилиб чиқяпти.

Матифу бурунининг у ёгида бир учи уфққа бориб тақалган очиқ денигиз ястаниб ётибди, денигиз узра эса тўптўп ялтироқ мушаклардай гўзал юлдуз туркумлари чарақлаб турибди.

Бу сўлим тун роҳатбахш ажойиб куннинг даракчисига ўхшайди. Яна бир неча соатдан сўнг нурафшон қуёш тонгги юлдузлар шуъласини пулаб ўчиради.

«Бу ажойиб Жазоир шаҳрини бир маза қилиб сайр этай,— деб ўйларди Жильдас Трегомен,—лаънати Маскатга қилинган саёҳатдан кейин, иккинчи оролни излаш саргардончилиги бошлангунича ўтадиган бир неча кундан фойдаланиб боплаб дам оливолай... Пескаддаги Моисей ресторанини мақташганди менга. Ана ўша Моисейда нега энди яхшилаб овқатланиб олмас эканмиз?»

Соат ўнга занг урди, худди шу лаҳзада эшик тақиллаб қолди.

— Семисан, Жюэль— деб сўради Жильдас Трегомен.

— Йўқ, бу менман, Антиферман.

— Ҳозир очаман, қария.

— Қераги йўқ. Тезроқ кийиниб, чамадонингий ҳозирла!

— Чамадонни дейсанми?

— Қирқ минутдан кейин жўнаймиз!

— Қирқ минутдан кейин?

— Тезроқ қимирла. Алоқа кемалари кутиб ўтирмайди! Мен бориб Жюэлни огоҳлантирай...

Буни эшитиб довдираб қолган Трегомен, тушимми, ўнгимми, деб сўрарди ўз-ўзидан. Йўқ, ўнги экан! У қўшни эшикнинг тақиллаганини ва тоғанинг Жюэлга тур деб буюраётган овозини эшитди. Сўнгра зинапоянинг вазмин одимлардан ғижирлагани эшитилди,

Шу пайтгача хат ёзиб ўтирган Жюэль мактуб охирига ҳаммалари шу куни кечқуреноқ Жазонрдан жўнаб кетаётганларини шоша-пиша ёзиб қўйди. Замбуко билан Антифер тоға шунинг учун гойиб бўлиб қолишган экан-да!.. Улар Африканинг ғарбий соҳилларига жўнай деб турган кема бор ёки йўқлигини билгани кетишган экан-да?.. Ҳа, шундай бўлганди, омадлари юришиб, энди лангар кўтарай деб турган кемани топишганди. Улар бу кемадан шоша-пиша жой банд қилиб, Антифер тоға, ўз ҳамроҳлари билан маслаҳатлашишни хаёлига ҳам келтирмай, ўша заҳотиёқ Трегомен билан Жюэлни огоҳлантиргани меҳмонхонага қайтганди. Банкчи эса шу топдаёқ жўнаб кетишларини Бинни Умар билан Нозимга хабар қилди.

Трегомен нарсаларини чамадонига жойларкан, алам билан умидлари саробдек пучга чиққанини ўйларди. Бироқ тоға билан баҳслашиб ўтириш бефойда эди. Бошлиқ буюргандан кейин итоат этмоқ керак.

У худди шундай деб ўйлаб турган онда хонага Жюэль кириб келди.

— Сиз бундай бўлишини кутмаганимидингиз?— сўради у.

— Асло, бўтам,— жавоб берди Жильдас Трегомен,— гарчи амакингдан ҳар нарсани кутишим керак бўлса-да, буни кутмагандим!.. Мен Жозоирда ақалли икки кун сайд қиласман деб умид қилиб ўтирибман-а!.. Портни айтмайсанми!.. Ботаника боғини-чи!.. Қабса-чи?

— На чора, нима ҳам қила олардик, жаноб Трегомен. Ҳақиқатан омадимиз юришмади-да. Жўнаб кетишга тайёр турган кеманинг bemavrud топила қолганини айтмайсизми?

— Шуни қара-я! Ниҳоят тоқатим-тоқ бўладиганга ўхшайди!— деб ўдағайлади Жильдас Трегомен, дарғазаб бўлиб.

— Афсуски, жаноб Трегомен, тоқатингиз-тоқ бўлиб, қаршилик кўрсатолмайсиз-да... Агар бунга журъат этган чоғингизда ҳам, амаким трубкасини ғажиб, бир ўқрайиб қўйса бас...

— Гапинг тўғри, Жюэль— деб жавоб берди Трегомен бошини ҳам қилиб,— унга итоат этаман-қўяман. Сен мени яхши биласан-ку!.. Ҳар қалай, жуда алам қиласди-да... Анави Пескаддаги Моисей ресторанининг лаззатли таомларидан ҳузур қилиб емоқчи бўлганимни

айтмайсанми, эл-бурундан оғзимнинг суви келиб юрибди-я!..

Бу афсус-надоматдан ҳеч қандай наф йўқ эди. Бечора чуқур хўрсиниб қўйиб, нарсаларини йиғиштириб бўлди. Ўн минутдан кейин икковлари ҳам пастга тушишди. Антифер тоға, банкчи Замбуко, Бинни Умар ва Нозимлар ўша ерда эканлар.

Агар келганларида иззат-икром билан кутиб олишган бўлса, бир кеча-кундузга тўлиқ ҳақ тўлаганларига қарамай, меҳмонхонадагилар улар билан жуда совуқ хайрлашишди. Жюэль мактубини алоқа яшигига ташлади. Сўнгра ҳаммалари соҳил бўйи томон йўл олишди, портга олиб борадиган зинапоядан пастга тушишаркан, Жильдас Трегомен чироқлар порлаб турган Губернатор хиёбонига сўнгги бор ғамгин нигоҳ ташлади.

Қирғодан тўқсон-тўқсон беш метрча нарида бир алоқа кемаси лангар ташлаб турар, кучли буғ босими остида қозоннинг гулдураши эшишиларди. Мўрисидан бурқисиб чиқаётган қоп-қора тутун юлдузли осмонга ўрлаб, ҳавони ифлослантиради. Қаттиқ-қаттиқ чалинаётган ҳуштак овози кеманинг тезда лангар кўтаражагидан хабар берарди.

Пристанда йўловчиларни кутаётган қайиқ чайқалиб турарди. Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари қайиқдан жой олишди. Эшқаклар бир неча бор ишга солинди ва қайиқ дам ўтмай кема ёнига етиб борди.

Жильдас Трегомен ҳушини йиғиштириб олмасданоқ ўзини Жюэль билан бир каютада кўрди. Антифер тоға билан Замбуко бошқасини, нотариус билан Соук эса учинчи каютани эгаллашди.

«Каталан» юк ва йўловчилар ташувчи Марсель кемачилик компаниясига қарашли кема эди. У Африканинг ғарбий соҳиллари бўйлаб Сен-Луи ва Дакаргача мунтазам қатнар, зарур бўлиб қолган тақдирда, йўловчиларни олиш ёки қирғоқقا тушириш, юк отриш ёки юк тушириш учун йўлдаги портларда тўхтаб ўтарди. Фоятда яхши жиҳозланган бу кема ўндан ўн биргача узел¹ тезликда суза оларди—бу бундай қатнов учун мутлақо кифоя эди.

Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари етиб келгандан чорак соат ўтгач, қулоқни батанг қиладиган охирги

¹ Узел — 1,87 км келадиган узунлик ўлчови, пароходларнинг бир соатлик юриш тезлиги узел ҳисоби билан белгиланади.

ҳуштак чалиниб, лангар кўтарилди ва «Каталан»нинг бутун асоси бир силкиниб, олга интилди; атрофга оппоқ кўпик таратиб, парраклари шитоб билан айлана бошлади; «Каталан» лангар ташлаб турган кемаларни четлаб ўтиб, Ўртаер денгизида қатнайдиган, уйқуга чўмгандек қимир этмай турган баҳайбат юк ташувчи пароҳодлар билан тенглашди, кейин тўлқинтўсар ва ҳарбий анжомлар омбори оралиғидан сузib бориб очиқ денгизга чиқиб, гарб томонга йўл олди.

Трегоменning кўз ўнгида, туман орасида кўрингандек, устма-уст қалашиб кетган аллақандай ҳашамдор бинолар намоён бўлди. Бу Трегоменга яқинидан томоша қилиш насиб этмаган ўша Қасба эди. Кейин соҳилда Пескад буруни кўзга ташланди. Фоятда лаззатли буйябес¹ тайёрланадиган машҳур Моисей ресторани ўша ерда жойлашган эди. Жильдас Трегоменning «Жоззиор»да кўрган-кечиргани шугина бўлди, холос...

Ўз-ўзидан аёнки, каютадаги юмшоқ, узун курсига ўзини гуппа ташлаган Бинни Умар портдан чиқа бошлаганларидаёқ денгиз касалининг барча лаззатларини татиб кўриш бахтига мұяссар бўлганди. Яна шу йўлдан қайтишни ўйлашнинг ўзи кўнглини беҳузур қиласди... Бахтига, бу унинг денгизда энг охирги сузиши бўлади... Иккинчи оролда зориқиб кутган ўз улушкини албатта қўлга киритади!.. Ёнида яна битта шу касалдан азоб чекаётган бирон одам бўлганда, икковлашиб дард тортишса анча енгил бўларди, албатта. Минг бора афсуски, ҳамроҳларидан ақалли биронтасининг кўнгли беҳузур бўлмаса-я! Ҳеч ким унга ҳамдард бўлишни истамасди. Бировнинг ўзига ўхшаб бу дардан изтироб чекаётганини кўриб ўз кўнглига тасалли бериш насиб этмаганди унга...

«Каталан»дагиларнинг аксарияти соҳилдаги портларга қайтаётган денгизчилар, бир неча сенегаллик ва денгиз пиёда аскарлари бўлиб, улар денгиз тасодифларига ўрганиб кетгандилар. Ҳаммалари пароҳод юкини тушириш лозим бўлган Дакарга кетишимоқда эди. Шунинг учун ҳам йўлда ҳеч қаерда тўхтамасликлари керак эди. Антифер тоға «Каталан»га тез ва осонгина чиқиб олгани учун хаёлан ўз-ўзини мақтарди.

¹ Б у й я б е с — саримсоқ ва зираворлар солиб пишириладиган балиқ шўрва, Франциянинг жанубида яшовчиларнинг миллий овқати.

— Дакарга етиб бориш мақсадга эришдик деган гап әмас,— деди Замбуко.

— Тўғри,— унинг гапига қўшилди Антифер тоға,— мен Жазоирдан тўппа-тўғри Лоангога борадиган кемани топишни умид ҳам қилмагандим. Дакарга етиб борганимиздан кейин бирон чорасини топармиз.

Дарҳақиқат, ўзгача йўл тутиш мумкин әмасди. Шубҳасизки, саёҳатнинг сўнгги қисмида талайгина мушкулликлар туғилади, бу нарса бўлажак қайнага-куёвни ниҳоятда ташвишга солиб қўйганди.

«Каталан» тун бўйи икки-уч миль масофада соҳил ёқалаб сузиб борди. Тенес чироқлари кўринди, кейин Ал-Марс элас-элас кўзга ташланди. Эргасига эрталаб Оран тепаликлари ёнидан сузиб ўтишиди. Орадан бир соат ўтгач Марсул-Кабир рейди ястанган баланд бурун кема ортида қолди.

Сўнгра чап томонда, олисда битмас-туганмас илвасинлар билан таъминловчи Риф вилоятининг баланд тоғтизмалари кўкка бўй чўзган Марокаш соҳиллари намён бўлди. Орадан яна бир оз вақт ўтгач, уфқда қуёш нурларида ярақлаб кўзни қамаштирувчи Тетуан кўринди; ундан нарида, бир неча миль гарбда, икки қўлтиқ ўтрасида қад кўтарган қоя устига жойлашган испан қалъаси Сеута кўзга ташланди. Сеута Ўртаер денгизига кираверишдаги икки табақали дарвозанинг бир габақаси бўлиб, қарама-қарши соҳилдаги инглиз қалъаси сингари бўғозни назорат қилиб туради¹. Ундан сўнг эса бу кенгбар бўғоз бепоён Атлантик океани билан қўшилиб кетади.

Марокаш соҳилларидаги ям-яшил ўрмонлар билан қопланган тоғтизмалари яққолроқ кўзга ташлана бошлиди. Қўлтиқ бурилиши ортига яширинган Танжернинг нариги ёғидаги яшил дов-дараҳтлар орасидаги масжид ва кўркам, ҳашамдор бинолар кўзни қамаштиради. Денгиз фоятда гавжум: талайгина елканли кемалар Гибралтар бўғозига кириш учун мувофиқ шамолни кутиб, тўпланиб турарди.

Бироқ, «Каталан»нинг ноилож тўхташдан ҳеч қандай чўчийдиган жойи йўқ эди. Ўртаер денгизига кираверишда қутқу соладиган на шамол, на кучли оқим бу алоқа кемасининг қудратли паррагига қарши тураларди, шунинг учун ҳам кечки соат тўққизларда у ўзининг учта пар-

¹ Бу ерда гал Гибралтар бўғози ҳақида кетялти.

раги билан Атлантик океанининг сувларида жўяқ тортиб борарди.

Трегомен билан Жюэль дам олишдан аввал палубага чиқиб, сұхбатга тушиб кетишиди. «Каталан» жанубигарbdаги бурунни айлациб ўтиб, Африка қитъасининг энг чеккадаги шуктасига етганда икковларининг ҳам кўнгилларига бир хил фамгин фикр келгани мутлақо табиийдир.

— Ҳа, бўтам,— деди Жильдас Трегомен,— бўғоздан чиққач чаңга эмас, ўнгга бурилганимизда қандай соз бўларди-я. Ақалли Францияга терс бурилиб, ундан олисланиб кетмасмидик...

— Унда... қаёққа борардик?— деди Жюэль.

— Ҷаҳаннамга равона бўлармидик деб чўчийман унда!— жавоб берди Трегомен.— Қўлимиздан нима ҳам келарди дейсан, Жюэль, сабр қилишга тўғри келади! Одамлар тупконни тагидан ҳам қайтишади, уларга жаҳаннам ҳам ҳеч гап эмас!.. Бир неча кундан кейин Дакарда бўламиз, Дакардан эса Гвинея қўлтигининг энг ичкарисига сузиб борамиз.

— Боришимиз биланоқ Дакардан яна йўлга чиқа оламиزم, йўқми, бу ҳали номаълум. У ерларда муназам қатнайдиган кемалар йўқ. У ерда бир неча ҳафтабаб қолиб кетишимиз ҳеч гап эмас, борди-ю, амаким ўзича иккинчи оролга етиб олиш осонгина иш деб хаёл қилаётган бўлса...

— Шубҳа қилмай қўяқол — албатта хаёл қилади!..

— ...қаттиқ янглишади!.. Ҳозир нимани ўйлаётганимни биласизми, жаноб Трегомен?

— Йўқ, бўтам, лекин сен...

— Гап бундай, менимча бобом Томас Антифер ўшалаънати Комулк пошшони Яффа қояларида ташлаб кетганида маъқул иш қилган бўларди-да...

— О Жюэль! Бу бахти қаро одам...

— Агар бобом уни ўша ерга ташлаб кетганида, бу мисрлик миллионларини халоскорига васият қилиб қолдирмасди, агар у бойлигини васият қилиб қолдирмаганда амаким хазинани излаб, адашиб-улоқиб юрмасди ва мен аллақачон Эногатга уйланган бўлардим!

— Ҳаммаси тўғрику-я,— деб жавоб берди Трегомен,— лекин ўрида сен бўлганингда ҳам, Жюэль, худди бобонгга ўхшаб бу бахтсиз пошшонинг ҳаётини сақлаб қолардинг, албатта. АナンНИИ қара,— деб қўшиб қўйди

у чап томонда ярақлаб турган нуқтани кўрсатиб,—қана-
қа ўт бўлди бу?

— Бу Спартель¹ бурунидаги чироқлар,— жавоб бер-
ди ёш капитан.

Ҳақиқатан ҳам бу бир неча Европа давлатларининг
маблағлари билан таъминланиб турадиган, Африка
қитъасининг энг гарбий нуқтасида жойлашган машҳур
маёқ, Африка соҳилларини ювиб турган океанинги
шуъласи билан ёритиб турувчи маёқлар занжирининг
биринчи ҳалқаси эди.

«Каталан»нинг босиб ўтган йўлини бундай батафсил
хикоя қиласидиган бўлсак жуда кўп жойни банд этарди.
Ҳаво сузиш учун жуда ҳулай эди. Шамол қитъа томон-
дан эсар, шунинг учун бемалол соҳилга яқинлашиб су-
заверса бўларди. Шундай ажойиб ҳавода оҳистагина
мавжланиб турган осойишта денгизда сузиб бораётган
кемада денгиз касалидан эзоб чекадиган одам барча
Умарлар ичидаги чинакамига энг сезгир, табнатан нозик
кимса бўлиши керак-ку!..

Соҳил доим кўз ўнгларida эди. Мекнес, Могадор тे-
палари, денгиз сатҳидан минг метр баландликка эга
бўлган Тезат тоғлари, Тарудант ва Марокаш чегараси-
нинг сўнгти нуқтаси Жуби буруни бирин-кетин яққол
кўз олдиларидан ўтиб борарди.

Жильдас Трегоменга Қанар оролларини кўриш насиб
этмади, чунки «Каталан» шу ороллар гуруҳига кирган
энг яқин Фуэртевентура оролидан эллиқ милча нари-
дан ўтиб кетганди, лекин у Рака тропикасини кесиб
ўтишдан олдин Баҳодир бурунини қутлаш баҳтига му-
шарраф бўлди.

Иккинчи май куни чошгоҳдан кейин Блан буруни
кўринди. Эртасига эрталаб қуёш зар кокилларини энди
ёя бошлаган паллада Портендиқ ёнидан сузиб ўтишиб ва
ниҳоят саёҳатчилар кўз ўнгидаги Сенегал соҳилларий на-
моён бўлди.

Бизга аёнки, ҳамма йўловчилар Дакарга кетишаёт-
ганди, шунинг учун ҳам «Каталан» бу француз мустам-
лакасининг пойтахти Сен-Луида тўхтамади.

Шуниси ҳам борки, Дакар денгизчилик борасида Сен-
Луига қараганда муҳимроқ порт эди, афтидан. Брази-

¹ Спартель — Марокаш соҳилида, Танжер яқинидаги бурун.

лияшинг Рио-де-Жанейро ва Аргентина республикасининг Буэнос-Айрес шаҳарларига Атлантика океани орқали қатнайдиган пароходлар сафарга чиқишдан олдин шу ерда тўхтаб ўтадилар. Антифер тоға учун эса Лоангога етиб олиш учун Дакардан бирон кемани топиш осонроқ бўлади, албатта.

Ниҳоят 5 май куни тонгги соат тўртларда «Каталан» машҳур Яшил Бурунини ортда қолдирди. Кейин қиялатиб ушланган байроқни эслатувчи уч бурчак шаклидаги ярим оролни айланиб ўтиб, кема Африка қитъасининг Атлантика океанидаги энг чекка нуқтасига етиб келди. Шу ерга етганда ярим оролнинг ўнг бурчагига жойлашган Дакар кўзга ташланди. Шундай қилиб, кема Жильдас Трегомен томоша қилолмай додга қолган «Жозоир» дан бу ергача саккиз юз лье масофани босиб ўтганди.

Сенегал Францияга қарам бўлгани туфайли Дакарни Француз тупроғи деб ҳисоблаш мумкин эди, бироқ бу ердан Франция қанчалар олисда эди шу топда!

ЕТТИНЧИ БОБ

*Дакарга қадам қўйилган дақиқадан бошлаб то Лоангога
етиб боргунларича содир бўлган турли воқеалар*

Илгарилари бирор, бир куни келиб Жюэль билан биргалашиб Дакарнинг соҳил бўйи кўчаларида саир қиласан деса, Жильдас Трегомен ҳеч қачон ишонмаган бўларди. Мана ҳозир, Бинни Умар билан Соук доим бирга юрганидек, бир-бировидан ажралмайдиган Антифер тоға билан банкчи Замбуко француз пароходчилик агентлигига йўл олишган бир пайтда у қўшқават гранит тўлқинтўсар билан ўралган портни томоша қилиб юради.

Айтарли диққатга сазовор жойи бўлмаган бу шаҳар билан танишиб чиқишга бир кун ҳам кифоя эди. Бу ерда чиройлигина жамоатчилик истироҳат боғи, шаҳар гарнizonи истиқомат қиласидиган қалъа, баланд тепаликка жойлашган Баль-Эр касалхонаси мавжуд бўлиб, маъмурлар сариқ безгак касали билан оғриган беморларни ани шу касалхонага ётқизарди. Мабодо саёҳатчиларимиз Дакарда кўпроқ туриб қолишадиган бўлса, ҳар бир кун уларга йил бўлиб туюлармиди.

«Бироқ тақдирдан нолимаслик керак»,— деб тасал-

ли беришарди Жильдас Трегомен билан Жюэль бирбировларида. Улар соҳил бўйида сайр қилишди, назоратчилар кузатувида ишлаётган маҳбуслар хизмати туфайлигина доим чип-чиннидай бўлиб турадиган қуёш нурига гарқ кўчаларни кезишди.

Саёҳатчиларимизни ҳаммадан кўра кўпроқ Бордо билан Рио-де-Жанейро орасида қатнайдиган кемалар қизиқтиради, албатта; 1862 йилда бу кемалар йўловчилар ва юк ташиш Империя бўлими ихтиёрида эди. Гарчи Сенегалнинг савдо муомаласидаги маблағ ўша пайтдаёқ йигирма беш миллион франкни ташкил этса-да (бунинг кўп қисми француз мустамлакачиларини эди), Дакар бу йилларда ҳали асосий юк ортиш ва тушириш пункти эмасди. Шаҳар аҳолиси тўқиз минг кишидан ошмасди, бироқ портни оёққа турғазиш ва кенгайтириш борасида кўрилган тадбирлар натижасида вақт ўтиши билан аҳоли тобора кўпая борди.

Сенегаллик негрларни умрида кўрмаган Трегомен эндиликда улар билан Дакар кўчаларида танишди. Гавдаларининг бақувватлиги, бошларини қалпоқдек қоплаб олган ҳалин жингала соchlари жазирама қуёш нурида ҳам ўзларини яхши ҳис қилишларидан далолат бериб турарди.

Жильдас Трегомен жазирама иссиқдан азоб чекарди. У каттакон катак-катақ рўмолини бошига ёпиб олганди, рўмолча оз бўлса-да соябонлик хизматини ўтарди.

— Е тангрим, қанақанги иссиғ-а бў! — деб хитоб қилди у. — Йўқ, мен тропикада яшаш учун яратилмаган эканман!

— Бу ҳали ҳолва, жаноб Трегомен,— жавоб берди Жюэль,— экватордан бир неча градус жануброққа, Гвинея қўлтигинга борайлик, ана унда кўрасиз...

— У ёқда симобдек эриб кетсам керак,— деди у,— уйга эса фақат терим билан суюкларим қайтади-да!.. Лекин бундан ҳам адойи тамом бўлиб қайтиш мумкин эмасдир, шундай эмасми?— деб қўшиб қўйди у оқ кўнгиллик билан илжайиб, юз-кўзидан қўйилаётган маржон-маржон терини артаркан.

— Ҳа! Ҳозир ҳам анча-мунча озгансиз, жаноб Трегомен,— деб қўйди ёш капитан.

— Ростданми?.. Эҳ-ҳа! Мени скелетга айлантириш унчалик осон иш эмас! Менимча, одамлар инсон гўштини ейдиган бунақа ўлкаларга келганда ҳатто озгинроқ

бўлган маъқулроқ... Сен нима деб ўйлайсан, Гвинея қўлтиғи соҳилларида одамхўрлар ҳали ҳам бормикан-а?

— Ҳозир улар айтарли кўп эмас... Менимча шундай бўлса керак,— жавоб берди Жюэль.

— Жуда соз, бўтам, гарчча мойилигимиз билан ерликларнинг ишгаҳасини қўзғаб, оғзидан сўлакайини келтирмаганимиз бўлсин! Ким билади дейсан, иккинчи оролдан кейин учинчисини... ҳатто қариндош-уруглар бир-бировини сайдиган ўлкалардан излашга тўғри кела-дими ҳали...

— Австралия ёки Тинч океан оролларидағига ўхшаб дейсиз-да, жаноб Трегомен!

— Худди шундай! Айтишларича, у ёқдаги ерликларнинг ҳаммаси одамхўрлар эмиш!

Трегомен қисман ҳақ эди, зероки бу ўлкаларда ҳақиқатан ҳам одам ейишдай даҳшатли одат тарқалган эди¹.

Бироқ, Антифер тоганинг бунчалик ақлдан озиб, ўз миллионларини қидириб одамхўрлар яшайдиган мамлакатларга боради, деб ўйлаш ҳали-ҳозирча подадан олдин чанг чиқариш деган гап эди. Жюэль билан Трегомен тоганинг бундай сафарга чиқишига, гарчи уни ҳатто жиннихонага жойлаб қўйишса ҳамки, бари бир тўсқинлик қилишарди.

Жильдас Трегомен ва Жюэль меҳонхонага қайтишиди, Антифер тога билан Замбуко шу ерда экан.

Франция вакили ватандошини иззат-икром билан кутуб олди. Лекин шуниси ҳам борки, тога Дакардан Лоангога жўнай деб турган биронта кема йўқми, деган саволига нохуш жавоб олди. У ёққа алоқа кемалари мунтазам қатнаб турмас экан, ҳар ҳолда, бир ойда бир мартадан ортиқ бўлмас экан. Тўғри, Сьерра-Леоне — Гран-Бассам оралиғида кема қатнаб туаркан, у бир ҳафта йўл босаркан, бироқ Лоангога у ердан-бу ерга қараганда ҳам олисда экан. Хуллас, у ёқдан Дакарга биринчи кема етти-саккиз кундан илгари етиб келмас экан. Эҳ, аттанг! Бу хилватгоҳда бир ҳафтагача сувлиқни ғажиб, бекор ётиларкан-да. Бунинг устига бу сувлиқ ҳар куни биттадан трубкани ғажиб-кемириб кела-

¹ Асосан диний маросимлардан келиб чиққан бу одат алла-қачонлар барҳам топиб кетган.

ётган Пьер-Серван-Малонинг ўткир тишларига дош бе-
радиган қора пўлатдан ясалган бўлиши керак.

Ростига кўчганда, Дакарнинг бир ҳафтаси йилга
тeng эди. Портни томоша қилиш, шаҳарнинг шарқий
чеккасидан ўтадиган дарёгача, аниқроғи унинг тармоғи-
гача сайр этиш саёҳатчилар учун бир кунлик эрмак бўла-
оларди, холос. Шу сабабли саёҳатчиларимиз чор-ночор
сабр-тоқатли бўлишга мажбур әдилар, файласуфона
бардошга эга бўлмаган кишилар учун бу уччалик осон
эмасди. Бироқ, бу борада лаёқати таҳсинга сазовор
бўлган Жильдас Трегомендан бошқа биронталари на
сабр-тоқатдан, на файласуфона мушоҳададан баҳра-
манд эди. Агар Антифер тоға билан Замбуко ўзларини
меросхўр сифатида танлагани учун Комулк пошшони
кечаю кундуз дуо қилаётган бўлсалар, айни вақтда худ-
ди шуларнинг ўзгинаси бойлигини бундай олис ерга кел-
тириб кўмгани учун унга лаънатлар ўқиб, гўрига гишт
қалардилар. Уммон кўрфази етмаган экан, энди булар-
ни Гвинея қўлтиғига йўллаб, сарсон-саргардон қилиб
қўйди-я! Наҳотки бу мисрлик бойлигини яширгани бун-
дан кўра тузукроқ ҳамда овлоқроқ оролчани Европа
денгизларидан, айтайлик, Ўртаер, Болтиқ, Шимол ёки
Қора денгиздан, ҳеч бўлмаганда Атлантика океанининг
соҳилга яқин жойларидан тополмаган бўлса? Балки
пошшо ҳаддан зиёд эҳтиёткорлик чораларини кўриб
шундай қилгандир. Ўтган ишга салавот, энди ҳеч нима-
ни ўзgartириб бўлмайди, фақат ўз улушларидан воз
кечишларигина мумкин... воз кечиш? Қани, бу гапни Ан-
тифер тоғага, ёки банкчи Замбукога, ёки ҳатто Соук
арқондай эшиб, бурнидан чизимча ўтказиб олган нота-
риусга айтиб кўринг-чи!

Бу одамлар орасидаги алоқа иплари тобора заиф-
лашиб бораарди. Улар ўртасида уч гуруҳ: Антифер—Зам-
буко, Умар — Соук, Жюэль — Трегомен гуруҳлари ву-
жудга келганди. Улар алоҳида-алоҳида туришар, фақат
өвқат пайтида кўришишар, сайрга чиққанларида дуч
келмасликка ҳаракат қилишар, учрашиб қолганларида
ҳам асосий гапдан оғиз очмасликка тиришишарди. Ҳар
ким ўз шериги билангина сухбатлашарди...

Биринчи гуруҳдаги Жюэль билан Трегоменning сух-
бати одатдагидек доим бир мавзуда: саёҳатнинг ниҳоят-
да чўзилиб кетаётгани; куёв-келиннинг жудолиги ва
тўйларининг ортга сурилгани; шунча излаш ва заҳмат

чекишининг оқибати фирибгарлик бўлиб чиқишидан хавфсираш; бири учун амаки, иккинчиси учун дўст бўлган кимсанинг руҳий кайфияти, унинг кундан-кунга асабийлашиб бораётгани, агар авҳол шундай давом эта-верса ақлдан озиб қолиши турган гап экани ҳақида борарди. Буларнинг бари иложи борича Антифер тоғанинг жигига тегиб, жаҳлини чиқармаслик ҳамда уни са-фар давомида ёлғиз қолдирмасликка қатъий аҳд қилган Трегомен билан ёш капитанни қаттиқ қайғуга со-ларди.

Иккинчи гуруҳни Антифер тоға билан Замбуко таш-кил этарди. Йисон хулқи-табиатини ўрганувчи олим, бу бўлажак қайнаға-куёвни кузатса қанчалар ажойиб маълумотлар олган бўларди. Бири — шу кунгача сокин вилоят шаҳрида осойишта яшаб клган истеъфодаги денгизчига хос оддийгина дидли, турмушга оқилона кўз билан қарайдиган, эндиликда эса олтин ва бойлик вас-vasасига мубтало бўлиб, бу олтинлар сароби шуъласи-дан кўзлари қамашиб, ақлдан айрилаёзган оддий бир одам эди. Иккинчиси аллақачон беҳисоб бойлик тўпла-ган, аммо қалбида ўз бойлигини тинимсиз ортиришдан бўлак истак-иштиёқи йўқ, фақат пул-давлати янада кўпаядиган бўлса ҳар қандай қийинчилик, хавф-хатарга, ҳаттоқи жондан кечишига ҳам тайёр бир қурумсоқ одам эди.

— Шундай бедаво жойда бир ҳафта пўпанак босиб ётамизми-я! — деб таъкидлади Антифер тоға. — Яна ким билади дейсиз, бу лаънати кема кечикиб қоладими ҳали?..

— Бундан ташқари,— жавоб берди банкчи,— бизни Лоангога ташлаб ўтишга кўнадими, йўқми, бу номаъ-лум. Ундан у ёғига, Маюмба бўғозигача яна эллик лье йўл босиши кераг-а!

— Э! У ёғига ўйлаб, бош қотириб ўтирамидим! — деб қичқирди малуин тутоқиб.

— Эртами, кечми, бари бир бу ҳақда бош қотириш-га тўғри келади,— деб қўйди Замбуко.

— Яхши... кейинроқ бўлса бўла қолсин, падарига лаънат! Тўхталарадиган жойга етмасдан, чуқур ерда лан-гар ташлаб бўлмайди-ку, ахир. Аввал Лоангога етиб олайлик, кейин у ёғи бир гап бўлар.

— Кема капитанини портга кириб ўтишга уната

олармиз балки... Ахир, у ерда тўхтаб ўтса, унчалик йў-
лидан четга чиқиб кетмайди-ку?

— Билмадимов, бунга ҳаққим йўқ, деб кўнмаса
керак.

— Бунинг учун унга каттагина мукофот ваъда қи-
ламиз,— деб сўзида туриб олди банкчи.

— Кўрамиз, Замбуко... Сиз нуқул мени мутлақо ха-
вотирга солмайдиган нарсалар ҳақида ташвишланасиз-а! Энг мұхими — Лоангога етиб олиш, у ердан Маюмбага
ҳар қанақасига бора оламиз. Жин урсин! Ахир оёқла-
римиз соппа-сөғ, агар зарур бўлса, башарти Дакардан
жўнашнинг бошқа чораси бўлмаса, мен сира иккиланиб
ўтирумай, соҳибли ёқалаб кетавераман.

— Пиёдами?

— Ҳа, пиёда.

— Пьер-Серван-Мало, бу айтишга осон! Бундай йўл
босишининг хавф-хатари, турли тўсқинликлар ва қийин-
чиликларни нима қиласиз? Либерия, Фил Суяги Соҳили,
Ашанта, Дагомея, Гран-Бассам мамлакатлари бўйлаб
саккис юз лье йўл юриш кераг-а!

Йўқ, бу йўлни кемада босиб ўтгани унинг учун бир
баҳт-ку, шундай бўлса пиёда юришининг хавф-хатарлари-
дан қутулади-да! Башарти сафарда қатнашишни истай-
диганлар топилган чоғда ҳам биронталари соғ-омон
қайтмаслиги мумкин эди. Унда мадемуазель Талисма
Замбуко Мальтадаги ўз уйидаги ғоятда довюрак куёвни
бехуда кутган бўларди.

Шундай қилиб, бир ҳафтада етиб келиши кутилаёт-
ган алоқа кемасида жўнашга рози бўлишдан ўзга илож
қолмаган эди. Аммо Дакарда вақтнинг қанчалар имил-
лаб ўтишини айтмайсизми!

Учинчи гуруҳ, Соук билан Умар, тамоман бошқа ху-
сусда сұхбат қуарди. Муроднинг ўғли оролга етиб
олишга ва Комулк пошшонинг бойлигини қўлга кири-
тишга ошиқмайтгани сабаб эмасди бунга! Бинни Умар-
нинг ўтакасини ёриб, у фақат биргина нарса: иккала мес-
росхўрни қандай йўл билан талаш қуладилги ҳақида
бош қотиради. Агар у илгари бир тўда каллакесарни
ёллаб, Сохордан Маскатга қайтишда ҳамла қилишини
ўйлаб қўйган бўлса, эндиликда ҳам худди шу ниятини
Маюмбадан Лоангога қайтаётгандарида амалга оши-
ришга қарор берди. Ерликлар ва яқин атрофдаги мус-
тамлакачилар савдо-сотиқ олиб борадиган жойлардаги

контрабандачилар орасидан ҳар қандай ишга тайёр, ҳатто одам ўлдиришдан ҳам тоймайдиган, мўмайгина ҳақ тўланса ҳар қанақанги жинойи ишларда бажонидил қатнашадиган одамларни ёллай оларди.

Соукнинг ана шу режалари, гарчи олижаноблик ва жидан бўлмаса ҳамки, бунақанги ифлос ишга аралашиб қолишдан чўчиганидан қуён юрак Бинни Умарнинг ўтакасини ёради. Қўрқинч ва даҳшат ҳисси уни бирон дақиқа ҳам тарк этмасди.

У ҳатто чўчинқираб бўлса-да, Соукка эътиroz билдиримоққа журъат этди. У, Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари осонликча жон бериб қўя қоладиган одамлардан эмас, даб таъкидлади. Яна у, Соукка ёлланадиган одамларга ҳар қанча катта ҳақ тўланганда ҳам, барибир бу разилларга асло ишониб бўлмайди, деб уқтиришга ҳаракат қилди. Эртами, кечми, барибир бир кун келиб улар оғизларидан гуллаб қўйишади, ана унда бу жиноят ҳақидаги миш-миш бутун мамлақатларга тарқалади. Қинғир ишнинг қирқ йилда қийиги чиқади, деганларидек, ниҳоят ҳақиқат юзага қалқиб чиқади. Сирнинг сирлигича қолишига ҳеч қачон, ҳатто мана шу ваҳший ўлкаларда ҳам ишониб бўлмайди, чунки бу иш Африканинг энг қолоқ вилоятларида йўқ қилинган тадқиқотчиларга алоқадор бўлади...

Бундан шу нарса, яъни нотариус келтирган далилларнинг бу хатти-ҳаракатнинг жиноятли экани эмас, балки қачон бўлмасин жиноят ошкора бўлишидан қўрқаётгани ўз-ўзидан кўриниб турибди. Ҳар қалай, Соукка ўшаган одамга таъсир қилиши мумкин бўлган бирдан-бир далил шу эди.

Бироқ ҳақиқатда эса бу нарса унга заррача таъсир этмади. У ҳаётида бунақа ишларнинг кўпини кўрган эди-да! Шунинг учун ҳам Соук одатдагидай нотариусга тешиб юборгудек ўқрайиб қўйди-да, бундай деб жавоб қилди:

— Мени сотиш фақат биргина аҳмоқнинг қўлидан келиши мумкин!

— Қим экан у, жаноби олийлари?

— Бу сен, Бинни Умар.

— Мен?

— Ҳа. Лекин эҳтиёт бўл! Одамларни мум тишлатиб қўядиган шунақанги йўлларим борки!

Бинни Умар бутун аъзойи бадани қалтираб, боини

қуий солди. Маюмба ва Лоанго йўлида битта ортиқча одамни асфаласофилинга жўнатиш Соук учун ҳеч гап эмаслигини у жуда яхши тушунарди.

Орзиқиб кутилган кема 12 май куни эрталаб Дакарда лангар ташлади.

Бу Лузитаниянинг¹ тропик Африқадаги каттагина мустамлакасининг асосий порти Сен-Поль-де-Луандога йўловчи ва юк ташийдиган «Цинтра» номли Португалия кемаси эди. Бу кема ҳамиша Лоангода тўхтаб ўтарди. Кема эртасига тоңг чогида йўлга чиқиши кераклиги сабабли саёҳатчиларимиз ундан жой олишга шошилдилар. Кема ўртача ҳисобда соатига тўққиз-ўн миль тезликда йўл босса бир ҳафта сузишлари керак эди. Бинни Умар денгиз касалининг барча азобларига олдиндан тайёргарлик кўра бошлаганди.

Эртасига эрталаб, Дакарга бир неча йўловчини туширган «Цинтра» портни тарк этганда ҳаво жуда ажойиб эди, қиргоқдан майин шамол эсиб туради.

Антифер тоға билан банкчи, гўё бир ҳафтадан бери сира нафас олмагандек, кўкракларини тўлдириб енгил тин олишди. Бу охириги довон. Иккинчи орол тупроғига қадам қўйиладиган ва орол ўз бағрида садоқат билан сақлаётган бойликларини бағирларига бўзадиган онга оз қолди.

Бу оролнинг тортиш кучи табиат қонунларига мутанносиб равишда оралиқдаги масофа квадратига яқинлашганлари сайин тобора ортиб, «Цинтра»нинг парраги ҳар бир айланганида бунинг аксича оралиқдаги масофа тобора қисқариб борарди...

Минг бора афсуски, Жюэль учун эса аксинча бу масофа борган сайин олислашарди. У ўзини Эногат интизорлик билан кутаётган Франциядан, Британдан тоборо узоклашиб борарди. У қайлиғига Дакарга етиб келишлари биланоқ, кейин эса эртага йўлга тушамиз деганларида хат ёзиб юборди, бечора қиз тез кунда ёрининг яна олислashiб кетганидан хабардор бўлади. Йигит қачон қайтишини тахминан бўлса-да, хабар қила олмади.

Соук биринчи навбатда «Цинтра»да Лоангога кетаётган йўловчилар бор-йўқлигини билишга ҳаракат қилди. Бу ўлкани биладиган, узоқ ўлкаларга омад излаб

¹ Лузитания — Португалиянинг қадимий номи. Бу ерда гап Португалия мустамлакаси Ангола ҳақида боряпти.

кетаётган одамлар орасида ўзига шерик бўлишга рози, виждони на шубҳа-гумон, на таъна-маломат ҳиссиётла-рига бериладиган муттаҳамлар йўқмикин? Бироқ бу борада жаноби олийлариning омадлари юришмади. Ах-вол шундай экан, у муттаҳамларни Лоангдан излаб топади, албатта! Бахтлари чопмаганини қарангки, на у, на Бинни Умар португалчани биларди. Бу қалтис иш хусусида музокара олиб бориш ва очиқчасига, аниқтиниқ гаплашиб олиш учун ниҳоятда мушкуллик туғди-рарди. Бинобарин, Антифер тоға, Замбуко, Жильдас Трегомен ва Жюэллар ҳам худди шунингдек ўзаро гаплашиш билангина кифояланишга мажбур эдилар, чунки кемадагилардан бирон кимса француз тилини билмасди.

Бироқ «Цинтра»да фақат бургина кимса ҳам қувонар, ҳам таажжубланарди, бу нотариус Бинни Умар эди. Бу галги сафар давомида у ўзиңи жуда яхши ҳис этди десак, сал лоф қилган бўламиз. Лекин у илгаригидек қаттиқ азоб чекмади. Қитъа томондан майнингина шабада эсар, денгиз осойишта эди, «Цинтра» соҳилдан икки ёки уч миль масофада деярли чайқалмай, сокингина сузиб борарди.

Бутун сафар, ҳатто кема Гвинея қўлтиғига кириб Пальмас бурунини айланиб ўтганида ҳам, ана шундай осойишта давом этди.

Дарҳақиқат, соҳилдан бетиним шабада эсар, одатда тез-тез шундай бўлиб туради. Қўлтиқ ҳам худди океан сингари осойишта, кема сузиши учун жуда қулай эди. Бу орада «Цинтра» Лоанго томон йўл олди ва қитъадаги тепалар кўздан йўқолди. Ашанта, Дагомея ерлари ва ҳатто денгиз сатҳидан уч минг тўққиз юз олгимиши метр баланд бўлган Камерун тоғлари чўққиси ҳам кўринмай қолди¹.

19 май куни, чошгоҳдан кейин Жильдас Трегоменини сал ҳаяжон босди. Жюэль экваторни кесиб ўтаётганларини унга айтганди. Шундай қилиб, «Гўзал Амелия»нинг собиқ эгаси ҳаётида биринчи марта — шубҳасизки, сўнгги марта — Жанубий яримшарга қадам қўяётганди-да, ахир! Ранс дарёсидагина сузиб юрган денгизчи учун бу қанчалар романтик воқеа эди! Шунинг учун ҳам у, бош-

¹ Бу ерда Камерун ҳақида гап кетяпти. Аниқ ҳисобларга қараганда унинг баландлиги 4070 метр.

қа йўловчилар сингари, экватор чизигини кесиб ўтишлари шарафига «Цинтра» матросларига бир пиастрни сид-қидилдан эҳсон этди.

Эртасига кун чиқар пайтида «Цинтра» Маюмба жойлашган кенглиқда, ундан тахминан юз милча берида сузиб борарди. Қапитан агар Лоанго давлатига қарашли бу гавандада тўхташга кўнганида Антифер тоға билан унинг ҳамроҳларини озмунча қийинчилик, озмунча хавф-хатарлардан халос этган бўлармиди-я! Агар капитан шундай қилганида улар соҳил бўйлаб қилинажак оғир саёҳатдан қутулган бўлардилар.

Тоғанинг қистови билан Жюэль «Цинтра» нинг капитанидан бу ҳақдаги фикрини билишга уриниб кўрди. Португалиялик инглизчани сал-пал биларкан, инглиз дәнгизчилари лаҗжасини озгинә бўлса-да, билмайдиган биронта дәнгизчи бормиқан ўзи? Жюэлга келсаг-у, бизга аёнки, бу тилда қийналмай гапиради, маскатлик соҳта тилмоч билан гаплашишда, бошқа пайтларда ҳам шу тилдан бемалол фойдаланган эди. У капитанга Маюмбада тўхтаб ўтишни таклиф этди. Бу сал бурилиб ўтиш кема сафарини атиги қирқ саккиз соатгина узайтириши мумкин... Албатта, бу кутилмаган ушланиб қолиш, ортиқча сарф қилинган кўмир ва экипаж истеъмол қиласидиган озиқ-овқат эвазига каттагина ҳақ тўлашларини айтди. Кема эгасининг кўрадиган зарарини қоплашларини гапириб ўтирмаса ҳам бўлади, деди.

Капитан Жюэлнинг таклифини тушунганимикун ўзи? Ҳа, бунга шубҳаланмаса ҳам бўлади, бунинг устига Жюэль географик харитани ёзиб қўйиб тушунирган эди. Дәнгизчилар бир-бирларининг гапи тугамасданоқ тушуниб олишади. Ҷарҳақиқат, мўмайгина мукофот ваъда қилаётган олти нафаргина йўловчини Маюмбага ташлаб ўтиш учун, кетаётган йўлидан салгина шарқ томонга бурилишдан кўра осонроқ иш бораканми? Бироқ капитан бу таклифни рад этди. Қемачилик устанини бузолмас экан! Модомики пароход Лоангога юк ташиш учун ёлланга эканми, бас у тўппа-тўғри Лоангога боради. Лоангода эса Сен-Поль-де-Луандога бориш керакми — ҳеч ёққа оғишмай, тўғри Сен-Поль-де-Луандога боради. Ҳатто кемасини олтин баробарига сотиб олганларида ҳам бошқа жойга бормайти! Қапитаннинг айтган гапи шу бўлди, Жюэль буни жуда яхши тушунди ва амакисига таржима қилиб берди.

Лигифер тоганинг ғазаби қўзиб кетди ва капитанни бўралаб сўкиб, ҳақоратларга кўмиб ташлади. Бироқ унга ҳеч нима таъсир қилмади, агар Жюэль билан Трекомен ўртага тушмаганида тутоқиб ўзини йўқотиб қўйган тогани манзилга етгунларича трюмга қамаб қўйишлари ҳам эҳтимолдан ҳоли эмасди.

Шу воқеадан кейин икки кун ўтгач, 21 май куни кечқурун «Цинтра» Лоанго соҳилларини тўсиб турган узундан-узун қумлоқ тил ёнида тўхтаб, бетоқат йўловчиларни тушириди ва бир неча соатдан кейин Португалия мустамлакасининг пойтахти Сен-Поль-де-Луандо томон жўнаб кетди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Антиқа юқ ортилган кема ва унинг ҳалокати

Эртасига икки киши жазирама қўёш нуридан қочиб, баобаб дарахти соясида қизғин суҳбат қилишарди. Улар Лоангонинг асосий кўчасидан кетаётуб тасодифан учрашиб қолишли, бир-бировига кўзи тушиб фоятда таажжубландилар.

— Бу сенмисан! Бу ерда нима қилиб юрибсан? —
хитоб қилди биринчиси.

— Ҳа... менман! — деб жавоб берди иккинчиси.

Биринчиси Соук эди; у иккинчисига, Барроzo деган португалияликка имо қилди ва икковлари шаҳардан чиқиб кетишли.

Соук Баррозонинг тилини билмасди, лекин Барроzo мисерда кўп йиллар яшаган ва жаноби олийларининг тилида бемалол гаплашарди. Уларнинг эски қадрдон эканини бир кўришдаёқ фаҳмлаб олиш мумкин эди. Барроzo бир вақтлар қаллоблик ва қароқчилик билан шугулланадиган Соукнинг ҳисобига яшаган муттаҳам-гazzоблар тўдасидан эди. Ҳукмдорнинг миршабхонаси Соукнинг ҳамма ишларидан хабардор бўлса-да, маълум ва машҳур Муроднинг ўғли эканини билганидан унӣ безовта қилмасди. Аммо бир неча шов-шувга сабаб бўлган ишдан кейин жазосиз қолишли мумкин эмаслигини билиб бутун тўда тўзиб кетди. Барроzo ҳам гойиб бўлиб қолди. У Португалияга қайтганди, бироқ ватанинда бу табиий истеъоди иш бермади. Шу туфайли Лиссабонни ташлаб, Лоангодаги савдо ташкилотла-

ридан бирида ишлагани жўнади. Ўша пайтларда мустамлака савдоси бир қатор товарларни олиб чиқиб кетиш ман қилингани сабабли йўқ даражага келиб қолганди, четга фил суюги, хурмо мойи, ер ёнгоқ ва қизил дараҳт ёғочи чиқариш билангина чегараланиб қолганди, холос.

Эллик ёшларга бориб қолган бу португалиялик ҳозир «Порталегри»¹ номли каттагина кемани бошқарди. Бу кема соҳил бўйлаб қатиар ва ерлик савдогарларга қарам эди.

Ўтмиши аён, виждан деган нарсадан асар қолмаган, айни вақтда илгариги қароқчилик ҳунари оқибатида ғоятда довюрак бўлиб кетган Баррозо ўйлаган жиноий режаларини муваффақиятли амалга оширишида Соук муҳтож бўлган одамнинг худди ўзгинаси эди.

Улар Маскатдаги баниянга тенглаштириб бўлмайдиган, бироқ танасига ҳатто йигирма кишининг қучоги етмайдиган баобаб остида тўхтаб, гаплаша бошладилар. Антифер тога ва унинг ҳамроҳлари ҳаётига таҳдид солувчи ўз режалари ҳақидаги гапларни бу ерда бирор эшитиб қолади деб чўчимасалар бўларди.

Улар бир-бировларига португалиялик Мисрдан кешиб қолган пайтдан бери бошдан кечирганларини ҳикоя қилиб беришди, кейин жаноби олийлари тўғридан-тўғри ишга ўтди. Соук эҳтиёткорлик қилиб суҳбатдошидан қўлга киритмоқчи бўлган бойликнинг ҳақиқий қийматини яширди-ю, лекин очкўз Баррозонинг иштаҳасини қўзғаб қўйишга тиришиб, мўмайгина пул ишлаб олиши мумкинлигини айтди.

— Шундай қилиб, — деди у, — менга довюрак, мард бир ёрдамчи керак...

— Мени яхии биласиз, жаноби олийлари, — деб жавоб берди португалиялик, — ўзингизга аёнки, мен ҳеч қанақанги ишдан тап тортмайман...

— Агар ўзгариб кетган бўлмасанг, Баррозо!

— Қандай бўлсам, ўшандайлигимча қолганман.

— Шуни билиб қўй: тўрт киши асфаласофилинга жўнаши керак... эҳтимол, Бинни Умар деган кимсадан ҳам халос бўлишни лозим топсан, бешинчиси ҳам... Мен ҳозир унинг гумаштаси ҳисобланаман, отим эса Нозим.

¹ «Порталегри» — Португалиядаги бир шаҳарнинг номи.

— Битта ортиғу битта кам — барибир, — жавоб берди Барроzo.

— Ишнинг миси чиқиб қолмаслиги учун унисини ҳам даф қилган маъқул, бу ҳеч гап эмас.

— Сизнинг аҳдингиз...

— Менинг режам мана бундай,— деди Соук, гапларини ҳеч ким эшиштамаётганига қаноат ҳосил қилиб.— Мен айтаётган одамларнинг учтаси француз: малуни Антифер, унинг ошнаси ва жияни, иннайкейин Замбуко деган тунислик банкчи, ҳозир улар Loangoda, бу ердан Гвинея қўлтиғидаги ороллардан бирига кўмилган хазинани қўлга киритгани жўнашади...

— Қўлтиқнинг қаеридайкин?— деб сўради Барроzo шошилиб.

— Маюмба бўғозидаги ороллардан бирида, -- жавоб берди мисрлик.— Улар у ёққа қуруқлиқдан боришмоқчи, мен бойликларни олиб Loangoda қайтаётгандаридан ҳамла қилсан маъқул бўлармиди, деб ўйлаб қўйдим. Улар Loangoda, ўзларини Dakarга элтиб қўядиган Сен-Поль-де-Луандодан келадиган кемани кутиш ниятидадир.

— Бундан осон иш йўқ, жаноби олийлари!— деб унинг гапини тасдиқлади Барроzo. — Бунақанг қулай ишга доим тайёр ўн-ўн икки содиқ йигитни топишга кафолот бераман. Агар муносиб ҳақ тўланса, улар сизга албатта, жон-жон деб ёрдам беришади...

— Бундан ҳеч қачон шубҳаланган эмасман, Барроzo. Омадимиз келишига ишонаман: бу кимсасиз, хилват жойларда ҳамламиз ими-жимида бўлиб, ёниғлиқ қозон ёниғлигича қолиб кетади.

— Шубҳасиз, жаноби олийлари. Бироқ мен сизга бундан кўра қулайроқ йўлни тавсия этишим мумкин.

— Хўш, гапир!

— Мен ҳажми юз эллик тоғвалик соҳил бўйлаб қатнайдиган «Порталегри» кемасини бошқараман. Унда соҳил бўйлаб қатнаб бир портдан иккинчисига юк ташилади. Ана шу кема икки кундан кейин Маюмбадан сал шимолроқда жойлашган Барака дю Габонга жўнаши керак.

— Э-ҳа! — деб қичқириб юборди Соук. — Бу қулай фурсатдан фойдаланиб қолиш керак! Антифер пиёда юриш хавф-хатарлари ва мashaқатларидан қутулиш учун сенинг кеманнга чиқишига албатта кўнади. Сен

бизларни Маюмбада қолдириб, юкларингни Габонга элтиб ташлайсан-да, қайтишда бизни кемангга оливоласан. Loangoga қайтаётганимизда эса...

- Тушундим, жаноби олийлари.
- Кемангда қанча одам бор?
- Ўн икки киши.
- Сен уларга ишонасанми?
- Ўзимга ишонгандай ишонаман.
- Габонга қандай юк олиб борасан?
- Ер ёнгоқ ва бундан ташқари олтита филни олиб бораман; уларни Баракадаги бир савдо ташкилоти сотиб олган, Голландияга, циркка жўнатади.
- Сен французчани билмайсанми?
- Иўқ, жаноби олийлари.
- Шу нарса ёдингда бўлсин, бошқалар учун мён французчани билмайман ҳам, тушунмайман ҳам... Сен билан гаплашишни Бинни Умарга юклайман, Малуин бу таклифга кўнади, албатта.

Ҳа, иккала меросхўрнинг Гвинея қўлтиғидан қайтишда таланиб, хонавайрон бўлиб, ўз ҳамроҳлари билан биргаликда ҳалок бўлишларига ҳеч қандай шубҳа қолмаганди.

Бу жиноятнинг содир бўлишига ким ҳалал бера оларди? Жиноятчиларни ким излаб топа олардӣ?

Loangonинг Ангола ва Бенгеладан¹ фарқи. Португалия ҳукмдорларига муте эди. Бу шимол томондан Габон, жанубдан Заир дарёлари билан чегараланган майдонда жойлашган, кўп ўтмай Франция асоратига тушадиган Конго қиролликларидан бири эди. Бироқ ўша пайтларда Лопес буруни ва Заир оралиғидаги майдучйда қироллар Loangoga тобе бўлиб, унга асосан қуллар билан бож тўлаб туради: Кассанж, Томба-Либало ва бир неча бошқа кичик-кичик, тарқоқ ўлкалар ана шундай муте қиролликлардан эди. Негрларнинг жамоат тузуми қуйидагича эди: энг тепада подшоча ва унинг хонадони, кейин олий насаб кимсалар, яъни маликаларнинг фарзандлари, маликаларнинг эрлари, улардан кейин эса коҳинлар, маъбуллар, ёки янга; уларнинг раҳнамоси Шитома — муқаддас шахс ва ниҳоят даллоллар, савдогарлар, муштарилар, хулласи оддий ҳалқ туради.

¹ Бенгела — Португалиянинг Ангола мустамлакасидаги бир вилоят.

Қулларга келсак, улар ғоятда беҳисоб эди. Тўғри, негрларни эндиликда четга чиқариб сотилмасди, қулфурушликнинг манъ этилиши Европа давлатлари аралашувининг самараси эди. Қулфурушликнинг манъ этилишига балки инсон эркинлиги ва қадр-қиммати йўлида ғамхўрлик кўрсатиш туйгуси даъват этгандир? Асло! Жильдас Трегомен буидай деб ҳисобламасди ва у Жюэлга:

— Башарти қанд лавлагидан шакар олишни кашф этмай, ҳамон қаҳвага шакарқамиш қандини солиб ичишда давом этаверганларида, негрларни қул қилиб сотиш шу кунгача давом этган бўларди ва абадил-абад шундай бўлиб қолаверарди!— деркан, шубҳасиз инсон табиати ва ҳаётини жуда яхши билишини кўрсатганди.

Бироқ, гарчи қирол Лоангонинг мутлақ ҳукмдори бўлса-да, Лоанго давлатидаги барча йўллар ҳушёрик билан қўриқланади, йўловчилар эса ҳар қандай хавфхатардан ҳимоя қилинади, деган гап эмасди бу. Шунинг учун ҳам қуруқликдами, денгиздами, бирор жиноий ишни бажариш борасида бу ерлардан кўра қулайроқ жойни топиш амри-маҳол эди.

Худди ана шу фикр Жюэль кўнглига қутқу солар, айниқса қуруқлик бўйлаб боришдан хавотирда эди. Башарти руҳий осойишталиги бузилган амакиси бу ҳақда ташвиш тортмаётган экан, ёш капитан Маюмба бўғозигача соҳил бўйлаб икки юз километрлик масофани пиёда босиб ўтиш ҳақида хотиржамгина, ваҳимасиз ўйлай олмасди. У бу ҳақда Жильдас Трегомен билан суҳбатлашишни ўзининг бурчи деб билди.

— Хўш, сен нимани истайсан ўзи, бўтам?— деди Трегомен унга.— Қадаҳга май лиммо-лим қилиб қўйиб қўйилган, энди уни ичишгина қолган-ку!

— Бир ўйлаб кўринг-а,— давом этди Жюэль,— Маскатдан Сохоргача босиб ўтилган йўл бу ердагиси билан солиштирилганда шунчаки бир кўнгил ёзар саёҳат эди-ку ахир, бундан ташқари шерикларимиз ҳам ажойиб одамлар эди унда!

— Айтганча, Жюэль, Лоангода ерликлардан карвои ёллаш мумкин эмасмикин?..

— Мен бу ерлик негрларга уларнинг қоплон, сиртлон, шеру йўлбарсларига ишонганимчалик ишонаман!

— Эҳ-а! Бу ерда ҳали шунаقا ҳайвонлар ҳам бор де?

— Тўлиб-тошиб ётибди, заҳарли қора илонлар, заҳ-

рини тўлпа-тўғри бетга сочадиган кўзойнакли илонлар, ўн метрлик боа бўғма илонларга ўшаган ўрмаловчи маразларни гапириб ўтирмаса ҳам бўлади.

— Жуда ажойиб жой экан, бўтам! Рост, пошто жаноби олийлари бошқа бирорта бундан кўра ажойиброқ жойни танласалар ҳам бўларди-ку! Сенингча ерликлар...

— ...ниҳоятда ақлий жиҳатдан кам тараққий этган, умуман Конго аҳолиси шунаقا, бироқ бу даҳшатли ўлкага келишга журъат этган тентакларни гумдон қилиш ва талаш борасида фаросатлари етарли...

Бу сұхбатнинг ниҳояси Жюэлнинг қанчалик хавотирланаётганини ва Жильдас Трегоменниң бунга батамом қўшилганини аниқ-таниқ кўрсатиб турарди. Шу сабабли Соук тилмочликни ўз зиммасига олган Бинни Умар кўмагида, Антифер тоға ҳамда туニслик банкчини португалиялик Баррозо билан таништирганида худди елкаларидан тоғ қулагандек икковлари ҳам ўзларини енгил ҳис этишди. Демак, бу хатарли жойлардан пиёда юришмас экан, бундай чилаб бўлмас иссиқда машаққатли олис йўлни босиб ўтишдан қутуладиган бўлишибди-да! Соук илгаритдан Баррозо билан таниш эканини айтмади. Жюэль бу икки ярамасни олдинроқ учрашганини хаёлига келтирмаганди, шу туфайли у ҳеч нарсадан шубҳаланмади ҳам, энг муҳими, Маюмбага денгиз орқали етиб олишади. Ҳаво жуда ажойиб... У ерга қирқ саккиз соатда етиб боришади. Кема уларни портда қолдириб, Баракага қараб жўнайди, орқага қайтишда уларни бойликлари билан қўшиб олиб қайтади... Қейин улар Лоангога боришади, у ердан эса яқин орада жўнайдиган алоқа кемаси Марселга элтиб қўяди... Йўқ-йўқ! Ҳеч қачон омад Йеър-Серван-Малога бунчалик кулиб боқмаганди! Албатта, олиб бориб қўйгани эвазига ҳақ тўлаш, ҳа-ҳа, каттагина ҳақ тўлаши керак! Бироқ, бунинг нима аҳамияти бор!..

То мамлакатнинг ичкарисидан келтириладиган олтига фил «Порталегри»га юклангунича Лоангода икки кун кутиб туриш керак эди. Шунинг учун ҳам одатдагидек янги таассуротларга чанқоқ бўлган Жильдас Трегомен ва ёш капитан конголиклар ўз тилларида «банза» деб атайдиган бу мўъжазгина шаҳарчани зўр қизиқиш билан томоша қилишди.

Теграси тўрт минг беш юз метрлик бу кўҳна Лоango, ёки Буала, шаҳри пальма ўрмони оралиғига қурилган-

ди. Шаҳар рафия¹ ёғочларидан қурилиб, усти папирус барглари билан ёпилган кулбалар қуршовидаги талайтина савдо факторийларидан иборат эди. Португалияликлар, испанлар, французлар, инглизлар, голландлар, немисларнинг савдо идоралари бор эди бу ерда. Кўриб турибсизки, ҳаммалари аралаш-қуралаш бўлиб кетган. Буларниң бари Трегомен учун қанчалик янгилик эди-я! Ранс соҳилларида жшовчи бретонлар ярим ялангоч, ўқ ёй, ёғоч қилич, юмaloқ болталар билан қуролланган ерликларга мутлақо ўхшамайди. Кулгини қистатадиган эски мундир кийиб олган Лоанго қироли олисдан қарангандагина Иль ва Вилен префектига² ўхшайди. Сен-Мало ва Динан сралигидаги порт шаҳарларида баҳайбат кокос пальмалари соясига кўмилган бунақанги кулбалар йўқ. Ниҳоят, малуинлар манави конголик ялқовларга ўхшаб кўп хотинли эмас. Бу танбаллар ҳамма оғир ишни хотинлар зиммасига юклаб, хотинлари бетоб пайтларда ҳам бамайлихотир донг қотиб ухлаб ётаверадилар. Лекин Бретанинг тупроғи Лоанго тупроғи олдида сариқ чақага арзимас экан! Бу ерда тупроқни сал чуқулаб қўйилса бас, мўл-кўл ҳосил олинаверади. Бу ерларда бъязан бошоғи бир килограммга етадиган тариқ, ҳеч қандай қаровсиз ўсадиган ғалла, йилига уч марта ҳосил берадиган жўхори, маниок³, гуруч, картошка, зиравор, ёсмиқ, тамаки экилади, ботқоқлик ерларда шакарқамиш ўсади, Заир яқинида Қанар ороллари ва Мадейрадан келтирилган ток мева беради, анжир, банан, апельсин, лимон, апор, негрлар жуда ёқтирадиган турли ёнғоқлар, ялангликларда ўз-ўзидан ўсиб ётадиган ананаслар, хуллас жондан бошқа ҳамма нарса битади бу жойларда.

Баҳайбат дараҳтларни айтмайсизми — мангра⁴, сандал, кедр, тамаринд⁵ пальма ва ўсимлик совуни олинадиган ҳамда мевасининг шарбатини негрлар жуда

¹ Рафия — патсимон баргларидан тола олинадиган африка пальмаси.

² Префект — Францияда департаментнинг олий мансабдори.

³ Маниок ёки маниока — бута бўлиб ўсадиган, илдизи овқат ўрнида истеъмол қилинадиган тропика ўсимлиги.

⁴ Мангра — тропика мамлакатларида ботқоқлик жойларда ўтиб бўлмас чангальзорлар ҳосил қилиб ўсадиган ўсимлик.

⁵ Тамаринд — баобаблар оиласига кирувчи, йил бўйи ям-яшил бўлиб турадиган тропика дараҳти.

қадрлайдиган беҳисоб баобаб дарахти қоплаб ётибди чор атрофни.

Ҳайвонот оламини асти қўяверасиз: чўчқалар, қобонлар, зебралар, қўтослар, чиябўрилар, жайронлар, кийиклар, филлар, учар олмахонлар, ёввойи мушуклар гужфон ўйнайди. Сон-саноқсиз маймунларни: шимпанзе ва думи узун, тумшуғи кўкимтири мартишкаларни гапириб ўтираса ҳам бўлади; товус, туяқуш, қизғиш ва кул раңг какликлар, сайроқи ўрмон қушлари, майналар беҳисоб, асалари, искаботпарлар гуж-гуж, чивинлар гала-гала бўлиб ёпирилади.

Ажойиб ўлка! Табииёт тарихини ўрганиш учун вақти бўлганида Жильдас Трегомен қандайин битмас-туганмас табиат булоғидан қониб-қониб билим шимирган бўларди-я!

Имонингиз комил бўлсинким, Лоангонинг аҳолиси оқ танлиларми ёки қора танлиларми деб сўралса, на Антифер тоға, на банкчи Замбуко айтиб бера оларди буни. Йўқ! Уларнинг кўзи бошқа жойга термилганди — улар сал шимолроқда жойлашган, деярли назарга илинмас, юз миллион франк қимматга эга бўлган, кўз нурини оладиган дуру жавоҳирлар кўмилган, оламдаги яккаю ягона нуқтани излашарди. Бу ғаройиб саёҳатнинг сўнгги нуқтаси бўлган иккинчи оролга тезроқ қадам рәнжида қилишга ўлар қанчалар ошиқишаради.

22 май куни кун чиқар пайтида кема йўлга чиқишга шай бўлди. Куни кеча келтирилган филлар барча эҳтиёт чораларига амал қилингани ҳолда кемага юкланиб бўлингани эди. Африка ҳайвонот дунёсинг бу ажойиб вакиллари Сэм-Локартдаги цирк томошаларига файз киритиб, чирой қўшишлари турган гап эди:

Ҳажми атиги юз эллик тоннали кемага бунақа баҳайбат ҳайвонларни юклаб ўйламай иш қилиб қўйишган эди, афтидан. Ахир бу кема мувозанатини бузиши мумкин-ку! Жюэль ўша заҳотиёқ бу фикрни Трегоменга айтди. Тўғри, кеманинг бимслари¹ етарли даражада кенг, сербар бўлиб, озгинагина сувни сиқиб чиқарар, бу ҳол саёзроқ жойларда сузишни енгиллаштиради. Елканлари тўрт бурчакли иккала маҷта бир-биридан анчагина олиста ўрнатилганди, шу туфайли бу хилдаги

¹ Бимслар — кеманинг кўпдалантига мустаҳкам бўлиши учун ишлатиладиган металл ёки ёғоч маҳкамлагичлар.

кемалар фақат құйруқ томондан эсған, шамолдагина яхши суза оларди; гарчи бундай кема тез суза олмасада, ҳар қалай, соҳил панасида хавф-хатарсиз сузишга мос slab қуриларди.

Бунинг устига сафарга чиқиш учун ҳаво ҳам жуда қулай эди. Гвинея құлтигини қуршааб турған ҳамма ўлкаларда, шу қаторда Лоангода ҳам, ёғингарчилек мавсуми сентябрда бошланиб, шимол-ғарб томондан әсадиган шамоллар таъсирида май ойига бориб тугайди. Бирөң ёмғир палласи тугагач май ойидан сентябр-гача шундай жазирама бўладики, фақат тунги шудрингда сал жон сақлаш мумкин бўлади. Бу ерга келиб тушган кунларидан бошлаб саёҳатчиларимиз озиб-тўзиб, симобдек әриб борардилар. Симоб устуни сояда ўттиз тўрт градусни кўрсатиб турса-я! Уичалик ишончили бўлмаган баъзи тадқиқотчиларниг ахборот беришича (буларни Буш-дю-ронлик ёки гасконликлар деб тасаввур этиш лозим¹), бу ўлкалардаги итлар бир жойда тек туролмай, оёқлари тошдай қызыб кетган тупроқда куй-маслиги учун ҳамиша иргишилаб ўйноқлармиш, қобонлар эса уяларида ётган жойида ўз-ўзидан пишиб қолармиш-а!. Жильдас Трегомен ёлғон-яшиқ гапларга ишонадиган содда одамлардан эди.

«Порталегри» эрталаб соат саккизларда елканларини кўтарди. Ҳамма йўловчилар — одамлар ва филлар кемада жамул-жам эдилар. Саёҳатчиларимиз яна илгаригидек гуруҳ-гуруҳ бўлиб олиши: хаёлларини иккинчи орол тамоман банд этганди. Антифер тоға била Замбуко-ви (мачтадаги кузатувчи уфқда бу оролнинг кўзга ташланганини айтганда елкаларидан босиб турған тоғ қулагандек ўзларини енгил сезишларини бир кўз олдингизга келтириб кўринг-а!); Жильдас Трегомен майин денгиз шабадасидан тўйиб-тўйиб нафас олар, Жюэль эса бутун Африка денгизчиларини унутиб, Бретон Ла-Манши ва Сен-Мало порти ҳақидаги хотираларга берилганди; Соук билан Баррозо ҳеч ажралишмас, бу ҳеч кимни ажаблантирмас, зероки улар бир тилда сўзлашишарди. Бунинг устига улар учрашиб қолганлари туфайлигина

¹ Бу ш-дю-Рон — Францијаниг жанубдаги бир департаменти, Гасконь — шу музофотнинг аввалги номи. Гасконлар француз адабиётида кўпинча лофчи ва мақтанчоқ кишилар сифатида тилга олинниб туради.

² Бу ерда Сен-Мало кўрфази назарда тутнілған,

кема Антифер тоға ихтиёриға топширилган әди-да, ахир.

«Порталегри»нинг экипажи ўн икки турқи совуқ ийитдан иборат бўлиб, уларнинг аксарияти португалияликлар әди. Башарти хаёллари билан банд амакиси ҳеч нимани пайқамаётган бўлса, кема экинажини диққат билан кузатаётган жияни ўз таассуротларини Трегомен билан ўртоқлашди. Трегомен эса бунақангি жазира маисида ташқи қиёфасига қараб одамларга баҳо бериб бўлмайди, деди. Хулласи калом, бу Африка кемаси экипажи олдига алоҳида талабларни қўйиб бўлмайди-ку, ахир.

Мувофиқ шамол соҳил ёқалаб сузиш жуда мароқли бўлишидан далолат бериб турарди. „Portentosa Africai“¹ — деб хитоб қилган бўларди Жильдас Трегомен шу топда, римликлар бу қитъани мақтаган шу дабдабали иборадан хабардор бўлганида. Дарҳақиқат, Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари ўз хаёллари билан банд бўлмаганларида Шилль факторийси ёнидан ўтиб боришаркан, ҳайратда қолишлари турган гап әди. Зотан бу соҳилнинг гўзаллигидан ҳайратда қолмаслик мумкин эмасди. Ўз саёҳатида иложи борича кўпроқ нарсани хотирлаб қолишга уринаётган Жильдас Трегоменгина ҳеч нимани кўздан қочирмасди, холос. Пиллапоядек юқорига кўтарилиб борадиган соҳилни, чўққиси буф ва туманга чулғанган абадий яшил, чексиз ўрмонзорлардан кўра сўлимроқ манзарани кўз олдига келтириб бўлармиди! Қўмлоқ соҳил бағрини бир неча ерда қалин ўрмонлар орасидан ўйноқлаб оқаётган, ҳатто тропика иссигидан ҳам суви қуримайдиган шўх тоғ шалолалари тилиб ўтарди. Тўғри, уларнинг ҳаммаси ҳам денгизга қўйила-вермайди; бу сувларнинг бир қисми қушлар олами учун ҳам хизмат қиласи.

Бу сўлим манзарага товуслар, түяқушлар, соқоқушлар, ботқолдоқлар жон баҳш этади. Бу ерларда хушқад оҳу подалари кўзга ташланади. У ерлардаги кўлларда Трегомен стаканда ичгандек бир хўплашда бу зилол сувнинг лиммо-лим бир бочкасини ичиб юборадиган баҳайбат сутэмизувчи ҳайвонлар ҳузур қилиб чўмилишади. Булар — олисдан оч қизғиши тусли чўчқаларга ўхшаб кетадиган бегемотлар; чамаси ерликлар уларнинг гўштидан ҳазар қилишмаса керак.

¹ Гўзал Африка (лотинча).

Бироқ, Жильдас Трегомен кема тумшуғида турган Антифер тоғага: «Менга қара, қария, агар бегемотнинг дудланган оёғи бўлса ермидинг?»— деган эди, Пьер-Серван-Мало тунд, маъносиз нигоҳ ташлаб, елкасини учирив қўя қолди.

— У ҳеч нимани фаҳмламаяпти!— деб тўнгиллади Трегомен рўмолчаси билан елпинаркан.

«Порталегри» қўмлоқ соҳилга яқинлашаркан, ўрмон чеккасида бир гала маймун чирқиллашиб, чинқиришиб, қийшанглашиб, дараҳтдан-дараҳтга сакрашар, қувлашиб ўйнашарди.

Шу нарсани айтиб қўяйликки, башарти саёҳатчила-римиз Лоангодан Маюмбага чиндан ҳам пиёда йўлга чиққанларида на паррандалар, на маймунлар, на бегемотлар қўрқита оларди уларни. Лекин ҳақиқатан хавфли ҳайвон чаққон ва тез югурадиган қоплон ҳамда арслонлар эди, улар билан дуч келиб қолиш айниқса даҳшатлидир. Қош қорайиши биланоқ хирилдоқ ўкириш ва мунгли, ҳазин хуруш хавотирли сукунатга раҳна сола бошлади. Бу даҳшатли концерт садолари кемадагилар қулоғига гўё бўроннинг улишидай келиб ури ларди. Кема тагхонасидаги безовталаниб, ҳаяжонга келган филлар писқириб, хириллаб, шундай депсина бошладиларки, «Порталегри»нинг бутун асоси қасира-қусур қилиб кетди. Очигини айтганда, бу жонли юклар йўловчиларни хавотирга солиб қўйди.

Орадан тўрт кун ўтди. Кемада кечаётган бир зайлдаги ҳаёт оқимини ҳеч нима бузмади. Ажойиб ҳаво ҳамон бирдай эди. Денгиз шундай осойишта эдикি, ҳатто Бинни Умардек одам дengiz касаллигининг бирон аломатини ҳис этмади. Тагхонасига оғир юк ортилган «Порталегри»га қўмлоқ соҳилларга бош уриб, оҳиста узала тушаётган тўлқинлар заррача таъсир кўрсата олмас, кема осойишта илгарила борарди.

Жильдас Трегомен денгизда сузишнинг бунчалик осойишта бўлишини ҳатто хаёлига ҳам келтирмаганди.

— Худди «Гўзал Амелия»да Ранс бўйлаб сузиб кетаётганга ўхшайман-а,— деди у ўзининг ёш дўстига.

— Шундай,— қўшилди унинг гапига Жюэль,— лекин битта фарқи бор, «Гўзал Амелия»нинг Баррозога ўхшаган капитани ва анави Нозимга ўхшаган йўловчиси бўлмаган! Уларнинг бунчалик қалинлиги борган сайин шубҳамни оширяпти.

— Кўзлаган манзилимизга етай деб қолганимизда бизга қарши нимани ҳам ўйлай оларди булар, бўтам?

Дарҳақиқат, 27 май куни кун чиқар пайтида кема Банда бурунини айланиб ўтганида, Маюмбага етишларига йигирма миль масофа қолганди. Жюэль буни Бинни Умардан билиб олди, у ўз навбатида Соукдан, Соук эса Баррозодан билган эди.

Демак, кечқурин Лоанго музофотига қарашли бу мўъжазгина портда бўлишаркан.

Кўп ўтмай, Матути буруни ортидаги қўлтиқ қўзга ташланди, шаҳарча унинг ичкарисида жойлашганди. Агар иккинчи орол ҳақиқатан ҳам мавжуд бўлса, агар у аниқ сўнгги ҳужжатда кўрсатилган ерда жойлашган бўлса, у чоғда оролни худди мана шу қўлтиқдан излаш керак эди.

Шу боисдан Антифер тоға ва Замбуко дурбинининг шишинини дам-бадам артиб ўша томонга тикилишарди.

Бахтга қарши шамол пасайиб, деярли тўхтади. Қема ўртача олганда икки узель тезликда, жуда имиллаб борарди.

Тушки соат бирларда Матути бурунини айланиб ўтишди. Қўйқисдан қувончли қичқириқ эшитилди. Бўлажак қайнаға-куёв қўлтиқнинг ичкарисига жойлашган бир тўда оролчаларни бараварига кўриб қолишган эди. Шубҳасизки, улар излаётган орол шу ороллардан бири бўлиши керак. Лекин қайси бирийкин? Буни эртасига қуёшга қараб аниқлаш мумкин, холос.

Беш ёки олти миль шарқ томонда, денгиз билан ботқоқ дарё оралигига, гўё қумлоқ тиф узра қад кўтаргандек, савдо факториялари ҳамда ям-яшил дараҳтлар орасидаги оппоқ ўйлари ярқираб турган Маюмба кўзга ташланди. Шундоққина соҳил ёқасида улкан, оппоқ қушларга ўҳшаган балиқчилар қайиқлари у ёқдан-бу ёққа қатнаб турибди.

Бу қўлтиқнинг суви шу топда қанчалар осойишта, қанчалар сокин эди. Шхуналар ҳатто кўл бетида... йўқ-йўқ, кўл бетида эмас, ҳатто ҳовузда, борингки ҳовуздагина эмас, ёф билан лиммо-лим улкан косада ҳам бунчалик осойишта суза олмасди. Бу сувларга тиф каби қадалаётган қучоқ-қучоқ қуёш нурлари ҳавони тандирдек қиздириб юборганди. Жильдас Трегомен сувга тушган мушукдек ғарқа терга ботганди.

Ҳар қалай, «Порталегри» дам-бадам ғарб томондан

хуруж қилиб турган енгилгина шамол эпкинида илгарылаб борарди. Мана, қўлтиқдаги оролчаларнинг тахлити аниқроқ кўрина бошлади. Бу оролчалар олти-еттича бўлиб, кўкатлар солинган саватга ўхшарди.

Оқшомги соат олтиларда кема бу ороллар тўдаси билан тенглашди. Антифер тоға билан Замбуко ҳаммадан олдинда, кема тумшуғида туришарди. Сал бўлса-да ўзини йўқотаёзган Соук тоқатсизланаетганини яшира олмади, бу ҳол Жюэлнинг шубҳасини янада ошириди. Иккала меросхўр ва Соук ороллардан биринчисига, худди уни кўзлари билан еб юборгудек бўлиб тиқилиб қолишган эди. Шу топда улар, олтин конидагидек орол ён бағридан миллионлар отилиб чиқади деган умидда эмасмиканлар?

Борди-ю улар, Комулк пошшо ўз бойликларини кўмган орол на бирор гиёҳ, на бирор дараҳт ўсмайдиган ялангоч тошлардан иборат эканини билганларида, тарвузлари қўлтиқларидан тушиб:

«Йўқ, бу у эмас! Асло у эмас!»— деб қичқириб юборган бўлармидилар.

Тўғри, 1831 йилдан буён, яъни ўттиз бир йил мобайнида табиат оролчани ям-яшил гиёҳу дараҳтлар билан ўраб-чирмаб ташлаши мумкин.

Айни вақтда «Порталегри» оролчани шимол томонидан айланиб ўтмоқ ниятида унга оҳистагина яқинлашиб борарди; астагина эсаётган кечки шамол елканларни қаппайтириб турарди. Мабодо шамол бутунлай тиниб қолгудек бўлса, кема лангар ташлаб, тонғ отишини кутишга тўғри келарди.

Бироқ, ўнг бортга тирсакларини тираб турган Тременниң шундоқ ёнгинасида аллаким қўйқисдан аянчли инграб юборди.

Жильdas Трегомен ўгирилиб қаради.

Унинг ёнида Бинни Умар турарди.

Нотариуснинг ранги ўчиб, қўрғошин тусига кирганди... яна денгиз касали тутиб қолибди-да...

Бу қанақаси! Шундай ажойиб ҳавода-я, ахир қўлтиқ мудроқ босгандек осойишта, ойнадек ярақлаётган сув сатҳи қилт этмай турган бир пайтда-я?

Ҳа, худди ана шундай осойишта бир пайтда! Унинг ўзини жуда ёмон ҳис этаётганининг ажабланадиган жойи йўқ эди.

Чиндан ҳам кема қандайдир мавҳум сабабдан ён

томонламасига беўхшов чайқала бошлаган эди. У бир меъёрда дам чап, дам ўнг томонга оға бошлади.

Кема экипажи олд томонга ташланди, кейин яна орқага қараб югурди. Қапитан Баррозо югуриб келди.

— Нима гап ўзи? — деб сўради Жюэль ундан.

— Нима бўляпти? — деб сўради Трегомен.

— Балки сув остидаги вулқон ишга тушиб, «Порт-алегри» хавф остида қолгандир?

Шунга қарамай, на Антифер тога ва на Замбуко, на Соук ҳеч нарсани сезишмаседи.

— Э-э! Филлар! — деб қичқириб юборди Жюэль.

Ха, тўғри! Кемани филлар чайқата бошлаган эди. Қандайдир номаълум сабабга кўра инжиқликлари тутиб, улар бараварига дам орқа, дам олдинги оёқларини кўтариб боса бошлишганди. Кема тобора ваҳимали тарзда қаттиқроқ чайқала бошлади, бу эса филларга худди аргимчоқ учгандек жуда ёқарди. Туя ҳаммомни ҳавас қилгандай, бу баҳайбат ҳайвонларнинг аргимчоқ учишни хоҳлаганларини қаранг-а!

Чайқалиш кучайгандан-кучайиб борарди, кема қиргогидаги тўрлар энди сувга тега бошлади, ё чап биқиндан, ё ўнг биқиндан кемани сув босиш хавфи туғилди...

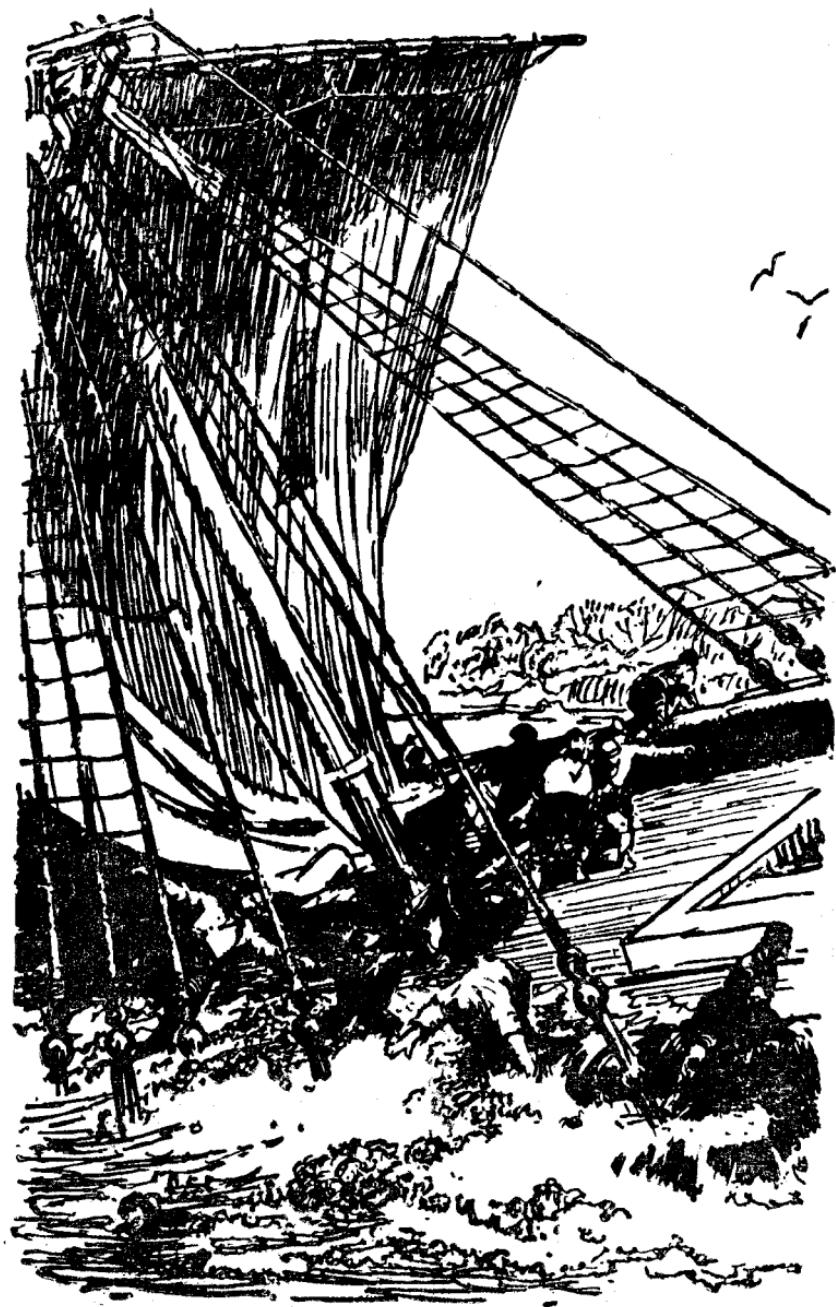
Баррозо билан бир неча матрос кема тагхонасига отилди. Улар бу баҳайбат маҳлуқларни тинчлатишга уринишиди. Лекин уларга ҳеч нарса: на чақириқ-бақириқ, на тепки-мушт таъсир қиласади. Филлар хартумларини солоқлатиб, қулоқларини тиккайтириб, думларини силкиб, тобора жазавага тушишарди. «Порталегри» айланиб-чайқалаверди ва кема бортидан шовиллаб сув тушаверди.

Бу ҳол кўн давом этмади. Орадан ўн дақиқа ўтмаёқ кема тагхонаси сувга тўлди. Шундан кейин кема сув тубига томон чўка бошлади, сув қаъридан эса эҳтиётсиз жониворларнинг ўкириги эшитиларди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОВ

Антифер тога билан Замбуконинг ўзларига паногоҳ бўлган оролни кўздан кечириб чиқмагунларича ҳеч қаёққа жилмасликларини айтганлари

«Ниҳоят мен ҳам кема ҳалокатига учрадим-а!» — деб бемалол айтса бўларди «Гўзал Амелия»нинг собиқ эгаси.

Дарҳақиқат, кеча кечқурун кема ўттиз-қирқ метрча сувга ботиб кетганди. Маюмба қўлтиғидаги оролчалардан бирида кема ҳалокатига учраганлар жон сақлаб қолишган эди. Бу гаройиб ҳалокатда ҳеч ким ҳалок бўлгани йўқ. Кўздан кечирилган пайтда ҳамма йўловчиликлар ҳам, кема экипажи ҳам бут эди. Антифер тоға банкчи Замбукога, Соук Бинни Умарга кўмаклашганча бир неча қулоч отишида орол қояларидан бирига етиб олишди. Табиат сув фалокатига лаёқатли қилиб яратмаган филлар эса дениз қаърига гарқ бўлганди. Чўкиб кетишларига уларнинг ўзлари айбдор эди. Ахир кемани аргимчоқ қилиб бўлармиди!

Антифер тоға оролчага қадам қўяр-қўймас қичқириб юборди:

— Асбобларимиз нима бўлади?! Хариталаримиз-чи!..

Бахтга қарши бу тузатиб бўлмас йўқотиш эди, улар на секстантни, на хронометрни, на атласни, на «Вақт ҳисоби жадвалини» қутқариб қола олишди. Фалокат кўз очиб-юмгунча содир бўлганди-да, ахир. Фақат бир томондан омадлари келиб қолган экан: банкчи ва ноңариус, шунингдек Трегомен ҳам, пулларини белларига туғиб юришарди, шунинг учун ҳам кема ҳалокатига учраганлар ақалли шу борада мушкул аҳволда қолмайдиган бўлдилар.

Кези келгандা шуни ҳам айтиб ўтайлик, Жильдас Трегомен сув бетида осонгина сузив борарди: у сиқиб чиқарган сув вазни гавдаси оғирлигидан деярли ортиқ әмасди, шу боисдан у тўлқинлар әспини кўмагида саёз ерга келиб қолган китдай саргимтири қумлоқ қирғоққа астагина сузив чиқди.

Аввало уст-бошларини қуритишлари лозим эди. Жазира маофия офтобда кийимлари ярим соатга қолмай қуриди.

Олдинда дарахтлар панасида, ҳар қайсилари ўз кўнгилсиз хаёлларига берилиб, ёқимсиз тунни ўтказишдек бир машаққат турарди. Уларнинг худди иккинчи орол жойлашган ерларга бориб қолганларига ҳеч қандай шубҳа-гумон қолмаган эди — бу энг кейинги ҳужжатда аниқ кўрсатилганди.

Бироқ жанубий параллелнинг $3^{\circ}17'$ билан шарқий меридианнинг $7^{\circ}23'$ кесишган нуқтанинг қаердалигини Жюэль секстант ва хронометрсиз аниқлаётмайди-ку?

Шу сабабдан ҳар қайсилари ўз табиати ва мойиллигидан келиб чиқиб, ўзича хаёл қилишарди.

Замбуко:

«Гаванга кириш биланоқ ҳалокатга учраб ўтирасаг-а!»— деб ўтказди хаёлидан.

Антифер тоға бўлса:

«Маюмба қўлтиғидаги оролчаларнинг барини афдар-тўнтар қилиб ковлаб кўрмагунча бу ердан кетмайман, бунинг учун ҳатто ўн йиллик умрим кетса ҳам майли!»— деб қўйди ичида.

«Ҳамла қилишга боллаб режа тузиб қўйилганди, мана шу аҳмоқона ҳалокат ҳамма ишни чиппакка чиқариб ўтиrsa-я!»— деб гижинарди Соук.

Баррозо эса:

«Эсиз филларим, ҳатто сугурта ҳам қилдирилмаганди-я улар»,— деб жигибийрои бўларди.

«Олло таолонинг марҳамати бепоён, эгамнинг муруввати беадад, илло мукофот менга бағоят қимматға тушиши мумкин эди... мабодо у бирон кун қўлга кирадиган бўлса умуман!»— деб минғирларди ўзича Бинни Умар.

Жюэлнинг хаёлидан эса:

«Ана эди Европага, азизим Эногатнинг олдига қайтишимга ҳеч нарса тўсқинлик қилломайди!»— деган фикр йилт этиб ўтди.

Жильdas Тргомен:

«Йўқ-йўқ, шу филлар юклангани кемага ҳеч қачон тушиш керагамас экан!»— деб қўйди ўзича.

Шу кеча ҳеч ким ухлаёлмади. Башарти ҳозир кема ҳалокатига учраганлар очликдан изтироб чекмаётган бўлсалар-да, эртага эрталаб қоринлари ғулғула қилиб қолганда аҳволлари нима кечади? Балки оролда кокос пальмалари топилиб қолар. Тузукроқ егуликлари бўлмагани туфайли, то Маюмбага бориш учун қулай фурсат келгунига қадар кокос меваси билан қаноатланишларига тўғри келармиди. Бу ердан беш ёки олти милча нарида, қўлтиқнинг ичкарисида жойлашган қишлоққа қандай бориб бўларкин. Сигнал бериш керакмикин? «Порталегри» экипажи орасида бундай олис масофага суза оладиган бирон кимса топилармикин? Келинг, эрталаб бирон чораси топилиб қолар.

Бу оролда одам яшамаслиги кўриниб турарди. Бу ерда тийиб-тинчимас, шовқин солиб оролни бошига кў-

тарадиган, бадбин, ҳатто ўзларининг сон-саноқсизлиги билан хавф түғдирадиган жониворлар ғужрон ўйнаш ётарди. Етти иқлимдаги жамики маймунлар бир-бирорвига худди шу ерда учрашишга ваъда берганми, деб ўйларди Жильдас Трегомен беихтиёр. Дарҳақиқат улар маймунлар салтанатига, Маймунистон пойтахтига келиб қолганмиди денг!..

Шу сабабли, гарчи ҳаво ажойиб, тўлқинлар эши-тилар-эшитилмас шовиллаётган бўлса-да, кема ҳало-кати қурбонлари бу оролчада ҳатто бир соат ҳам тинчгина ором ололмадилар. Сукунат дам-бадам бузилиб турар — ухлашни хаёлга ҳам келтиришмаса бў-ларди.

Ҳақиқатан ҳам чангалзорда муттасил аллақандай ваҳимали тараддуд, шовқин-сурон ҳукм сурарди; худди бутун бошли конголиклар лашкари ногораларининг гумбурлаши эшитилаётгандек бўларди. Дараҳтзорларда шоҳ-шаббаларни шитирлатиб, кимлардир нари бориб-бери келар, у ёқдан-бу ёққа изгиб, бўгиқ овозда алланималар деб қичқираварди. Зимзиё тун пардаси ортида эса ҳеч нимани кўриб, англаб бўлмасди.

Бу сир эрталабга борибгина ошкор бўлди. Бу оролча бир вақтлар Гвинеянинг ичкари ўлкаларидан маймун овлаган француз Шайю довюраклиги ва айёргигни таърифлаган тўрт қўлли, баҳайбат шимпанзелар қабиласининг паногоҳи экан.

Гарчи уйқусига шу шимпанзелар ҳалал берган бўлса-да, одамсимон маймунларининг бу ажойиб вакилларини кўрган Жильдас Трегомен ҳайратда қолди. Булар Бюффон¹ ўз асарларида тасвиirlаган, инсон ақла ва кучига чамаланган ишларни бажара оладиган, гавдаси баҳайбат, бақувват, чайир, жағи салгина олдга тутиб чиққан, нешона тузилиши одамницидан деярли фарқ қилмайдиган худди ўша шимпанзеларнинг ўзгинаси эди. Кўкрак қафасини тўллатиб нафас олиб, жонжахдлари билан ана шу кўкракларини дўмбирага ўхшатиб чалиб, ғалати шовқин колаётган ўшалар экан.

Бироқ бу маймунлар галасининг — улар элликдан кам эмасди — нима учун айнан шу оролчани паногоҳ тутганини, қитъадан бу ерга қандай қилиб келиб қол-

¹ Бюффон Жорж-Луи-Леклерк (1707—1788) — машҳур француз ботаниги ва зоологи, ҳайвонот дунёси ҳақидаги ўтиз олти жилдли асарларнинг муаллифи.

ганини, қандай қилиб етарли даражада егулик озуқа топа олишларини ўзгалар муҳокамасига ҳавола қилса қолайлик. Ҳар қалай, Жюэлнинг тезгина чамалаб аниқлашича узунлиги икки миль ва кенглиги бир миль келадиган бу оролча аввойи тур тропик дов-дараҳатлари билан қопланган эди. Бу ерда тўрт қўллиларга озуқа бўладиган мевали дараҳатларнинг ўсишига шак-шубҳа йўқ. Маймунлар танаввул қиладиган мева, егулик илдиз ва кўкатлар одамлар учун ҳам bemalol овқат ўрнига ўтиши мумкин. Жюэль, Трегомен ва «Порт-алегри» матрослари аввало бунга қаноат ҳосил қилишини истардилар. Кема ҳалокати, бедор ўтган тундан кейин қоринлари очиши ва иложи борича бирон нима тамадди қилишга интилишлари турган гап эди-да, ахир.

Тахминлари тўғри чиқди. Оролчада меваси ва илдизларини еса бўладиган ёввойи дараҳт ҳамда гиёҳлар кўплаб ўсиб ётарди. Агар ошқозонингиз маймунларни кидақа бўлмаса, бу меваларни хомлигича ейиш унчалик кўнгилли эмасди. Уларни пишириб еса бўлади-ку, ахир! Лекин ўтни қандай ёқишиади?

Қўлларида гугурт бўлгач бундан осон иш бораканми. Бахтларига Нозимда гугурт бор экан (Лоангода оливолган экан), буни қарангки, салгина памиқмабди ҳам, чунки у мис қутичанинг ичида экан. Бундай фойдаланиб, қуёш зар кокилларини эндигина ёя бошлаган когда дараҳтлар остида каттакои гулхан гуриллай бошлади.

Кема ҳалокатига учраган жабрдийдалар гулхан атрофига тўпланишганди. Антифер тоға билан Замбуко ҳамон жаҳл тулпоридан тушмаганди. Афтидан, ғазаб қоринни тўлдирадиган нарсага ўхшайди, зероки улар бу камтарона нонуштани бошқалар билан баҳам кўришни рад этгандилар; дастурхонни мева ҳамда егулик илдизлардан ташқари Гвинея аҳолиси ҳузур қилиб ейдиган бир неча ҳовуч ёввойи ёнғоқ ҳам безаб турарди. Бу ёнғоқларни шимпанзелар ҳам мазза қилиб ейди, шунинг учун бўлса керак, улар фақат оролчаларини эгаллаб олибгина қолмай, ризқларини қияётган номатлуб меҳмонларга адоват билан тикилиб туришарди. Кўп ўтмай маймунлар Антифер тоға билан унинг ҳамроҳларини чор атрофдан қуршаб олишди, уларнинг баъзилари қимир этмай ўтирас, бир хиллари иргиши-

лар, лекин ҳаммаси бироң дақиқа ҳам афтини буж-
майтиб, қийшанглашдан тийилмасди.

— Эҳтиёт бўлинг, амаки,— деди Жюэль,— шимпан-
зелар жуда бақувват бўлади; улар бизга қараганда ўн
марта кўп, бунинг устига ҳеч қанақа қуролимиз ҳам
йўқ...

Бироқ малуин маймунларга парво ҳам қилмасди.

— Сен ҳақсан, бўтам,— деди Трегомен.— Наздимда
бу жаноблар меҳмондўстлик қоидаларидан мутлақо
бехабар кўринади... Уларнинг ваҳимали важоҳатлари
ҳам...

— Нима, бирон хавф таҳдид қиляптими?— деб сў-
ради Бинни Умар унинг гапини бўлиб.

— Фақат абжагимиз чиқиб, майиб бўлиш хавфи
таҳдид қиляпти, холос,— деб жавоб берди Жюэль
жиддий.

Бу гапни эшитиб ўтакаси ёрилган нотариуснинг ўша
заҳотиёқ бу ердан жуфтакни ростлаб қолгиси келиб
кетди. Афсуски бунинг иложи йўқ эди!

Бу орада Баррозо ўз одамларини шундай жойлаш-
тирдики, улар истаган пайтда тўсатдан қилинган ҳам-
лани даф этишга шай бўлиб турардилар; сўнgra Соук
 билан бир чеккага ўтиб, маслаҳатлаша бошлаши.
Жюэль уларни диққат билан кузатарди.

Уларнинг нима ҳақда суҳбатлашаётганларини
фаҳмлаш осон эди. Кутимаган кема ҳалокати ўйлаб
қўйған режасини чиппакка чиқарганидан бўғилаётга-
нини яшира олмаётганди Соук. Демак, энди бошқача
режа тузишлари керак эди. Шу топда улар иккинчи
оролга яқингина жойда туришибди. Комулк пошно-
нинг бойликлари Маюмба қўлтигидаги оролчалардан
бирига: ҳозир улар турган оролчага ёки бошқасига кў-
милган, бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ. Соук ҳамон Бар-
розо билан унинг одамлари кўмагида анави француз
ва ҳамроҳларини гумдон қилиш фикрида эди. Лекин
бу ишни ҳозир эмас, кейинроқ қиласди... Гарчи энди-
ликда ёш капитаннинг қўлида асбоблар бўлмаса-да,
ҳар қалай излашга тутинса, кейинги ҳужжатдаги кўр-
сатмалар ёрдамида бойлик кўмилган оролни Соукдан
кўра тезроқ топа олади у.

Бир-бировининг гапини оғзидан чиқмасидан тушу-
ниб оладиган бу икки муттаҳам ана шу гапларни
ишидан-иғнасигача муҳокама қилиб, фикрлашиб олиш-

ди. Ўз-ўзидан аёнки, Барроzo кагтагина мукофот олади, бундан ташқари, кўрган зарари — гарқ бўлган кеманинг, ҳамма юклари, филларининг қиммати тўланади унга.

Энг муҳими — Маюмбага тезроқ етиб олиш. Бир неча балиқчilar қайиқларининг қирғоқдан олислашаётгани оролчадан кўриниб турарди. Улардан энг яқинни оролдан тахминан уч милча нарида сузib юради. Енгил шабадада уч-тўрт соатсиз етиб келолмайди: у яқинлашиб келганда сигнал беришади-ю, кема ҳалокатига учраганлар шу бугуноқ Маюмбада бўлишади ва бирорта факторийга жойлашишади, шубҳасиз уларни қўчоқ очиб кутуб олишади.

— Жюэль!.. Жюэль!..

Бу кутилмаган қичқириқ, Соук билан португалияликнинг суҳбатини бўлиб юборди.

Ангифер тоға яна қичқириқ:

— Жильда! Ҳой Жильда!

Қирғоқдан балиқчиларнинг қайиқларини кузатиб турган ёш капитан билан Трегомен Антифер тоғанинг опози келган томонга шошилишиди.

Замбуко ҳам унинг ёнида эди; тоғанинг имоси билан Бинни Умар ҳам ёнларига борди.

Соук Баррозони қолдириб, суҳбатга қулоқ солиш ниятида шоша-пиша уларга яқинроқ борди. Соукни французчани билмайди деб ҳисоблаганлари сабабли, унинг бу ерга келганига ҳеч ким парво ҳам қилмади.

— Жюэль,— деди Антифер тоға,— сўзимга диққат билан қулоқ сол, ҳозир бир қарорга келиш пайти етди.

У foятда ҳаяжонга келган одамдек, энтика-энтика сўзларди.

— Энг кейинги ҳужжатда иккинчи орол Маюмба қўлтиғига жойлашган дейилганди, мана... биз ҳозир Маюмба қўлтиғида турибмиз... Бунга ҳеч қандай шубҳа бўлмаса керак, а?

— Ҳеч қандай шубҳа йўқ, амаки.

— Илло, ҳозир қўлимизда на сектантимиз, на хронометримиз бор... Уларни манави лавашанг Трегоменга ишониб аҳмоқлик қилган эканман, бу кишим бўлса асбобларни йўқотиб ўтирибдилар...

— Аммо-лекин, ошнам...— деб гап бошлади Трегомен.

— Узим сувга чўксам чўкардим-у, лекин асбобларни йўқотмасдим!— деб шартта унинг гапини бўлди Пьер-Серван-Мало.

— Мен ҳам худди шундай қилган бўлардим!— қўшиб қўйди банкчи Замбуко.

— Бунга имонингиз комилми, жаноби Замбуко?— деб сўради Трегомен ғазаб билан.

— Хулласи калом... асбоблардан айрилдик,— деб давом этди гапида Антифер тоға,— энди уларсиз иккичи оролнинг қаерга жойлашганини аниқ белгилай олмайсан, Жюэль...

— Ҳа, белгилаёлмайман, амаки. Менимча, анави қайиқлардан бирига ўтириб Маюмбага ўтиб олиш, ке йин қуруқлик бўйлаб Лоангога қайтиш ва у ерда тўхтаб ўтадиган биринчи кемага тушиб уйга жўнашдан кўра оқилона қарор бўлмаса керак...

— Ҳеч қачон!— хитоб қилди Антифер тоға.

Шунда банкчи Замбуко ҳам худди акси садодай такрорлади:

— Ҳеч қачон!

Бинни Умар бошини сарак-сарак қилиб, суҳбатлашаётганларнинг гоҳ унисига, гоҳ бунисига тентакнамо жавдираб тикиларди, Соук эса ўзини ҳеч нимага тушунмаётганга соларди-ю, бироқ ҳар бир сўзни жон қулоги билан илиб оларди.

— Тўғри, Жюэль, Маюмбага ўтиб оламиз... илло Лоангода қиладиган ишимиз йўқ... Қўлтиқдаги ҳамма оролчаларни бир бошдан кўздан кечириб чиқиш учун қанча вақт зарур булса шунга вақт бўламиз Маюмбада... энгизисанми буни? Ҳа, шунгай, ҳаммасини!..

— Нимани, амаки?!

— Улар кўп эмас... беш ёқи олтида, борди-ю юзта, мингта бўлганида ҳам, бари бир ҳаммасини бир бошдан кўздан кечириб чиқкан бўлардим!

— Амаки! Бу ақлга тўғри келмайди-ку, ахир...

— Ақлга жуда тўғри келади-да, Жюэль! Бойликлар улардан биттасида... Ҳужжатда Комулк пошоннинг хазинани ҳатто қаерга кўмгани кўрсатилган...

— Жин урсин ўшани!— тўнғиллаб қўйди Жильдас Трегомен.

— Агар астойдил истасак ва бардошли бўлсак,— деб гапида давом этди Антифер тоға,— икки «К»ни

остма-уст қилиб белгилаб қўйилган жойни топамиз албатта...

— Борди-ю, ўша жойни тополмасак-чи? — деб сўради Жюэль.

— Бас қил бунақа гапни, Жюэль! — деб ўдағайлади Антифер тоға. — Худо ҳаққи, бундай дея кўрмая!

Фазабидан бўғилаёзган тоға жон-жаҳди билан трубкасини ғажиганича, оғзининг у бурчидан-бу бурчига юмалатарди. Ҳеч қачон бунчалик жунбушга келмаганди тоға, шу топда унинг кўзлари ва миясига қон қуюлай деб турарди.

Жюэль бунақангি саркашликка эътиroz билдириб ўтиришдан ҳеч қандай маъни чиқмаслигини англади. Иккинчи оролни излаш учун ўн беш кундан ортиқ вақт кетмайди, лекин у, бу излашдан барі бир ҳеч қандай наф чиқмайди, деб ўйларди. Ана унда Антифер тоға бошқа умид қиласидаган жойи қолмаганига қаноат ҳосил этгач, ноилож Европага қайтишга мажбур бўлади. Шунинг учун ҳам Жюэль қўйидагича жавоб берди:

— Ундей бўлса, қирғоққа яқинлашганида анави балиқиларнинг қайиқларидан бирортасига ўтириб, йўлга тушиш керак...

— Оролчани кўздан кечириб чиққанимиздан кейингина,— жавоб берди Антифер тоға,— зероки... хулласи калом... излаётган оролимиз шунинг ўзиdir балки?

Бу гап мутлақо мантиққа мувофиқ келарди. Қим билсин, ҳазина изловчилар шу топда тақдирнинг тақозоси билан иттифоқо чиндан ҳам кўзлаган манзилларида, секстант ҳамда хронометр ёрдамида етиб боришлиари зарур бўлган ерда турган бўлсалар-чи? Бахтнинг бундай осонгина қўлга кириши мумкин эмас, деб бизга эътиroz билдирасиз балки? Бош устига! Аммо-лекин, шунча ғов-тўсиқ, азоб-уқубат ва мусибатлардан кейин омад ўзининг тиришқоқ ҳамда содиқ мухлисларига юз тутиши мумкин эмасми, ахир?

Жюэль амакисига эътиroz билдиришга ботинолмади, шундай экан, вақтни беҳуда ўтказмаган маъқул. Бирорта балиқчи қайифи яқинлашиб келгунича бутуч оролчани кўздан кечириб чиқиш керак. Қайиқ қояларга яқинлашди дегунча матрослар ўша заҳотиёқ унга ўтириб, қоринларини боллаб тўйдириш ва мириқиб дам олиш мумкин бўлган бирорта савдо факторийси томон сузиб кетишлари турган гап эди, албатта. Саба-

бини тушунтирмай туриб уларни бу ерда ушлаб қолиб бўлармиди, ахир? Иккинчи томондан қараганда, уларни Комулк пошшонинг сиридан воқиф этиш ва бойликлар ҳақида гапириб бўлармиди?

Масаланинг яна иккинчи жиҳати бор. Антифер тоға ва Замбуколар Жюэль ҳамда Жильдас Трегомен, нотариус ва Нозимлар билан биргаликда қўққисдан қароргоҳдан ғойиб бўлиб қолишса, Баррозо билан унинг одамлари нима деб ўйлашади..

Бу ғоятда жиддий тўсиқ эди. Ким билади дейсиз, борди-ю, бойлик топилиб, ҳаммаларининг шундоққина қўзи олдида ердан олтин, олмос ва дуру жавоҳирлар билан лиқ тўла учта бочкани ковлаб олинганда кема экипажи ўзини қандай тутади. Буни кўрганларидан кейин зўравонлик ва қароқчилик кўчасига тушиб қолмасмикинлар? Узларини осадиган бир қулоч аргамчига ҳам арзимайдиган бу муттаҳамларни маҳлиё қиласб қўяди-ку, бу бойликлар! Улар сон жиҳатидан икки карра ортиқлар, малуин ва унинг ҳамроҳларини ҳаш-паш дегунча бир ёқлик қилиб қўядилар-ку, роса дўппослаб, бўғизлаб ташлайдилар-ку! Қалитанлари бўлса уларни бу йўлдан қайтаришни ҳатто хаёлига ҳам келтирмас. Аксинча, уларни гиж-гижлаб, ўлжани бўлишда эса кўп қисмини ўзи тортиб олар...

Бироқ Антифер тоғани ғоятда эҳтиётлик билан, ҳар томонлама ўйлаб иш тутишга унатиш осон гав эмасди; қайтага ишнинг муваффақияти йўлида бир неча кун бекор кетгани маъқул эканига уни ишонтириш, «Порталегри»нинг экипажи билан Маюмбага етиб олиш ва бу одамлардан қутилиб, эргасига бирорга қайиқни ёллаб, кейин оролга қайтишга кўндириш амри маҳол эди... Антифер тоға ҳеч қандай исбот-далиллар билан ҳисоблашмасди. Унга ҳеч қанақангি сабаб таъсир этмасди. Токи оролни кўздан кечириб бўлмагунча ҳеч қандай илтижо-унатишлар ёрдам беролмайди...

Ўз-ўзидан маълумки, Трегомен қайсар дўстига ана шу мулоҳазаларини айтишга уриниб кўраркан, яхшигина сўкиш эшишиб олди. Кейин ошнаси фақат биргина оғиз сўз айтди:

- Кетдик!
- Илтимос қиласман сендан...
- Қолгинг келаётган бўлса қолавер. Сенсиз ҳам бир амалларман!

— Ахир әқлингни йиғиб олсанғ-чи.
— Қетдик, Жюэль!

Итоат этишдан ўзга чора қолмади.

Антифер тога билан Замбуко йўлга тушиши. Жильдас Трегомен билан Жюель ҳам уларга эргашиши. Бироқ, афтидан матрослар уларга эргашишини хаёлларига ҳам келтирмадилар. Ҳатто Баррозо ҳам ўз йўловчиларининг нима сабабдан қароргоҳни тарк этгандарига ақалли қизиқсиймади ҳам.

Бундай босиқлигининг боиси нимада эди?

Чунки сухбатни ипидан-игнасиғача эшишиб олган Соук уларга халал беришни ва излашни ортга суришни истамаган ва бу ҳақда португалиялик капитанга шиппичитиб қўйганди.

Баррозо ўз одамлари ёнига қайтди-да, уларга балиқчи қайиқларини яқинлашиб келишини кутишларини ва қароргоҳдан ҳеч ёққа силжимасликларини буюрди.

Бинни Умар Соукнинг ишорасига биноан шоша-пеша Антифер тога орқасидан кетди, унинг пайдо бўлгани тогани тирноқча бўлса-да таажжубга солмади.

УНИНЧИ БОБ

Антифер тога билан банқчи Замбуконинг додга қолмани

Эрталабки соат саккизлар чамаси эди. «Чамаси» деётганимизниг сабаби, саёхатчиларимиз вақтни фаяқат қуёшнинг баландлигига қараб била олишлари мумкин эди, чунки кема ҳалокатидан кейин ҳаммаларининг соатлари тўхтаб қолганди.

Гарчи капитан Баррозонинг матрослари йўловчилари ортидан эргашишмаган бўлса-да, маймунлар ўзларини тামоман бошқача тутди.

Үнтуча шимпанзе оролда хўжайнлик қилиш ва ўзгалар мулкини томоша қилишга журъят этган келгин диларни соқчилардек кузатиб бориш ниятида галадан ажралиб чиқди.

Галанинг катта қисми қароргоҳ ёнида қолди.

Жильдас Трегомен дарғазаб соқчиларга ўқрайиб қараб-қараб қўяр, улар эса ўз навбатида афтларини бужмайтириб, дағдағали имо-ишоралар ва бўғиқ чирқиллаш билан жавоб қайтаришарди.

«Шубҳасизки, бу маҳлуқлар бирор йўл билан ўзаро

тиллашадилар....— деб ўйларди у шу топда.— Эсиз, буни мен тушунолмайман-да... Улар билан ўз тилларида суҳбат қылсан жуда антиқа иш бўларди-да».

Дарҳақиқат, филологик кузатиш олиб борищ ва Гвинея ўрмонларида бир неча ой яшаб, гўё маймунлар турли тушунчаларини маълум бўғиз товушлари ёрдамида баён этадилар деб таъкидлашга уринган америкалик табиатшунос Гарнернинг¹ ҳикояларининг тўғри нотўғрилигини текшириб кўриш учун ғоятда қулай фурсат келганди...

Уммон кўрфазидаги оролчадаи координатлари кўрсатилган ва хазинанинг қаерга кўмилганини англатуввчи остма-уст қилиб икки «Қ» билан белгилаб қўйилган жойни қаердан излаш кераклиги ёзилган ҳужжат тошлигани китобхоннинг ёдида бўлса керак, албатта.

Биринчи гал Комулк пошшонинг Антифер тоганинг отасига юборган мактубидаги кўрсатмага мувофиқ бойликни оролнинг жанубий қисмидан изланган эди.

Кейинги ҳужжатда эса икки «Қ» билан белгиланган қоя иккинчи оролнинг шимолий қисмida экани айтилган эди.

Кема ҳалокатига учраганлар оролнинг жанубий қисмiga чиқиб жон сақлаганлари туфайли шимолга қараб тахминан икки милча йўл босишлирига тўғри келарди.

Шунинг учун ҳам ҳаммалари: Антифер тога билан Замбуко—олдинда, Бинни Умар билан Нозим—ўртада, Жильдас билан Жюэль орқада шимол томонга боришарди.

Иккала меросхўрнинг олдинда бораётганидан ҳеч ким ажабланмади. Улар кўзлаган манзиллари томон шитоб билан чурқ этмай боришарди ва ҳеч кимнинг олдинга ўтиб олишига йўл қўйишмасди ҳам.

Нотариус дам-бадам Соукка безовталаниб қараб қўярди. Соукнинг португалиялик капитан билан биргаликда бирон ёвуз ниятни ўйлаб қўйганларига имони комил эди унинг. Уни қўйидаги фикр ташвишга солиб қўйганди: борди-ю хазина малуиннинг қўлидан кетгудек бўлса, у ўзига тегадиган мукофотдан, ўз улишидан

¹ Гарнер — американлик табиатшунос; у маймунларнинг тилини жойида ўрганиш ниятида Гвинея ўрмонларига бориб, бир неча ой мобайнода маймунлар билан яшаган. (Муаллиф изоҳи).

айрилиб қолмасмикин? У қош-қовоғи янада уйилиб кетган, қиёфаси одатдагидан ҳам баттар ваҳшиёна тус олган Соукдан бир нимани билиб олишга тиришар, бироқ сохта гумашта ўзини Жюэль кузатаётганини ҳис этиб, чурқ этуб жавоб бермасди.

Чиндан ҳам Жюэль Нозимнинг Бинни Умарга қандай муомила қилаётганини кузатаркан, кўнглидаги шубҳаси тобора ортиб борарди. Гумаштанинг ўз хўжайнини бўлмиш нотариусга буйруқ бериши, хўжайнинг бунга итоат этиши, ҳатто Искандариядаги нотариус идораларидағиларнинг ҳам асло ақлига тўғри келмасди; бу икки шахснинг ўзаро муносабати худди ана шу тарзда эди.

Шу топда Трегоменning фикри-хаёли фақат маймунларда эди. Баъзан унинг соддадил, сахиӣ чеҳрасида тўрт қўллиларнинг қилиқлари акс этиб қоларди — кўзларини қисар, бурнини қийшайтирад, лабларини чўччайтиради. Борди-ю шу топда маймунларга тақлидан бундай қилиқ қилаётганини Нанон билан Эногат кўриб қолишса, кўзларига ишонишмасди.

Эногат!.. Шўрлик қизалоқ! Ҳозир у албатта ўз қайлигини ўйлаётгандир, чунки унинг хаёли ҳамиша йигит билан банд. Лекин у Жюэлиниг кема ҳалокатига учраганини, баҳтига бир ўлимдан қолиб, яна ўша заҳотиёқ шимпаизслар қуршовига тушганини ҳеч қачон кўз олдига келтиролмас!

«Анави масҳарабозларга иссиқ таъсир қилмаяпти чоғи. Уларга қараб туриб, беихтиёр маймунга айланиб қолгинг келади-я», деб фикр юритарди ўзича Трегомен, кичиккина тўдани ҳар икки қанотда кузатиб, иргишлишиб бораётган тўрт қўллиларга тикиларкан.

Эҳтимол саёҳатчиларимиз жазира мағобудан қочиб, соя-салқин дараҳтлар остидан борганилари маъқулмиди? Асло, у ердан то қир учигача шоҳ-шаббалар билан қопланган бу баҳайбат, азим дараҳтлар йўлни девордек тўсиб турарди. Башарти одам Трегомен хаёл қилганидек маймунга айланиб қолган чоғда ҳам бу чакалакзорлардан йўл очиб юриши мушкул эди. Шу сабабли Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари кичик-кичик қўлтиқчаларни, ҳамма ёқда тош устундек шўппайиб турган баланд қояларни эҳтиётлик билан айланиб ўтганча, қиғоқ ёқалаб боришарди. Кўллоблаб сув босган қумлоқ соҳилдан ўтиб бўлмай қолганда, уюлиб-қала-

шиб ётган баҳайбат тошлар уюмидан қоқилиб-туртниниб ошиб ўтишарди. Бойлик томон олиб борадиган йўл ма-шаққатли ва нотекис бўлиши чиндан ҳам ҳақ гап эмасми, ахир!.. Бор кучларини ишга солиб, терлаб-пишиб боришаркан, башарти мақсадлари томон яқинроқ олиб бораётган ҳар бир одимлари учун минг франкдан ҳақ тўлаганида ҳам бу баҳо асло қиммат кўринмасди, ал-батта!

Бир соатда фақат бир миль — йўлнинг ярминигина босиб ўтишди. Бу ердан оролнинг шимолий чегаралари кўриниб туради. У ердаги уч ёки тўртта буруннинг тахлити кўзга яққол ташланарди. Улардан қайси бири кўпдан орзиқиб кутилган манзиллари экан? Тезгина изни топишга ва тропика қуёшининг жазирама нурлари остида ўгаётган бу мاشаққатли излашга бирон та-содифий ҳодиса кўмак берса қани эди-я!

Жильдас Трегомен тамоман ҳолдан тойди.

— Бир дақиқагина нафасни ростлаб олайлик, ахир! — илтижо қилди у.

— Бир секундга ҳам тўхташ йўқ! — деб жавоб берди Антифер тоға.

— Амаки,— деди Жюэль,— бунақада жаноб Трегомен сув бўлиб эриб кетади-ку...

— Нима бўлти, эриса эриб кетавермайдими!

— Каттакон раҳмат, дўстим.

Жильдас Трегомен шундай деб, орқада қолиб ке-тишни истамай, олға қараб юраверди. Бироқ у кўзланган манзилга энг юксак чўққидан отилиб тушаётган ша-лоладай бир дарё сув бўлиб етиб борса керагов.

Тўртта қия қоя кўзга ташланиб турган ерга ора-дан яна ярим соат ўтгачгина етиб боришиди. Йўл бор-ган сайин огиrlашарди, олдиларидан ўтиб бўлмас тў-сиқ чиқиб қолиши ҳам ҳеч гап эмасди. Ҳамма ёқда тиғдай ўткир қиррали баҳайбат тошлар, катта-катта харсанглар тоғдай қалашиб ётарди. Қоқилиб-нетиб йи-қилган одамнинг абжафи чиқиши турган гап эди. Ҳа, Комулк пошто ўз бойлигини яшириш учун Басра, Бағдод ва Самарқанд ҳукмдорлари ҳавас қилса арзи-гудек жуда жопта жойни топишдек баҳтга муюссар бўлган.

Мана, оролнинг ўрмон билан қопланган қисми ҳам тугади. Шу ерга етгандада жаноб шимпанзеларнинг на-рига бориш нияти йўқлиги аён бўлди. Бу маҳлуқлар-

шинг паногоҳлари бўлмиш ўрманин тарқ этишга унчалик раъйлари йўқ. Бўроннинг увиллашию тўлқинларнинг шовқини уларни қизиқтирумайди. Америкалик табиатшунос Гарнер учун бу маҳлуқларнинг калтаи кўтоҳ тилида «поэзия» деган иборани билдирадиган товушни топиш унчалик осон бўлмаган бўлса керак.

Тўрт кўллилардан иборат соқчилар ўрмон чеккасида тўхташар экан, кузатиш ишларини давом эттириб оролнинг чеккасидаги қояларгача бормоқчи бўлаётган бу ёт ўлкаликларга нисбаган маймунларнинг дўстона муносабатда эмас, ҳатто адоватли ниятда эканликлари аён бўлиб қолди. Маймунларнинг қанчалик ваҳшиёна қичқириб қолганларини асти қўяверасиз! Фазабдан қутуриб, жон-жаҳдлари билан ўз кўкракларини қашлаб-юмдалаб ташлаганларнию гапириб ўтирмаса ҳам бўлади! Улардан биттаси қўлига тош олди-да, саёҳатчиларимизга қараб зарб билан отди. Бунақа қилиқ жуда юқумли бўлади, айниқса маймунлар орасида. Агар иш шундай тус оладиган бўлса Антифер тоға ва унинг ҳамроҳларига тошбўронда қолиш хавфи таҳдид сола бошлаганди. Борди-ю, эҳтиётсизлик қилиб улар ҳам тош отиш билан жавоб қайтарганларида борми, чиндан ҳам абжағлари чиқарди, зероки на куч жиҳатдан, на сон жиҳатдан улар ҳамла қилувчи томонга тенг эди.

— Отманг... асло ота кўрманг! — деб қичқирди Жюэль, Жильдас Трегомен билан Соукнинг тош олаётганиларини кўриб.

— Аммо-лекин... — деди тош тегиб бошидаги шляпаси аллақачон учиб кетган Трегомен.

— Кераги йўқ, жаноб Трегомен, тезроқ нарироқка бориб олсак, хавфдан қутуламиз! Маймунлар энди нарига боришмайди.

Бу энг оқилона фикр эди. Эллик қадамча юришгач, отилаётган тошлар уларга етмай қолди.

Соат ўн яримлар чамаси эди. Соҳил бўйлаб босиб ўтилган бу икки милялик йўл қанча вақтни олганини қаранг-а! Оролчанинг шимолий чеккасидаги қоялар юз эллик-икки юз метрча дengiz ичкарисига ёриб кирганди. Антифер тоға билан Замбуко шимоли-гарб томонга қараб чўзилиб кетган энг узуи қояни танлаб, биринчи павбатда ўщани кўздан кечириб чиқишига аҳд қилишибди.

Бир-бирови устига минганиш, қалашиб ётган бүкат-қат харсанглар нақадар файзсиз ҳамда мунгли манзара касб этарди! Улардан бир хиллари қумлоқ соҳилни пастдан ёриб чиқсан, бир хиллари бўрон ва шиддатли тўлқинлар ҳамласига дош беролмай гуппа қулаб, чор-атрофда бўлак-бўлак бўлиб сочилиб ётарди. Бу ерда бирон бир гиёҳ зотидан асар ҳам йўқ, ҳатто зах қояларни ипак гиламдай қоплаб оладиган замбуруғлар ҳам кўринмайди. Одатда мўътадил миңтақаларда соҳилларни тутиб кетадиган йўсиндан ҳам ном-ниншон йўқ. Шу сабабдан Комулк пошто қўйган белгининг ўчиб-йўқолиб кетишидан асло хавотирланмаса ҳам бўларди. Оролчанинг шимолий чеккасидаги қоялардан бирига бундан ўттиз бир йил муқаддам ўйиб туширилган белги қандай бўлса ўшандайлигича сақлашиб қолган бўлиши керак.

Мана, саёҳатчиларимиз Уммон кўрфазидаги оролдагидек яна ҳазинани излашга тушишди. Иккала меросхўр сабрсизлик ёғида қовриларкан, бунчалик машиқатли йўлдан кейин ҳам мутлақо чарчамаганга, жазирама иссиқдан ҳам қатрача изтироб чекмаётганга ўшарди ва бу ҳол кишини тонг қолдиради. Соук ҳам, айтидан хўжайнинг манфаати йўлида — бошқача ниятда эканини ким ҳам хаёлига келтиради дейсиз? — жонини жабборга бериб ишларди.

Қоялар орасига ўтириб олган нотариус қимир этмас, на бир оғиз гапиради. Агар бойлик топилса ишга ўз вақтида аралашишга ва ҳазинани ковлаб олиш пайтида ҳозир бўлгани учун унга васий сифатида тегиши лозим бўлган ўз улушкини талаб қилишга ҳамма вақт улгуради. Тангри-таолонинг ўзи шоҳидким, агар уч ой мобайнида бошдан кечирган азоб-уқубатлар ҳамда минг машақат билан халос бўлган хавф-хатарларни эътиборга олинса, бу айтарли катта мукофот эмасди.

Ўз-ўзидан аёнки, Жюэль ёнида турган Пьер-Серван-Малонинг буйруғига биноан қояларни диққат билан синчиклаб кўздан кечира бошлади.

«Миллионларнинг бошқа ерга эмас, худди ана шу оролчага яширилгани даргумонов,— деб хаёлидан ўтказди у.— Чунки, биринчидан, бойликнинг қўлтиқнинг бошқа биронта оролига эмас, балки худди ана шу оролчага кўмилиши шарт эканига; иккинчидан, унинг орол-

чанинг айнан шу чеккасида бўлишига ишониш қийин; учинчидан, ҳали тошлар қалашиб-уйқашиб ётган қоялар орасидан остма-уст қилиб икки «К» билан белги қўйилган жойни излаб топиш керак... Бироқ, борингки омадлари келиб ҳатто ҳамма шартлари тўғри келди ва бу жирканч пошшонинг ҳазили эмас, чини экан дейлик, унинг белги қўйган жойини борди-ю бошқа бирор эмас, мен кўриб қолсам, унда бу ҳақда индамай қўя қолсам оқилона иш қилган бўлмайманми?.. Ана унда амаким ноилож мени герцогияга уйлантириш, азиз Эногатимни эса герцогга узатишдек бемаъни фикрдан қайтишга мажбур бўлади... Иўқ, иўқ, амаким бундай мусибатга дош беролмайди! У ақлдан озади... Унда жиноят қилган бўламан, виждои азобида қоламан... Ишни охирiga етказиш керак!»

Жюэль ана шундай хаёлларга берилган пайтда Трегомен қоядан қулаб тушган каттакон тошда қўлларини солинтириб, оёқларини узатганча худди сув остида узоқ сузиб чиқиб, оғир-оғир нафас олаётган тюленга ўхшаб ҳансира бўтиради... Аъзойи баданидан шаррос тер қуярди.

Бу орада қидирув қизгии давом этар, аммо ҳали бундан бирон натижа чиққанича йўқ эди. Антифер тоға, Замбуко, Жюэль ва Соуклар назарларида белги қўйиш учун қулай кўринган ҳар бир тошни синчиклаб кўздан кечиришар ва пайпаслаб кўришарди. Икки соатча вақт ана шундай машаққатлар билан беҳуда ўтди. Ҳамма қояларни, энг чеккадаги дўнглиkkача тигпит қилиб чиқиши, бироқ барча уринишлари зое кетди. Ҳеч вақо йўқ! Ҳа, ҳеч қандай ном-нишон йўқ эди! Дарҳақиқат, Комулк пошшо тўрт томондан тўлқинлар қутуриб ҳамла қилиб турган яланғоч бир жойни танлаши мумкинми? Асло!.. Ана шу охирги бурунни кўздан кечириб чиқилгач, наҳотки излаш янгитдан бошланса? Албатта! Эртасига ёқ... Борди-ю Антифер тоғанинг бу ерда омади чопмаса, у бошқа оролни кўздан кечиришга тушади ва шу нарсага имонингиз комил бўлсинким, бор куч-куватини аямайди, ҳа-ҳа, асло аямайди деяверинг! У бу борада бутун исми-шарифи ва барча азиз-авлиёлар ҳаққига қасамёд қилиши мумкин!

Шундай қилиб, исталган белгини топа олмаган ҳазина изловчилар, қумлоқ соҳилда сочилиб ётган қоя

бўлакларининг ҳар бирини диққат билан кўздан кечира-кечира камоц ўқсимон бурундан орқага қайта бошладилар.

Ҳеч вақо йўқ!..

Эндиликда орқага қайтиб, балки ҳозир қароргоҳга яқинлашиб қолган қайиққа ўтириб, Маюмбага жўнаш ва кейин бошқа оролчани кўздан кечиришдан ўзга илож қолмаганди.

Антифер тога, банкчи Замбуко, Жюэль ва Соуклар буруннинг асосига кўтарилганиларида Трегомен билан нотариус ҳамон бояги жойларида қимир этмай ўтиришади.

Антифер тога билан Замбуко индамай, шимпанзелар ўзларининг душманона ҳаракатларини янгитдан бошлаш учун қулай фурсатни кутиб турғаң ўрмон томонга юраверишди.

Жюэль Трегоменинг олдига борди.

— Нима гап?— деб сўради Трегомен.

— На одий, на остма-уст қилиб қўйилган «К» дан ном-нишон бор.

— Демак, бошқа ерда яна бошидан бошларканмиз-да?

— Шундай, жаноб Трегомен. Туринг, қароргоҳга кетяпмиз.

— Туринг дейсанми? Яхши, уриниб кўраман!. Барака топ, менга ёрдамлашиб юбор, бўтам.

Жюэль забардаст қўлини узатиб, тинка-мадори қуриган семиз дўстининг ўрнидан туришига ёрдамлашиб юборди.

Бинни Умар бу чоғ Соукнинг ёнида турарди.

Антифер тога билан Замбуко улардан йигирма одимча илгарилаб кетишганди. Маймунлар ваҳшиёна қичқириқ ва дағдагали имо-ишорадан ҳамлага ўтишиди. Одамларга қаратса яна дўлдай тош парчалари ёғила бошлади. Ниҳоятда эҳтиёт бўлиш зарур эди.

Наҳотки бу лаънати маймунлар Антифер тога ва унинг ҳамроҳларининг қароргоҳда қолган Баррозо ҳамда матрослар ёнига қайтишларига тўсқинлик қилиш ниятида бўлсалар?

Қўққисдан аллаким қичқириб юборди. Бу Бинни Умар эди. Унинг бирон нозик жойига тош текканмискин?. Йўқ, бундай эмас. Бу оғриқдан эмас.. таажжубдан, ҳатто қувончдан дарак берувчи қичқириқ эди,

Ҳаммалари таққа тұхташды. Нотариус оғзи очи-
либ, күзлари бир нүктега тикилған күйи қўли билан
Жильдас Трегоменин кўрсатарди.

— Ана... ана!— деб тақрорларди у.

— Бу нима қилиқ?— деб сўради Жюэль.— Ақлдан
озибсизми дейман, жаноб Бинни Умар.

— Йўқ... апа... «К», остма-уст қўйилған «К»!— деб
жавоб берди нотариус, ҳаяжонидан нафаси бўғзига ти-
қилиб.

Бу сўзларни эшитишлари биланоқ Антифер тоға би-
лаи Замбуко шартта ўгирилишди.

— «К»... остма-уст қилиб ёзилған «К» дейсизми?..—
деб қичқириб юборишиди улар бараварига.

— Ҳа! ҳа!

— Қани?

Шундай деб, икковлари кўзлари билан Бинни Умар
кўриб қолган, Комулк пошшо белги қўйған қояни из-
лай бошладилар. Аммо ҳеч нимани кўрмадилар.

— Қани ахир у, эй әшаксиғат одам?— деб сўради
малуин газаб билан, ташвишли оҳангда.

— Ана!— сўнгги бор тақрорлади нотариус.

Шундай дея елкаларини қисиб, унга нисбатан ёнла-
масига қиялаб турган Трегоменин кўрсатди.

— Қаранглар... Манавининг елкасида!— деб қичқири-
ди Бинни Умар.

Ҳақиқатан ҳам, Жильдас Трегоменинг курткасига
остма-уст қилиб ёзилған «К»нинг изи тушиб қолган эди.
У суюнган қояга ўйиб белги қўйилған ва муҳтарам
қайиқчи суюнганида елкасига бу белгининг изи тушиб
қолгани шубҳасиз эди.

Антифер тоға унинг ёнига югуриб келди-ю, қўлидан
маҳкам чанғаллаб, қаерда ўтирганингни кўрсат, деб
судраб кетди.

Ҳаммалари уларнинг орқасидан эргашдилар, ора-
дан бир дақиқа ўтмаёқ кўлдан орзиқиб кутилған бел-
ги яққол кўзга ташланиб турган қоя ёнига этиб бо-
ришиди.

Жильдас Трегомен икки «К» билан белги қўйилған
қояга суюнбина қолмай, бунинг устига худди бойлик
кўмилған жойда ўтирган экан.

Ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмади. Ҳаммалари ишга
тушиб кетишиди. На белкурак, на чўкич бўлмагани тү-
файли олдиларнда турган иш ниҳоятда машаққатли

эди. Бу тошлоқ заминни оддий пичоқлар билан ковлаб бўлармикин? Ҳа, тирноқлар кўчиб, қўллар қонаб кетгандаги ҳам жонни аямай ишланса, оддий пичоқлар ҳам иш беради!..

Бахтларига, вақт ўтиши билан шамол таъсирида нурай бошлаган тошлар осонгина кўча бошлади. Бир соатгина тер тўкилса — бочкачалар очилиб қолади... Ана унда бочкачаларни қароргоҳга ташиб бориш, кейин эса Маюмбага олиб ўтишгина қолади, холос... Албатта уларни ташиш машаққатсиз бўлмайди. Энг муҳими шубҳа уйғотилмаса бўлгани...

Бироқ ҳозир буни ўйлаб ўтирадиган вақт эмасди. Аввало бойликни ковлаб олишни ўйлаш керак! Қана, учдан бир аср мобайнинда ором олиб ётган бойликни лаҳаддан чиқариб олсинлар-чи, кейин у ёғи бир гап бўлар...

Антифер тога жон-жаҳди билан ишларкан, қўллари шилиниб, қонаб кетганди. Дуру жавоҳирлар солинган бочкачаларнинг чамбарагига биринчи бўлиб қўли тегишдек қувончни ҳеч кимга раво кўрмасди ҳам!

— Ниҳоят-е! — хитоб қилди у пичоги аллақандай маъданга тиқ этиб уриларкан.

Ё тангirim! Бу хитоб ортидан шундай ўкириб юбордикни, асти қўяверасиз! Бу қувонч нидоси эмасди асло; унинг бирдан паға бўлиб оқариб кетган чеҳрасига қўрқинч, эсанкираш, ҳайратдан тонг қолиш аломатлари қалқанди..

Ковланган чуқурда Комулк поишонинг васиятномасида кўрсатиб ўтилган бочкачалар ўрнига биринчи оролдан топилган худди ўшандай темир қути туради.

— Яна-я! — деб юборди Жюэль ўзини тутиб туромай.

— Бу шунчаки бир қаллобликдан бошқа нарса эмас! — деб ғўлдираб қўйди Жильдас Трегомен.

Антифер тога қутичани чуқурдан чиқариб олди-да, уни газаб билан очди...

Ичидаги вақт ўтиши билан саргайиб кетган хат бэр экан; Антифер тога овозини баралла қўйиб қуйидаги сатрларни ўқишига тушди:

— «Учинчи орол — шарқий узунликнинг ўн беш градусу ўн биринчи минутида жойлашган. Меросхўрлар — Антифер ва Замбуколар иотариус Бинни Умар ҳозирлигида бу узунликни билдирувчи рақамларни

Шотландиянинг Эдинбург шаҳрида истиқомат қилувчи эсквайр¹ Тиркомелга етказишлари лозим, зероки учинчий оролнинг қайси кенгликка жойлашганий билдирувчи рақамлар унга аёndir».

Демак, Маюмба қўлтиғидаги бу оролчалардан бирортасига кўмилмаган экан-да дуру жавоҳирлар!.. Демак, узунилкини билдирувчи бу янги рақамларни юқорида номи зикр этилган эдинбурглик Тиркомель қўлида сақланаётган кенгликни билдирувчи рақамлар билан қўшиб, хазинани ер куррасининг бўлак бир нуқтасидан излаш керак экан-да яна!.. Демак, Комулк пошшонинг меросини эндиликда икковлашиб эмас, уч кишилашиб бўлиб олишаркан-да!

— Ким билади дейсиз,— хитоб қилди Жюэль,— бу оролдан яна... юзлаб бошқа оролларга жўнатиб сарсон-саргардон қилмасмикинлар?.. Эҳ, амаки, наҳотки етти иқлимни кезиб чиқишига тайёр шунчалик қайсар... шунчалик... гўл бўлмасангиз-а!..

— Буниси ҳам гўрга-я,— қўшиб қўйди Жильдас Трегомен,— борди-ю Комулк пошшо ўз меросхўрларини юз киши деб ҳисоблаган бўлса, ана унда унинг мероси шунчалик азоб-уқубат ва шунчалик саргардонликларга арзирмикин ўзи?

Антифер дўсти ва жиянига олайиб қараб қўяр экан, тишларини шундай гижирлатдики, оғзидағи трубкаси қисирлаб синиб кетди.

— Нафасларингни ўчирларинг!.. Бу ҳамма иш барбод бўлди деган гап эмас!— деб қўйди у фижиниб.

Шундан кейин у ҳужжатнинг давомидаги сатрларни ўқиди:

— «Ҳозир эса ҳар қайси меросхўр чеккан азияти ва кўрган зарари эвазига шу қутидаги олмосни бигтадан бўлиб оладилар; бу икки қимматбаҳо тошнинг қиймати улар кейинчалик эга бўладиган дуру жавоҳирлар олдида сариқ чақага ҳам арзимайди».

Замбуко ўзини қутичага отди ва Антифер тоғанинг қўлидан қутичани юлқиб олди.

— Олмос!— деб қичқириб юборди у.

Дарҳақиқат, қутичада икки дона ишлов берилмаган ажойиб олмос бўлиб, ҳар қайсиснинг баҳоси юз минг

¹ Э сквайр — Англияда қуий табақадаги дворянлар унвони.

франкдан кам эмасди — банкчи бунаقا нарсаларнинг қийматини жуда яхши биларди.

— Хамир учидан пагир бўлди-да! — деб қўйди банкчи олмослардан бирини ворисдошига қолдириб, бирини ўзи оларкан.

— Денгиздан бир томчи! — жавоб берди Антифер тоға олмосни нимчаси чўнтағига, ҳужжатни эса курткаси киссасига соларкан.

— Ие!.. — деди Трегомен бошини сарак-сарак қилиб. — Бу мен ўйлагандан кўра жиддийроқ гап чиқиб қолди-ку!. Қани, кўрамиз, кўрамиз бу ёғини!..

Жюэль елкаларини қисиб қўя қолди, холос. Хўш Соук-чи? Энди ҳеч қачон бунақангидан қулай фурсат келмаса керагов, деб ўйларкан, дамини ичига ютиб, муштини тишларди.

Бечора Бинни Умарга келсак, гарчи бу энг сўнгги хатда унинг зиммасига яна воситачилик юкланганига қарамай, тариқдеккина бриллиант ҳам тегмади унга. Шу топда у деярли бўшатилган, ён томонга қулай-қулай деб турган қопдай, қўллари шалвираб, тиззалири букилмай, олдинга энкайган кўйи донг қотиб қолганди.

Рост, Соук билан нотариус учун эндиликда шароит илгаригидан анча яхшиланиб қолган эди: биринчидан, Сен-Малодан йўлга чиқаётгандаридан Маскатга боришлиари лозим эканини билмагандилар; иккинчидан, Маскатни тарк этишаркан, Лоангога томон йўл олишларидан бехабар эдилар. Антифер тоға ўзини тута олмай, эҳтиёtsизлик қилиб зинҳор-базинҳор маҳфий тутилиши лозим бўлган сирни ошкор қилиб қўйганди. Янги рақамларни ҳаммалари очиқ-ойдин эшигиши: шарқий узунликнинг ўн беш градусу ўн бир минути... Шотландиядаги Эдинбургда истиқомат қилувчи эсквайр Тиркомелнинг номини ҳам ҳаммалари аниқ-таниқ эшитишганди...

Соукнинг Бинни Умарга ишонмай, юқоридаги рақамлар ҳамда номи зикр этилган кимсанинг турар жойини фурсат келди дегунча ён дафтарчасига ёзиб олиш учун яхшилаб эслаб қолганига асло шубҳаланмасак ҳам бўлади. Шу боисдан Антифер тоға билан банкчи Замбуконинг нотариусни ҳам, шопмўйлов гумашгани ҳам кўздан қочиришлари мумкин эмасди;

йўқса улар меросхўрлардан илгарироқ Буюкбританиянинг иккинчи пойтахтига етиб олишлари турган гап.

Тўғри, Соукни французчани билмаслиги туфайли ҳеч нимага тушунмали деб ўйлашлари мумкин эди, бироқ, ҳатто шундай бўлган чоқда ҳам барি бир Бинни Умар уни албатта сирдан воқиф этади.

Жюэль узунликни билдирувчи рақамлар ва Тиркомелнинг исмини Антифер тоға эҳтиётизлик қилиб ўқиб юборганида Нозимнинг бундан мамнун бўлганини ҳатто яширишга ҳам уринмаганини пайқаб олганди, ҳар қалай.

Бироқ бунинг нима аҳамияти бор, барি бир эмасми энди, ахир! Қомулк пошшонинг мерос қилиб қолдирган уйдирмаларига учинчи бор лақиллаб учиш учун ҳожат бормикин ўзи?.. Жюэлнинг фикрича, бундай қилиш бемаънилик бўлурди. Эндиликда Лоангога қайтиш ва ажойиб шаҳар Сен-Малога тезроқ етиб олиш учун дастлабки учраган кемага ўтиришларигина лозим эди, холос.

Жюэль ана шундай оқилона ва мантиқий таклифни айтди амакисига.

— Ҳеч қачон!— деб жавоб берди Антифер тоға.— Пошшо бизни Шотландияга йўллаётган экан — бас, Шотландияга жўнаймиз! Башарти қолган умримни ҳазинани излашга бағишлишим лозим бўлганида ҳам...

— Синглим Талисма сизни шундай севадики, ўн йил бўлса ҳамки... қутишга рози бўлади!— деб қўшиб қўйди бўнччи.

«Жин урсин!— ҳаёлидан ўтказди Жильдас Трего-мен.— Унда хоним олтмиш ёшга бориб қоладиларку!»

Бироқ Антифер тоғанинг бунақанги бетайин гапларга тоқати йўқ эди. У аллақачон бир қарорга келганди. Ҳазинани излашни ҳеч қачон бас қилмайди. Бадавлат мисрликнинг мероси жаноб Тиркомелнинг майдонга чиқиши туфайли эндиликда уч қисмга тақсимланиши керак эди... Ҳар қайси меросхўрнинг улушкига бойликнинг учдан бир бўлаги тегиши лозим... Хўш, нима бўпти, Эногат графга тегиб, Жюэль эса графикняга уйлана қолар, шунга ҳам ота гўри қозиҳонами!

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Марказий тарбият мактаби таҳсилоти олдиганларининг тарбиятни таҳсилотлаштиришга ўзини таъсир кечирсанг

Антифөр тога ва ҳамроҳларининг Тиркомель ҳазратларининг вавзини ҳеч қандай иштиёқсиз тинглаганлари

— Ҳа, биродарларим, эгачи-сингилларим, бадавлатлик инсон боласини ёвузлик ва жиноятга ундаши муқаррардир! Бойлик — бу фоний дунёдаги барча ёвузликларни яккаю ягонагина эмас, балки асосий сабабчисидир! Олтинга бўлган ҳирс тўғри йўлдан оздиради, инсон қалбидаги инсофга раҳна солади! На бойлар, на қашшоқлар бўлмаган жамиятни бир тасаввур қилиб кўринг-а!.. Бундай жамиятда инсоният баҳтсизлик, изтироб, жанжал-ихтилоф, офат, ташвиш-надомат, дардалам, бетоблик, қайғу-алам, азоб-уқубат, хонавайроник, вайронагарчилик, ҳалокат, мусибат, ваҳима, хулласи калом ҳар қандай фалокатлардан халос бўлурди-я!

Бу сўзамол рӯҳоний синонимларин тасбеҳга терган-дек бири устига иккинчисини қалаштириб ташларкан, нотиқлик чўққисига кўтарилди, лекин бари бир булар ҳам унинг ер юзидағи барча ғам-ташвишларни санаб ўтиши учун камлик қиласарди. Минбар юксаклигидан тингловчилар боши узра шалоладай қўйилиб тушаётган сўз ҳамда иборалар устига яна аллақанча синонимларни қалаштириб ташлаши мумкин эди унинг. Лекин унга тан бериш керак — зероки у ўз истеъодиди равон ҳамда узоқ сўзлаш қолипига сола оларди.

Бу ҳодиса 25 июнь кечқурун, кейинчалик Гай-стритга чиқиладиган чорраҳани кенгайтириш мақсадида бир қисми бузилган Арши Аъло ибодатхонасида содир бўлаётган эди: «Эркни шотланд черкови»нинг намояндаси бўлган Тиркомель ҳазратлари ўз мухлисларига ваъз айтатётган эди, тингловчилар бу ваъз таъсири остида тушкунлик гирдобига гарқ бўлиб ўтирадилар. Бундай ваъздан кейин барча художўйлар ҳозироқ ўринларидан сапчиб туриб, ўз пўлат сандиқлари ёнига отиладилар-у, уни ичидаги қимматбаҳо буюмлари билан бирга ҳақли равишда Шимолдаги Афина¹ деб атал-

¹ Афина — Қадимий Юнонистоннинг илм-фан, санъат ва ҳунармандчilik тараққий этган шаҳри. Эдинбург эса Шотландиянинг маданий маркази бўлиб, уни шимолдаги Афина деб аташади.

гувчи Эдинбург шаҳри пойтахтлик қилиш шарафига мусассар бўлган машҳур Мидлотиан графлигининг шимолий чегараларини қучиб турган Фёрт-оф-Форт кўр-фазига улоқтирадилар, деб ўйлаш мумкин эди.

Мана неча соатдирким, муътабар руҳоний ўз қавмларига чарчамай панд-насиҳат қилиб ваъз айтяпти. Гўё у гапиришдан, қавмлар эса тинглашдан чарчамайдиганга ўхшардилар. Бу ваъз-насиҳат ҳали-вери тугамайдигандек кўринарди.

— Биродарлар, опа-сингиллар,— давом этарди Тиркомель,— муқаддас тавротда бундай дейилган: «Руҳан қашшоқлар жаннатидирлар». Бу теран ҳақиқатдир, бу ҳақиқатнинг асл маъносини баъзи найрангбозлар, осий ва жоҳил бандалар турли йўллар билан бузуб кўрсатишга уринадилар. Йўқ, йўқ! Бу ерда гап «ақлан қашшоқ», яъни аҳмоқлар ҳақида эмас, балки ўзини ўзи қалбан қашшоқ тутадиган ҳамда ҳозирги жамиятдаги оғату ёвузликларнинг манбаи бўлмиш манфур бойликтан жирканадиган бандалар ҳақида бораётир. Шу боисданким таврот сизларни бойликка ҳирс қўймаслик ҳамда ундан ҳазар қилишга даъват этади. Модомики, баҳтга қарши, бу фоний дунёнинг айши-ишратига гирифтор бўлган экансиз, модомики сандиқларингизни пулга тўлатган бўлсангиз, модомики ҳамёнигизга ҳовуҷ-ҳовуҷ олтинлар оқиб келётган бўлса, эй эгачи-сингилларим...

Унинг шу тарздаги таъсирли даъвати ва ҳатти-ҳаракатидан қулоқ қоқмай ўлтирган қавмларнинг ярмини ташкил этган аёллар титраб кетдилар.

— ...Модомики бриллиант, дуру жавоҳирлар покиза бўйинларингизни, билак ва бармоқларингизни зарарли тошма ярадай қоплаб олган экан, модомики сиз одамлар баҳтли деб атайдиганлардан экансиз, мен сизга айтиб қўйяй — сиз баҳти қаросиз, инчунун шуни ҳам қўшиб қўйяйким: ўткир дори-дармонлар билан, ҳаттоқи ўту темир ёрдами-ла сиз чалинган дарднинг илдизларини қуритмоқ даркор!

Тингловчилар дағ-дағ қалтирай бошлади; баъзиларнинг назаридаги ваъзхон ўзининг жарроҳлик тифи билан уларнинг яраларини тилаётгандек бўлиб туюлди.

Бу баҳти қаро одамларга Тиркомель ҳазратлари тавсия этаётган бирдан-бир чинакам даволаниш усули — бу дардан жисман қутулиш, яъни ҳамма бойлик-

ларини йўқотишгина эди. У: «Бойликларингизни кам-
багалларга эҳсон этинг! Бойлигингилини ҳеч вақоси
йўқларга бўлашиб беринг!» дейётгани йўқ. Аксинча!
У олтин, олмос, пул, саноатчи ҳамда савдо ташкилот-
ларининг қимматбаҳо қофозларини бутунлай йўқотиб
юборишларини истарди. У, ёкибми ёки денгизга улоқти-
рибми, ишқилиб бойликни тамоман йўқотишни талаб
қилаётган эди.

Бу таълимотнинг бунчалик муросасизлик руҳида
эканини англаш учун газабнок эсквайр Тиркомелнинг
қайси диний мазҳабга мансублигини билиш дар-
кор эди.

Минглаб қавмларга бўлинниб кетган Шотландия
маъмурӣ ва диний жиҳатдан черков сессиялари, си-
нод¹ ва олий судлар атрофига жисплешарди. Бутун
Бирлашган Қиролликдаги каби Шотландияда ҳам тур-
ли мазҳаблар мавжуд эди. У мазҳаблардан ташқари,
католиклар, баптистлар, методистлар ва ҳоказо исм-
даги диндорларга қарашли бир ярим минг ибодатхона
бор эди. Ана шу бир ярим минг ибодатхонанинг ярми-
дан кўпроғи «Эрик шотланд черковига» қарашли бў-
либ, йигирма йил муқаддам² Буюкбританиянинг пресви-
териан черковидан алоқани узганди. Бунинг сабаби ни-
ма эди? Бирдан бир сабаб, Буюкбритания черковини
пуританлар³ руҳига тўла содиқ эмас деб топилгани эди.

Шундай қилиб, Тиркомель ҳазратлари моддий ва
маънавий бойликларга асло тоқат қила олмайдиган
ашаддий мазҳабнинг таргиботчиси эди. У, худо ер юза-
сига чақин ва момақалдироқ гурзинини қўлимгага ишониб
топшириб, мени бутун бойларни ёки, ҳеч бўлмагандан,
уларнинг бойлигини яксон қилиш учун юборган, деб
ҳисобларди. Дарҳақиқат ҳазрат бу борада катта му-
ваффақият қозонишга жон-жаҳди билан тиришарди.

Бу ўзига нисбатан ҳам, ўзгаларга нисбатан ҳам ба-
роят талабчан, бутун вужуди билан ўз эътиқодига бе-
рилган одам эди. Эсквайр Тиркомель ёши элликларда,

¹ Синод — черков ишларини бошқарувчи ташкилот.

² Яъни ўтган асрнинг 70 йилларида.

³ Пуританлар — инглиз протестант черкови мазҳаб-
ларидан бирининг давомчилари. Пуританлар ҳаётдаги ҳашам-
корликка қарши курашганлар, театр томончаларига қарши
чиққанлар, диний удумларга тўла риоя қилишининг тарафдори
бўлганлар.

баданд бўйли, қотма, бир туки йўқ юзлари чакак-чакак, кўзлари чақнаб турадиган, пайғамбарона қиёфади, хушовоз бир дин таргиботчиси эди. Атрофдагилар уни ғенхтиёр юқоридағилар иродасини, амри маъруфиини амалга оширувчи бир жонкуяр воситачи деб ҳисоблардилар. Бироқ, башарти художўйлар унинг ваъзини тинглашга ошиқсалар-да, унинг сўзларини ҳаяжон билан тингласалар-да, ҳар қалай, у амалда бу фоний олам майшатларидан, мол давлатдан тамоман воз кечган озгинагина бўлса-да мурид орттира олмаганди.

Ана шунинг учун ҳам Тиркомель ҳазратлари ғайрати жўшиб, ихлос билан панд-насиҳатни давом эттиради...

Шубҳасизки Арши Альо ибодатхонасини тўлдириб ўтирган қавидошлар бу жангари мугаассибининг ваъзини чурқ этмай эшишиб ўтиришарди, башарти улар ўз қилмишларини ҳазратнинг таълимотига мувофиқлаштиришга ошиқмаётган эканлар, бу ҳолга уларнинг онгизлиги ёки фаросатсизликлари сабабчи эмасди, албатта. Тингловчилар орасида ўтирган беш кишини ҳисобга қўшмаса ҳам бўлади, чунки улар инглиз тилига тушунишмасди. Мабодо улардан олтичиси кейинроқ минбар юксаклигидан тингловчилар боши узра инжил осмонидан жала бўлиб қўйилган даҳшатли ҳақиқатларни француз тилига таржима қилиб бермаганида, ваъзнинг қайси мавзуда борганидан ҳам бехабар қолган бўлардилар.

Буларнинг Антифер тога ва банкчи Замбуко, нотариус Бинни Умар ва Соук, Жильдас Трегомен билан ёш капитан Жюэллар эканини айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак.

Биз уларни 28 май куни Маюмба қўлтигидаги оролчада қолдириб келгандик, мана энди улар билан қайтадан 25 июнь куни Эдинбургда учрашдик.

Бу муддат орасида қандай ҳодисалар бўлиб ўтганди?

Умуман олганда қўйидагича бўлганди.

Иккинчи ҳужжатни топганларидан сўнг, маймунлар оролчасини ташлаб, матросларнинг сигнали билан қирғоқка сузиб келган қайиққа тушиб жўнашдан бўлак иш қолмаганди. Бу орада Антифер тога ва ҳамроҳлари шимпанзелар соқчилигига қароргоҳ томон юришдид. Маймунлар бу ёт ўлқаликларни иложи борича ва ҳар

қандай чоралар билан: қичқириб, ўкириб, дағдаға қилиб, тошбўрон қилиб, хуллас душманлик билан кузатиб бордилар.

Ҳар қалай саёҳатчиларимиз қароргоҳга эсон-омон етиб олдилар. Соук Баррозога икки оғиз сўз билан ишнинг чиппакка чиққанини тушунтириб берди. Ҳеч вақоси йўқ одамларнинг нимасини талаш мумкин ахир.

Муъжазгина қўлтиқчага кириб келган қайиққа кема ҳалокатига учраганинг ҳаммаси жойлашди, тўғри, улар бочкага солинган балиқдай тиқилишиб ўтиришарди. Бироқ атиги олти милгина масофани сузуб ўтишлари лозим бўлгани учун, бунга эътибор бериб ўтирмаса ҳам бўлади. Икки соатлардан кейин қайиқ соҳил бўйлаб чўзилиб кетган тил ёнига етиб борганди, бу тил бўйлаб эса чоғроқина Маюмба қишлоғи ястаниб ётарди. Саёҳатчиларимизни, қайси миллатга мансубликларидан қатъи назар, француз факторийсида меҳмондўстлик билан кутиб олишди. У ердагилар ўша заҳотиёқ уларга ёрдам қўлини чўзиб, Лоангога етиб олишлари учун транспорт ахтаришга тушиб кетишиди. Излаш натижасида бир тўда европаликларнинг ўша ёққа қайтаётганлари маълум бўлди. Ана шулар саёҳатчиларимизни ўз давраларига қўшишга бажонидил рози бўлдилар. Эндиликда йиртқич ҳайвонлар билан ваҳшийларнинг ҳамласидан хавотирланмасалар ҳам бўларди. Бироқ бу ернинг об-ҳавоси нақадар оғир, жазирама иссиққа эса асти чида бўлмаслигини айтмайсизми! Лоангога етиб боргандарида Трегомен Жюэль нотўғри деб ҳарчанд уринмасини, барибир, скелетга айланиб қолдим деб ҳамроҳини ишонтироқчи бўларди. Шуни таи олайликки, бу оқ қўнгил одам саллоф қилаётгани эди.

Тасодифан омадлари юришиб — тақдир Антифер тоғага ҳамиша ҳам кулиб боқавермасди-да, ахир — на у, на унинг ҳамроҳлари Лоангода узоқ кутиб қолишмади. Етиб боргандаридан икки кун ўтгач Сен-Поль-де-Луандодан Марселга кетаётган испан пароходи келиб тўхтади. Кема машинасини тузатиш зарурати туғилиб қолгани сабабли мажбуран тўхташган эди. Машинани тузатиш бир кеча кундузда тугади. Кема ҳалокати вақтида пуллари омон қолгани туфайли дарров анан шу пароходга билет олишди. Гапнинг қисқаси, 15 июнда Антифер тоға ва ҳамроҳларни иккита қим-

матбаҳо олмос билан янги ҳужжатни қўлга киритган ҳамда яна умидлари пучга чиққан ҳолда Фарбий Африкадан ниҳоят жўнаб кетишиди. Капитан Баррозо хусусига келганимизда, Соук кейинроқ, Комулк пошонинг миллионларига эга бўлгач уни мукофотлашга ваъда берди ва португалиялик ана шу ваъда билан қаноатланаб қолаверди.

Жюэль гарчи бу ҳангомаларнинг оқибати бирон қаллоблик билан туғашига кўзи етиб турган ва шундай деб ўйлашга асослари бўлса-да, амакисини унинг миясига уя қуриб олган шилқим фикридан қайтаришга ҳатто уриниб ҳам кўрмади. Бироқ Трегоменга келсак — у ҳозир мутлақо бошқача фикрда эди. Иккинчи оролчадан топилган қутичадаги ҳар бири юз минг франк қийматга эга бўлган икки дона олмос уни ҳазилакамига ўйлатиб қўймаганди.

«Башарти пошто,— ўзича ўйларди Трегомен,— бизга шунақа иккита бебаҳо тошни ҳадя этган экан, нега энди қолганлари учинчи оролдан топилмас экан?»

У шу ҳақда гап очганди, Жюэль елкасини учирив қўя қолди.

— Кўармиз... Кўармиз!— деб такрорлади ёш капитан.

Пьер-Серван-Мало эса мана буидай мулоҳаза юритарди. Демак учинчи оролнинг қайси кенглика жойлашганини билдирувчи рақамлар учинчи меросхўрда экан ва у Эдинбургда истиқомат қиласкан, Эдинбургга жўнаш лозим. Замбуко ёки Бинни Умарнинг у ерга олдинроқ боришига асло йўл қўймаслик даркор. Ахир жаноб Тиркомелга хабар қилиниши зарур бўлган шарқий узунликни билдирувчи рақамлар маълум-ку уларга! Шундай экан, улардан ажралиш асло мумкин эмас. Ҳаммалари биргаликда Шотландиянинг пойтахтига етиб боришиди, ҳаммалари Тиркомель ҳузурига биргаликда ташриф буюришиди, бу қанча тез бўлса шунча яхши. Турган гапки, бу Соукни қаноатлантирумасди. Эндиликда сир унинг учун сир бўлмай қолган бир пайдада у якка ўзи мустақил иш кўришни, яъни ҳамроҳларидан илгарироқ етиб бориш, сўнгги ҳужжатда номи зикр этилган одам билан бетма-бет учрашишни, янги оролнинг жойлашган ерини аниқлаш, ўша ёқقا жўнаб, Комулк пошонинг хазинасини ковлаб олишни маъқул кўради. Аммо ҳеч кимда шубҳа ўйғотмай, ёлғиз ўзи

жўнаб кегишининг иложи йўқ эди, у ўзини Жюэль дикат билан кузатиб юрганини ғезганди. Бунинг устига, Марселгача улар билан бирга бормасликка иложи ҳам йўқ эди. Йўлнинг сўнгги босқичида Антифер тоға Франция ва Англияning темир йўлларидан фойдаланишга аҳд қилган эди, бу анчагина вақтни тежарди, шу туфайли Соукнинг ундан кўра илгарироқ етиб олишга умиди қолмади. Шаронтга итоат этишдан ўзга илож қолмаганди. Эндиликда Тиркомель билан учрашиб, ишни ойдинлаштиришга умид боғлаши мумкин эди, холос: Маскат ва Лоангода барбод бўлган режасини балки Эдинбургда амалга ошира олар.

Марселга тез етиб келдилар, чунки португал кемаси йўлдаги бирорта поргда тўхтамади. Ўз-ўзидан аеники, ўз одатига содиқ қолган Бинни Умар бир кечакундуз йигирма тўрт соат бўлса, ана шу йигирма тўрт соат мобайнода дард чекиб чиқди, Жолиэт соҳилига уни ҳушсиз ҳолда, худди пахта тойидек кўтариб туширишиди.

Жюэль Эногатга узундан-узоқ хат ёзди. У қизга Лоангода бошидан кечирган саргузаштларини ишидан-игнасиғача батафсил ҳикоя қиларкан, ёрини амакнишнинг бетимсол қайсарлиги оқибатида янги саёҳатга йўл олганларидан, ҳозирча яна қанақсанги янги хавфхатар тақдид қилаётгани, яъни пошшонинг уйдирмаси ўзларини қаёқларга йўллаши номаълум эканлигидан хабардор этди... у яна Антифер тоғанинг, худди Абадий Жидга¹ ўхшаб, айтидан бутун оламини кезиб чиқмоқ ниятида экани ва бу дарбадарлик у ақлдан озмасидан илгари тугамайдиган кўринаётгани, кейинги пайтдаги муваффақиятсизликлардан тобора асаби бузилиб, телбалик хавфи таҳлид солаётгани ҳақида ҳам ёзди.

Буларнинг бари ғоятда қайғули эди: тўйларининг номаълум муддатга кечиктирилгани... уларнинг баҳтсаодати... муҳаббатлари поймол бўлаётгани... ва ҳоказолар.

Жюэль ўзининг бу тасалли бера олмайдиган мактубини алоқа бўлимига топширишга улгурниш учун тез-

¹ Абадий Жид ёки Агасфер — ўрта аср афсоналари қаҳрамони, гуноҳлари учун худонинг қаҳрига учраб, абадул-абад санқиб-улоқиб юришга маҳкум этилган. Дунё адабиётидаги Агасфер ҳақидаги афсона кўплаб асарларга асос бўлган.

роқ тугатишга щошилди. Ҳаммалари асло ҳаялламай Марселдан Парижга борадиган экспресс поездга оти-лишди, кейин Париждан Қалега борадиган экспрессга, сўнгра Қаледан Дуврга қатнайдиган пароходга, Дуврдан Лондон поездига, Лондондан ҳеч тўхтамай Эдинбургга йўл олишаркан, гўё олговлари ҳам бир занжирга боғлаб қўйилгандек бараварига ҳаракат қилишар, бир-бировларидан бир одим ҳам нари силжишмасди. Мана ниҳоят 25 июнь куни кечқурун «Қирол меҳмонхонаси»дан хона банд қилишлари биланоқ жаноб Тиркомелни излашга тушдилар. Ана шунда мутлақо кутилмаган гапни эшилдилар, Тиркомель руҳоний бўлиб чиқди. Шу туфайли Норс-Бирдж-стрит кўчасидаги 17-уйнинг квартирасига қадам ранжида қиласр эканлар, саёҳатчиларимиз руҳоний жанобларнинг шу топда қаерда эканликларини осонгина билиб олишди, чунки бу фоний дунё ҳузур-ҳаловатини инкор этувчи бу киша Эдинбургда маълум ва машҳур бир шахс эди. Саёҳатчиларимиз у юксак минбардан ваъз айтиётганда Арши Аъло ибодатхонасига кириб келишган эди.

Саёҳатчиларимиз ваъз тугагандан кейин Тиркомелга йўлиқиб, уйигача кузатиб бориш ва уни ҳамма гапдан хабардор этиб, энг сўнгги ҳужжатнинг мазмани билан таниширишга қарор қилишди... Жин урсин!. Башарти бирор кимсага миллионлаб бойлик ҳақида хабар олиб келинса, у мени бевақт безовта қилдинглар, деб ранжимаса керак-ку, албатта!

Бироқ, бу ҳангомаларнинг бир ғалати томони бор эди. Комулк пошшо билан бу шотланд руҳонийси орасида қанақанги алоқа бўлиши мумкин? Қизиқ, Антифер тоғанинг отаси мисрликнинг ҳаётини сақлаб қолган экан... бу тушунарли. Банкчи Замбуко эса унга бойликларини сақлаб қолишга ёрдам берган экан... бу ҳам тушунарли. Бу хизматлари эвазига Комулк пошшо икковларини ўз меросхўрлари қилиб қолдирган экан. Бу ҳам тушунарли. Бироқ, наҳотки Тиркомель ҳазратлари ҳам худди ўшалардек Комулк пошшонинг миннатдорчилигига ва улар билан баб-баравар ҳақ-ҳуқукга эга бўлса? Ҳа, бу шубҳасиз эди. Шунга ҳарамай, Комулк пошшонинг Тиркомелга миннатдорчилик билдириши лозимлиги ҳақидаги фикри асло ақлга тўғри келмайдигандек туяларди. Лекин бу ҳақиқатдан кўз юмб бўлмасди, ростки учинчи оролнинг қайси

кенглиқда жойлашганини аниқлаш учун зарур бўлган рақамлар шу руҳонийнинг қўлида экан бошқача гап бўлиши мумкин эмасди.

— У энг сўнгиси бўлиши керак! — деб тақорларди Антифер тоға ҳадеб, эндиликда унинг бу умиди ёки, эҳтимол, хаёлотига Трегомен ҳам шерик бўлиб қолганди.

Бироқ хазина изловчиларимиз минбарда ваъз айтатган кишининг ёши элликлардан ошмаганини кўргач, ўз фикрларини ўзгартишларига тўғри келди. Ҳақиқатан, Комулк пошшо Муҳаммад Алининг фармони билан Қоҳирадаги турмага банди қилинган чоғда Тиркомелнинг ёши йигирма бешдан ошмаган бўлиши керак. Шунинг учун ҳам Тиркомелнинг ўша пайтларда пошшога бирор хизмат важидан ёрдам берганини тахмин қилиш мушкул эди. Эҳтимол, мисрлик пошшо Тиркомелнинг отаси, бобоси ёки амакиси олдида бурчлидир?..

Айтганча, бунинг аҳамияти йўқ. Энг муҳими, Маюмба қўлтигидаги оролчадан топилган ҳужжатда кўрсатилишича, янги орол жойлашган кенглиқни билдирувчи қимматли рақамлар Тиркомелнинг қўлида, шундай экан, бундан кейинги ҳаракат режалари шу бугуноқ аён бўлади.

Шундай қилиб, улар ибодатхонада, шундоқ минбарнинг ёнгинасида ўтиришарди. Антифер тоға, Замбуко ва Соуклар гарчи бир оғиз сўзига ҳам тушунмайтган бўлсаларда, эҳтиросли ваъзхонга кўзлари билан тешиб юборгудек тикилиб ўтиришарди. Жюэль эса уни тингларка, ўз қулоқларига ишонгуси келмасди.

Ваъз эса ҳамон бир мавзу устида борар, ваъзхон жазавага тушиб, чиройли ва дабдабали сўзлар билан панд-насиҳатини давом этдиради. У қиролларни давлат ҳисобидан шахсий ҳамда сарой эҳтиёжлари учун ажратиладиган маҳсус пулни денгизга ташлаб юборишга, қироличаларни барча дуру жавоҳир тақинчоқларини улоқтириб юборишга, бойларни ўз бойликларини йўқ қилиб ташлашга даъват этарди! Мазҳабдош янги муридларни ўзингизга ром этишни астойдил истар экансиз, бундай беъмани гаплар билан бирор ишчиқарib бўлмайди, ҳа-ҳа, бунга ишонаверинг!

Ҳайратда қолган Жюэль ўзича хаёл қиласади: «Аҳвол чинакамига мушкуллашиб кетадиган бўлди-ку! Ама-

кимни омади юришмади-юришмади-да, сира!.. Бизни мутаассибнинг ҳузурига йўллаш жин ургур пошшо учун нимага зарур бўлиб қолган экан-а!.. Шунақангি тел-банамо руҳонийдан мадад исташ учунми? Бойлик қўлига тушди дегунча, сира иккиланиб ўтирамай, уни шартта йўқ қилиб юборадиган одамдан мадад кутиб бўларканми-я!.. Ҳа, бунақангি ғовни, мутлақо ўтиб бўлмайдиган бу галгидача тўсиқни асло кутмагандик! Ҳамма сафару саргузашларимиз худди шу ерда тугайдиган бўлди. Шу нарса аёнки, биз қатъий, узил-кесил рад жавобини оламиз, бундан эса Тиркомель ҳазратларининг овозаси оламни тутиб кетади. Бу одам амакимни хароб қиласди, у бундай зарбага дош беролмайди, албатта! Замбуко билан амаким, балки анави Ноҳзи, ҳам, Тиркомелдан сирни билиб олиш йўлида ҳеч нарсадан тоймайдилар... Улар руҳонийга азоб бериш, қийнашдан ҳам қайтмайдилар... эҳтимол, ҳатто...— Йўқ, йўқ, бу ердан тезроқ жўнаб қолиш керак!.. Майли, ҳазратлари сирни ўз қалбida сақлаб қолаверсин! Барча баҳтсизликларни у айтгандек миллионлар келтириб чиқарадими, йўқми, буни билмадим-у, лекин менга шуниси аён: амаким билан бирга мисрликнинг бойлиги ортидан қувиб юрарканман, тобора ўз баҳтимдан узоқлашиб боряпман... Тиркомель қўлидаги кенгликини билдирувчи рақамларни шунча сарсон-саргардонликлардан кейин қўлга киритганимиз узунликни кўрсатувчи рақамлар билан қўшишга ҳеч қатон рози бўлмайди, шундай экан, тинчгина Францияга қайтишдан бошқа иложимиз қолмайди...»

— Тангрининг иродасига итоат этмоқ лозим!— деяётган эди воиз шу топда.

«Мен ҳам шундай деб ўйлайман,— ўйлади Жюэль,— амаким тақдирга тан бериши керак».

Аммо ваъзхонликининг ниҳояси кўринмас, руҳонийнинг сўзамоллик хазинаси битмас-туганмасга ўҳшарди. Антифер тоға билан банкчининг тоқатлари-тоқ бўлаётгани ошкора кўриниб турарди. Соук мўйловини қимтий бошлади. Нотариус эса кема палубасидан тушганидан бери ўзини ғоятда хотиржам сезарди. Жильдас Трего-мен бошини бир томонга қийшайтирганча оғзини очиб, қулоқларини динг қилиб ақалли бир неча таниш иборани илиб олишга тиришарди. Ҳаммалари:

«Бу лаънати руҳоний жонини жабборга бериб, шун-

ча маҳалгача қималар деб валақлаяпти ўзи?»—деган маънода ёш капитанга саводомуз тикилишарди.

Улар ўзларича ваъз мана ҳозир тугайди деб турган пайтларида ҳаммаси яна бошқатдан бошланиб кетарди.

Антифер тога хит бўлиб:

— Сира ақлга сигмайди-ку бу! Нималар ҳақида гапирияпти у, Жюэль,— деганди, атрофдаги тингловчалар бараварига «жим-жимлаб» қолишиди.

— Кейин гапириб бераман, амаки.

— Агар бу оғзи тинмайдиган вайсақи қандай янги хабар олиб келганимни хиёл сезганида, ўша заҳотиёқ минбар ёнидан отилиб тушиб, олдимизга югуриб келарди-я!

— Ҳм!.. Ҳм!..— деди Жюэль шундай бир ғалати оҳангда, Антифер тоғанинг қошлари чимирилиб кетди.

Оlamдаги ҳар бир нарсанинг, ҳатто «Эркин шот, ланд черкови» руҳонийси ватъхонлигининг ҳам ишояси бўлади барибир. Мана, Тиркомель ҳазратларининг илҳомбахш нутқининг ишоясига етиб қолгани сезилиб турарди. У энтикиб-энтикиб нафас оларкан, тобора бетартиб имо-ишоралар қила бошлади, истиоралари борган сайин кескин, огоҳлантиришлари ваҳимали тус ола бошлади. Ва ишоят, жирканч маъдан эгаларига қарши сўнгги қақшатқич зарба берувчи даъвати янгради— у дунёда дўзах ўтида куймаслик учун, бу фоний дунёда қўлларидаги олтинларни лағча чўғ бўлиб турган ўчоққа ташлашларини қатъян талаб қилди. Шундан кейин жазавага тушиб, гумбазлари остида сўзлари моматгулдиракдай янграётган ибодатхонага шама қилиб, бундай дея хитоб қилди:

— Худди бир вақтлар шу ердаги судда айёр нотариуслар ҳамда бўлак попок бандаларининг қулоқларини мих билан тешганиларидек, тонгла маҳшаргоҳда сизни bemурувват суд кутади, ана ўшанда қўлингиздаги олтинларингиз елкангиздан тегирмон тошидай босиб, сизни ўзи билан бирга дўзах ўтида абадий қоврилиш учун жаҳаннам қаърига тортиб кетажак!..

Ўз ваъзини ана шундай даҳшатли сўзлар билан тутатаркан, Тиркомель ҳазратлари хайрлашаётгандек ва айни пайтда атрофдагиларни дуо қилаётгандек ишора қилди-ю, ўша заҳотиёқ ғойиб бўлди.

Антифер тоға, Замбуко ва Соуклар уни ибодатхона

кираверишида кутишга; йўлдаёқ учрашиб, ўша ёрдаёқ ундан керакли маълумотларни олишгá аҳд қилишди. Эрталабгача чидашга, яна егти ёки саккиз соат кутишга уларнинг сабрлари чидармиди, ахир?.. Тун бўйи кутиб, тонггача ич-этларини еб чиқишдек азобга тоқат қила олармидилар? Йўқ, улар художўйларни туртиб-итариб марказий эшик томон боришаркан, атрофдаги-лар уларнинг бундай муқаддас жойга сира ярашиб тушмайдиган қўпопликларидан ғазабланардилар.

Жильдас Трегомен, Жюэль ва нотариус уларнинг орқасидан хотиржамгина, сиполик билан эргашиб юришарди. Бироқ барча уринишлари беҳуда кетди. Турган гапки, бу фоний дунёдаги барча бойликлардан воз кечиш ҳақидаги ўз ваъзининг бирдан-бир натижаси бўлмиш муқаррар олқишлирдан қочиб, Тиркомель ҳазратлари Арши Аъло ибодатхонасининг ён томондаги эшигидан жўнаб қолган эди.

Пьер-Серван-Мало ва унинг ҳамроҳлари Тиркомелни марказий эшик олдида беҳуда кутишар, ўтиб кетаётганлар орасидан уни бекор излашар ва руҳонийни дам у, дам бу художўйдан бекорга сўраб-суринтиришарди... Балиқ сувда, қуш ҳавода қандай из қолдирса, ваъзхон ҳам оломон орасида худди ўшандай из қолдирган эди.

Ҳаммалари бир ерда жам бўлишди, гўё бирон иблис тўсатдан қўлларидағи ўлжани тортиб олиб қўйгандек, ҳаммалари дарғазаб ва ранжиган қиёфада эдилар.

— Хўп, жуда соз!.. Норс-Бридж-стрит, ўн еттинчи уйга жўнадик!— деб қичқирди Антифер тоға.

— Лекин, амаки...

— Уринга кирмасидан билиб оламиз ундан...— қўшиб қўйди банкчи.

— Лекин, жаноб Замбуко...

— Ҳеч қанақа лекин-пекини кетмайди, Жюэль!

— Яхши. Лекин битта гапим бор, амаки.

— Қайси борада?— деб сўради Антифер тоға, забдан жони халқумига келиб.

— Анави Тиркомелининг панд-насиҳати борасида.

— Унинг панд-насиҳатининг бизга неча пуллик алоқаси бор?

— Жуда катта алоқаси бор, амаки.

- Нима, мендан куляпсанми, Жюэль?
- Аксинча, амаки, бу жуда жиддий гап, яна шуни айтиб қўяйки, сиз учун фоятда кўнгилсиз гап!
- Мен учун дейсанми?
- Ҳа... Мана, қулоқ солинг!

Шундан кейин Жюэль Тиркомель ҳазратларининг аҳволи руҳиясини бир неча оғиз сўз билан таърифлаб берди, унинг узундан-узоқ ваъзхонлигининг асосида фақат биргина фикр ётганини тушунтириди ва, ниҳоят, борди-ю бу нарса Тиркомелнинг ихтиёрида бўлса дунёдаги миллиард-миллиард бойликларининг ҳаммаси аллақачаноқ океан тубидан жой олган бўлиши турган гаплигига имони комил эканини айтди.

Банкчи адойи тамом бўлди, гарчи ўзини ҳеч нимани тушунмаётган қилиб қўрсатишга мажбур бўлса-да, Соук ҳам тонг қолганди. Ҳатто Жильдас Трегоменнинг ҳам турқи ўзгариб, афти бужмайиб кетди. Ҳа, тан олмоқ керак, аҳволлари тонг бўлиб қолганди.

Бироқ, Антифер тоға пинагини ҳам бузмаганди, унинг қиёфасида ҳеч қандай довдираш аломати кўринмади ҳам. У Жюэлга айёrona оҳангда жавоб берди:

— Аҳмоқ... аҳмоқ... аҳмоқсан!.. Бунақа панд-насиҳат қиласиганларнинг ҳамёнида сариқ чақаси ҳам йўқ мулла қуруқ бўлади!.. Унақаларга ўттиз миллионнинг қорасини кўрсатиб кўр-чи, уни сувга ташлаб юборадими, йўқми, ана ўшандা биласан!

Шубҳасизки, бу жавоб унинг инсон қалбини фоятда яхши билишидан далолат эди!..

Бироқ, ҳар қалай, Тиркомель ҳазратларининг Норс-Бридж-стритдаги уйига шу куни кечқуруноқ ташриф буюриш иниятидан қайтишди.

Олтovлари ҳам одатдагидек тартибда, «Қирол меҳмонхонаси» томони йўл олишди.

У ИККИНЧИ БОБ

*Сукут сақламоққа аҳд қилган руҳонийни мажбуран
тилга киритмоқнинг осон ши эмаслиги*

Тиркомель ҳазратларининг уйи эски шаҳарининг Қенонгет даҳасидаги энг машҳур, қадимий қўлёзмаларда «Қўйна қора чироғ» деб аталган кўчада жойлашган

эди. Бу бино Жон Нокснинг¹ уйига бориб тақаларди, XVI асрнинг ўрталарида Нокснинг бу уйининг деразалари тез-тез очилиб, машҳур шотланд реформатори эломонга қарата ваъз айтиб турарди. Бу қўшничилик Гиркомель ҳазратларига ёқарди, у ҳам ўз реформасини ҳаётга татбиқ этиш ҳаракатида эди. Тўғри, у деразадан туриб панд-насиҳат қилмасди, зероки бунинг алоҳида сабаби бор эди.

Гап шундаки, у истиқомат қиласидиган хонанинг деразалари кўчага эмас, балки ҳозирги кунда темир излар билан тилимлаб ташланган ва жамоатчилик дам оладиган боққа айлантирилган жарлик томонга қараган эди. Олд томондан мўлжаллаб қараганда бу дераза учинчи қават баландлигига тўғри келса, жарлик томондан саккизинчи қаватга баравар келарди. Ана шундай баландликдан туриб панд-насиҳат қилиб, ваъз айтиб бўлармиди?

Умуман бу жуда кўримсиз ва бефайз уйнинг чор атрофи ифлос тор кўча ҳамда жин кўчалар билан қуршалган бўлиб, бу ернинг ҳавоси қўланса, сассиқ эди. Шаҳарнинг бу қисми қадимдан «Тузоқ» деб аталаради. Шунга ўхшаган кварталлар тарихий Кенонгет кўчасига келиб туташарди. Бу кўчанинг турли қисми турли номлар билан аталиб, Холируд қалъасидан то Эдинбург қалъасигача чўзилиб борарди. Бу қалъя эса Шотландиянинг иттифоқ шартиномасига кўра ҳамма вақт мудофаага ўтишга шай туришга мажбур бўлган тўрт қалъасидан бири эди.

Шундай қилиб, эртасига эрталаб, яъни 26 июнь куни, худди қўшни ибодатхона қўнғироғининг охирги, саккизинчи бонги янграган пайтда Антифер тоға, банкчи Замбуко ва Жюэллар юқорида зикр этилган уйнинг эшиги олдига келиб гўхташди. Бу дастлабки учрашув пайтида ҳозир бўлиши шарт ҳисобланмагани сабабли Бинни Умарни таклиф этишмаганди, бинобарин Соук ҳам, унга қанчалик алам қилмасин, зиёратчилар сафиға қўшила олмаганди. Башарти руҳоний кенгликтни билдирувчи рақамларни айтадиган бўлса, унда Соук ҳеч нарсани била олмайди ва учинчи оролни малуиндандан олдинроқ излашга тушолмайди.

Жон Нокс (1505—1572) — шотланд реформатори, пресвитериан черковининг асосчиси.

Трёгомен ҳам мөхмонхонада қолди. Ўз ҳамроҳларини кутаркан. Шаҳзода кўчасидаги ажойиботларни ҳамда Вальтер Скоттнинг¹ ҳашамдор ҳайкалини томоша қилиб юрди.

Жюэль, амакиси билан биргалашиб боришдан бош тортолмасди, албатта, у амакисига таржимон сифатида керак эди. Бундан ташқари, янги оролча қаердайкин, бу сафар Комулк пошшонинг хом хаёли Янги Дунё денгизларида саёҳат қилишга мажбур этмасмикин, у сабри чидамай, ана шуларни билишга ошиқарди.

Соук эса Тиркомель ҳузурига ташриф буюришдан четлатилганини тушуниб, жуда дарғазаб бўлди ва, одатдагидек, аламини Бинни Умардан олиб, у бечорага бутун заҳрини соча бошлади. Меросхўрлар чиқиб кетишгач, бечора нотариусни болохонадор қилиб сўкиб, дағдағали дўйқ-пўписаларга кўмиб ташлади.

— Ҳа, ҳаммасига сен айбдорсан! — деб бақирди у стулларни ҳар томонга улоқтиаркан. — Бу аҳмоқчилигинг учун каллангга таёқ ёғдириб, абжағингни чиқаргим келиб, қўлим қичиб турибди-да..

— Жаноби олийлари, қўлимдан келган ҳамма ишни қилдим-ку, ахир...

— Иўқ, ҳамма ишни қилмадинг! Матросга айтишинг керак эди, у ерда бўлишинг зарур, шарт эканини уқтиришишинг керагиди... ана унда қақалли сени ўзлари билан олиб кетишлари мумкин эди; сен учинчи оролнинг қайси кенгликда эканини билиб олиб, кейин менга айтардинг... Ана ўшанда у ерга балки... бошқалардан олдинроқ етиб олармидим!. Эҳ, Муҳаммад алайхуссаломниш қаҳрига учрагур! Биринчи гал режаларим Маскатда, иккинчи сафар Маюмбада чиппакка чиқди, учинчи гал ҳам барбод бўлай деб турибди, бу қанақа кўргилиг-а! Бунинг ҳаммасига сен айбдорсан, чунки боққа қўйилган қўриқчидай жойингдан жилолмай, қанқайиб ўтирибсан...

— Утинаман, жаноби олийлари...

— Онг ичиб айтаманки, мабодо омадим юришмай, муваффақиятсизликка учрайдиган бўлсам, бунга бoshинг билан жавоб берасан, худди жонингни суғуриб оламан!

¹ Вальтер Скотт (1771—1832) — улугъ шотланд адаби, талайгина машҳур тарихий рөмандарнинг муаллифи.

Бу мажаро охири шундай даҳшатли тус олдики, шовқин-суронни эшигидан Трегомен улар турган хона эшиги олдига келди, баҳтига Соук газабини ўз тилида тўкиб-солаётган эди. Агар у Бинни Умарни французчалаб ҳақорат қилганида Трегомен унинг машъум резжаларини, сохта Нозим исми билан юрган бу шахснинг аслида ким эканини билиб олган ва шахс ўз қилмишларига яраша жазосини тортган бўларди.

Ҳар қалай, гарчи Трегомен гапнинг асли моҳиятини тушунмаган бўлса-да, гумаштанинг Бинни Умарга бундай қўпол муомила қилаётгани уни ҳайратда қолдирди. Ёш капитаннинг гумон-шубҳалари тамоман тасдиқланди.

Антифер тоға, Замбуко ва Жюэллар руҳоний уйининг остонасидан ўтишлари биланоқ деворга тортилган, кирлаб ёги чиқиб кетган арқонни ушлаганларича тахта пиллапоядан юқорига кўтарила бошлашди. Трегомен бу вақт ичидаги жуда озиб қолганига қарамай бунақангичамбар ва қоп-қоронги айланма пиллапоядан њеч қачон юқорига чиқа олмаган бўларди.

Ташриф буюрувчилар бинонинг шу томонидаги сўнгги учинчи қават йўллагигача чиқишиди. Йўлакнинг ичкарироғида мўъжазгина эшик бўлиб, унга қоқилган лавҳага Тиркомель ҳазратларининг исми-шарифлари ёзик қўйилган эди.

Антифер тоға «уф!» дея чуқур тин олди. Кейин у эшикни тиқиллатди. Ҳеч қандай жавоб бўлмади. Натоҳотки, руҳоний уйда бўлмаса? Нима ҳаққи бор бунга, қани айтинг-чи! Бир одамга миллионлаб бойлик олиб келинса-ю, ...

Антифер тоға яна, сал қаттиқроқ тақиллатди.

Бу гал ичкаридан оҳистагина шовқин эшитилди. Тўғри, эшик қулфлогича тураверди-ю, бироқ Тиркомель ҳазратларининг исми-шарифлари ёзилган тахтача остидаги туйнукча очилди.

Туйнукчада руҳонийнинг уларга таниш боши пайдо бўлди.

— Хизмат? — деди Тиркомель, безовта қилганлари ёқмайдиган одамдек бир оҳсангда.

— Сиз билан суҳбатлашмоқчи эдик... бир-икки оғизгина, — жавоб берди Жюэль инглизчалаб.

— Нима ҳақда?

— Фоятда муҳим бир иш ҳақида.

— На муҳим, на номуҳим ишим йўқ менинг.
— Эшигини очадими-йўқми ўзи бу ҳазрат?— деб ўдағайлари Ангифер тоға тоқати тоқ бўлиб.
Буни эшишиб, руҳоний соғ француз тилида:
— Французлармисиз?— деб сўради. У француз тилини мукаммал билар экан.
— Ҳа, французлармиз,— жавоб берди Жюэль. Бу ҳол Тиркомелнинг кўнглини юмшатишга ёрдам беради деб ўйлаб, қўшиб қўйди:— Кечак Арши Аъло ибодатхонасида сизнинг панд-насиҳатларингизни тинглаган французлармиз...

— ...ва менинг таълимотимни қабул этиш иштиёқидаги кимсалармисиз?— деб сўради руҳоний шоша-пиша.

— Балким, ҳазрат.

— Бизларникини қабул қиласар жон-жон деб,— тўнғиллади Антифер тоға.— Борди-ю, ўз улушини бизга эҳсон этишини маъзур кўрса, бемалол...

Эшик очилди ва сохта муридлар Тиркомель ҳазратларининг уйига киришди.

Хонага шимол томондаги жарликка қараган яккаю ягона деразадан ёруғлик тушиб турарди. Хонанинг бир бурчагида похол тўшак ва адёл ташланган темир каравот, иккинчисида пардоз анжомлари қўйилган стол турарди. Стол ёнида битта курси. Мебель ўрнида биттагина шкаф, афтидан унда кийим-бош сақланса керак. Жувонда бир неча китоб, улар орасида албатта одатдагидек бурчаклари титилиб кетган забур, қофозлар, патқаламлар, сиёҳдон турарди. Хонада ҳеч қандай пардаю ларпардадан ном-чишон кўринимасди. Яп-ялангоч деворлари оҳак билан оқланган. Мўъжазгина столда қалпоқчаси пастга қаратилган лампа турибди. Бу ер руҳонийнинг ҳам ётоги, ҳам иш хонаси эди; афтидан унинг турмуш учун энг зарур бўлган нарсалар билангида қаноатлангани яққол кўзга ташланиб турарди. У қўшни қовоқхонада овқатланаарди, бу дабдабали ресторонлардан эмасди, албатта.

Бошдан-оёқ қора либосга бурканган, устидаги узун ридоси ёқаси остидан ингичка оппоқ галстук кўриниб турган Тиркомель ҳазратлари муҳожирлар хонага кириши биланоқ бошидан цилиндрини олди. Зотан у меҳмонларни ўтиришга таклиф этмаган экан, бунинг сабаби уйда юқорида айтиб ўтганимиздек биргина курси борлигига эди, холос.

Ҳақига кўчилганда, бор буд-шудини йиғиштириб сотганда ўттиз шиллингга ҳам бормайдиган шу зоҳидона ҳужрадан бўлак миллионларга ташнароқ бирон бир хонадон бўлмаса керак...

Антифер тоға билан банкчи Замбуко бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди. Ут очишнинг фурсати етганди. Ростки ворисдошлари француз тилини билар экан, уларнинг Жюэлнинг воситачилигига эҳтиёжлари қолмаганди, шу сабабли ёш капитан оддий бир томошабиндай бўлиб қолган эди. Ишнинг бундай тус олишидан у тамоман мамнун эди, шунинг учун бу можарони қизиқиш билан томоша қилишга тайёрланиб турди. Ким ғолиб чиқаркин? Бирор шу борада баслашмоқчи бўлса, шу топда амакисининг томонида туриб гаров ййнаши амри маҳол эди...

Даставвал Антифер тоға ийманиб турди, шундай аҳволга тушишига ўзи ҳам ҳеч қачон ишонмаган бўлурди. Бу муросасиз ваъзгўйнинг ердаги фарогат ва фаровонликка нисбатан бўлган қарашларидан хабардор бўлгач, у айёrona ва эҳтиёткорлик билан иш олиб бориш ҳамда ҳазратларини Комулк пошонинг, шубҳасизки янги, энг сўнгги кенгликни билдирувчи рақамлар ёзилган мактубини беихтиёр кўрсатишга зимдан тайёрлаб боришга аҳд қилганди.

Замбуко ҳам худди шундай фикрда бўлиб, бўла-жак кўёвига қандай иш тутиш кераклигини қулоғига қўйишдан асло зерикмаганди. Бироқ бу жазавага тушган малуин ғазабини босиб тура олармикин, чунки унинг асаб торлари ҳамиша таранг тортилиб турса, биринчи эътирозга рўбарў келиши билан ғазаби жунбушга келиб, ойналарни чил-парчин қилиб синдириб ташламасмикин?

Ҳар қалай биринчи бўлиб у сўз бошлагани йўқ. Учала меҳмон оғирлигини дам у, дам бу оёғига солиб туришаркан, улар рўпарасида турган Тиркомель ҳазратлари панд-насиҳатларини бошлашга ҳозирланган ваъзхон қиёфасини олганди. Бу одамларнинг унинг таълимотига эргашиш иштиёқида келганига имони комил эди руҳонийнинг, шунинг учун ҳам у буларга ўз нуқтаи назарини қандай қилиб чиройлироқ баён этишнигина ўйларди, холос.

— Биродарларим,— деди у, миннатдорлик билан қўлларини кўксига қўйиб,— тангрига минг қатла шу-

курким, у менга бандаларни сўзларимга ишонтира олиш қувватини берган, сиздек иниларимнинг қалбida бойлика нисбатан нафрат қўзгата олишим ҳамда бу фоний дунёнинг ҳузур-ҳаловатидан воз кечиш туйғусини йўғота олишимга имкон бергани учун қодир эгам шаънига ҳамду санолар ўқийман...

Қани энди, бу сўзлардан кейин у иккала меросхўрнинг бетига бир қиё боқиб қўйса.

— Иниларим,— давом этди ваъзхон,— ихтиёрларингиздаги бойликларни йўқ қилиш билан...

«Ҳали ихтиёrimизда бўлмаган!»— деб қичқириб юборай деди Антифер тоға.

— ...ҳайратда қоларли ўрнак кўрсатасизлар, бу фоний дунё фароғатидан охиратини афзал кўришга қобил бўлган барча бандалар сизларга эргашажаклар...

Антифер тоға кескин бир ҳаракат билан трубкасини оғзининг бир бурчидан иккинчисига ўтказди, шу пайт Замбуко унинг қулоғига бундай деб шивирлади:

— Келишдан мақсадимизни бу вайсақига тушунтириб қўймайсизми?

Малуин маъқул дегандек бош ирғаркан, ўзича ўйлади:

«Йўқ, йўқ, бу панд-насиҳатлари билан кечагидақа хит қилиб юборишига йўл қўймайман!..»

Тиркомель ҳазратлари бу тавба қилган гуноҳкори азимларни гўё оғушига олмоқчи бўлгандек қучогини очаркан, меҳрибонона овоз билан деди:

— Исми-шарифларингиз, иниларим, токи...

— Бизнинг исми-шарифларимиз, жаноб Тиркомель,— дея унинг гапини бўлди Антифер тоға,— мана бизнинг исми-шарифларимиз ва унвонимиз мана бундай: каминалари Антифер Пьер-Серван-Мало бўламан, соҳил бўйлаб сузувчи кеманинг истеъфодаги капитаниман. Бу киши Жюэль Антифер, менинг жияним, олисга сузувчи кема капитани, бу киши эса жаноб Замбуко, тунислик банкчи бўладилар...

Тиркомель бу исмларни ёзib олиш ниятида стол ёнига борди.

— Бинобарин, шубҳасизки,— деди у,— бу фоний дунё ҳузур-ҳаловатидан воз кечиш билан бир пайтда инсон учун оғу бўлмиш бойликларингизни олиб келгансизлар... балки келтирган бойликларингиз миллионлабдир.

— Жуда тўғри, жаноб Тиркомель, гап миллионлар ҳақида боряпти, ўз улушингизни олганингиздан кейин, уларни йўқ қилиб юборасизми, ўтга ташлайсизми, ихтиёрингиз бу... Илло, бизга келганда уни нима қилишимиз кераклигини ўзимиз ўйлашиб кўрамиз...

Антифер тоға шошма-шошарлик қилиб қўйган эди. Жюэль билан Замбуко буни Тиркомелнинг қиёфаси ўз-гаришидан ўша заҳотиёқ пайқаб қолишганди. Унинг пешонаси тиришиб, кўзлари қисилиб кетди, оғушига олиш учун ёзилган қўллари пўлат сандиқнинг қопқоғи тарақлаб ёпилгандек кўксидা чалишди.

— Гап нимада ўзи, жаноблар? — деб сўради у бир одим тисариларкан.

— Гап нимада? — такрорлади Антифер тоға. — Жюэль, барака тоғур, ҳаммасини бир бошдан ўзинг гапириб бер, чунки мен оғзимга кучим етмай, алжид юбораман!

Шундан кейин Жюэль бор гапни ипидан-игнасиғача оқизмай-томизмай гапириб берди. У Комулк пошшо ҳақида билган-эшитганларининг ҳаммасини, Томас Антифер билан банкчи Замбуколарнинг унга кўрсатган ёрдамлари ҳақида, пошшонинг васийси исқандариялик нотариус Бинни Умарнинг Сен-Малога келгани, биринчи оролни излаб Уммон кўрфазига қилган сафарлари, иккинчи орол жойлашган Маюмба қўлтиғига борганлари ҳамда у ердан топилган ҳужжатга биноан иккала меросхўрнинг учинчи меросхўр — эдинбурглик эсквайр Тиркомель ҳазратларининг ҳузурига келганлари ҳақидаги саргузаштларни сўзлаб берди.

Жюэль ҳикоя қиласар экан, ваъзгўй ҳатто қилт этиб қимиirlаб ҳам қўймади; на кўзларида йилт этган учқун кўринди, на юзидағи бирон мушак «лип» этди. Мармар ёҳуд бронзадан ясалган ҳайкал ҳам унинг олдиди ҳеч гап бўлмай қолди. Еш капитан ҳикоясини тугатиб, Тиркомелдан бирон вақт Комулк пошшога бирон важдан ёрдам берган-бермаганини сўраганда, у:

— Йўқ,— деб жавоб берди.

— Отангизчи?

— Эҳтимол.

— Эҳтимол жавоб бўлолмайди,— деди Жюэль, худди қорақурт чақиб олгандек бир жойда гирдикапалак бўлиб айланаётган амакисини тинчлантириш ниятида.

— Мен беришим мумкин бўлган бирдан-бир жавоб шу,—дея қуруққина эътиroz билдириди Тиркомель.

— Бўш келманг, жаноб Жюэль, бўшашибманг...— деб шивирлади банкчи.

— Кўлимдан келганича уриниб кўраман, жаноб Замбуко,—деб жавоб берди Жюэль.

Жюэль яна бутун важоҳатидан сўйсанг ҳам миқ этмайман деган маъно англашилиб турган Тиркомелга мурожаат этди:

— Бигтагина савол беришга ижозат этасизми?

— Майли, зотан мен бунга жавоб бермаслигим ҳам мумкин.

— Биласизми, отангиз Мисрда бўлганми?

— Йўқ.

— Майли, башарти Мисрда бўлмаса, ақалли Сурияда, аниқроғи Алеппода бўлганми?

Комулк пошшонинг Қоҳирага қайтишдан аввал бу шаҳарда бир неча йил истиқомат қилганини унутмаслик керак.

Бир оз иккиланиб тургач, Тиркомель ҳазратлари отасининг чиндан ҳам Алеппода турганини ҳамда Ко-мулк пошшо билан алоқаси бор эканлигини тан олди. Демак, Комулк пошшонинг Томас Антифер ва банкчи Замбуко каби Тиркомелнинг отаси олдида ҳам бурчли эканига ҳеч қандай шубҳа қолмади.

— Ундаи бўлса, яна бир нарсани сўрашга изн берсангиз,— давом этди Жюэль,— отангиз Комулк пошшодан хат олиб турармиди?

— Ҳа.

— Ҳазинаси кўмилган оролнинг қаерда жойлашгани ҳақида ёзилган хатни ҳам олганмиди?

— Ҳа.

— Ӯша хатда бойлик кўмилган оролнинг қайси кенглилкка жойлашганини билдирувчи рақамлар кўрсатилганмиди?

— Ҳа.

— Ӯша хатда яна кунлардан бир кун шу масала бўйича отангизнинг ҳузурига Антифер ҳамда Замбуко исмли кимсаларнинг ташриф буюражаклари ҳам ёзилганмиди?

— Ҳа.

Тиркомелнинг «ҳа» деб жавоб бериши худди болға зарбасидай тобора кескинроқ янграрди.

— Хўш, гап шундай экан,— деди Жюэль,— капитан Антифер билан банкчи Замбуко мана қаршингизда туришибди, мабодо пошшонинг ўша хатини кўрсатишни лозим кўрсангиз, улар васият қилувчининг иродасини бажариш учун шу ондаёқ йўлга тушадилар, бу васиятномага биноан учовларингиз унинг меросхўрлари бўласизлар.

Жюэль уни саволга тутаркан, Антифер тоға дам ло-лақизғалдоқдек қизариб, дам бўздек бўзариб, ўзини аранг босиб турарди.

Тиркомель бир нафас жим турди-да, кейин лабларини қимтиб деди:

— Хазина кўмилган ерга етиб олганларингдан кейин нима қилмоқчисизлар?..

— Уни албатта ковлаб оламиз!— деди Антифер тоға қичқириб.

— Ковлаб олганларингдан кейин-чи?

— Уч қисмга бўламиз!

— Ўз улушларингизни нима қилмоқчисизлар?

— Кўнглимиш тусаганини қиласиз, ҳазратим!

Малуин яна бир қўпол хатога йўл қўйдиким, бунинг оқибатида Тиркомель тўнини тескари кийиб, зига қамчи босди.

— Шунаقا денг. Жуда соз, жаноблар!— дея хитоб қиларкан, кўзлари чақнаб кетди.— Сизлар бу бойликдан ўз ҳирсингизни, ўз иштаҳаангизни қондирмоқ ниятидасизлар, бошқача айтганда, бу фоний оламдаги адолатсизлик уруғини янада кўпайтирмоқчисизлар...

— Ижозат этсалар...— деб унинг гапини бўлди Замбуко.

— Йўқ, ижозат этмайман! Мен сизлардан қўйидаги саволга жавоб беришларингизни талаб қиласман: борди-ю, бу бойликлар қўлларингизга киргудек бўлса, уни йўқ қилиб ташлашга сўз берасизларми?

— Ҳар кимнинг ихгиёри ўзида, меросдан теккан ўз улушкини нима қиласа қиласверади,— деб мужмал жавоб берди банкчи.

Пьер-Серван-Мало тутоқиб кетди.

— Гап бунда эмас!— деб қичқириб юборди у.— Бу хазинанинг қиймати қанчалигини тасаввур қиляпсизми ўзи, ҳазратим?

— Барibir эмасми бу ахир?

— Юз миллион франк-а!.. Юз миллион!.. Учдан бири — ўттиз уч миллиони — сизнинг улушкингиз...

Тиркомель елкаларини қисиб қўйди.

— Ҳазратим,—сўзида давом этди Антифер тоға,— васиятнома қўлингиздаги ахборотни бизга етказишни тақозо этади, шу нарсадан хабарингиз борми?

— Наҳотки?

— Сиз бу юз миллионнинг бекор ётишига қанчалик ҳаққингиз бўлмаса, айни вақтда уни тамоман ўзингизники қилиб олишга шунчалик ҳаққингиз йўқ, ана шундан хабарингиз борми?

— Мен бу фикрга қўшилолмайман.

— Яна шу нарсани биласизми, башарти сиз оёқ тираб туриб олсангиз, биз қараб турмаймиз, адолат судига мурожаат этишдан... сизга қарши иш қўзғашдан... сизни жиноятчи деб эълон қилишдан тоймаймиз!..— деб бақирди сабр косаси тўлиб-тошган Антифер тоға ғазабини босолмай.

— Жиноятчи дейсизми!..— деб такрорлади Тиркомель ғазаб билан, аммо ўзини тутиб.— Дарҳақиқат, жаноблар, журъатларингизга мувофиқ даражада аҳмоқ экансизлар! Наҳотки мени бу юз миллионни ер юзига сочиб, инсонларнинг фоний дунёдаги гуноҳи юз миллион карра ортишига рози бўлади деб ўйлайсишлар? Сизларча мен ўз таълимотим ва эътиқодимга хилоф иш тутиб, эркип шотланд черкови художўйлари, ўз эътиқодига содиқ, қалби пок одамларнинг бу юз миллионни деб бетимга туфуришларига қўйиб қўярмидим?

Шуни тан олиш керакки, ҳазрат бундай дабдаба билан оқилона, чироили сўзларкан, қиёфаси виқорли ва улуғвор тус олганди. Жюэль бу шиддаткор мутассибининг ўзини тутишига қойил қолган бўлса, Антифер тоға ғазабдан жони ҳалқумига келиб, уни гиппа бўғиб ташлашга ҳам тайёр эди.

— Ҳами ё йўқми?— деб ўдағайлари у муштларини тутиб.— Ҳами ё йўқми? Бизга пошонинг хатини кўрсатасизми ўзи?

— Иўқ!

Антифер тоға ғазабдан ўзини йўқотиб қўйди.

— Иўқ?— дея такрорлади оғзидан тупуклари сачраб.

— Иўқ!

— Ҳа-а! Шунақами ҳали!.. Ҳа фрибгар!.. Бу хатни зўрлик билан тортиб оламан!

Жюэль амакисининг оғзаки сўздан амалий ишга ўтишига йўл қўймаслик учун ораларига туриб олганди, амакиси уни силтаб итариб юборди. Антифер тоға қаршисида илгаригидек совуққина ва бепарво боқиб турган руҳонийнинг томоғидан фиппа олмоқчи эди. Унинг бутун вужудини хонани, шкафни остин-устин қилиб тинтиш, қофозларни титиш истаги қамраб олган эди (шуни ҳам айтиб қўяйликки, бу титкилаш кўпга чўзилмасди). Бироқ Тиркомель ҳазратларининг жўнгина, аммо эътироға ўрин қолдирмайдиган бир оҳангда айтган қуйидаги сўzlари уни бу ишга киришишдан қайтариб қолди:

- У хатни излашнинг фойдаси йўқ..
- Сабаб?— сўради банкчи Замбуко.
- Чунки у йўқ энди.
- Нима қилгансиз уни ахир?
- Еқиб юборганман.
- Ўтга ташлаган... У хатни ўтга ташлаган!— ўкириб юборди Антифер тоға.— Аблаҳ!.. Юз миллионни қандай топишнинг сир-асори ёзилган хатни-я... энди бу сирни ҳеч қачон билиб бўлмайди!..

Чиндан ҳам бу ҳақ гап эди. Яна бойлик васвасасига берилмаслик ва ҳар қандай шароитда ҳам бу бойликтан фойдаланиб ўз маслак-эътиқодига зид бўлиб тушадиган иш қилиб қўймаслик мақсадида Тиркомель ҳазратлари ўша хатни бундан бир неча йил муқаддам ёқиб юборган эди.

— Ана энди боринглар,— деди у меҳмонларга эшикни кўрсатиб.

Тоға адойи тамом бўлганди. Ҳужжат ёқиб юборилган... Эндиликда оролнинг қаерга жойлашганини ҳеч қачон, ҳа-ҳа, ҳеч қачон аниқлаб бўлмайди!. Банкчи Замбуконинг ҳам юрак-бағри эзилиб тамом бўлган эди. У худди бирор ўйинчорини қўлидан тортиб олиб қўйган ёш гўдакдек «ҳўнг-ҳўнг» йигларди.

Жюэль ҳар иккала меросхўрни аввал пиллапояга, кейин эса кўчага итариб-сурисиб чиқди-да, учовлари «Қирорлар мешонхонаси» томон жўнашди.

Улар кетгач Тиркомель ҳазратлари қўлларини кўкка чўзиб, бу юз миллион олиб келиши мумкин бўлган беҳисоб гуноҳларнинг олдини олишда ўзига мададкор бўлган тангри ҳақига шукроналар ўқиди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

*Бу фожиавий-комедик қиссадаги иккинчи даражали шахс,
бўлакча айтганда „ёсуман“нинг ғойиб бўлиб қолиши*

Антифер тоға бу ташвишлар, сарсон-саргардонлик, изтироб-ҳаяжон, узлуксиз алмашиниб турган умид ва тушкунликларга бардош бера олмади. Ҳа, ҳатто каботаж кема капитанининг ҳам жисмоний ҳамда маънавий қувватининг чегараси бор, ана шу чегарани босиб ўтиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Антифер меҳмонхонага етиб келгани ҳамоноқ ётиб қолди. Асаблари қақшаб, аъзойи бадани алангай оташ бўлиб ёнар, алаҳсиради. Бу ҳол хунук оқибатларга олиб бориши мумкин эди. Унинг жунбушга келган миясини васваса заҳарлаб қўйганди. Мақсадга етай деганда узилиб қолган муваффақиятсиз ўтган саёҳатнинг айрим манзаралари, номаълум ерга кўмилган битмас-туганмас бойлик — дуру жавоҳирлар, аллақайси номаълум сувларда қолиб кетган учинчи оролча, анави даҳшатли руҳоний ўтга улоқтирган мактуб, ҳатто қийноққа солгандаридан ҳам руҳоний айтиб бермайдиган муқаддас рақамлар унинг хаёл кўзгусидан тасбеҳ доналаридай тизилишиб ўтарди. Малуининг шундоқ ҳам ақлдан озай деб турган мияси бу сўнгги зарбага дош беролмайди деб хавотирланиш учун етарлича асос бор эди. Ошиғич суръатда чақиртирилган врач беморнинг ақлдан озишига оз қолганини таъкидлади.

Турган гапки, тоғага жуда катта ғамхўрлик кўрса-тилди. Жильдас Трегомен билан Жюэль уни бирон да-қиқа ҳам ёлғиз қолдиришмади, бошида парвона бўлишди, башарти у соғайиб кетган экан, фақат шуларнинг ғамхўрлиги ва парвариши сабаб бўлди.

Меҳмонхонага қайтгач, Жюэль Бинни Умарни бор гапдан хабардор этди, у эса ўз навбатида Тиркомель ҳазратларининг учинчи орол жойлашган кенгликни билдирувчи рақамларни айтишдан қатъяян бош тортганини Соукка етказди. Сохта Нозимнинг буни эшитиб қанчалар дарғазаб бўлганини асти қўйверасиз. Бироқ, у бу гал баҳти қаро нотариусга заҳрини тўкиб-солмади, дарғазаб бўлганини сездирмади ҳам. У миқ этмай тураркан, афтидан Антифер тоғанинг қўлидан чиқиб кетган баҳт қушини қандай қилиб ўз бошига қўндириш ва қандай қилиб бу сирни билиб олиш, ҳамда ундан ёлғиз

ўзи фойдаланиш режасини тузарди. Афтидан, у ўзининг бутун куч-қувватини шу мақсадни амалга оширишга бағишилаган бўлса керак. Ҳар қалай, ўша куни, эртасига ҳам меҳмонхонада унинг қораси кўринмади.

Руҳонийнинг ўзини қандай тутганини Жюэлдан билб олган Трегомен бундай деди:

— Менимча, бу ишни бас қилиб, ҳаммасидан воз кечиб қўя қолиш керак. Сен нима дейсан, бўтам?

— Менимча ҳам шундай, жаноб Трегомен. Лекин бунағанги қайсар одамларни ўз фикридан қайтариш амри маҳол...

— Ҳар қалай, жуда аҳмоқ экан-а, бу руҳоний! Унга бир неча миллионни қўшқуллаб кўтариб келсалар-у, у бўлса ундан юз ўгириб ўтиrsa-я!

— Бир неча миллионни қўшқуллаб кўтариб келсалармиш-а! — деди ёш капитан шубҳалангандек оҳангда.

— Сен унинг мавжудлигига ишонмайсанми, Жюэль?.. Сен янгишмаётганмикансан?..

— Қандай ўзгариб кетибсиз-а, жаноб Трегомен!

— Бўлмасам-чи! Анави олмослар топилганидан кейин ўзгармай бўлар эканми-я!.. Турган гапки, миллионлар албатта учинчи оролда деб ишонтироқчи эмасман, лекин, бойлик ўша ерда бўлиши ҳам мумкин-ку, ахир... Афсуски, анави руҳоний ҳеч ишмани эшишишни ҳам истамаётган экан, учинчи оролининг қаерда эканини ҳеч қачон билолмаймиз.

— Ҳар қалай, жаноб Трегомен, ҳатто Маюмбадан топилган ўша икки дона олмос ҳам мени, пошшо бизни лақиллатмоқчи бўлиб, аҳмоқона ҳазил қилган деган фикримдан қайтара олгани йўқ..

— Қандай бўлмасин, бечора амакингга бу нарса жуда қимматга тушиши мумкин, Жюэль. Ҳозир энг муҳими — уни тезроқ оёққа бостириш. Ишқилиб, мияси бу зарбага дош берса бас! Уни худди шафқатли ҳамширалардай парвариш қиласиз, ўриндан турса поездга ўтиришга қуввати етади, Францияга тезроқ қайтишни ўзи ҳам истаб қолади... Яна ҳеч нарса кўрмагандай хотиржамгина яшайверади...

— Эҳ, жаноб Трегомен, қани энди у ҳозир От-Салль кўчасида бўлиб қолса-я!

— Сен-чи, сен жажжи Эногатнинг ёнида бўлиб қолсанг-а, бўталофим!.. Айтгандай, унга хат-пат ёзмоқчи-мисан?..

— Шу бугуноқ унга хат ёзаман, ўйлайманки, бу са-
фар қайтсак керак, унга худди шундай деб ёзиб юбо-
раман.

Орадан бир неча кун ўтди. Беморниг аҳволи оғир-
лашгани йўқ. Балки дастлаб жуда кўтарилиб кетган
иситма аста пасая борди. Бироқ доктор ҳамон бечора
тоға ақлдан озиб қолмаса, деган хавотирда эди. Тамо-
ман ақли-ҳуши жойида эмасди унинг, лекин, рост, у
дўсти Трегоменни, жияни Жюэлни, бўлажак қайнагаси-
ни таниётганди... Тўхганг, қайнагасини дейсизми?.. Гап
орамизда қолсин-у, ажойиб жинс вакили бўлмиш ва
ваъда қилинган куёвни ўзининг Мальтадаги хонадонида
сабрсизлик билан кутиб ётган эллик яшар мадемуазель
Талисма Замбуконинг умрбод қизлигича қолиб кетиш
хавфи туғилганди. Минг бора афсуски, бойликлар қўлга
кирмаган экан, эр ҳам қўлдан кетадиган бўлди, зероки
бу икки нарса бир-бировини тўлдириши, умр қуришлари
учун восита бўлиши лозим эди-да.

Бир нафасга бўлса-да на Трегомен, на Жюэль меҳ-
монхонани тарқ этишди. Бемор доим уларни чақирав,
чеки-чегараси кўринмайдиган нолиш-шикоятларини, ман-
фур руҳоний шаънига ёғдирадиган айбномасию дағда-
ғаларини эшитиб, кечасию кундузи унинг хонасидан
жилмай ўлтиришларини талаб қиласарди. Тоға Тиркомел-
ни судга бермоқчи бўларди, унинг устидан майдадунё-
вий ишлар судъясига ёки олий суд мансабдорига шико-
ят қилмоқчи, кейин ишни олий жиноий ишлар судига,
ҳатто адлия министрлиги ихтиёрига оширмоқчи бўларди.
Судъялар уни тезгина тилга киритишади... Юз миллион
франк бойлик муомалага киритилади деган бир оғиз
иборанинг ўзи тилга киритишларига мажбур этади...
Ахир, бу тариқа жиноятга қарши бирон жазо мавжуд
бўлиши керак-ку, бунақаларга ҳатто энг даҳшатли ва
энг қаттиқ жазо берилиши керак, дорга худди мана
шунағангি жиноятчи тортилмаса, ким тортилади унда?!
Ва ҳоказолар.

Антифер тоғанинг эртадан-кечгача чакаги тинмасди.
Жильдас Трегомен билан Жюэль навбатма-навбат тоға-
нинг тўшаги ёнида ўтиришарди, борди-ю тоға ўзини йў-
қотиб қўядиган бўлса, икковлари ҳам унинг тепасида
бўлишарди. Бундай пайтларда bemor ўрыидан туриб
кетмоқчи, хонадан отилиб чиқиб, Тиркомель ҳазратлари-
нинг ҳузурига югуриб бормоқчи, уни қоқ миясидан отиб

ташламоқчи бўлар, ана шундай онларда Трегоменниң забардаст қўллари уни ўрнига парчинлаб, маҳкам босиб турарди.

Ана шунинг учун ҳам Трегомен тош ва мармардан бунёд этилган ажойиб Эдинбург шаҳрини томоша қилишни қанчалар истамасин, бу истагидан воз кечишга мажбур эди. Кейинроқ, дўсти соғая бошлаб, сал ўзини ўнглаб олгач, бунинг ҳиссасини чиқариб олади. Даставвал у Шотландия ҳукмдорларининг қадимий қароргоҳи Холируд қасрини томоша қилади, қиролларнинг ҳашамдор саройларини, Мария Стюартнинг¹, баҳтсиз қироли-ча ҳаётлигида қандай бўлса, ўшандайлигича сақланиб қолган оромгоҳини бориб кўради... У Кенонгет бўйлаб бориб базальт жинсли қоя чўққисида виқор билан қад кўтариб турган Қестлгача кўтарилади: у ерда бўлажак шотландиялик Иаков VI ҳамда англиялик Иаков² оламга келган мўъжазгина хона ҳамон сақланиб қолган. Трегомен ғарб томондан қаралса ухлаб ётган арслонга ўхшаб кетадиган «Артур таҳти»гача кўтарилади; у ердан, денгиз юзасидан икки юз қирқ етти метр баландликдан қаралса, бутун шаҳарнинг, қадимий Рим шаҳрига ўхшаган тепаликларга жойлашган қисми, Эдинбургнинг фёрт-оф-форт қўлтиғидаги чинакам порти бўлган Литгача³, Файф графлиги соҳилларигача, Бен-Ломонд, Бен-Леди, Ламмермур-Хилс ва бепоён денгиз ялангликларигача кўз ўнгингизда намоён бўлади..

Она табиат қанчалар сўлим манзараларни, инсон қўли эса қанчалар мўъжизаларни яратган-а! Трегомен ҳамон руҳонийнинг саркашлиги туфайли бой берилган хазина ҳақида қайғураркан, бу ажойиб манзарани томоша қилиш иштиёқида қанчалик ёнмасин, бироқ бурч ҳисси уни ўзининг золим дўсти тўшаги ёнида ўлтиришга мажбур этарди.

¹ Мария Стюарт (1542—1587)—шотланд қироличаси; инглиз баронларининг реакцион католик партиясини қувватлаган, инглиз қироличаси Елизаветанинг фармони билан қатл қўлиниган.

² Иаков I, шунингдек шотландиялик Иаков VI ҳам деб аталган (1566—1625)—Англия қироли; унинг мутлақ ҳукмдорликка интилиши буржуазия ва парламент томонидан кескин қаршилиқка учраб, оппозицияни вужудга келтирган.

³ Лит — Эдинбургга жуда яқин ерда жойлашган, фёрт-оф-форт қўлтиғиги соҳилидаги порт шаҳар.

Шу боисдан бу оқ кўнгил, саҳий одамнинг ланг очиқ турган меҳмонхона деразасидан Вальтер Скоттнинг машҳур ҳайкалини, готик услубида қурилган токчалари тўё буюк шотланд романнависининг тасаввури яратган эллик олти паҳлавонни кутиб турган, деярли икки юз фут баландликка бўй чўзган пилястирларни томоша қилишдан ўзга иложи қолмаган эди.

Кейин Жильдас Трегомен нигоҳини Қолтон-Хилл томон чўзилиб кетган Шаҳзода кўчасига буради, чошгоҳга бир неча дақиқа қолганда эса обсерваториянинг минорасидаги олтин шарни кузата бошларди, бу шар қуёш худди пойттахт меридианидан ўтаетган дамда пастга туша бошларди.

Бу орада Кенонгет даҳасига, сўнгра эса бутун шаҳарга шундоқ ҳам машҳур бўлган Тиркомелнинг шуҳратини оширадиган миш-мишлар таралди. Маълум ва машҳур ваъзлари, сўзи билан иши бир одамга хос иш тутиб, жуда катта, ақл бовар қилмайдиган бойлиқдан воз кечгани оғиздан-оғизга ўтарди. Одамлар унинг бир неча миллион, ҳатто бир неча юз миллион бойликни инсон ҳарислигидан яширмоқ ниятида экани ҳақида гапиришарди. Эҳтимол, ўз обрўсини ошишига хизмат қиласидиган бу миш-мишларнинг ёйилишига руҳонийнинг ўзи ёрдам қиласидир, чунки буни сир сақлашдан унинг учун ҳеч фойда йўқ эди. Газеталар ҳам бу миш-мишларни ёритиб, Комулк пошшонинг аллақайси номаълум оролдаги қоялар остида кўмилган бойлиги ҳақидаги хабарларни босиб чиқара бошлади. Оролнинг қаерда жойлашганига келсак, зотан газеталарга ишонилса — руҳоний эса бунга раддия беришни хаёлига ҳам келтирмади — бу Тиркомель ҳазратларига маълум эмиш, фақат угина бу саволга аниқ жавоб беришга қодир эмиш. Аслида эса қолган икки меросхўрсиз ҳеч иш чиқариб бўлмасди. Ҳар қалай, бу ишнинг аниқ-таниқ тафсилотларини ҳеч зор билмас, Антифернинг номи эса бирон марта тилга олинмаганди. Ўз-ўзидан аёнки, бир хил газеталар эркин шотланд черкови руҳонийлари энг ажойиб намояндасининг бу жасурона ҳатти-ҳаракатини маъқулласа, бошқалари бу миллионлар аллақандай чуқурда беҳуда ётгандан кўра Эдинбургдаги ғарибу ғураболарга бўлашиб берилса, қанча-қанча бечора қашшоқларнинг ярасига малҳам бўларди, деб уни қораларди. Бироқ Тиркомель ҳазратлари қоралашларга ҳам мақтовларга ҳам қатрача эъ-

тибор бермасди — чунки унинг учун ҳар иккаласи ҳам бари бир эди.

Бу тонг қолдиравли воқеа содир бўлган куннинг эртасига Арши Аъло ибодатхонасидаги ваъзхонликнинг қанчалар муваффақиятли ўтганини кўз олдига келтириш мушкул эмасди. 30 июнь куни кечқурун художўйлар ибодатхонани қамал қилиб олганди десак лоф бўлмас. Ибодатхона ичкарисига сифмаган одамлар оломони теварак-атрофдаги кўча ва чорраҳаларда тирбанд бўлиб туриб қолганди. Минбар ёнига чиқиб келган воизни гулдурос олқишилар билан кутиб олишди. Шу топда театрда ўтирибману, томошибинлар ҳаяжонланиб «ура» садолари остида ўз севикли актёрини саҳнага дайват этиб, уни олқишилар билан кутиб оляпти, деб ўйлаш мумкин эди. Бу дунёвий фароғатни инкор этувчи Тиркомелга юз миллион, икки юз миллион, йўқ-йўқ, бир миллиард таклиф этишибди-ю, аммо у бу бойликларни писанд қилмабди-я! У ўзининг одатдаги ваъзини ҳаммани ларзага келтирувчи қўйидаги иборалар билан бошлади:

— Оламда шундай бир инсон борки, у бир калима сўзи билан ер остида кўмилиб ётган юзлаб миллионларни юзага чиқариш қўлидан келади, илло у ана шу калимани ҳеч қачон айтмайди.

Художўйлар орасида Антифер тога ва унинг ҳамроҳлари йўқ эди, албатта. Бироқ ибодатхона устунларидан бирининг орқасида ҳеч ким танимайдиган, ўттиз-ўттиз беш ёшлар чамасидаги қораҷадан келган, қорасоқол, дағал чехрали, турқи совуқ, ғалати қиёфали бир муҳожир пусибгина турарди. Тиркомель сўзлаётган тилини билармиди у? Бу бизга қоронғи. Ҳар қалай ним қоронғиликда воиздан чақнаётган кўзларини узмай тикилиб турарди.

Бу нотаниш одам ваъзхонлик ниҳоясига етгунича шу куйи кутиб турди, воизнинг сўнгги сўзларидан гулдурос олқишилар кўтарилганида эса одамлар оломонини ёриб воизга яқинлаша бошлади. Эҳтимол, у руҳонийнинг орқасидан Кенонгет кўчасига эргашиб бормоқчидир? Афтидан, шундай қилмоқчи эди, чунки у ибодатхона эшиги олдидаги зинадан оломонни зўр бериб тирсаклари билан итариб-суриб илгарилаб борарди.

Ўша оқшом Тиркомель ҳазратлари уйга ёлғиз қайтмади. Минглаб одамлар уни тантана билан кузатиб бо-

рарди. Бояги ғалати мұхожир ҳаяжонга тұлған оломоннинг ҳайқириқларига қўшилмай, орқароқда борарди.

Маълум ва машҳур нотиқ уйига етгач, кираверишада-ги зинанинг юқори поясига кўтарилди-да, ўз муридла-рига бир неча оғиз сўз билан мурожаат этди, яна қудратли «ура» ва «гип», «гип» садолари янгради. Қейин у қоронги йўлакка ўтаркан, орқасидан бир бегона кимса эргашиб кирганини пайқамади.

Оломон кўчаларни шовқин-суронга тўлатиб, аста-се-кин тарқала бошлади.

Тиркомель ҳазратлари учинчи қаватга олиб чиқади-ган энсизгина пиллапоядан юқорига кўтарилди. Нотаниш одам шарпа чиқармай худди ўғри мушукдек орқа-сидан чиқиб бораверди.

Руҳоний ўз хонасига кирди-ю, эшикни қулфлади.

Нотаниш одам пиллапоя юқорисидаги майдончада тўхтаб, қоронги бурчакка яшириниб, кута бошлади...

Кейин нима бўлдийкин?..

Эртасига қўшнилар ҳар куни эрталаб бир вақтда уйидан чиқадиган руҳонийнинг бу одатини тарқ этганини кўриб ҳайратда қолдилар. У кундузи ҳам кўринмади. Уни зиёрат қылгани келган бир неча киши эшигини қан-ча тақиллатмасин, бари уринишлари беҳуда кетди.

Руҳонийнинг ғойиб бўлиб қолгани қўшниларни шубҳа солиб қўйди, чошгоҳдан кейин улардан бири бу ҳақда полиция идорасига хабар берди. Констебль ва унинг ёрдамчилари руҳонийнинг уйига келиб, пиллапоядан юқорига кўтарилишиди-да, эшикни тақиллатишиди. Ичкаридан жавоб бўлмагач, полициячиларгагина маълум бўлган усуlda елкалари билан эшикни кўчириб хонага киришди.

Ё тангirim, қандай манзара! Кўриниб турибди, кимдир қулфни синдирибди... ичкарига кириб ҳамма ёқни ос-тин-устин қилиб ташлабди... Шкаф ланг очиқ... полда кийим-бошлар сочилиб ётибди... Ҳамма ёққа китоб ва қофозлар сочилган... Синиб, ағдар-тўнтар бўлиб кетган каравот ёнида оёқ-қўли чандиб боғланган, оғзига латта тиқилган Тиркомель ҳазратлари чўзилиб ётибди...

Хонага киришлари биланðқ унга дастлабки ёрдам беришга шошилдилар. Руҳоний ҳұшсиз, сезилар-сезилмас нафас оларди... Унга қачон ҳамла қилинганийкин?.. Қай вақтдан бери шу аҳволда ётганикин?.. Агар ҳушига кел-

тириб бўлса, бу саволларга ёлғиз унинг ўзигина жавоб берса олиши мумкин эди...

Руҳонийни ечинтириб ўтирумай, ўша заҳотиёқ ҳушига келтиришга киришишди, чунки шундоқ ҳам у ярим ялан-фоч эди; эгнидаги кўйлаги тилка-пора қилиб йиртиб ташланган, елкалари ва кўкраги очилиб ётарди.

Полициячилардан бирори ҳамма қоидаларни ўрнига қўйиб руҳонийни ишқаларкан, констебль ҳайратдан қичқириб юборди. Тиркомель ҳазратларининг чап елкасидаги ҳарф ва рақамларни кўриб қолган эди у.

Дарҳақиқат, ваъзхоннинг оппоқ тेरисидаги аллақандай жигар ранг ёзув яққол кўзга ташланиб туради... У ерда қўйидагилар ёзилганди:

77° 19' N

Бўнинг ўша номаълум кенглик эканлигини англаш қийин эмасди. Турган гапки, бу мўътабар хабарни эҳтиётлик билан сақлаш мақсадида руҳонийнинг отаси ўзининг мурғак ўғлининг елкасига (худди хотира дафтарига битиб қўйгандек) қиздирилган темир билан ёзиб қўйган. Ен дафтарча йўқолиб қолиши мумкин, аммо елка ҳеч қачон йўқолмайди-да, ахир! Шу сабабли Тиркомель, гарчи отаси номига ёзилган Комулк пошшонинг мактубини чиндан ҳам ёқиб юборган бўлса-да, бари бир бу ғаройиб ёзувни сақлаб қолганди, дарвоҷе у бу ёзувни кўзгуга солиб ўқиб кўришга ҳатто қизиқмаган ҳам эди.

Руҳоний ухлаб ётганда хонага бостириб кирган жинояткор бу ёзувни албатта ўқиган!.. У бечора руҳонийни фафлатда қолдирган, ўсафни остин-устин қилган, қофозларни титган... Тиркомель беҳуда қаршилик кўрсатган... У муттаҳам унинг қўл-оёғини чирмаб, оғзига латта тикиб, фойиб бўлган...

Оширич ҷақирилган врач ҳушига келтиргандан сўнг Тиркомель ўз оғзи билан ана шуларни айтиб берди. Руҳонийнинг фикрича, бу босқинчиликдан яккаю ягона мақсад — у айтишдан бош тортган, миллионлар кўмилган оролнинг сирини билиб олиш эди.

Жиноятчини жуда яхши кўриб олган, чунки у билан олишишга мажбур бўлганди. У ҳатто жиноятчининг барча белгиларини аниқ-таниқ айтиб берди. Бундан ташқари, Комулк пошшо васиятномаси хусусида сўраб-суриси-

тиргани Эдинбургга келган ва шу мақсадда унинг ҳузурга ташриф буюрган икки француз ҳамда бир малталик шахс ҳақида гапириб беришни ҳам унумади.

Бу констебль учун бир кўрсатма бўлди, у ўша заҳотиёқ тергов ишларини бошлаб юборди: икки соат ўтма-ёқ полиция юқорида айтиб ўтилган муҳожирларнинг бир неча кун мұқаддам «Қирол меҳмонхонаси»га келиб тушгандаридан хабардор бўлди.

Ростини айтганда, Антифер тоға, банкчи Замбуко, Жильдас Трегомен, Жюэль ва Бинни Умарлар баҳтлари чопиб, ўзларининг бу жиноий ишга мутлақо даҳллари йўқ эканлигини исбот этдилар. Зероки, бемор маълуин бу орада ҳали оёққа босиб ўрнидан турмаган, ёш капитан билан Трегомен унинг хонасидан бир қадам ҳам силжишмаган, банкчи Замбуко билан нотариус эса меҳмонхонани бирон дақиқага бўлса-да, тарк этишмаган эди. Бунинг устига улардан бирортаси ваъзхон тасвирлаб берган кимсага сира ўхшамасди.

Шундай қилиб, бизнинг хазина изловчиларимиз қамоққа олинмадилар. Бирлашган қироллик турмалари эса ўз паноҳига олган меҳмонларини ноҳушлик билан халос этишини ҳамма билади.

Лекин улардан ташқари Соук ҳам бор эди-ку...

Ҳа, бу жиноятни Соукдан бўлак ҳеч ким қилмаган эди... Тиркомель ҳазратларининг хонасига бостириб қириб, сирни билиб олиш фикри худди шу Соукнинг хаёлига келганди... Ваъзхоннинг елкасидаги ёзувни ўқиб, ўша рақамларни билиб олгаёт, ҳамма иш энди унинг қўлида эди. Ахир Маюмба қўлтигидаги оролчадан топилган ҳужжатда кўрсатилган узунлик маълум эди-да унга. Шундай экан эндиликда учинчи оролчанинг қаерда жойлашганини аниқлаш учун атласга қарашдан бўлак иш қолмаганди.

Бечора Антифер! Сенга ана шу сўнгги зарба камлик қилиб турган эди-да, ўзиям!

Дарҳақиқат, газеталарда тасвирланган жиноятчининг ташки қиёфаси ва белгиларидан Антифер тоға, Замбуко, Жильдас Трегомен ва Жюэллар Тиркомель ҳазратлари Бинни Умарнинг гумаштаси Нозимнинг қўлига тушганини дарров аниқлашди. Нозимнинг меҳмонхонадан ғойиб бўлганидан хабардор бўлишлари биланоқ, улар, биринчидан, гумашта Тиркомелнинг елкасидаги рақамларни ўқиган, иккинчидан, битмас-туганмас бой-

ликни қўлга киритгани янги оролга жўнаган, деган ху-
лосага келишга мажбур бўлишди.

Бу ҳолдан ҳаммаларига қараганда Жюэль камроқ таажжубланди, чунки у Нозимдан кўпдан бери шубҳаланиб юрарди. Шунингдек, ёш капитан бу шубҳа-гумонларини ўртоқлашган Жильдас Трегомен ҳам унчалик ажабланмади. Тасвирлашга тил лол қоладиган дара-жада ғазабланган Антифер тога билан Замбукога келганди, яхшиямки икковларининг баҳтига Бинни Умар бор экан, улар бутун қаҳри-ғазабларини шўрлик нотариусга сочиб, аламдан чиқиши.

Уз-ўзидан аёнким, бу жиноятни Соук қилганига ҳаммаларига қараганда Бинни Умарнинг имони комил эди. Зероки нотариус бу одамнинг қора ниятларидан ҳабардор бўла туриб, унинг ҳеч нарсадан, ҳатто жиноят қилишдан ҳам тоймаслигини била туриб, шубҳаланиши мумкинимди, ахир?

Нотариуснинг қанчалар маломату дашномларга бардош беришга мажбур бўлганини асти қўяверасиз! Бечоранинг қисматига бусиз ҳам озмунча кўнгилсиз мажоролар тушганмиди денг... Антифер тоганинг бўйруғи билан Жюэль Бинни Умарни беморининг хонасига бошлаб келди. Бемор дейсизми? Наҳотки шундай пайтда оғриб ётса? Иш шундай чапарасидан кетган бир пайтда касал бўлиб бўладими ахир? Бунинг устига, Антифер тога чакка зарб дардига чалиниб, сафроси ўйнаб кетган (врачнинг диагнози шундай эди) бўлиб, эндиликда ана ўша тўпланиб қолган заҳрини тўкиб-солиб касалдан мусафро бўлиши учун қулай фурсат келганди.

Китобхон кўз олдида жонлантириш учун шўрлик Бинни Умарни қандай қарши олганларини тасвирлашдан ожизмиз. Аввало нотариусга, ваъзхоннинг жонига қасд қилиб, талаш мақсадида, унинг хонасига бостириб кирган — ҳа, ҳа, талаш мақсади-да, эй манфур Умар! — айнан Нозим эканини айтишди... ўз маҳкамангда ишлатгани шунаقا гумашталарни танларкансан-да! Бойликларни қонуний меросхўрларга топшириш пайтида ҳозир бўлиш учун шунаقا ярамас, муттаҳам, фирибгар, доғули одамни менга ва ҳамроҳларимга рўпара қилишга журъат этдингми!. Мана энди бу жирканч босқинчи... ҳам, ҳа, босқинчи... жуфтакни ростлаб қолибди... Учинчи оролчанинг қаерда жойлашганини билib олибди, Комулк пошшонинг миллионларини эгал-

лаб оладиган бўлди энди... Қани энди уни ушлаб кўринг-чи, думини тутқизмас... Бу мисрлик қароқчини қувиб етиб кўринг-чи, ўзининг хавотирсизлиги, жазодан қутулиши учун олам-жаҳон пулни совуришдан ҳам қайтмайди у!..

— Эҳ, Соук...Соук!..— деган сўз оғзидан чиқиб кетди эсанкираб қолган нотариуснинг.

Жюэлнинг гумони тўғри чиқди.... Нозим чиндан ҳам Нозим эмасди... Комулк пошшо меросхўрларининг фойдасига меросдан маҳрум этган Муроднинг ўғли Соук экан...

— Нима, Соукмиди у?..— деб қичқириб юборди Жюэль.

Нотариус, йўқ, бундай эмас, бу ном оғзимдан тасодифан чиқиб кетди деб ишонтирмоқчи бўлди... Бироқ унинг шикаста қиёфаси ва кўзларida зуҳр этган даҳшат Жюэлнинг янгишмаганини исботларди.

— Соук!— деб такрорларкан Антифер тоға сапчиб қаравотдан туриб кетди.

У бу исмни шундай ғазаб билан ўшқириб айтдиким, тишлаб турган трубкаси оғзидан отилиб чиқиб, нотариуснинг кўкрагига тегди.

Гарчи кўкрагига бориб теккан бу снаряд Бинни Умарни қулатмаган эсада, белидан пастроғига тушган даҳшатли тепкидан ер тишлаб қолди, бунағангни тепкини на Мисрдаги, на бирон бошқа мамлакатлардаги биронта нотариус ҳеч қачон емаган бўлса керак! Бинни Умар бошини қўтаришга юраги дов бермай, узала тушганича юз тубан чўзилиб ётарди.

Шундай қилиб, бу одам Нозим эмас, балки Соук, яъни қандай бўлмасин бойликларни қўлга киритиш учун қасамёд этган ва унинг бу ишга жинояткорона равиша аралашибидан Антифер тоға чўчиши зарур бўлган ўша Соук эди...

Катта каботаж кемаси капитани бисотида бор денгизча ҳақоратли сўзларни ишлатиб бўралаб сўкиб бўлгач, Антифер тоғанинг юраги бўшаб, чиндан ҳам енгил тортиб қолганди. Бинни Умар қорнини чангллаганича икки букчайиб, ўз хонасига томон сургалиб бораркан, Антифер тоға ўзини жуда яхши ҳис эта бошлади. Яна шу нарсани илгаритдан айтиб қўййликки, орадан бир неча кун ўтгач, Эдинбург газеталаридан бирида босилган янгилик уни тамоман оёққа босишига сабаб бўлди.

Мухбир ҳамда газета ходимларининг нималарга қо-
дир эканликлари ҳаммага аён. Тўппа-тўғрисини айтган-
да, улар ҳамма нарсага қодирлар! Уша даврга келиб
улар жамоатчилик ва шахсий ишларга шунчалик шижо-
ат, шунчалар сезгирлик, шунчалар сурбетлик билан ара-
лаша бошлаган эдиларким, уларни янги ҳокимиятнинг
ижроия агентлари деса ҳам бўларди.

Ана шундай мухбирлардан бири ўта эпчиллик кўр-
сатиб, бўлажак ваъзхоннинг чап елкасига отаси ёзган
ёзув ҳақида ахборот олибгина қолмай, балки унинг
аниқ суратини олиб, маҳаллий кундалик варақада бос-
тириб чиқаришга муваффақ бўлганди. Дарвоқе, бу ва-
рақа ўша куни ўн минг ўрнига юз минг нусха босилди.

Шундай қилиб, бутун Шотландия, кейин бутун Буюк-
британия, ундан кейин Бирлашган қироллик, ҳамда Ев-
ропа, ниҳоят бутун дунё учинчи орол жойлашган маш-
ҳур кенгликтан хабардор бўлди, бу экватордан шимол-
даги етмиш етти градусу ўн тўққизинчи минут эди.

Аслини олганда, бу рақамларнинг ўзи қаноатланур-
ли эмасди, чунки, «бойликлар масаласини» (бу иборани
ишлатиш шу кунларда таомилга кириб қолган эди) ҳал
этиш учун етарли эмасди. Бу масалани ечиш учун икки
зарурий элементдан бири... Фақат биттаси — узунликни
билдирувчи рақамлар етишмасди...

Бироқ, бу узунлик Антифер тогага аён эди-ку, ахир!
(Дарвоқе, бу рақамлар Соукка ҳам маълум эди-ку).
Жюэль ўша газетани амакисига олиб келиб берди, у га-
зетада босилган рақамлар суратига кўзи тушиши била-
ноқ адёлни улоқтириб юбориб, ўринидан даст туриб кет-
ди-ю... соғайди-қолди... Эдинбург университети тиббиёт-
чилари даволаган бирсрта ҳам bemor шу чоққача бун-
дай даво топа олмаганди.

Банкчи Замбуко, Жильдас Трегомен ва ёш капитан
Антифер тоғани ушлаб қолиш учун беҳуда уриндилар.
Динга эътиқод, руҳий ишонч киши дардига даво бўла-
ди дейдилар... Шундай экан, нега энди олтинга бўлган
эътиқод бундай мўъжиза кўрсата олмас экан?..

— Жюэль! Атлас сотиб олганмисан?

— Ҳа, амаки.

— Агар янгишмасам, охирги ҳужжатда айтилиши-
ча, учинчи орол шарқий узунликнинг ўн беш градусу ўн
биринчи минутида жойлашган-а?

— Шундай, амаки.

— Ваъзхоннинг елкасидаги ёзувда — шимолий кенгликтининг етмиш етти градусу ўн тўқизинчи минути кўрсатилганми?

— Шундай, амаки.

— Хўш, шундай экан... қани, учинчи оролчани қидиришни бошла!

Жюэль атласни олиб, шимолий денигизлар харитасини очди ва паргар билан ҳар иккала координат кесишган нуқтани аниқлади-да:

— Шпицберген, бу катта оролнинг жанубий чегарасида экан,— деди.

Шпицберген дейдими?.. Демак, Комулк пошшо ўзининг олмос, олтин ҳамда дуру жавоҳирларини шимол сувларида оролчага кўмган экан-да! Бироқ, бу охирги оролчамикин ўзи?..

— Қани, йўлга!— деб қичқирди Антифер тога.— Агар сузишга тайёр турган пароходни топа олсан, шу бугуноқ йўлга тушамиз!

— Амаки!— хитоб қилди Жюэль.

— Анави ярамас Соукнинг фурсатдан ютишига йўл қўйиш мумкин эмас!

— Сен ҳақсан, қария,— деди Трегомен.

— Қани, йўлга!— дея амирана такрорлади Пьер-Серван-Мало. Кейин яна қўшиб қўйди:— Ростки Комулк пошшо бойликни ковлаб олаётганда тепасида ҳозир бўлишини талаб қилган экан, анави каллаварам нотариусни ҳам огоҳлантириб қўйиш даркор.

Антифер тоганинг саркаш иродасига бўйсинишдан ўзга чора қолмаганди, бунинг устига банкчи Замбуко ҳам унинг гапини қувватлаб туради.

— Тагинам омадимиз бор экан,— деди ёш капитан,— яхшиямки бу ҳазилкаш пошшо бизни икки қарама-қарши қутбга жўнатмагани-я!

У Н ТЎРТИНЧИ БОБ

Антифер тоганинг Комулк пошшо имзо чеккан яна бир ҳужжатни топгани

.Антифер тога ва, Бинни Умарни ҳам қўшиб ҳисоблаганда, тўрттала ҳамроҳининг ғарбий Норвегиянинг асосий портларидан бирги бўлган Бергенга йўл олишдан бўлак иложи қолмаган эди.

Уша ондаёқ шундай қарорга келинган ва бу қарғшу лаҳзадаёқ амалга оширила бошланган эди. Зереки Нозим, яъни Соук, тўрт ёки беш кун улардан илгарироқ отини қамчилаб қолган экан, энди бирон соатни ҳам бой бермаслик зарур эди. Эдинбург расадхонасидаги чошгоҳда пастга тушгувчи шар ҳали қуиiga тушиб улгурмасидан трамвай¹ беш нафар саёҳатчини Литга элтиб қўйганди, бу ердан улар Шпицбергенгача бўлган йўлнинг биринчи босқичи — Бергенга жўнайдиган биронта пароходни топиши ниятида эдилар.

Эдинбург билан Норвегиянинг бу порти оралиғидаги масофа тўрт юз милядан ошмасди. У ердан Норвегиянинг энг шимолидаги порт — Гаммерфестга тез ва осонгина етиб олинади.

Шу йўлда қатнайдиган пароход йилнинг илиқ фасларида туристларни то Нордкап² бурунигача элтади.

Берген билан Гаммерфестнинг оралиги саккиз юз милядан ошмайди. Гаммерфестдан Тиркомель ҳазратларининг елкасидаги ёзув туфайли аниқланган Шпицбергеннинг жанубий нуқтасигача эса олти юз миля атрофидаги масофани босиб ўтилади. Йўлнинг ана шу сўнгги босқичида ҳар қандай об-ҳавога ҳам дош бера оладиган мустаҳкам кемани ёллашга тўғри келади. Тўғри, ҳозирча ёз, ёз пайтида эса Шимолий Муз океани узра кучли бўронлар эсмайди.

Лекин пул ҳақида ҳам ўилаш лозим эди. Бу учинчи саёҳат жуда қимматга тушади, албатта, чунки йўлнинг сўнгги — Гаммерфестдан Шпицбергенгача бўлган қисмини фақат маҳсус ёлланган кемадагина босиб ўтиш мумкин. Жильдас Трегоменнинг ҳамёни эса Сен-Малодан чиққанларидан бери хийла бўшаб қолган эди. Баҳтларига, банкчи Замбуконинг имзоси олtingга ўтарди. Тақдири азалнинг шундай эркатойлари ҳам борки, Европада уларнинг қўли етмайдиган биронта касса йўқи Замбуко ана шундайлар жумласидан эди. У ўз ҳамёнини ворисдоши қўлига тутқазди. Бу қайнаға-куёвлар

¹ То электр токи билан юрадиган трамвай пайдо бўлгунича ҳам Англиядаги вагонларни темир издан отлар тортиб юрган, у ерда уни ҳам трамвай деб аталган.

² Нордкап — Европанинг энг шимолий чеккасида жойлашган Норвегиядаги бурун. Бу қоянинг баландлиги уч юз метрча келади. Таржима қилиб айтилгандағи маъноси — Шимолий бурун.

кейинроқ, ўз хазиналарини топишгач ҳисоблашадиган бўлишди. Ҳозирчалик эса Антифер тоганинг олмоси ақалли қарзини тўлаш учун етарлича кафолот ўрнига ўта олмайдими, ахир?

Шу боисдан банкчи Эдинбургни тарк этишдан аввал Шотландия банкига бир неча дақиқагагина кириб чиқди, у ерда уни жуда яхши кутиб олишди. Қўшимча маблаб билан белларини бақувват қилиб олган саёҳатчилаrimиз эндиликда дунёнинг нариги чеккасига бўлса ҳам боришга қодир эдилар.

Ким билади дейсиз, ишлар қай тарафга юз тутиб, тақдир уларни яна қай томонларга улоқтиради!

Фёрт-оф-форт қўлтиғининг соҳилига жойлашган Лит портида доим талайгина кемалар лангар ташлаб турди. Ана шулар орасида, Норвегия соҳиллари томон йўлга чиқай деб турган бирорта кема топилмасмикин?

Бундай кема топилди. Бу гал, афтидан, тақдир Пьер-Серван-Малога кулиб боқаётгандай эди.

Рост, юқорида зикр этилган кема ўша куни эмас, эртасига йўлга чиқар экан. Бу «Викен» деб агаладиган оддий савдо кемаси эди. Тузуккина ҳақ эвазига кема капитани йўловчиларни Бергенга элтиб қўйишга рози бўлди. Йўлга чиқилгунича ўттиз олти соат кутишлари керак эди. Бу фурсат мобайнида Антифер тога ўз «сўлигини» шундай чайнадики, у охири майдо-майдо бўлиб кетди. У ҳатто Жильдас Трегомен билан Жюэлнинг Эдинбургни айланиб чиқишига ҳам изи бермади. Бу ҳол Трегоменини, гарчи пошшонинг миллионлари уни ҳам ром этган бўлса-да, қаттиқ ранжитди.

Ниҳоят, Антифер тога ва унинг ҳамроҳларини ўз оғушига олган «Викен» 7 июль куни эрталаб йўлга тушди. Тоганинг ҳамроҳларидан бирори кема рули биринчи бурулгандаёқ мадори қуриб, гуппа қулади, унинг кимлигини фаҳмлаб олгандирсизлар...

Икки кунлик осойишта сафардан кейин уфқда Норвегиянинг тик соҳиллари намоён бўлди, пешин пайти, соат учларда пароход Берген портида лангар ташлади.

Ўз-ўзидан аёнки, Маюмба қўлтиғида «Порталегри» кемаси ҳалокатга учраган пайтда йўқотилган китоб ва асборблар ўрнига Жюэль Эдинбургдан секстант, хронометр ва «Вақтни ҳисоблаш жадвали»ни сотиб олган эди.

Башарти Литда тўппа-тўғри Шпицбергенга боради-

таг кема ёллай олганларида вақтдан анча ютган бўлардилар, албатта, лекин бунга муваффақ бўломмадилар.

Ҳар қалай, Соукнинг шарпаси кўз олдидан сира нари кетмаётган Антифер тоға айтарли узоқ кутиб қолмади. Нордкапга қатнайдиган алоқа кемаси бир кундан кейин йўлга чиқиши керак эди. Яна ўттиз олти соат кутишга тўғри келди, бу муддат Антифер тоға ва худди шунингдек банкчи Замбуко учун ҳаддан зиёд бўлиб туюлганини асти қўяверасиз! На униси, на буниси «Скандинавия» меҳмонхонасидағи ўз хонасидан ташқари чиқишини истади. Бунинг устига ёмғир ёғарди, ёмғир эса бу ерда ҳар куни ёғса керак. Берген теварак-атрофи тоғлар билан қўршалган кенггина воҳада жойлашган бўлиб, унинг осмонида ҳамма вақт булут сузиб юрса ажаб эмас.

Бироқ ёмғир Трегомен билан Жюэлнинг бўш вақтларида шаҳарни тамоша қилишларига халал беролмади. Иситма-алаҳлаш дардидан батамом халос бўлгани туфайли Антифер тоға уларни ёнида ушлаб қолмади. Бундай қилишнинг нима кераги борийди? Меросхўрларни доғда қолдириб, илгарироқ отини қамчилаб қолган муттаҳам Соукка икковлари уларсиз ҳам бемалол тоқи лаънат ёғдираверадилар-ку.

Башарти сиз ҳашамдор ва гўзал Эдинбургни томошা қила олмаган бўлсангиз, Бергеннинг кўчаларини сайр этиб (гарчи у Ганзей иттифоқининг¹ асосий шаҳарларидан бири бўлса-да) бунинг ҳиссасини чиқаролмайсиз, ҳа-ҳа, ишонаверинг сўзимга. Бу шаҳар каттакон балиқ бозорига ўхшайди, унинг кишини жалб этадиган ҳеч қандай қизиқарли томони йўқ. Тўғри, Жильдас Трегомен сельд балиғи солинган бунақангич сон-саноқсиз бочкаларни, Лофотен ороллари яқинида овланган олам-жаҳон трескаларни, Норвегияда кўплаб истеъмол қилинадиган тоғ-тоғ бўлиб уюлиб ётган сулаймонбалиқларни умрида кўрмаган эди.

Шу сабабли, юзлаб балиқчилар қайиқлари тизилишиб турган соҳил бўйи яқинидан, оппоқ чодирлар ости-

¹ Ганзей иттифоқи — савдо-сотиқ билан шуғулланувчи буржуазия манфаатларини ҳимоя қилиш учун, шимолий герман шаҳарлари савдогарларининг XIII—XVII асрлардаги бирлашмаси. Ганзей иттифоқи фақат Германиядагина эмас, балки гарбий Европадаги бошқа мамлакатлардаги савдо-сотиқ муомалаларини назорат қилган. Норвегияда ҳам, хусусан Бергенда ана шу Ганзей иттифоқининг бўлимлари мавжуд эди.

да ичак-чавофини ағдариб, балиқ тозаланадиган жойлар яқинидан ўтган баланд-баланд иморатли күчаларда, балки қадимий гиламлар, айқуларнинг оқ ва қора терилари каби ноёб буюмлар билан савдо қиласидиган дў-конларда, ҳатто музейларда, ҳатто бежирим-бежирим қишлоқ уйлари қад кўтарган чучук сувли каттакон кўлдан камбаргина тил ажратиб турган торгина қўлтиқнинг икки қирғоғига сочилган боғ-роғлардан ҳам димоқни ёргудек ўзига хос бир қўлланса ҳид анқиб туради.

Хулласи калом, Жильдас Трегомен билан Жюэль шаҳарни ва унинг атрофларини кўнгиллари тусаганича томоша қилишга улгурдилар. Ниҳоят «Викен» Нордқап уфқида ярим тунда ҳам қуёшнинг жамол кўрсатиб туришини томоша қилишни истаган саёҳатчиларни олиб, 11 июль куни йўлга тушди.

Табиятнинг ана шундай ажойиб-ғаройиб ҳодисасига Антифер тоға билан банкчи Замбуко мутлақо бепарвонлик билан қарадилар, Бинни Умарнию гапириб ўтирма самиз ҳам бўлади. Бечора нотариус ичак-чавоғи ағдарилиб ташланган трескадай ўз каравотида узала тушиб ётарди.

Арранинг тиши каби ичкарига ёриб кирган қўлтиқ ва қўлтиқчаларга бой Норвегия соҳили бўйлаб қилаётган саёҳатлари ғоятда ажойиб эди. Денгизга ёриб кирган қоялардаги музлар офтобда ярқираб кўзнинг нурини оларди, бу музлар баъзи ерларда сув бетидан бўса олгудек жуда пастгача тушиб келганди. Саёҳатчилар чўққилари шимол туманлари сийнасига ботиб кўздан йўқолган сервиқор тоғ тизмалари ёнидан сузиб боришарди.

Кеманинг тез-тез тўхташи, ҳаммасидан ҳам Антифер тоғанинг ғазабини қўзғатарди. Алоқа кемаси саёҳатчилар қизиқсинишини қондириш учун саёҳатномаларда ва тавсия этилган ерларда тўхтаб ўтарди. Соукнинг бир неча кун илгарироқ отини қамчилаб қолганини ўйларкан, Антифер тоғанинг шундай фигони фалакка чиқардики, ўнга атрофдагиларнинг дош бериши амри маҳол эди. У Жильдас Трегомен билан Жюэлнинг танбехларига асло парво ҳам қилмасди; тоғани фақат капитаннинг, агар ҳар тўхталганда бунақангич тўнғиллашини қўймаса ва саёҳатчиларнинг оромини бузадиган бўлса, дастлабки портда кемадан тушириб юбораман, деган пўписасигина сал тинчитиб қўйди.

Шу боисдан у Торнхеймда, Бергендан кўра кичик-

роқ, аммо ундан кўра чиройлироқ қадимий Авлиё Олаф-да¹ тўхталганида чурқ этмасликка мажбур бўлди.

Иккала меросхўрнинг ҳам соҳилга тушишдан бош тортганлари ҳеч кимни ажаблантирумади. Бироқ Жильдас Трегомен ва Жюэль янги шаҳарни кўриш имкониятидан фойдаланиб қолдилар.

Агар, умуман, Торнхеймни томоша қилишдан саёҳатчиларнинг кўзлари роҳат қилган бўлса, шаҳар кўчаларига ётқизилган худди шишадай ўткир қиррали тошлардан оёқларининг абжаги чиқаёзди.

— Бу мамлакатда этикдўзлар тез бойиб кетса керак,— деб қўйди Трегомен, оёқ кийими тагчармини авайлашга беҳуда уринаркан.

Иккала дўст ҳам швед қироли Стокгольмда тахтга ўтиргандан кейин Норвегия тожини киядиган² ибодатхона гумбазлари остига кирганидагина ўзларини текис ерда тургандек ҳис этдилар. Жюэль, гарчи бу бино романо-готик меъморчилигининг бир ёдгорлиги бўлиб, жиддий тузатишларга муҳтож бўлса-да, бироқ бу нуқсон унинг тарихий қимматига пугур етказа олмаслигини фаҳмлади.

Трегомен билан Жюэль ибодатхонани ва унинг атрофини ўраб турган қабристонни бир бошдан, шошилмай томоша қилишгач, сув кўтарилиши ва қайтишига қараб гоҳ тўлиб, гоҳ паст тушиб, бутун шаҳарни сув билан таъмин этувчи кенгбар Нид қиргоқларида сайд этишди. Балиқчурушлик бозоридаги ўткир туз бўйидан тўйиб-тўйиб нафас олишди, дарвоҷе бу ернинг ҳавоси Бергеннидан қолишмасди, кўк растасини айланиб чиқишиди (бу ерга сабзвот асосан Англиядан келтирилади), ниҳоят, Ниднинг нариги қиргоғидаги қадимий қалъя қад кўтарган шаҳар чеккасига етиб боришида, пароходда батамом ҳолдан толиб қайтишиди. Ўша куни кечқуруноқ, Сен-Малога, Эногатнинг номига ёзилган хат алоқа бўлимига топширилди. Бу мактуб ёнига Трегоменнинг баҳайбат қўллари билан бхитилган катта-катта ҳарфли икки энликкина хат ҳам қўшиб жўнатилган эди.

Эртасига тонготар пайтида, бир неча янги саёҳатчи-

¹ Авлиё Олаф, ҳаётлигига Бақалоқ лақабини олган (XI аср) Норвегия қироли; маъжусийларни таъқиб осигига олиб, христиан динини мажбуран қабул қилдирган. Вафотидан кейин Авлиё деб атала бошлаган. Торнхеймга дағи этилган.

² Норвегия 1905 йилгача Швецияга қарам бўлган.

ларни оливолган «Викен» лангар кўтариб, шимолий кенгликлар томон йўлга тушди. Ҳадеб йўлдаги портларга кириш ҳамда сон-саноқсиз тўхтаб ўтишлар Антифер тоганинг асабини бутунлай ишдан чиқариб қўйди. Қутб доирасини босиб ўтишда, дengизчilar удумига хилоф иш тутиб, палубада таранг тортилган арқондан сакрашни рад этди (Қутб доирасининг рамзий тимсоли эди бу), Жильдас Трегомен эса анъанавий удумни бажонидил бажарди. Пароход шимол томон илгарила бораркан, баҳайбат гирдобра шовқин солиб ҳайқириб, қайнаб-кўпираётган машҳур Мальстримдан¹ четлаб ўтди. Ниҳоят ғарб томонда Лофотен ороллари — норвеж балиқчилари тез-тез бориб турадиган архипелаги кўзга ташланди ва «Викен» 17 июль куни Тромсё портида лангар ташлади.

Сафар давомида бир кечакундуз йигирма тўрт соаг бўлса, шундан ўн олти соат ёмғир ёғиб турди, десак сон жиҳатидан тўғри бўлиб чиқади. Сурункасига шаррос қу́йиб турган ёмғирни тасаввур этиш учун «ёғди» деган ибора бу манзарапи тўла ифодалай олмайди. Шунга қаррамай, бу ёғингарчилик йўловчиларимизга ёқарди. Ахир бу ҳароратнинг айтарли даражаада юқори эканидан далилат бериб турарди-да. Етмиш еттинчи паралель томон илгарила бораётган одамлар ҳаммадан кўра кўпроқ, арктика совуғидан қўрқиши керак, зероки бу совуқ сафарларини бағоят мушкуллаштириб ва ҳатто Шпицбергенга яқинлашишларига йўл бермаслиги мумкин. Йилнинг шу палласида, яъни июль ойларида шимол кенгликларига сузишининг вақти ўтиб қолган бўлади. Шамолнинг ўз йўлинни қўққисдан ўзгартириши оқибатида дengиз бети тезда муз қатлами билан қопланиб қолиши мумкин. Башарти, Антифер тога Гаммерфестда дастлабки муз тоғлари жанубга томон суза бошлийдиган паллагача тутилиб қолса, балиқчилар кемасида бу муз тоғларига қарама-қарши сузиш ақлга тўғри келмасди.

Бу ҳол ёш капитанни ташвишга солиб қўйганди.

— Борди-ю дengиз бирдан музлаб қолса нима бўлади? — деб сўради бир куни Жильдас Трегомен ундан.

— Агар дengиз музлаб қолса, Антифер амаким баҳорни кутиб Нордкапда қишилаб қолади.

¹ Мальстрим — Лофотен ороллари районидаги кема қатнови учун ғоятда хавотирли гирдоб. Асли таржимаси: «Телба оқим» демакдир.

— Лекин, чироғим, миллионларни ташлаб кетиб бўлмайди-да, ахир! — деб эътиroz билдириди Трегомен.

Ҳа, Ранс бўйлаб сузган бу собиқ қайиқчи ҳам бойлик қаршисида дош беролмаганди. Нима ҳам қила олардик! Маюмба қўлтиғидан топилган олмослар хаёлидан сира нари кетмасди унинг.

Бироқ, ҳар қалай, қаршиларидағи истиқбол айтарли даражада кўнгилли эмасди — Лоангонинг жазирама иссиғида кабоб бўлиб қайтгандан кейин шимолий Норвегия музликларида совуқдан музлаб қолишни ким истайди? Падарига минг лаънат ўша баттол пошшонинг!. Уз хазинасини шунақанги бориб бўлмас жойларга яшириш фикри хаёлига қаёқдан келиб қолдийкин-а?

«Викен» Тромсёда бир неча соатгагина тўхтади: бу ерда йўловчилар умрларида биринчи марта лапландларни¹ кўрдилар. 21 июль эрталаб пароход торгина Гаммерфест фиордига кириб келди.

Йўловчиларимиз — Антифер тоға ва банкчи Замбуко, Жильдас Трегомен ва Жюэль, шунингдек қоқланган балиққа ўхшаб қолган Бинни Умарлар, ниҳоят ана шу ерда кемадан тушишди. «Викен» эртасига саёҳатчиларни шимолий Норвегиянинг энг чекка буруни бўлган Нордкапга элтиши керак эди. Бироқ Пьер-Серван-Малони Нордкап заррача қизиқтирмасди. Наҳотки ўша оддий бир уюм тош, уни қанчалар машҳур ҳисобламасинлар, Шпицберген сувларида ястаниб ётган учинчи орол билан беллаша олса.

Гаммерфестда «Норд-Полен-Отель» меҳмонхонаси бор экан, малуин барча «аркони давлати» билан шу ерга тушди.

Мана, улар одамзот яшайдиган мамлакат чегарасидаги шаҳардалар. Икки минг кишидан иборат аҳоли атрофдаги ёғоч уйларда яшайди: ўттиз чоғли католик, қолганлари эса протестантлар. Норвегияликлар — гўзал, хушбичим халқ, айниқса денгизчилар билан балиқчилар хушқад бўлишади, бироқ, баҳтга қарши улар кайфисафога мойилроқ. Бу ерларнинг туб халқи бўлмиш лапландларга келсак, уларнинг бўйлари паст, ниҳоятда захматкаш ва эпчил одамлар.

Меҳмонхонага ўрнашгач, бирон соатни ҳам бекор кетказмасликка аҳд қилган Антифер тоға ва унинг ҳамроҳ.

¹ Бу ерда саамлар (лопарлар) кўзда тутилган.

лари Шпицбергенгача элтиб қўядиган бирорта кемани излаш учун портга жўнашди.

Зилол сувли дарё келиб қўйиладиган, устида уй ҳамда магазинлар қад кўтарган эстакадалар билан тўсилик гаваннинг ҳамма еридан атрофдаги балиқ қуритиладиган сушилкаларнинг қўланса иси анқиб турарди.

Гаммерфест — асосан балиқчилик ва балиқчилик маҳсулотларини етказиб берадиган шаҳардир. Бу ернинг итлари ҳам, қора моли ҳам, қўй ҳамда эчки-улоқлари ҳам балиқ ейди ва бу ажойиб ўлкада балиқ овловчи юзлаб кемалар ҳақиқатда истеъмол қилинадиганидан бир неча бор ортиқроқ юкни ташмалаб кетадилар.

Умуман олганда, доим ёғиб турадиган, ёзда кунлари чароғон, узун, қишида тунлари узоқ ва зимиштон бўладиган Гаммерфест ўзига хос бир шаҳар эди, бу шаҳарда ажойиб шимол ёғдусини ҳузурланиб томоша қилиш мумкин эди.

Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари гавангага кираверишдаги пештоқи бронза билан қопланиб, Норвегия герби ва глобус тасвири чекилган гранит устунлар ёнида тўхташди. Бу устунлар Дунай ҳавзаси ва Гаммерфест орасидаги меридиан ёйни аниқлаш бўйича қилинган ишларга ёдгорлик сифатида Оскар I¹ ҳукмронлиги даврида барпо этилган. Саёҳатчиларимиз бу ердан қутб денгизларида балиқ овловчи турли хил, ҳамда турли ҳажмадиги кемалар келиб тўхтайдиган эстакадалар томон йўл олишди.

Бироқ, китобхон, француздаримиз қайси тилда гаплашмоқчи эдилар, деб сўраши мумкин. Улардан бирортаси норвег тилини билармиди ўзи? Йўқ, лекин Жюэль инглиз тилини билади-ку, бу тилни эса барча денгизчилар билишади, шундай экан, Скандинавия мамлакатларида ҳам ундан фойдаланиш ниятида эдилар.

Дарҳақиқат, кеч кириб улгурмасданоқ улар (катта пул эвазига, албатта, лекин бундай пайтда ким ҳам пулнинг юзига бориб ўтиради) капитан Олаф бошчилигидаги ҳажми юз тонналик, «Кроон» деб аталувчи балиқчилар кемасини ёллашга муваффақ бўлдилар. Бу кеманинг экипажи ўн бир кишидан иборат эди. Кема саёҳатчilarимизни Шпицбергенга элтиб қўйиши, улар то қидирув

¹ Оскар I (1797—1859)— Швеция ҳамда Норвегия қиrolи.

шиларини битиргунларича ўша ерда кутиб туриши, ке-йин эса юклари билан бирга яна Гаммерфестга олиб қайтиши керак эди.

Антифер тоға ишнинг бундай ривожидан ғоятда хурсанд әди. Назаридан омади юришиб кетгандек әди. Бу орада Жюэль одамлардан, кейинги кунларда Гаммерфестда бирор муҳожирни учратмадингларми, бирор кимса яқин орада Шпицбергенга жўнамадими, деб сўраб-суриштириди. Иккала саволга ҳам, йўқ, деган жавоб олди. Шундай қилиб, Соукнинг Комулк пошшо меросхўрларидан илгарироқ йўлга тушгани эҳтимолдан йироқ бўлиб чиқди, башарти у Шпицбергенга бошқа йўлдан жўнмаган бўлса, албатта... Лекин бундай бўлиши даргумон — Антифер тоға бекорга энг тўғри ва энг қисқа йўлни танламаган әди, ахир!

Куннинг қолган қисмини сайр қилиб ўтказдилар. Антифер тоға ва банкчи Замбуконинг бу гал албатта мақсадларига етажакларига имонлари комил әди.

Соат ўн бирларга яқин ўринга кирганларида ҳали куппа-кундузгидек ёруғ әди; сал-пал қош қорайди-ю яна тенг ёғудуси билан алмашинди.

«Кроон» эрталаб соат саккизда жануби-шарқдан эса-ётган енгилгина шамолда елканларини ёйиб гавандан чиқди-да, шимол томонга қараб суза кетди.

Ҳаво шундай яхши бўлиб турса бу олти юз миля ма-софани босиб ўтиш учун беш кун етарди. Жанубга томон шитоб билан сузиб келувчи муз тоғларига тўқнашиб кетишдан, Шпицберген атрофини муз далалари қоплаб олишидан хавотирланиш учун ҳеч қанақангি асос йўқ әди. Ҳарорат ўртача, мўътадил бўлиб, ҳозиргидек шамол эсиб турган бир пайтда денгизнинг қўйқисдан музлаб қолиши ақлга тўғри келмасди. Қорли булатлар эмас, ёмғир булатлари билан қопланган кўк гумбази ҳам ҳеч қандай хатардан дарак бермасди. Гоҳо-гоҳо булатлар оғасидан қуёш мўралаб қўярди, буни кўрган Жюэль зарур бўлган дақиқада нурафшон гардишнинг жамол қўрсатажагига ва шунда секстант билан қуёшнинг ба-ландлигини ўлчаб олиб, кейин учинчи оролнинг қаерда жойлашганини аниқлаб олишига бемалол ишонавериши мумкин әди.

Омадлари юришгандан-юришаверди, шунинг учун ҳам Комулк пошшо ўз меросхўрларини Европанинг энг чекка нуқласига олиб келиб, уларни яна тўртинчи марта,

Шпицбергендан бир неча минг миля олисга жўнатади, деган фикр шу топда ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди.

«Кроон» елканларини қаппайтирганича шитоб билан илгарилаб борарди; капитан Олафнинг айтишича, ҳеч қаҷон сафари бундай енгил ўтмаган экан. Мана, ниҳоят 26 июль куни тонгги соат тўртларда шимол уфқида аллақандай тепаликлар намоён бўлди, уларда муздан асар ҳам кўринмасди.

Бу шу атрофдаги сувларда тез-тез балиқ овлаб турдиган Олафга яхши маълум бўлган Шпицберген бўсағаси эди.

Йигирма йилча муқаддам бу ерларга саёҳатчилар деярли қадам босишмасди, эндиликда эса ер шарининг бу бурчаги аста-секин саёҳатчилар эътиборини торта бошлаганди. Ҳозирги кунда Нордкапга қандайин билет сотилса, Норвегия ҳукмронлигининг бу қисмини зиёрат қилишни истаган сайёҳларга бир йўла бориш ва қайтиш учун билет сотиладиган кунлар олисда эмас, шубҳасиз. Кейинроқ эса Шимолий қутбга ҳам худди ана шундай тарзда саёҳат қилиш мумкин бўлиб қолади.

Шу нарса аёнким, Шпицберген саксонинчи параллелгача чўзилиб борадиган архипелагdir. У уч оролдан иборат: Гарбий Шпицберген, Эж ороли ва Шимоли-Шарқий Ер. Бу архипелаг ер куррасининг қайси қисмига қарашли — Европагами ёки Америкагами? Бу савол соф иммий характерга эгадир ва биз бунга жавоб беришни ўз зиммамизга ололмаймиз. Шу нарсани қатъий ишонч билан айтишимиз мумкини, бу ерларда инглизлар, датлар ва руслар кит ҳамда курак оёқлиларни овлайдилар. Айтгандек, Комулк пошто меросхўлари учун бу архипелагга қайси миллатнинг дъэвогарлик қилиши бари бир эди; улар учун энг муҳими, миллионларни топиб олиш эди, зероки ворисдошлар ўзларининг жасорат ҳамда шижаотлари билан бу мукофотга лойиқ заҳмат чеккан эдилар.

Шпицбергеннинг асли маъноси «ўткир чўққили тоғлар» демакдир. Номининг ўзи бу тоғларнинг тик ва чиқиб бўйласлигидан далолат бериб турарди. Гарчи бу архипелаг 1553 йили инглиз Уиллоуби¹ томонидан кашф

¹ Уиллоуби Хью — инглиз сайёҳи; Шимоли-Шарқий дентиз йўлини излаш учун 1553 йили сафарга чиққан уч кемдан иборат экспедицияга бошлилик қилган; муз кўчкилари

этилган бўлса-да, ундан кейин келган голландиялик Баренц ва Корнелисзонлар¹ шундай ном беришган бу ерга. Учала асосий оролдан ташқари, бу архипелагга атрофни қуршаб олган кўплаб майда-чуйда оролчалар ҳам киради.

Харитадан шарқий узунликнинг $15^{\circ} 11'$ билан шимолий кенгликтининг $77^{\circ} 19'$ кесишган нуқтасини топгач, Жюэль капитан Олафга Фарбий Шпицбергеннинг жанубий чеккаси томон сузишни буюрди.

«Кроон» шитоб билан олға сузарди. Мувофиқ шамол кеманинг энг юқори тезликда сузишига қўл келганди. «Кроон» ер билан оралиқдаги тўрт ёки беш миля масофани бир соатга бормай босиб ўтиб, Фарбий Шпицбергенга бориб тақалган мўъжазгина оролчанинг жанубий чеккасидаги бурундан уч юз эллик-тўрт юз метрча берида лангар ташлади.

Соат ўн иккидан чорак ўтганди. Антифер тоға, Замбуко, Бинни Умар, Жильдас Трегомен ва Жюэллар «Кроон»дан туширилган қайиққа ўтириб, бурунга қараб сузиб кетишиди.

Уларни кўрибоқ, чорлоқ, кайра ва бошқа қушлар галалари қулоқни қоматга келтиргудек чағиллашиб гургур кўтарилди.

Келгиндиларга жой бўшатишга ошиққандек, тюленъ подалари тирақайлаб нари қочди, улар қочиб бораётиб норозилик билдиргандек чақалоқларга ўхшаб чинқиришарди.

Замбараклар ва байроғи бўлмагани туфайли Антифер тоға Комулк пошто танлаган, бағрида миллионлаб бойликларни сақлаётган оролчага ўз мулкига қадам қўяётганини гурсиллатиб одим ташлаш билан эълон қилгандек бўлди.

Шунча кўнгилсизликлардан кейин омади юришиб кетганини қаранг-а! Ҳатто бу қоялардан иборат сон-са-

орасида қисилиб қолиб, кема экипажи билан бирга ҳалок бўлган. Уиллоубининг сафдоши капитан Ченслер Архангельсккacha етиб бориб, Иван Грозний билан савдо битими тузган.

¹ Баренц Виллем (1550—1597)— голландиялик денгиз сайди. Шимоли-Шарқий денгиз йўлини излаб бориб, Янги Ергача бориб қолади ва кема экипажи билан биргаликда ўша ерда қишлиайди; орқага қайтаётганида ҳалок бўлади. Баренцнинг сафдоши Корнелисон Рейп (у бошқа кемага бошчилик қилган эди) Шпицберген атрофидан орқага қайтган.

ноқсиз оролчалар орасида адашиб-улоқиб, сарсон бўлиб юришга ҳам тўғри келмади.

Хазина изловчилар тўппа-тўғри ер шарининг бадавлат мисрлик ўз бойликларини кўмган нуқтасида қайиқдан тушишган эди.

Ўз-ўзидан аёнки, оролчада одам яшамасди. Инсон боласи зотидан ном-нишон ҳам йўқ... На бунақанги қутб ўлкаларида яшашиб кетган бирон эскимос кўринади... на кўз илғаган атроф-теваракда бирон-бир кема қораси кўзга ташланади... Бепоён Арктика денгизи ялангликларидан ўзга ҳеч нарса йўқ атрофда.

Антифер тоға ва банкчи Замбуко вужудларини қамраб олган ҳаяжонни босолмай қолдилар. Ҳатто Бинни Умарнинг қайнатилган судакнинг кўзидек хира, нурсиз кўзларида учқун йилтиллаб кетди. Ҳатто Жильдас Трегоменнинг башараси ҳам ўзгариб, сабрсизлик аломатлари намоён бўлди. Ҳўш, нега энди у ўз дўстининг баҳти чопганидан қувонмаслиги керак?..

Оролда инсон зоти бўлганидан бирон нишона йўқлиги меросхўрларнинг қувончи устига қувонч бўлиб тушиди. Мабодо бу ерга яқин орада бирор кимса келган бўлса, ёмғирдан юмшаб ётган ерда унинг изи яхши сақланиб қолган бўларди. Шундай қилиб, бир нарсадан, Сокукнинг қонуний меросхўрлардан олдинроқ етиб келолмаганига асло шубҳаланмаса ҳам бўларди. У ё йўлда қўлга олинган, ё бирон сабаб билан ушланиб қолган. Ҳар қалай, борди-ю, у бу ерга Антифер тогадан кейин етиб келганида ҳам икки қўлини бурнинг тиқиб қолаверади.

Иккинчи ҳужжатда хазинани оролнинг жанубий чеккасидан излаш кўрсатилган эди. Шунинг учун ҳам саёҳатчиларимиз бошқаларига қараганда денгизга кўпроқ кириб борган бир тўда қоялар томон юришди. Бу яққол ажralиб турган қоялар на моҳ, на қор билан қопланган бўлиб, иш анча енгил кўчди.

Башарти омадингиз чопиб, баҳт қуши қўлингиздан тутган экан, сира иккиланмай, итоат билан у етаклаган томонга боравериш керак, холос... Бу нарса шундан ҳам кўриниб турардики, Пьер-Серван-Мало тўппа-тўғри артика денгизларида сузувчилар ўзларидан ёдгорлик сифатида қолдириб кетадиган тош устунга ўхшаган адл қоя олдига бориб қолди.

— Шу ерда! Мана шу ерда! — деб қичқиарди тоға ҳаяжондан нафаси бўғзига тикилиб.

Ҳаммалари югуриб келиб, қояга тикила бошлашди.

Тик қоянинг сирт томонида Комулк пошшонинг оста-уст қилиб қўйилган «Қ» ҳарфидан иборат белгиси кўриниб турарди. Белги қояни шунчалик ўйиб ёзилган эдики, ҳатто кескин шимол иқлими ҳам бу ҳарфларни текислаб юборолмаганди.

Ҳаммалари лол бўлиб қотиб қолгандилар. Тан олиш керакки, бешовлари ҳам — худди қаҳрамоннинг қабри устида тургандек бош кийимларини қўлларига оливолган эдилар.

Ҳа, худди шундай, чиндан ҳам, гарчи оддий бир ўра бўлса-да, унга юз миллион кўмилганди-да, ахир. Дарвое, келинг, инсониятнинг шон-шарафи учун худди шундай эди, деб туриб олмай қўяқолайлик!

Ишлар юришиб кетди. Чўкич ва белкураклар зарб билан урилгани сари атрофга тош парчалари учарди. Ҳар зарба тушганида чўкич ёки белкурак темир чамбаракка бориб тегадиганга ёхуд бочкачаларнинг тубини синдириб юборадиганга ўхшарди...

Ҳақиқатан ҳам, Антифер тоға ишлаётган чўкичининг учи кўп ўтмай алланимага бориб теккандай бўлди.

— Ниҳоят-э! — деб қичқириб юборди у, хазинани беркитиб турган сўнгги тошни ўрадан олиб ташлаётib.

Бироқ, қувончли хитобдан кейин бир чақирим наридан эшитилгудек даҳшатли ўкирик янгради.

Ўрада худди Комулк пошшонинг имзоси чекилган Уммон кўрфази ва Маюмба қўлтигидан топилган иккала темир қутичага ўхшаган қутичадан бўлак ҳеч нима йўқ эди.

— Яна-я! — деб қичқириб юборди Трегомен, қўлларини кўкка чўзид.

Хозирги вазиятни бу сўздан ортиқроқ ифодалаб берадиган ибора бўлмаса керак. Ҳа, ҳа! Яна! Улар яна сафарга... бу гал тўртинчи оролни излагани сафарга чиқадиган бўлдилар...

Фазаби қайнаб кетган Антифер тоға қўлидаги метин билан қутичани шундай туширдики, у пақقا иккига ажраб кетди...

Ичидан сарғайиб кетган, доғ-дуғ хат тушди, афтидан қутича ичига ёмғир ва эриган қор силқиб ўтган кўрилади.

Қутичадан бу гал Тиркомель ҳазратларига аталған олмос чиқмади, дарвоқе у ворисдошлари сингари чиқим қилмаган эди-да! Лекин шуниси маъқул: ўша мутаасиб одамга олмос хайф! Бари бир у олмосни нобуд қиласди.

Бироқ бу гапларни бир ёққа қўйиб, хат хусусига қайтайдик. Ораларида эсанкирамай ўзини сақлаб қолган бирдан-бир одам — Жюэль уни ердан олди-да, илвираб турган қофоз яна титилиб-йиртилиб кетмасин деб авайлабгина очди.

Антифер тоға кўкка қараб мушт дўлайганча, Замбуко бошини хам қилганча, Бинни Умар гам-алам елкасидан тегирмон тошидай босиб, икки букилганича, Жильдас Трегомен эса бутун аъзойи бадани кўз ва қулоққа айланганча туришаркан, оғизларидан чурқ этган садо чиқмасди.

Хат бир варақ қофозга ёзилган бўлиб, унинг юқори қисмига сув таъсир этмаганди. Илгариги ҳужжатлардагидек француз тилида ёзилган бир неча сатр тузуккина сақланиб қолганди.

Жюэль уни деярли тутилмай ўқий бошлади:

— «Уч киши менга катта хизмат қўрсатишди, мен уларга ўз миннатдорчилигимни изҳор этишини истайман. Башарти учта ҳужжатни учта турли оролга кўмган эканман, бундан муродим, шу уч кишининг ҳамкорликда қилган сафар ва саёҳатлари мобайнида бир-бирлари билан яқиндан танишиб олишлари ҳамда айримлас дўст бўлиб қолишларидир...»

(Ҳа, ҳа, у, батамом мақсадига етди-да... жуда ажойиб одам экан бу пошшо!)

— «Башарти уларнинг бу бойликларни қўлга киритгунга қадар баъзи муҳтоҷлик ҳамда мушкулотларни бошдан кечиришларига тўғри келган экан, ҳар қалай, бойликларни улар учун сақлаб қолиш борасида мен бошдан кечирган қийинчиликлар қаршисида ҳеч гап эмасдир.

Бу уч кимса: француз Антифер, малъталиқ Замбуко, шотланд Тиркомеллардир. Улар қазо қилган тақдирда эса ворислари худди улардек менинг бойлигимга эга бўлиш ҳуқуқига эгадирлар. Шундай қилиб, бу қутичани очиб ва мен васий этиб тайнлаган Бинни Умар ҳозирлигида бу энг сўнгги ҳужжатнинг мазмуни билан танишиб чиққач, мөрсхўрларим олтин, олмос ҳамда дуру

жавоҳирлар солинган учала бочкачани ўз қўлим билан кўмган тўртинчи оролга жўнайверишлари мумкин».

Антифер тоға ва унинг ҳамроҳлари янгидан сафарга чиқишларини эшишиб, хафа бўлиб кетган бўлсаларда, буни эшишиб енгил тин олишди. Ахир бу тўртинчи оролча энг сўнгиси эди-да! Эндиликда унинг қаерда жойлашганини билиш қолганди, холос.

— «Бу оролчани топиш учун,— ўқишида давом этди Жюэль,— фақат бир... тортилса бас...»

Бахтга қарши, хатнинг бу қуий қисми мутлақо ишдан чиқиб қолган, жумла, сўзларни ўқиб бўлмасди... кўплаб сўзлар учиб кетганди...

Еш капитан уларни ўқишига беҳуда уринарди:

— «Оролча... геометрик... қонун... жойлашган...».

— Хўш, ўқисанг-чи ахир!— қичқириб юборди Антифер тоға тутоқиб.

Бироқ Жюэль давомини ўқий олмади. Хатнинг қуий қисмida фақат айрим сўзларигина сақланиб қолганди. Жюэль уларни бир-бирига улаб, зўр бериб, бирон маъно чиқаришга уринарди. Кенглик ва узунликни билдирувчи рақамлардан эса ном-нишон қолмаганди...

Шунда Жюэль жумлани яна бошдан такрор ўқишига тутунди:

— Геометрик... қонун... жойлашган...

Ниҳоят у охирги «қутб» сўзини бир амаллаб ўқиди...

— Қутб?...— хитоб қилди у.— Қанақаси бўлди!.. Ни ма, у бизни Шимолий қутбга жўнатмоқчими?..

— Жанубий қутбга жўнатмаётганига шукур-е!— деб тўнғиллаб қўйди довдираб қолган Трегомен.

Турган гапки, бу бир афсона эди! Ҳамма ишнинг оқибати худди шундай тугашини олдиндан билиб юрган эдилар-а! Қутбмиш-а! Ўзиям фақат қутб етмай турган эди-да! Шу чоққача қутбга инсон қадами етмаган-ку, ахир!

Антифер тоға бир сакрашда жиянининг олдига борди-ю, қўлидан ҳужжатни юлқиб олди-да, ўз навбатида ўқиб кўришга уриниб кўрди, бироқ қийнала-қийнала ярим ўчиб кетган яна бир неча сўзни ўқишига муваффақ бўлди.

Тўртинчи оролчани қаерда жойлашганини билиб олишнинг ҳеч қандай.. ҳеч қанақанги чораси қолмаганди... Уни қачон бўлмасин топишга ҳеч қандай умид қолмади!

Антифер тоға бу ишни тамоман бой берганига қаноат ҳосил қилғач, худди яшин теккандай турган ерида гуппа қулади.

У И БЕШИНЧИ БОБ

*Эногатнинг бармоқчаси билан глобусда доира чизгани ва
бу беозор ўйиннинг қандай оқибатларга олиб боргани*

12 август Сен-Малода, От-Салль кўчасидаги бир хонадонда тантана ҳукм сурарди. Эрталабки ўнлар атрофига уйдан талайгина дўстлари ва таниш-билишлар қуршовида никоҳ либосидаги куёв-келин чиқиб келишди.

Даставвал улар мэрияга йўл олишди, мэрияда эса уларни қучоқ очиб кутиб олишди, сўнгра черковга жўнашди. Мэрияда келин-куёвларни мэрнинг ёрдамчиси ажойиб сўзлар билан қутлади, черковда эса Тиркомель ҳазратлари тилга олишни маъқул кўрадиган мавзулардан бири юзасидан бафоят назокатли ваъзни тинглашди. Кейин ҳаммалари икки маросим — гражданлик ҳамда черков никоҳидан ўтган келин ва куёвни ўйига кузатиб қўйишиди.

Китобхонни шубҳага солиб қўймаслик учун тўппатуғри айтиб қўяқолайлик, бу келин-куёвлар Эногат билан Жюэль эди. То тўй бўлгунига қадар ақлга тўғри келмайдиган қанча қийинчиликларни бошдан кечиргандарни ёдингида бўлса керак, албатта!

Шундай қилиб, Жюэль на маликага, на герцогиняга, на баронессага уйланди! Эногат эса на шаҳзодага, на герцогга, на баронга тегди! Миллионларни қўлга кири-толмагани сабабли Антифер тоғанинг орзу-умидлари пучга чиқди. Бироқ, ёшлар бундан ўзларини камроқ баҳтиёр сезмаётирлар, десак янглишмаган бўламиз.

Тўйдан манфаатдор бу иккала шахснинг қанчалик баҳтиёр эканини гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам бўлмаса керак. Улардан ташқари қўзларида қувонч учқуnlари порлаб турган яна икки кимса бор эди: улардан бири қизини баҳтиёр қила олган Нанон, иккинчиси Жильдас Трегомен бўлиб, эгнига кийиб олган ажойиб сюргуги, бежирим шими, бошидаги ипак цилинтри ва қўлидаги опроқ қўлқопидан унинг куёв жўра экани кўриниб турарди.

Жуда соз!.. Хўш, Пьер-Серван-Мало Антифер-чи? Нега уни тилга олмаётимиз?

Тоға ҳақида ва тутқич бермас хазинани излаш мөбайнида ҳолдан тойдирган, сира ишлари ўнгидан келмаган саёҳат қатнашчиларининг ҳаммаси ҳақида суҳбатлашамиз, албатта.

Учинчи оролдан ҳамманинг ҳафсаласини пир қилиб, кўнглини вайрон этган ҳужжат топилганидан бир соат ўтгач, саёҳатчилар «Кроон»га қайтишди. Атайлаб оролчага чакирилган матрослар Антифер тоғани кемага қўлларида кўтариб олиб кетишли.

Антифер тоғанинг мияси бу сўнгги ҳалокатли зарбага дош бера олмагандир деб тахмин этиш табиий эмасмикин? Бундан бошқача ўйлаш ҳам мушкул эди. Гарчи Антифер тоға учун бу кунидан кўра умри тугаб қўя қолгани маъқул бўлса-да, ҳар қалай, бундай баҳти қаролик тоғани четлаб ўтганди. Лекин у ғоятда эзилиб кетган, шундай тушкунликка тушгандики, на Жюэль, на Трего-мен уни бир оғиз гапиртира олиши.

Орқага денгиз ҳамда қуруқлик бўйлаб имкони борича зудлик билан қайтдилар. «Кроон» ўз йўловчиларини Гаммерфестга, кейин Нордкапдан қайтаётган алоқа кемаси уларни Бергенга элтиб қўйди. У пайтларда ҳали Тронхейм билан Христиания¹ оралиғида темир йўл йўқ эди, шунинг учун ҳам Норвегиянинг пойтахтигача файтонда боришлирага тўғри келди. Сўнгра Копенгагенга-ча пароходда ва ниҳоят Дания, Германия, Голландия, Бельгия ҳамда Франция темир йўллари орқали қайтишиди. Улар аввал Парижга, у ердан эса Сен-Малога етиб олиши.

Антифер тоға билан банкчи Замбуко бир-бировларидан ниҳоятда иорози бўлиб, Парижда хайр-маъзур қилишибди. Мадемуазель Талисма Замбуко, афтидан, бир умрга қари қиз бўлиб қоладиган кўринади эндиликда. Йўқ, уни шунча йиллар мобайнида курашиб келгани бу мушкул аҳволдан халос этиш Пьер-Серван-Малога насиб қилмаган экан. Шубҳасиз, Антифер тоға банкчи Замбуко билан ҳисоб-китоб қилди, сўнгги сафарларидағи харажатларга Замбуко маблағ берганди, тоға ана шу харажатдан ўз ҳиссасига тушадиганини батамом тўлади, бу анчагина пул бўлди, албатта! Антифер тоға олмосини сотди, унинг пули собиқ ворисдоши билан ҳи-

¹ Христиания — Норвегиянинг пойтахти Ослонинг илгариги номи.

соб-китоб қилишга етибгина қолмай, балки тоганинг чўнтағига ҳам мўмайгина тушди. Шундай қилиб, бу борада унинг ҳеч қандай зорланадиган жойи ҳам йўқ эди.

Бинни Умарга келсак, у фақат биргина нарса — тезроқ юртига жўнаш умидида эди.

— Ана энди қорангиз ўчсин! — деди Антифер тоға у билан хайрлашаркан.

— Тинч, хотиржамгина яшайверсинглар энди! — деб қўшиб қўйди Жильдас Трегомен тасалли бергандек бир оҳангда.

Шундан кейин Бинни Умар энг қисқа йўл билан Искандария томон жадаллаб бораркан, бундан буён ҳеч ким, ҳеч қачон хазина ортидан қувишга кўндира олмайди мени, деб тангри таолло ҳақига қасамёд этди.

Эртаси куни ёқ Антифер тоға, Жильдас Трегомен ва Жюэллар Сен-Малога етиб келишди. Юртдошлари қандай кутиб олишди уларни? Гарчи баъзи тили аччиқ масҳарабозлар бу ишлари ўнгмаган хазина изловчилар худди телба Жан¹ га ўхшаб қандай кетган бўлса, шундайича икки қўлини бурнига тиқиб қайтди, деб майна қилган бўлсалар-да, кўпчилик иззат-икром билан кутиб олишди.

Нанон билан Эногат ўз яқинларига иложи борича тасалли беришарди. Уларни меҳрибонлик билан кутиб олишди, қучоқлашиб кўришишди... Шундай қилиб, От-Салль кўчасидаги уйдагилар яна одатдагидек кун кечира бошладилар.

Антифер тоға жиянларининг ҳеч қайсисига миллионлаб сеп бера олмаган экан, уларнинг никоҳ ўқитишларига розилик беришдан ўзга иложи қолмаганди. У ўз розилигини қўйидагича изҳор этди:

— Худо ҳаққи, билганларигизни қилинглар, фақат мени тинч қўйсаларинг бас!

Шу сўзлар билан қаноатланиб қўя қолишга тўгри келди. Уйдагилар тўй тадорикини кўра бошладилар. Антифер тоға бу ишларга асло аралашмади. Бутун вужудини ғамгин ўй ва истаган пайтда сиртга отилиб чиқиши мумкин бўлган ички бир ғазаб ҳисси қамраб олган тоға, оғзидан трубкасини қўймас, деярли хонасидан ташқари чиқмасди.

¹ Жан — француз халқ эртакларидаги омадсиз, қош қўйман деб кўз чиқарадиган персонаж.

Уни тўй маросимида қатнашишга кўндиришнинг иложи йўқ эди. Унга Жильдас Трегоменning илтимослари ҳам таъсир этмади. Трегомен унга ҳатто:

— Сен ноҳақсан, қария!— дейишга ҳам журъат этганди.

— Қўявер, ишинг бўлмасин!

— Болаларни азобига қўйдинг... Илтимос қиласман сендан...

— Утинаман, мени тинч қўй, қайиқчи!

Ниҳоят Эногат билан Жюэль турмуш қуришди ва От-Салль кўчасидаги уйнинг бир хонасида яшай бошлишиди. Улар озгина вақтларини Нанон билан биргаликда одамларнинг пошлихони, умумий дўстлари Трегоменинида хушвақтлик билан ўтказиш учунгина ўз хоналарини тарқ этдилар.

У ерда кўпроқ умидсизликка тушиб қолгани ва серзардалиги билан ўзларини ранжитаётган Антифер тоға ҳақида гаплашишди, албатта. У уйдан чиқмай; ҳеч ким билан учрашмай, ҳамда ҳеч зор билан гаплашмай қўйди. Трубкасини оғзида қўймай, ҳар куни қалья девори ёки соҳил бўйини ёқалаб сайд қилиш одатини ҳам тарқ этди. Ҳамманинг оғзида, бундай мағлубиятдан кейин одамларнинг кўзига кўринишдан уяляпти, деган гаплар юрарди, дарҳақиқат, аслида ҳам худди шундай эди.

— Соғлирининг мазаси қочяпти деб қўрқаман,— дерди Эногат, у тоғаси ҳақида гапиракан, гўзал нигоҳи ғамгинлик касб этарди.

— Мен ҳам шундан чўчияпман, қизалогим,— деб жавоб берарди Нанон,— ҳар куни худога илтижо қилиб, Пьернинг кўнглига хотиржамлик ато этишини сўраяпман.

— Падарига лаънат ўша пошшонинг!— хитоб қилди Жюэль.— Ўша миллионлари билан бизнинг ҳаётимизга суқулишининг нима кераги боракан-а!..

— Бунинг устига бу миллионларни тополмасаг-а!— жавоб берди Жильдас Трегомен.— Ҳар ҳолда... энг охирги ҳужжатни охиригача ўқишининг иложи бўлса эди-я!..

Бир куни у Жюэлга шундай деди:

— Биласанми, бўтам, мен нималар ҳақида ўйлаяпман?

— Нималар ҳақида, жаноб Трегомен?

— Эҳтимол, амакинг бойликларнинг қаерга кўмилга-

нини билганида, гарчи уни ҳеч қачон қўлга кирита олмаганида ҳам, бунчалик авзойи бузилиб юрмасмиди.

— Эҳтимол, сиз ҳақдирсиз, жаноб Трегомен, Тўртинчи оролнинг координатлари кўрсатилган ҳужжат қўлида бўлса-ю, уни охиригача ўқиёлмаса! Амакимнинг қонини қайнатаётган нарса ана шу.

— Тўғри, бу гал ҳамма иш битган бўларди-я! — жавоб берди Трегомен.— Ҳужжатда бу гап очиқ-оидин айтилган...

— Амаким уни сира қўлидан қўймайди, қайта-қайта ўқигани-ўқиган...

— Вақтни бекор ўтказишдан бошқа гап эмас бу, бўтам, баҳтга қарши, бунинг бизга ҳам касри уряпти. Комулк пошонинг бойликлари ҳеч қачон топилмайди, ҳа-ҳа, ҳеч қачон!

Афтидан, Трегомен ҳақ эди.

Айтгандай, тўй ўтгандан бир неча кун кейин анави муттаҳам Соукнинг бошига қандай кўргилик тушгани аён бўлди... Бу ярамаснинг Шпицбергенга Антифер тоға ва унинг ҳамроҳларидан илгарироқ етиб боролмаганинг сабаби, арктика сувларига томон йўлга чиқай деб турган кемага ўтираётганида Глазгода қўлга олинибди. Тиркомель ҳазратларига қилинган, сал бўлмаса у жонидан жудо бўлаёзган жинояткорона ҳамла қанчалик шов-шувга сабаб бўлгани, ваъзхоннинг елкасидағи машҳур кенгликини билдирувчи рақамларнинг қандай вазиятда аён бўлгани китобхоннинг ёдидадир. Тұрган гапки, Тиркомель ҳазратлари белгиларини аниқ айтиб бергач босқинчини қўлга тушириш учун бутун Эдинбург полицияси оёққа турғазилган ва қўлларидан келган ҳамма чоралар ишга солинганди.

Суиқасдан кейин Соук, ҳатто «Қирол меҳмонхонаси»га кирмай, тўппа-тўғри Глазгода борадиган кемани топиш ниятида эди. Антифер тоғага ўхшаб Шотландиянинг шарқий соҳилидан йўлга чиқиш ўрнига у, аксинча, ғарб томондан бормоқчи бўлди. Бу иккала йўлнинг олислиги деярли баравар эди, шунинг учун ҳам у кўзлаган манзилга Комулк пошонинг қонуний меросхўрларидан олдинроқ етиб олиш умидида эди.

Бироқ, омади юришмай, Глазгода зарур пароходни бир ҳафта кутиб қолди, шундай қилиб, инсоният одил суди баҳтига, кемага чиқаётган пайтида уни таниб қолишиди. Ўша заҳотиёқ қўлга олинниб, бир неча йил қа-

моққа ҳукм этилди. Шундай қилиб, у ҳатто саёҳатга чиқиб, чиқимдор ҳам бўлмади. Дарвоқе, Шпицбергенга етиб борганида ҳам унинг учун бунинг ҳеч қандай нағи йўқ эди.

Уммон кўрфазидаги дастлабки текширув ишидан то Шимолий-Муз океанидаги сўнгги излаш ишларигача бўлган воқеа-ҳодисалар занжиридан оддий бир хулоса келиб чиқарди: Бойликлар Комулк пошшо шошқалоқлик қилиб ишониб топширган номаълум оролда асрнинг охиригача кўмилганича ётаверадиган бўлди. Рост, воқеаларнинг худди ана шундай тугашидан қувонган, ҳатто тангрига ҳамду сано ўқийдиган одам ҳам борийди. Биз Тиркомель ҳазратлари ҳақида гапиряпмиз. Борди-ю, Комулк пошшонинг бойликлари иродасиз инсоният мулкига айланиб қолса, бу фоний дунёдаги гуноҳлар устига, ҳар бир гуноҳни бир франқдан ҳисобланса, миллион-миллионлаб гуноҳлар қўшилган бўларди-да!

Кунлар кетидан кунлар ўтаверди. Тоганинг аянчли аҳволи ташвишга солмаганида, Эногат билан Жюэль баҳтиёр ҳаёт нашидасини сурган, ундан тўлиқ баҳраманд бўлган бўлармидилар. Бундан ташқари, ёш капитан севимли хотини, оиласи ва дўстларидан жудолашадиган соатлар яқинлашиб келаётганини ўйларкан, қалбини фусса қамраб оларди. «Бейиф ва К°» савдо хона-дони учун уч маҷтали кема қуриш иши жадаллик билан борарди, бу кеманинг капитан ёрдамчиси лавозими Жюэлга аталганини китобхон яхши билади. Унинг ёшидаги йигит учун ажойиб мартаба эди бу! Атиги олти ойдан кейин у Ҳиндистонга жўнайди.

Жюэль бу ҳақда Эногат билан тез-тез суҳбатлашиб турарди. Яқин кунларда ҳижрон дамлари бошланажаги-ни ўйларкан, ёш келинчак ўзини баҳтсиз ҳис этарди. Бироқ, денгизчи хотинининг қисмати шунаقا, денгизчилар оиласида бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас-да ахир! Эногат нега қайгураётганининг асли сабабини билдирамасликни истар ва Антифер тогани ўйлаб, изтироб чекяпман, деб ишонтироқчи бўларди... Жюэль учун эса амакисини шундай аҳволда ташлаб кетиш оғир эди... Ким билади дейсиз, уни яна ҳаёт кўрадими, йўқми?

Шу кунларда Жюэлнинг хаёли ҳамиша охиригача ўқишининг иложи бўлмаган ҳужжат, унинг мужмал сатрлари билан банд эди. Ҳа, худди шундай! Бу сатрлар

шубҳасиз, қандайдир бир жумланинг бошланиши эди, айнан шу нарса унга тинчлик бермасди...

Бу жумла шундай бошланарди: «Фақат... ўтказилса бас... ўтказилса... Нима ўтказилса?

Кейин қуидаги сўзлар ёзилганди: «оролча... геометрик... қонун... жойлашган... қутб...»

Гап қанақанги геометрик қонун ҳақида боряпти ўзи?.. Бу оролчалар ўртасида бирон муайян алоқа йўқмикин? Наҳотки пошто бу оролларни тасодифан эмас, балки маҳсус бир ният билан танлаган бўлса? Наҳотки уни бир хаёл аввал Уммон кўрфазига, кейин Маюмба қўлтиғига ҳамда Шпицбергенга элтмаган бўлса? Математик истеъоддга эга бўлган (бу аён эди ҳаммаларига) бадавлат мисрлик уларнинг олдиларига бирон масалани ечишини қўймаганмикин?

Балки, у «қутб» деганда ернинг географик қутбини кўзда тутгандир, деб тахмин қилиш мумкиндири? Йўқ, йўқ, юз карра йўқ!.. Йўқса у нима демоқчи бўлган бу билан?

Жюэль бу жумбоқни ечиш учун қанчалик бош қотирмасин, бари уринишлари зое кетарди.

«Қутб... қутб... ҳамма сир шунда...», — деб такрорларди у ичидা.

Ў Трегомен билан шу ҳақда тез-тез суҳбатлашарди. Трегомен унинг бу жумбоқни ечишга бўлган уринишларини астгойдил маъқулларди, чунки эндиликда миллионларнинг чиндан ҳам мавжуд эканига асло шубҳа қиласди.

— Аммо-лекин, бўтам,— дерди у шундай пайтларда,— ечаман деб соғлиқни йўқотганингга арзимайди бу жубмоқ...

— Эҳ, жаноб Трегомен, ахир мен ўзим учун тиришаётганим йўқ-ку. Бу бойликка нисбатан қандай муносабатда эканимни ўзингиз яхши биласиз-ку, ахир! Амакимни деб шундай қиляпман...

— Ҳа, амакингни деб, Жюэль! Унга қанчалик оғир эканини тушунаман... ўша ҳужжат қўлида бўлса... уни ўз кўзлари билан кўриб турса-ю... қўлидан ҳеч нима келмаса-я. Хўш, қалай, ҳали изини топганингча йўқми?

— Йўқ, жаноб Трегомен. Лекин унда «геометрик» деган сўз бор, ҳужжатда аллақандай геометрик алоқанинг борлиги бекордан-бекорга айтилмаган... кейин... «ўтказилса бас...» дейилган. Хўйи, нимани ўтказилади?

— Ҳа, худди шундай... нимани... — деб тақрорлади Трегомен ҳам.

— Айниқса «құтб» иборасини айтмайсизми? Унинең қайси маңнода ишлатилганига сира ақлим етмаяпты.

— Ағсус, минг бора ағсуским, бұтам, бу борада ҳеч нарсаны тушунмайман да!... Бұлmasa сени түппа-түғри йўлга солиб юборган бўлардим да!

Орадан икки ой ўтди. Антифер *тораңынг* руҳий эзилишида ўзгариш бўлмади, жумбоқни ечиш иши ҳам бир қадам бўлса-да олға силжигани йўқ.

Кунлардан бирида, 15 октябрда Эногат билан Жюэль нонуштани кутиб ўз хоналарида ўтиришган эди. Анча совуқ тушиб қолган, каминда гуриллаб ўт ёнарди.

Улар қўл ушлашганча, индамай бир-бирларига тикилиб ўтиришарди.

Жюэлнинг нимадандир ташвишланаётганини сезган ёш келинчак эрининг паришонлигини тарқатишга аҳд қилди.

— Жюэль,— деди у,— мен сендан тез-тез хат олиб туардим ва қайта-қайта ўқийверардим... Бу яшишамагур саёҳат қанча-қанча азоб-уқубатларга солмади бизни!.. Сенинг ҳамма хатларингни эҳтиётлаб сақлаб қўйибман.

— Бу хатлар энг қайғули кунларимизни ёдга солади, жонгинам.

— Ҳа... Шундай бўлса ҳам уларни асраб қўяман!.. Лекин хатларингда саёҳатларинг батафсил ёзилмаган, мен эса ҳамма — ҳаммасини билгим келади! Жюэль, барака топ, шу бугунсқ ҳаммасини, нималарни бошдан кечирганингларни ганириб бер.

— Нима кераги бор?

— Бундан мен ҳузур қиласман. Назаримда сен билан бирга пароходда, поездда, карвонда саёҳат қилаётгандек бўламан!..

— Жонгинам, бунинг учун харита бўлиши керак. Ана унда юрган йўлларимизни қадам-бақадам кўрсагиб бераман.

— Шошма! Мана глобус. Шунинг ўзи етмайдими?..

— Жуда етади-да.

Эногат Жюэлнинг столидаги металл оёқли глобусни олиб, камин ёнидаги столга қўйди.

Жюэль бунинг Эногатга қанчалик ҳузур бахш эта-жагини кўриб, хотинининг ёнига келиб ўтиреди-да, глобусдан Сен-Малони топиб:

— Шундай қилиб, йўлга тушдик бўлмаса! — деди.

Уларнинг глобусга энгашган бошлари бир-бирига тегиб турарди, саёҳатчиларимиз босиб ўтган йўлдан бораётисб ёш келин-куёвлар баъзида бўса олишаркан, бу нинг ҳеч қандай таажжубланадиган жойи йўқ эди.

Жюэль бир сакрашда Франциядан Мисрга ўтиб, Антифер тоға ўз ҳамроҳлари билан тўхтаган Суэйда бир нафас ушланиб қолди. Кейин у бармоғи билан Қизил денгиз, Арабистон денизи бўйлаб бориб, Уммон кўрфазига кирди-да, Маскатда тўхтади.

— Шундай қилиб, шу ер Маскат экан-да, — деди Эногат, — биринчи оролча қаердадир, яқин атрофда бўлса кераг-а?

— Ҳа. Соҳилдан сал нарида, кўрфазда.

Кейин, глобусни айлантирганча, Жюэль Антифер тоға банкчи Замбуко билан учрашган Тунисгача келдида, Уртаер денизи бўйлаб бориб, Дакарда тўхтади, сўнгра экваторни кесиб ўтди-да, Африка соҳилларини ёқалаб бориб, Маюмба қўлтиғига етди.

— Иккинчи оролча шу ердами? — деб сўради Эногат.

— Худди шундоқ, жонгинам.

Бу ердан Африкани ёқалаб бориб, Европани босиб ўтиб, Тиркомель ҳазратлари билан келишилган Эдинбургга боришиди. Сўнгра ёш келин-куёвлар шимол сари йўл олишди ва ниҳоят бармоқлари гиёҳ унмас Шпицберген қояларига бориб гўхтади.

— Учинчи оролчани ҳам топдикми? — деб сўради Эногат.

— Ҳа, жонгинам, бизни энг катта баҳтсизлик кутиб турган учинчи оролча, умуман олганда, буларнинг бари аҳмоқона бир қалтис иш бўлиб чиқди.

Эногат жимгина глобусга тикилиб қолди...

— Қомулк пошшо бирин-кетин... айнан шу учта оролчани нега танладийкин? — деб сўради у.

— Ана шунисини билмаяпмиз-да, ҳеч қачон билолмаймиз ҳам, албатта!

— Ҳеч қачон-а?

— Шундай бўлса-да, бу учала оролча ўзаро қандайдир геометрик нисбат билан боғланиши керак. Бу энг кейинги ҳужжатдан маълум. Бундан ташқари, унда «қутб» деган сўз ҳам бор, ана шу сўз менга сира тинчлик бермаяпти...

Жюэль миясидан сира нари кетмаётган саволларга

Жавоб бераётгандек, яна ўйга толди... Шу топда у бор ақлинни жамлаб, бу ғоятда қийин масалани ечмоққа аҳд қилгандек кўринарди.

Бу орада Эногат глобусни олдига яқинроқ суреб, бармоғини Жюэль кўрсатиб берган чизиқдан юргиза бошлади. Аввал унинг кўрсатгич бармоғи Маскатда, кейин ёй сифатида айланиб бориб Маюмба қўлтиғида тўхтаб турди-да, сўнгра яна бир карра қийшиқ йўл чишиб, Шпицберген томон юқорига кўтарилиб борди, ниҳоят тўлиқ айлана ҳосил қилиб, сафарга чиқилган нуқтага қайтди.

— Менга қара,— деди Эногат кулиб,— айлана ҳосил бўляпти... Сизлар айлана бўйлаб саёҳат қилибсизлар.

— Айлана бўйлаб?

— Ҳа, жонгинам, айлана бўйлаб.

— Айлана бўйлаб дегин-а!— деб хитоб қилди Жюэль. У ўрнидан туриб, хонада бир неча қадам юрди.

— Айлана... айлана!..— деб тақрорларди у нуқул.

Кейин у стол томон ўгирилиб, глобусни олди-да, ўз навбатида бармоғи билан босиб ўтилган йўл бўйлаб юргазиб чиқди ва бирдан телбалардек қичқириб юборди.

Эногат унга даҳшат билан тикилиб қолди. У ақлдан осибди!.. У ҳам... тоғамга ўхшаб-а!.. Эногат шақ-шақ қалтирас, кўзларида ёш милтирасди.

Жюэль яна қичқира бошлади:

— Топдим... топдим!..

— Нимани?

— Тўртинчи оролчани!

Ҳа, ёш капитан чиндан ҳам ақлдан озганга ўхшайди... Тўртинчи оролчани топдим дейдими?.. Бундай бўлиши мумкин эмас-ку!

— Жаноб Трегомен... жаноб Трегомен!— деб қўшисини чақирди Жюэль деразани очиб...

Кейин худди қандайдир савол бераётгандек глобус томонга юзланди. Шу топда уни шу картон шар билан гаплашяпти деб ўйлаш мумкин эди.

Орадан бирон дақиқа ўтмаёқ хонага Жильдас Трегомен кириб келди, ёш капитан унинг бўйнига осилиб:

— Топдим!— деди.

— Нимани топдинг, бўтам?

— Мен геометрик нисбатни топдим, бу учала оролчанинг ўзаро қандай боғланганини тушундим, шундай

қилиб, тўртинчи оролчанинг қаердалигини ҳам биламан!

— Нималар деяпсан ўзи?!— хитоб қилди Жильдас Трегомен.

Жюэль шу топда ўзини йўқотиб қўйган, кўзлари аланг-жаланг боқардики, Жильдас Трегомен, худди Эногатга ўхшаб, ёш капитан ақлдан озиб қолган бўлмасин тағин, деб ўйлади.

— Йўқ, йўқ,— деди Жюэль Трегоменнинг хижолат чекаётганини пайқаб,— йўқ, ақлим жойида! Қулоқ солинг!..

— Қулоғим сенда!

Учала оролчамиз бир айлана чизиқ бўйлаб жойлашган. Шундай экан, улар бир текислик юзасида ётибди дейлик; ҳар икки оролни туташтирадиган иккита тўғри чизиқ «ўтказайлар» — ҳужжатда айтилгандек тўғри чизиқ «ўтказилса бас» — кейин ҳар иккала тўғри чизиқдан марказга томон перпендикуляр ўтказамиз... Бу иккала перпендикуляр доиранинг марказида кесишади, тўртинчи оролча албатта ана шу марказий нуқтада, яъни гап шарнинг қабариқ бир парчаси ҳақида бораётгани сабабли «қутб»да жойлашган бўлиши керак!

Комулк пошшонинг Зо билан келишиб бу олдий геометрик масалани амалда қўллаганини китобхон тушуниб турибди... Бундай хулоса Жюэлининг хаёлига илгарироқ келмаганининг сабаби унинг учала оролчанинг бир айлананинг уч нуқтасида турганига эътибор бермани эди.

Бу жўнгина масалани ечишда Эногатнинг тасодифан глобусда доира бўйлаб ҳаракат қилган жажжи бармоғи иш берганди...

— Бундай бўлиши мумкин эмас!— деда такрорлади Жильдас Трегомен.

— Йўқ худди шундай, жаноб Трегомен! Мана, бир кўринг-а, ўзингиз ҳам қаноат ҳосил қиласиз бунга.

Шундай деб Жюэль глобусни Трегоменнинг олдига қўйди-да, учала орол жойлашган ер бўйлаб бармоғи билан доира чизди. Бу айлана Комулк пошшонинг танлаб олиши учун катта имкониятлар берадиган қўйидаги нуқталардан ўтарди: Маскат, Бобул-мандиб бўғози, Экватор, Маюмба, Яшил бурун ороллари, Рака тропикаси, Гренландиядаги Фарвель буруни, Фарбий Шпицберген ороли, Адмиралтейс ороллари, Карск денгизи, Сибирда-

ги Тобольск, Эрондаги Ҳирот. Шундай қилиб, башарти Ҷюэль ҳақ бўлса, унда тўртиинчи оролча ана шу доира-нинг қоқ марказида бўлиши керак, чунки планга олинганин доира учун нимаики тўғри бўлса, маркази қутбсизмон қабариқ шар бўлаги учун ҳам мос келади.

Жильдас Трегомен ҳайратдан лол қолганди. Ўзини тамоман йўқотиб қўйган ёш капитан хонада у ёқдан-бу ёққа юрар, гоҳ глобусни бафрига босар, гоҳ Эногатнинг бу турли ранглар билан чапланган юмалоқ картондан минг бор афзалроқ, олмадай таранг ёноқларидан ўпар ва шундай деб такрорларди.

— Буни Эногат топди, жаноб Трегомен... У бўлмаганида бунақанги фикр миямга икки дунёда келмасди!..

Жюэлнинг бунчалар қувончга тўлганини кўрган Трегоменнинг завқи жўшиб, севинчи ичига сифмай кетди. У аввал бир, кейин иккинчи маротаба ирғишлиб қўйди... Кейин виқор билан қўлларини чалишириб, у ёнбошидан-бу ёнбошига тобора қаттиқроқ чайқалиб ирғишлий бошлади. Рансда сузиб юрган дамларидаги «Гўзал Амелия» ва ҳатто шўх филларни ортиб олган «Порталегри» ҳам бунчалик чайқалмаганди. Ниҳоят момақалдириқ овози билан Пьер-Серван-Малонинг қўшигини бошлаб юборди:

Қўлимдадир уз, уз, уз,
Қўлимдадир ун, ун, ун,
Қўлимдадир лик, лик, лик,
Узунлик!
Узунлик!
Узунлик!

Ниҳоят дўстлар тинчланишди.

— Тогамга ҳам айтиш керак,—деди Эногат.

— Тогамга айтиш керак дейсанми?— қайтариб сўради Трегомен, бу таклифдан сал хижолат бўлиб.

— Аввал ўйлаб кўриш керак,— жавоб берди Жюэль.

Нанонни чақириб, ҳамма гапни унга икки оғиз сўз билан тушунтиришди. Жюэлнинг, буни укангизга айтсакмикин, йўқмикин, деган саволига кекса бретонка ма-на бундай жавоб берди:

— Ундан ҳеч нимани яширмаслигимиз керак.

— Яна умиди пучта чиқадиган бўлса-чи,— деб қўйди Эногат,— бунга бардош бера олармикан шўрлик тограм?

— Умиди пучга чұса! — хитоб қилди Трегомен.—
Йүқ, йүқ, бу гал ундаі бўлмайди!..

— Энг сўнгги ҳужжатда бойликларнинг худди ана
шу тўртинчи оролчага кўмилгани очиқ-ойдин айтилган,—
кўшиб қўйди Жюэль,— тўртинчи оролча эса биз чизган
айлананинг марказида жойлашган, бу гал шундайлиги-
га қаттиқ ишонаман...

— Бўлмаса укамни ҳозироқ чақираман,—деди Нанон.

Бир дақиқадан сўнг Антифер тоға Жюэлнинг хонаси-
га кириб келди, у қатрача ўзгармаган, бояги-боягидек
қайғуга ботган, қарашлари аланг-жаланг, чеҳраси ғам-
нок, тунд эди.

— Нима гап?

Унинг дағдағали сўз оҳангида эсанкираш аломатла-
ри акс этиб, жўшиб келаётган ғазабини аранг босиб
турганини пайқаш қийин эмасди.

Жюэль нима гап бўлганини, учала оролча орасидаги
геометрик боғланишини қандай топганларини ва тўр-
тинчи оролчанинг нима сабабдан айнан шу доиранинг
марказида бўлиши кераклигини сўзлаб берди.

Хонадагиларни ҳайратда қолдириб, Антифер тоға бу
ахборотни хотиржамгина тинглади. Ҳатто қошлари ҳам
чимирилмади. Бу янгиликни тоға олдиндан кутаётган
экан, шунинг учун ҳам бу ҳол унга тасодиф эмас, балки
негадир мутлақо табиий бир нарсадек бўлиб туолди,
деб ўйлаш мумкин эди. У фақат Жюэлдан:

— Уша марказий нуқта қаердайкин? — деб сўради,
холос.

Дарҳақиқат, бағоят ўринли савол эди бу.

Жюэль глобусни столнинг ўртасига қўйди. Худди тес-
кис сатҳда иш олиб бормоқчидай, қўлига паргар ҳамда
эгилувчан чизғични олиб, Маскат билан Маюмбани бир-
чизиқ билан туташтирди, кейин Маюмба билан Шпиц-
бергенни бирлаштирадиган иккинчи чизиқни ўтказди.
Бу ҳар иккала чизиқнинг қоқ ўртасидан иккита перпен-
дикуляр ўтказган эди, улар доиранинг марказида ке-
сишли.

Доиранинг маркази Ўртаер денгизида, Пантеллерия
ороли яқинидаги Сицилия билан Бон буруни оралиғига
тўғри келди.

— Мана шу ерда, амаки... шу ерда! — деди Жюэль,

У меридиан билан параллелни аниқ ўлчаб, ишонч билан бундай деди:

— Шимолий кенгликтинг ўттиз етти градусу йигирма олти минути ва Париж меридианидан шарқ томондаги узунликнинг ўн градусу ўттиз уч минути.

— Лекин у ерда бирор оролча бормикан? — деб сўради Жильдас Трегомен.

— Бўлиши керак! — жавоб берди Жюэль.

— У ерда бирор оролча бормикин дейсанми?.. Сира шубҳаланмаслик керак, қайиқчи, — деди Антифер тоға, — ҳа, ҳа, шубҳаланишнинг ҳожати йўқ, у бор!.. Эҳ! Минг миллион, миллиард, борингки, сон-саноқсиз фалокатлар устига худди шуниси етмай турувди-да ўзиям!

Бу тоқи лаънатни у щундай даҳшатли овоз билан бўкириб айтдики, дераза ойналари зириллаб кетди, кейин Эногатнинг хонасидан отилиб чиқиб, ўз хонасига кириб эшикни қулфлаб олди. Шу куни уни бошқа кўришмади.

У Н ОЛТИНЧИ БОБ

*Биздан кейин бир неча асрлар ўтгач яшаяжак
эвара-чевараларимизга мурожаат*

Модомики собиқ соҳил ёқалаб қатновчи кема капитани тамоман ақлдан озмаган экан, унда бағрида Комулк пошшонинг бойлигини сақлаб турган тўртинчи оролчанинг ҳақиқий жойлашган ери аниқланган бир дақиқада ўзини бундай ғалати тутганини қандай тушунса бўлади?

Кейинги кунларда аллақандай тушуниб бўлмас ўзгариш юз берди: Пьер-Серван-Мало эски одатларига қайтди, яна трубкасини оғзидан қўймай қалъа девори ҳамда соҳил бўйини ёқалаб сайр қиласидан бўлди. Бироқ бу эндиликда аввалги Антифер эмасди. Лабларидан истеҳзоли кулгу аримасди. У Комулк пошшонинг хазинасини хаёлига ҳам келтиришга изн бермасди, ҳатто қилган саёҳатларини эсга ҳам олмас, ҳамда кўпдан кутилган миллионлар кўлга киритилиши мумкин бўлган янги экспедиция ҳақида оғиз ҳам очмасди.

Жильдас Трегомен, Нанон, Эногат ва Жюэллар ниша қилишни билишмасди. Дақиқа сайн Антифер тоғанинг «Қани кетдик!» — деган хитобини кутишарди ҳам-

малари, бироқ унинг янги сафарга чиқишини хаёлига ҳам келтирмаётгани ўз-ўзидан кўриниб турарди.

— Унга нима бўлдийкин? — деб сўради Нанон.

— Худди уни алмаштириб қўйғанга ўхшайди-я! — деди Жюэль.

— Эҳтимол уни мадмуазель Галисма Замбукога уйланиш ҳақидаги фикр чўчитаётгандир? — деб қўйди Трегомен. — Эҳ, бари бир эмасми унга!.. Миллионлаб бойликнинг бекордан-бекор нобуд бўлишига йўл қўйиб бўлмайди-ку, ахир!

Иккала ошнанинг қарашлари қанчалик ўзгариб кеганини қаранг-а! Антифер тоға билан Жильдас Трегомен алмаштириб қўйилганми, деб ўйлайсан киши. Эндиликда олтин хирси, Антифер тоғани эмас, балки Трегоменning вужудини қамраб олган эди. Дарвоҷе, сўнггиси тўла мантиқан мулоҳаза юритарди. Бу қанақаси бўлди, оролчани топишга ҳеч қандай ишонч бўлмаган бир пайтда, уни излагани ошиқилса-ю, эндиликда унинг қарерда жойлашгани аниқ-таниқ аниқланганда йўлга тушиш ҳақида бирон оғиз ҳам гап бўлмаса-я!..

Трегомен Жюэлга доим шу ҳақда гапиради.

— Бизга нима кераги бор бунинг? — деб жавоб берарди ёш капитан.

Шунда Трегомен Нанонга мурожаат қиласади.

— Қуриб кетсин ўша бойлик!.. Менга деса бир умр қолиб кетмайдими ўша ерда!

Кейин у Эногатга гапиради:

— Менга қара, қизалоқ, сенинг чўнтағингда ўттиз уч миллион жаранглаб турарди-я!..

— Бундан кўра ўттиз уч бўсани истамайдиларми, жаноб Трегомен?..

Ниҳоят ўша машҳур манзара содир бўлгандан кейин ўн беш кун ўтгач бу ҳақда Антифер тоға билан гаплашишга қарор берди.

— Анави... ҳалиги.. оролча нима бўлди?..

— Қайси оролча, қайиқчи?

— Уртаер денгизидаги оролчани айтаяпман!.. Ахир, у ҳақиқатан ҳам мавжӯд эмасми?

— Мавжуд эмасмикин, дейсанми, қайиқчи? Унинг мавжудлигига сенинг ёки ўзимнинг мавжудлигимииздан кўра кўпроқ ишонаман!

— Нега бўлмаса ўша ёққа жўнамаяпмиз?

— Ўша ёққа жўнамаяпмиз, дейсанми, чучук сувда

сузадиган денгизчи?.. То қўлтиғимиздан сузғич ўсиб чиқ-
қунича кутиб тура турамиз!

Бу билан нима демоқчи бўлди у? Жильдас Трегомен бў-
борада ҳар қанча бош қотирмасин, ҳеч нимага ту-
шунолмади. Шунда ҳам тинчланмади у. Ахир бу ўттиз
уч миллион унга эмас, ёшларга зарур-да... Башарти
севишганлар ўзларининг келажаклари ҳақида ўйламас
эканлар, ёшлар ҳақида у ғамхўрлик қилмаса, ким қи-
лади ахир!

Хулласи калом, ҳаммаларига тинчлик бермагач бир
куни Антифер тоға унга шундай деди:

— Демак, ўёлга чиқиши энди сен талаб қиляп-
санми?

— Ҳа, худди шундай, қария.

— Сенингча, боришимиз керакми у ёққа?

— Боришимиз керак... қанчалик тез бўлса, шунча-
лик яхши!

— Жуда соз. Бўрганимиз бўлсин!

Бироқ унинг бу охирги икки сўзини қандай оҳанг-
да айтганини асти қўяверасиз!

Сафарга чиқишдан аввал банкчи Замбуко билан
нотариус Бинни Умар хусусида бир қарорга келиниши
лозим эди. Ворисдош ҳамда васий сифатида биринчи-
дан уларни тўртинчи оролчанинг қаердалигини аниқ-
ланганидан огоҳлантириш, иккинчидан, бирини мерос-
дан ўз улушкини, иккincinnisinинг эса бойликнинг юздан
бир фойизини олиш учун маълум куни маълум оролга
етиб келишларини хабар қилиш керак эди.

Антифер тоға васиятнома шартларига тўлиқ амал
қилиш керак деб туриб олди, бу борала ҳатто Трего-
мен ҳам ип эшолмай қолди... Тунис ва Искандарияга,
ҳар иккала манфаатдор шахс номига телеграмма юбо-
рилди. Унда 23 октябрь куни Сицилиянинг Агриженто
шахрида учрашишлари ва ўша ердан бойликларни
олиб келгани тўртинчи оролчага жўнашлари хабар қи-
линган эди.

Тиркомель ҳазратлари хусусига келганда, унинг
улуши ўз вақтида жўнатилади, башарти бойлик қўлини
куйдиргудек бўлса, истаган пайтида ўз миллионла-
рини бемалол Ферт-оф-Форт кўрфазига ташлаб юбо-
риши мўмкин!

Соук ҳақида-ю гап ҳам бўлиши мумкин эмасди, ал-
батта. Унга ҳеч вақо тегмайди. Бундан ташқари, қил-

мишига яраша Эдинбург турмасининг бир кишилик хонасида бир неча йил қамалиб ётишга ҳукм этилганди.

Жильдас Трегоменнинг бу саёҳатда албатта қатнашишни истаётгани ҳеч кимни таажжублантирмади. Аксинча, башарти Жюэль Эногатни ўзи билан бирга олиб кетмаганида ажабланарли ҳол бўларди. Тўйларига икки ой ўтар-ўтмас хотинини ташлаб кетиши маҳол эди, бунинг устига Эногат ҳам уйда қолишни истамасди...

Бу янги саёҳат қанча вақт давом этаркин? Турган гапки, кўпга чўзилмайди. Кўзланган манзилга боришиди-ю, яна уйга қайтишади. Нега деганингизда, бешинчи ҳужжатни қидиришмайди-да, ахир. Комулк пошшо шундай ҳам узайиб кетган ороллар занжирига яна битта янги ҳалқани қўшмайди, бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ. Энг сўнги хатда бойликнинг тўртинчи оролчадаги қоялафдан бирининг этагига кўмилгани очиқ-ойдин айтилган, оролчанинг Сицилия билан Пантеллерия ороли оралиғида жойлашгани эса математик аниқлик билан ҳисоблаб чиқилган эди.

— Афтидан, бу фоятда мўъжазгина оролча бўлса керак, негаки, у харитада кўрсатилмаган,— деди Жюэль.

— Эҳтимол,— жавоб берди Антифер тоға мийифида жилмайиб.

Унинг нимага истеҳзо билан жилмайиб қўйганини англаш қийин эди, албатта...

Аввал энг тез йўл босадиган воситадан, бошқача айтганда темир йўлдан фойдаланишга аҳд қилишди. Сен-Малодан бошланган темир йўл бутун Франция ва Италия бўйлаб ўтиб, Неаполгача етиб борарди. Гап ўттиз миллионни қўлга киритиш устида бораркан, йўл харажатлари ҳақида хасислик қилиб ўтириш ўринисиз эди.

Нанон дастлаб йўлга чиқадиган поездга билет олган саёҳатчиларни 16 октябрь куни эрталаб кузатиб қолди. Саёҳатчиларимиз ҳатто Парижда ҳам ҳеч тутилмай, Париж-Лион экспрессидан жой олишди, кейин Франция — Италия чегарасини кесиб ўтишди, улар на Миланда, на Флоренция ва на Римда тўхтамай, 20 октябрь кечқурун Неполга етиб боришли. Бу янги саёҳатнинг муваффақият билан тугашига Жильдас Трегомен қанчалик ишонса, юз соағ мобайнида муттасил

йўл босган вагоннинг бир маромда силкинишидан шунчалик изтироб чеккан эди.

О Эртаси куни «Виктория» меҳмонхонасини тарк этган Антифер тоға, Жильдас Трегомен, Жюэль ва Эногатлар Палермога йўл олган пароходга ўтиришди. Бир кунлик ажойиб сафардан кейин Сицилияning марказига етиб боришиди. Лекин, улар Палермо мўъжизаларини томоша қилишмоқчи экан, деб хаёлингизга келтира кўрманг асло! Бу сўнгиги саёҳат пайтидаги гўзал манзаралардан енгил-елпи бўлса-да, хотиротлар олиб келиш нияти ҳатто Жильдас Трегоменда ҳам йўқ эди. У таърифини эшигтан Сицилияning машҳур оқшомги ибодатини¹ тинглашга ҳатто интилмади ҳам. Шу топда Палермо унинг кўзларига вақти-вақти билан нормалар, французлар, испанлар, инглизлар қўлига ўтиб турган донғи кетган шаҳар бўлиб кўринмасди... Унинг наздиди бу шаҳар ҳозир ҳафтасига икки марта алоқа кареталари ҳамда дилижонлар жўнайдиган оддий бекатдай бир гап эди. Дилижон бу ердан эрталаб соат тўққизда жўнарди, соат ўн иккida эса у Корлеонедан Агрижентога томон йўл оларди.

Агриженто саёҳатчиларимизни ҳаммадан кўра кўпроқ қизиқтиради, чунки Сицилияning жанубида жойлашган бу қадимий шаҳарда банкчи Замбуко ва нотариус Бинни Умар билан учрашишлари керак эди.

Эҳтимол, бундай йўл босищ усули кўнгилсиз ҳодиса ҳамда хунук тасодифлар билан боғлиқдир? Алоқа йўллари ҳамма ерда, ҳамма вақт осоиишта бўлавермайди-ку, ахир. Бунинг устига Сицилияда қароқчилар бор, улар ҳамиша бўладилар. Улар бу ерда зайдун дарахти ёки алоэ каби чуқур илдиз отиб кетган.

Қандай бўлмасин, дилижон эртасига йўлга тушди ва сафар бехатар ўтди. 20 октябрь куни кечқурун Агрижентога кириб келишиди. Гарчи саёҳатчилар кўзланган манзилга етиб боришмаган бўлса-да, ҳар қалай унга яқинлашиб қолишган эди...

Банкчи ва нотариус, бири — Искандариядан, иккинчиси — Тунисдан, белгиланган учрашувга кечикмай етиб

¹ Сицилия оқшомги ибодати — 1282 йили Палермода оқшомги ибодатлардан бири вақтида французлар истибодига қарши кўтарилган қўзғолон. Ана шу воқеа хотирасига Палермода оқшомги ибодатни Сицилия оқшомги ибодати деб юритишиади.

келешганди. Олтинга бўлган очқўзлик одамларни нималарга унданмайди дейсиз!

Иккала меросхўр учрашарканлар, қўйидаги сўзлар билан кифояланаб қўя қолишид:

- Бу сафар оролни топишга имонингиз комилми?
- Имоним комил.

Бироқ Антифер тоға бу сўзларни қандай заҳархандалик билан айтганини ва банкчига истеҳзо билан қандайин нигоҳ ташлаб қўйганини бир кўрсангиз эди!

Агрижентога борадиган бирорта елканли кемани топишдан осон иш йўқ эди. Бу ерда балиқчилар кемалари, алоқа, юқ ташувчи — хуллас Ўртаер денгизи флотининг турли хиллари тирбанд бўлади ҳамиша.

Дарвоқе, ҳозир гап кичиккина саёҳат — соҳилдан гарб томонга қирқ миля сузиладиган денгиз саёҳати ҳақида борарди. Кечки мувофиқ шамолда йўлга чиқилса, эртасига пешингача кўзланган ерга бемалол етиб олса бўларди.

Кема ёллашди ҳам. Унинг номи «Провиденца» эди. Бу ярим аср шу сувларда сузган, кекса, устаси фараанг денгизчи бошқарувидаги ҳажми тахминан ўттиз тонналик келадиган кема эди. Бу капитан кемани Сицилиядан Мальтагача, Мальтадан Тунис соҳилларигача кўзини юмид ҳам бошқара оларди.

— Уни қиласидан ишимиз билан таништириб ўтиришнинг ҳеч қандай ҳожати йўқ, Жюэль.

Жюэль Трегоменинг бу оқилона маслаҳатига сўнди.

Кема эгасининг исми-шарифи Жакопо Граппа бўйиб, шу кунларда омад Комулк пошшонинг меросхўртарига кулиб боққани шундан ҳам кўриниб турардики, Жакопо Граппа гарчанд бузиб бўлса-да, ҳар қалай француздалаб одам тушунадиган даражада гаплашаларкан.

Бундан ташқари, яна бир ютуқлари, ҳа, ҳа, омадари чопганидан далолат берувчи яна бир ажойиб ўтуқлари бор эди. Шу кунларда октябрь ойи етиб келан, яъни об-ҳаво ҳар дамда айнаб турадиган, денгиз утуриб, кўк бетини булутлар қоплаб оладиган паллади... Бироқ ҳозир денгиз осойишта, об-ҳаво ҳам фоят-а соз эди. Рост, совуқ киши баданини чимдий бошланди, лекин ҳаво қуруқ бўлиб, қуруқликдан майнин шаол эсиб турарди, «Провиденца» беспоён денгиз бағри-

га сузив чиққан ана шундай ажойиб бир дамда тўлин ой Сицилиянинг осмонўпар тоғларини сутдек ойдиз билан чулғаганди.

Жапоко Грэппнинг ихтиёрида кема ишларига ниҳоятда мослашган беш нафаргина матрос бор эди, холос. Бу енгилгина кема теп-текис сув яланглиги узра шитоб билан сузив борарди. Денгиз шу топда шундай осойишта эдикни, ҳатто Бинни Умардек одам ҳам денгиз касалидан заррача асорат сезмади. Тақдир ҳеч қачон денгизда унга бунчалик кулиб боқмаган эди.

Тун осойишта ўтди, тонгти шафақ ажойиб кундан дарак берарди.

Бу Пьер-Серван-Мало жуда ажойиб одам-да ўзиям! Оғзида трубка, икки қўйини чўнтақларига соганича, мутлақо бепарво бир қиёфада, палуба бўйлаб хотиржамгина сайд қилиб юрарди. Бутун вужудини ҳаяжон қоплаб олган Жильдас Трегомен эса унга тикилиб туриб, кўзларига ишонмасди. У кема тумшуғига жойлашиб олганди. Ёнида бир-биридан асло ажралмас Эногат билан Жюэль ўтиарди. Ёш келинчак бу мағтункор сафар нашидасини сурарди. Эҳ, қани энди у қисмаг тасодифан қаерларга улоқтирмасин, ҳамма ерда эри билан бирга бўлса!

Вақти-вақти билан Жюэль кема йўлини текшириб кўргани, яъни «Провиденца» гарбга томон сузаётганига яна бир карра ишонч ҳосил қилмоқ учун дорға ёнига борарди. У тезликни ҳисоблаб кўраркан, кема соат ўн бирларда кўпдан кутилган орол ёнига етиб борса керак, деган умидда эди. Кейин у Эногатнинг олдига қайтаркан, ҳар гал Жильдас Трегоменнинг қуйидаги насиҳатини тингларди:

— Ҳадеб хотининг билан ўралашверма, Жюэль, мундоқ ишимизни ҳам ўйлагин-да!

Трегомен эндиликда «бизнинг ишимиз» дейдиган бўлиб қолганди. О, бу оқ кўнгил, олижаноб одамнинг қанчалар ўзгариб қолганини қаранг-а! Ахир Трегомен улар, болалар ҳақида ўйлаяпти-да!

Соат ўн бўлди, ҳеч қандай ернинг қораси кўринмайди. Дарҳақиқат, Ўртаер денгизининг бу қисми, яъни Сицилия билан Бон буруни оралиғида биттагина катта орол — Пантеллерия бор, холос. Дарвоқе, саёҳатчиларимиз катта оролни эмас, балки бир парчагина

оролчани излашаётганди; бироқ чор атрофда бундай кичкинагина оролчадан эса ном-нишон кўринмасди...

Банкчи билан нотариус Антифер тоғага саволомуз тикилишаркан, булутдай қуюқ, кўм-кўк тамаки тутуни орасидан унинг чақнаб турган кўзлари ва истеҳзо-ла илжаяётганини аранг илғай олишарди.

Жакопо Граппа кеманинг нима сабабдан албатта шу тарафга бориши зарур эканига сира тушунолмасди. Наҳотки унинг йўловчилари Тунис соҳилларига бо-ришмоқчи бўлса? Умуман олганда бу билан унинг ни-ма иши бор. Фарб томонга олиб бораётгани учун унга ҳақ тўлашади, яна тузуккина, шундай экан, то йўлни ўзгартиришни буюрмагунларича ўша ёққа қараб кета-веради.

— Демак,— деди у Жюэлга,— ҳамма вақт йўл гарбга кетаверадими?

— Ха.

— Va bene!¹

— Вене² суза бошлади.

Соат ўндан ўн беш минут ўтганда Жюэль сектантни қўлига олиб, дастлабки кузатишни бажарди. Шу топда кема шимолий кенглиknинг $37^{\circ}30'$ ҳамда шарқий узунликнинг $10^{\circ}33'$ да сузиб бораётган экан.

Жюэль бу ишни бажараётганида Антифер тоға ун-га кўз қирини ташлаб, кўзини қисиб қўярди.

— Хўш, қалай, Жюэль?..

— Амаки, худди ўзимизга керак узунликда туриб-миз, энди жануб томонга қараб бир неча миль суз-сак бас!

— Сузавер, жиянча, сузавер.., Менимча, сузишимиз-нинг чегараси кўринмайди!..

Оламдан ўтган, ҳозир яшаб турган ва келажакда яшайдиган — хулласи барча малуинлар ичida энг ра-райиби бўлган бу одамнинг юқорида айтганларидан ақалли бирор сўзини тушуниб кўринг-чи!

Кема Пантеллерияга яқинлашиш мақсадида чап то-монга бурилди.

Кекса хўжайн кўзларини қисиб, лабларини қимти-ганича ҳеч нимага тушунолмай ҳайрон бўлиб турарди. Жильдас Трегомен ёнида тургани сабабли итальян ун-дан оҳистагина бу ердан нимани излаётганини сўради.

¹ Ҳаммаси жойида (итал.).

² Яхши (итал.).

— Шу ерда йўқотган дастрўмолимизни!— деб жавоб берди Трегомен.

Табиатан қанча олижаноб бўлмасин, ғазаби қўзий бошлаган одам ана шундай жавоб беради одатда.

— Va вене, синьор!

Соат чоракам ўн икки. Ҳамон бирор қуруқлик парчасидан ном-нишон кўринмайди. Бу орада эса «Прovidенца» аллақачон тўртинчи оролча бўлиши керак бўлган жойга етиб келганди...

Бироқ кўз ўнгларida белоён денгиздан бўлак ҳеч вақо йўқ эди...

Жюэль ўнг биқинданаги қанотдан мачтанинг энг тепасига чиқди. Бу ердан ўн икки-ўн беш миля атрофдаги уфқ кўзга ташланиб туарди...

Бояги-боягидек ҳеч нарсадан дарак йўқ...

У палубага тушганда Замбуко нотариус билан унинг ёнига келиб, ташвишли оҳангда сўради:

— Тўртинчи оролча кўринадими?..

— Йўқ, кўринмади!

— Ҳисоб-китобнинг тўғрилигига ишонасанми ўзи?— деб қўйди Антифер тоға истеҳзоли оҳангда.

— Ишониш ҳам гапми, амаки!

— Ундаи бўлса, жиян, кузатишни унутиб қўйган кўринасан, чамамда...

Бу гап жон-жонидан ўтганидан ёш капитан ёниб тутақиб кетди, бироқ Эногат илтижоли имо билан уни тинчлантириди.

Шу пайт гапга Жильдас Трегомен аралашди. У кема эгасига мурожаат қилди:

— Граппа!..

— Хизматингизга тайёрман.

— Биз бир оролчани излайпмиз...

— Хўш, синьор.

— Бу яқин атрофда бирон оролча борми?..

— Оролча дейсизми?

— Ҳа.

— Битта оролча деяпсизми?..

— Ҳа, шундай, оролча... Биз оролча ҳақида сўраяпмиз!— тақорлади Антифер тоға.— Эшитяпсанми... кичкинагина, жажжигина, яхшигина оролча!.. Нима, тушуммаяпсанми?

— Афв этасиз, синьор! Сиз битта оролча қидирган?

— Худди шундай...— деди Жильдас Трегомен.—
Ушанақа оролча борми ўзи яқин атрофда?

— Йўқ, синъор.

— Йўқ дейсанми?

— Йўқ! Битта бўлган... уни ўзим кўрган ва унинг юзасига ўзим тушган.

— Унинг юзасига?— тақрорлади Трегомен.

— Бироқ у йўқолган...

— Йўқолган!— қичқириб юборди Жюэль.

— Ҳа, синъор, ўттиз бир йил бўлган, у йўқолган...
Авлиё Лучия ҳаққи қасам ичаман!

— Қанақа оролча эди у?— деб сўради Жильдас Трегомен илтижо билан қўлларини кўксига қўйиб.

— А! Минг арава-е, қайиқчи!— қичқириб юборди Антифер тоға.— Бу оролча ёки, аниқроғи, Жулия оро-ли-ку!

Жулия ороли!.. Лаҳзадаёқ ҳаммаси Жюэлнинг ёди-га тушди-қолди..

Ҳа, дарҳақиқат, Жулия ороли ёки Фердинанд, ё Отам, ё Грейам, ёхуд Нерита — истаганингиздек атайве-ринг уни — 1831 йилнинг 28 июня ида худди шу ерда пайдо бўлганди. Унинг мавжуд эканидан шубҳаланиш мукинмиди ахир? Неаполитанлик капитан Корро сув ости вулқони отилиб, оролча пайдо бўлган дақиқани шахсан ўзи кузатган эди. Князь Пинъятелли янги пайдо бўлган оролнинг қоқ ўртасидан кўкка ўрлаётган ўтли устунни ва атрофга мушакбозлик пайтидагидек учқунлар сачрататиётганини ўз кўзлари билан кузат-ган эди. Капитан Иртон билан доктор Жон Девилар ҳам бу ажойиб манзараларнинг жонли шоҳиди бўлган-лар. Вулқон жинслари ҳамда қайноқ кул билан қоплан-ган бу оролга икки ой мобайнода одамлар бемалол тушиб ўтишган. Бу плутоник кучлар¹нинг қўққисдан ҳаракатга келиши оқибатида юзага чиқиб қолган ден-гиз тубининг бир парчаси эди.

Сўнгра 1831 йилнинг декабрида эса бу қоялар аста-секин чўка бошлаб, денгиз юзасида ўзидан заррача из қолдирмай, ғойиб бўлганди.

Шундай қилиб, ана шу қисқагина муддат оралиғи-

¹ Плутоник кучлар — Ер қобиги ичида процессо-лар натижасида пайдо бўладиган ер ости кучлари (Плутон — қадимиий юонон афсоналаридаги ер ости худоси).

да машъум тақдир Комулк пошшо билан капитан Зони Ўртаер денгизининг худди ана шу қисмига олиб келиб ташлаганди. Уларнинг номаълум оролни излаб юриб, келиб-келиб шунаقا оролга, яъни июнда пайдо бўлиб, декабрда яна ғойиб бўладиган оролга рўпара келиб қолганларини қаранг-а! Орол билан биргаликда дуру жавоҳирлар, Тиркомель ҳазратлари денгиз қаърига улоқтироқчи бўлган худди ўша миллионлар тубсизликка — юз метрлаб денгиз тубига фарқ бўлганди... Бу ибрат бўларли олижаноб ишни бажаришни табиат ўз зиммасига олганди. Ана энди бу бойликлар қачон бўлмасин ер юзасига қайта чиқади деб асло хавотирланмаса ҳам бўлади...

Шу нарсани айтиб қўйишни ўзимиз учун фарз деб биламизким, Антифер тоғага буларнинг бари аён эди. Бундан уч ҳафта муқаддам Жюэль тўртинчи оролчанинг Сицилия билан Пантеллерия оралиғида жойлашганини хабар қилганида, Антифер тоға гап Жулия ороли ҳақида бораётганини ўша заҳотиёқ фаҳмлаган эди. Флотда энди ишлай бошлаган чоғларида бу сувларга бот-бот кириб ўтарди ва 1831 йили туғилган, яна ўша йили ғойиб бўлган, уч юз фут денгиз тубига чўкиб кетган бу умри қисқа оролчадан яхши хабардор эди...

Аниқ текшириб кўриб, бунга қаноат ҳосил қилгаёт, Антифер тоға ўз бошидан умрида энг даҳшатли зарбани кечирди. Кейин тинчланиб, Комулк пошшонинг бойликларига эга бўлиш фикридан қатъян қайтганди. Ана шунинг учун ҳам у излашларни давом эттириш ҳақида оғиз очмаган ва сўнгги марта сафарга чиқишига уринмаган ҳам эди. Модомики, у Трегоменning хоҳишига итоат этган ва ҳар қалай йўлга чиқишига аҳд қилган, янги чиқимларга рози бўлган экан, фақат ўз иззат-нафсини деб кўнганди, чунки у бу ишда бошқалардан кўра кўпроқ аҳмоқ бўлиб қолмасликни истарди... Башарти у банкчи Замбуко ҳамда нотариус Бинни Умар билан Агрижентода учрашишни ваъда қилиб хабар юборган экан, бундан бирдан-бир муроди ўз макр ва фирибгарликлари билан тамоман шундай жазога лойиқ бўлган бу зотларга сабоқ бериш эди.

Мальталик банкчи ва мисрлик нотариусга қаратади шундай деди у:

— Ҳа! Миллионлар худди мана шу ерда! Оёқларимиз остида! Башарти ўз улушларингизни олишни иста-

санглар, шўнғисаларинг бас!.. Қани, сувга отинг ўзин-
гизни, Замбуко!.. Қани ташланг сувга, Бинни Умар!..

Башарти бу одамлар — Замбуко ва Бинни Умар ту-
зоққа илингандари учун қаҷон бўлмасин ўзларига лаъ-
наглар ўқисалар, ўзининг ҳам худди шу мальталик ва
мисрлик каби очкўзлик билан бойлик ортидан қувга-
нини унуган қайсар малуин заҳрини сочаётган дамда
садир бўлгандир бу.

— Ана энди шарққа қараб бур кемани,— дея қич-
қирди Пьер-Серван-Мало,— уйга жўнадик!

— У ерда баҳтиёр яшаймиз... — деди Жюэль.

— Ҳатто пошшонинг миллионларисиз ҳам,— қўшиб
қўйди Эногат.

— Бўлмасам-чи, албаттга-да!.. Ростки улар сувга
фарқ бўлган экан! — деди Жильдас Трегомен, кулгини
қистатадиган даражада қўлларини ёзиб.

Бироқ ёш капитаннинг кўнгли қизиқсинишдан шу
ернинг чуқурлигини ўлчаб кўришни тусаб қолди...

Жакопо Граппа гумонсираб бош чайқаб қўйди-ю,
бироқ буйруққа итоат этди. Арқон уч юз-уч юз эллик
фут чуқурликка тушгач, қўроғшин тошдай қаттиқ жисм-
га урилди...

Бу Жулия ороли эди... Ҳа, бу денгиз қаърида ғойиб
бўлган тўртинчи оролча эди.

Жюэлнинг буйруғига биноан кема орқага йўл олди.

Қарши шамол эсганидан гаванга етиб борилгунча
туни билан шамолга мосланиб сузишга тўри келди.
Шўрлик Бинни Умар учун бу сўнгги саёҳат ўн саккиз
соатлик денгиз касалининг азобини тортиб, қимматга
тушди.

Самарасиз сафардан қайтган «Провиденца» Агри-
женто соҳилида лангар гашлаганда аллақачон кун
ёришиб кетганди.

Саёҳатчилар кема эгаси билан хайр-маъзур қили-
шаркан, кекса денгизчи Антифер тоғага мурожаат этди:

— Синьор?

— Нима дейсан?..

— Мен сизга битта гап айтмоқчиман...

— Гапир... ошнам... гапиравер...

— Синьор, умид тамом йўқолгани йўқ... ҳаммаси
тамом бўлгани йўқ!

Пьер-Серван-Мало шартта қаддини ростлади, кўз-
лари эса худди чақмоқдай чақнаб кетди.

— Ҳаммаси тамом бўлгани йўқ?— дея тақрорларди у.

— Шундай... Синъор!.. Жулия ороли минг саккиз юз ва яна ўттиз бир йил охирида ғойиб бўлган, лекин...

— Лекин ..

— У минг саккиз юз ва яна эллик йилдан кейин тағин кўтарила бошлаган...

— Худди «очиқ»ни кўрсатиши лозим бўлган менинг барометримга ўхшаб-а,— хитоб қилди Антифер тоға қаҳ-қаҳ уриб.— Бахтга қарши, Жулия ороли миллионлар билан... бизнинг миллионларимиз билан... яна юзага чиққанида биз аллақачон оламдан ўтган бўламиз, ҳатто уч юз йил яшасанг-да, сен ҳам бўлмайсан бу ёруғ жаҳонда, эй қайиқчи!..

— Ҳа, шундай бўлиши мумкин!— деб жавоб берди «Гўзал Амелия»нинг собиқ әгаси.

Кекса денгизчи ҳақ гапни айтганди: Жулия ороли ҳақиқатан ҳам Үртаер денгизи сатҳи сари аста-секин кўтарилаётган эди...

Орадан яна бир неча асрлар ўтар ва балки Антифер тоғанинг ажойиб ва ғаройиб саргузаштларининг ечими тамоман бошқача бўлар, ким билади дейсиз буни?

ЖЮЛЬ ВЕРН ВА УНИНГ РОМАНЛАРИ

1

«Антифер тоганинг ажойиб ва гаройиб саргузаштлари» романни 1894 йили босилиб чиқди. Жюль Верннинг қаламига мансуб бўлган олтмиш уч романнинг қирқ биринчиси эди. Уша пайтга келиб у романлари билан биргаликда кўп томли «Гаройиб саргузашт»лар сериясига кирган йигирмага яқин қисса ва ҳикоя, турли театрларда саҳналаштирилган ўн бешта пьеса, география ҳамда географик кашифётлар тарихига оид ўнта илмий-оммабоп китобни нашр эттирганди.

Ана шуларнинг ўзигина икки ёки ҳатто уч инсон умри учун етарли иш эди, албатта. Бироқ Жюль Верннинг ижод йўли бу билан ҳали ниҳоясига етмаганди. Шундан кейин ҳам у ўн йил мобайнида бутун ҳаётидагидек тинмай заҳмат чекди. Ҳатто азоб берувчи дард, деярли кўз нуридан ажralиш ва кар бўлиб қолиши ҳам кекса адабнинг ижодий ғайратини сўндиrolмади. У ўз кабинетида ёзид тугатилган, аммо ҳали нашр этилмаган қўллэзмалар уюлиб ётган иш столи ёнида куч-куватдан қолиб, сўлиб борарди.

Жюль Верн 1905 йилнинг 24 марта, етмиш саккиз ёшида, ҳали босиб улгурilmаган ўнта китобини қолдириб, оламдан ўтди. У вафот этгандан кейини ҳам, қирқ икки йил давомида бўлганидек, то 1910 йилгача китобхонларга ҳар ярим йилда биттадан «Гаройиб саргузаштлар» туркумининг янги жилдини эҳсон этиб турди.

Энг сўнгги, тугатилмай қолган «Илмий саёҳат» романни қаламкаш дўстларидан бирори томонидан ёзид тугатилиб, 1914 йили «Барзак экспедициясининг гаройиб саргузаштлари» номи билан босилиб чиқди.

Жюль Верннинг барча асарлари 110—115 жилдлик кутубхонани ташкил этади: бир кишининг қўли билан битилган шунча асарни ташкил этган кутубхона-я!

Энди ўзоқ ўтмишга бир назар ташлайлик.

Қаршимизда қадими антиқа гравюралар серияси турибди. Нант шаҳрининг XIX аср бошлиаридағи кўринишлари.

Соҳилбўйи қўчаси ёқалаб савдо омборхоналари, кемачи-ларнинг идоралари, мустамлакалардан келтирилган товарларни улгуржи савдо қиласидаган магазинлар тизилиб кетган. Кенг гаванни эса маҷталар ўрмондек қоплаб олган, ҳамма ёқда елканлар, улар орасидан у ер-бу ерда кўкка қоп-қора ту-

тун буралиб чиқаётган пироскафнинг¹ узун мўрилари кўзга ташланади. Тош кўчалардан алоқа кареталари ва дилижонлар гизиллаб ўтиб боряпти. Луаранинг тармоқларидан бири барпоэтган Фейдо ороли кўзга чалиниади. Савдогар ва мансабдорларнинг салобатли, дангиллама уйлари қад кўтарган. Отабобосидан тортиб адвокат бўлган Пьер Верннинг рафиқаси Софи Верннинг бобоси нантлик арматор² Аллот де ла Фюи томонидан XVIII асрнинг биринчи ярмида қурилган Оливье де Клиссон кўчасидаги икки қаватли уй савлат тўкиб туриди.

Бўлажак ёзувчи 1828 йилнинг 8 февралида ана шу уйда дунёга келади. Унинг болалик ва ўсмирлик йиллари шу ерда ўтди.

Отаси ўғли учун кўзлаган адвокатлик касби Жюль Верн қалбida қанчалик тез нафрат уйғотган бўлса, уни дengизга, кема қучогига чорловчи бир туйғу шунчалик эрта уйғонган эди. «Мен пароходни, ҳарбий кемани ёки оддий балиқчилар баркасини бепарвогина кузатиб тура олмасдим: бутун борлигим билан унинг бортидадек ҳис этардим ўзимни», — деб ёзганди у орадан талайгина йиллар ўтгач «Яшил нур» номли романида. Онасининг қистови билан дengизчилик касбini эгаллаши лозим бўлган укаси Полга қанчалар ҳаваси келганини асти қўяверасиз!

Жюль билан Поль ота-оналаридан яширинча тез-тез гавангана келишиб, кемаларга юк ортиш ва юк туширишни то-моша қилишар, шамол ҳамда офтобда қорайтан, гўё дengиз су-вининг шўри, баданига сингиб кеттан тропика иссиғи, олисадаги афсонавий мамлакатларнинг ҳиди келиб турган серҳаракат, турли тилда сўзлашувчи матрослар оломонига қўшилиб кетишарди.

Жюлнинг бўш вақти жуда кўп эди; у сира қийналмай ўқир, аниқ ҳамда ижтимоий фанларга нисбатан бўлган истеъодди бабаравар эди. Бироқ ҳамма фанлар ичida география, тарих, математикани аъло кўрарди. Айни вақтда Жюль на-мунали ўқувчи ҳам эмасди: осмонда учадиган ва сувда суза-диган машиналарни фантастик схемалар, бриг, шхуна, корвет, гилотларнинг расмлари билан тўлатиб ташланган дафтар ва китобларини кўриб муаллимлари танбеҳ бергани-берганди.

Болалигидаги ёрқин хотиралари кейинчалик ёзувчи Жюль Верн учун кўплаб тема ҳамда образларга асос бўлди ва ҳатто қартайган чогида ҳам илҳом булоги бўлиб хизмат қилиди. Унинг романларида Бискай кўрфази соҳиллари бўйлаб қилинган саёҳат хотиротлари билан сугорилган манзараларни, адвокат Верн ўз оиласини ҳар йили ёзда олиб борадиган Нант чеккасидаги гўзал Шантенейдаги ҳузур-ҳаловатли ҳаётни ёритувчи саҳифаларни кўплаб учратамиз. Жюль Верннинг китобларида ҳалол, қайсар Антифер тога ёки иримчи, вайса-ки Жан-Мари Набидулен каби «дengиз бўриси», кўпни кўрсан моҳир дengизчиларнинг ёрқин образлари кўплаб учрайди. Ёшгина Жюль ўз вақтида қанчадан-қанча тўфон ва талайгина кема: ҳалокатларини бошдан кечирган, елканли кема ве-

¹ Пироскаф — пароходнинг дастлабки номи.

² Арматор — кема эгаси ёки ўз маблагидан савдо кемаларини жиҳозловчи одам.

теранлари бўлмиш кекса Бретон денгизчиларининг ҳикояларини нафасини ичига ютганча соатлаб тинглашга ҳам тайёр эди. Унинг Роберт Грант ёки Харберт Браунга ўхшаган ёш қаҳрамонларини айтмайсизми! Ахир ёш гўдакнинг олислардаги, нотаниш юртларга қиласажак саёҳатлари ва у ерларда кўрсатажак жасоратлари ҳақидаги болаларча ширин орзулари жон баҳш этмаган дейсизми уларга?

Жюль 1844 йили мактабни тутагиб, Нантдаги Қироллик лицейига киради. У ерда Жюль риторика, фалсафа, логика, лотин тили — хулласи бўлажак ҳуқуқшунос учун зарур бўлган илмларни пухта ўзлаштириши лозим эди.

Болалик ортда қолди мана энди театр, поэзия, музыка, математика билан жиддий шуғулланиш, Нантдаги адабий тўгаракка қатнашиш ва кемачилик илмини ўрганишдек яғнинги иштиёқ ҳамда машгулотлар пайдо бўлди. Адабий тўгарда ёзувчиликка дастлабки қадам қўяётган ёш қаламкаш ўзининг биринчи шеърий драмасини муваффақият билан ўқиб беради.

Отасининг гапини қайтаришга журъат этолмаган Жюль 1847 йилнинг охирида адвокатлик унвонини олиш учун биринчи имтиҳонни топширгани Парижга жўнайди.

Бу орада 1848 йилги революциянинг момагулдиракли булатлари қуюлашиб келётганди. Июль монархияси харобалари заминида Иккинчи республика эълон қилинади. Буржуазия халқнинг ғалабасидан фойдаланиб, меҳнат аҳли эришган ҳуқуқларни тортиб олмоққа уринади. Париж ишчилари бунга жавобан қўзголон кўтарди ва бу қўзғолон ҳукумат қўшинлари томонидан қонга ботирилди. Уғода республиканинг жаллоди, 1851 йилда ўзини «француздарнинг императори Наполеон III деб» эълон қилган Луи-Наполеоннинг мудҳиш шарпаси элас-элас кўзга ташланиб қолганди.

Ана шу тарихий кунларда у ўзининг содиқ республикачи эканини англайди. У социал-утопиячилар Сен-Симон, Фурье, Кабеларнинг асарларини ўқииди. XVIII аср охирларида яшаб ижод этган француз революционерлари кўтариб чиқсан эркинлик, тенглик ва биродарлик негизига асосланган идеал давлатни орзу қилди.

Жюль Верннинг адабиёт хиёбонига дастлабки қадамларни ташлашига машҳур романнавис ва драматург Александр Дюма ёрдам берди. У 1850 йили ўзининг «Тарихий театр»ида яқингинада диплом олган, йигирма икки ёшлик ҳуқуқ лицензиатининг ғоятда қизиқ, жўшқин «Синган хаслар» деган бир пардали шеърий водевилини саҳналаштиради. Жюль қўлига димплом тегиши биланоқ отасини ниҳоятда ранжитиб, ўзи эгаллаган касбдан агадий воз кечганди.

Жюль Верннинг адабий фаолияти ана шундай бошланган эди.

Жюль Верн қисқа муддат орасида бир неча кулгили во-девиль, ҳаётий комедиялар, комик операларга либреттолар ёзида. Унинг баъзи пьесалари томошибинлар олқишига сазовор бўлди, баъзиларининг умри бир кунлуккина бўлди, бир хилларига эса саҳна бетини кўриш насиб ҳам этмади. Жюль Верн, гарчи у имконияти чекланган бўлса-да, истеъододли драматург эди шубҳасиз. Унинг пьесалари сюжет жихатидан мо-

ҳирона ёзилганлиги, диалогларининг жонлилиги, фикран пухта ва мазмунан ўзига ром қилювчилиги билан ажралиб турарди. Бироқ бу француз драматургиясидан алоҳида, мустақил ўрин берилишини даъво этиши учун камлик қиласарди.

Буни унинг ўзи ҳам сезарди.

Жюль Верн 1851 йили сюжет жиҳатидан янгилиги ва одатдагидан кўра бошқачалиги билан ажралиб турадиган ҳикояларини ёзишга киришади.

Эҳтиросли театрпаст ва музика шинавандаси бўлиш билан бирга, у айни вақтда табииёт фанлари ҳамда техника, географик қашфиётлар тарихи, денгизчилек ва ҳавода учиш илми билан шуруулланар, картотека тузиб, унга турли илмий тадқиқот ва қашфиётларни ёзib кўяр, олимлар, сайдхълар билан танишар, илмий мунозара ҳамда докладларга бориб турарди. Кечалари муттасил мутолаа қиласаркан, бу қитоблар унда дадил фикрларни уйғотар, янги уфқлар очилади қаршисида.

Ёш адид ўз ҳикоялари учун материални бадиий адабиётга гўё мутлақо алоқаси бўлмаган манбаълар — Лотин Америкаси мамлакатлари тарихи ва географиясига оид илмий ишлардан, арктика экспедициялари ҳисоботлари ва ҳоказолардан тўпларди.

Масалан, ақалли «Ҳаводаги фожиа» (1851) ва «Музликлар орасида қишлоў» (1855) асарларини олиб кўрайли.

Биринчи ҳикояси Жюль Верннинг ҳавода учишга нақадар қизиқиши ва шу соҳани астойдил ўрганиши оқибатида вужудга келган.

Ҳикоя қилиш драматизмини аэростат тузилишини муфасал тасвирлаш ва ҳавога учиш ҳақидаги билим ҳамда маълумотлар билан муштарак ҳолда олиб боришига интилишининг ўзи Жюль Верннинг ижодий йўли қай томонга бораётганини, унинг ҳикоя қилиш услубини кўрсатиб турарди.

Иккинчи асарида автор қутбга сузуви денгизчиларнинг ёсдалик ва ахборотларидан фойдаланган. 50-йилларда, у бу асарни ёзишини кўнглидан ўтказиб ва уни ёзib тугатган дамларда, бутун дунё газеталари инглиз қутб тадқиқотчиси Жон Франклин экспедициясининг дом-дараксиз йўқолиши, бири ортидан иккинчиси йўлга отланган янги қутқарув экспедициялари ҳақидаги ахборотлар, экспедициянинг кейинги тақдири муаммо бўлиб қолаётгани ҳақидаги мақолалар билан тўлиб чиқаётганди. Шундай экан, Жюль Вернни «Музликлар орасида қишлоў» асарини ёзишга нима даъват этганини тушуниш учун ўша ҳодисаларни эслашнинг ўзи кифоядир.

Агар «Ҳаводаги фожиани» доктор Фергюссон («Беш ҳафта ҳаво шарида») ва Робур-Фотиҳнинг (шу номли романнинг бош қаҳрамони) ҳавода учганлари эволюясиининг дебочаси деб аташ мумкин бўлса, унда «Музликлар орасида қишлоў» — «Капитан Гаттераснинг саёҳатлари ва бошдан кечирганларни» ҳамда «Мўйналар мамлакатида» каби Артиканни забт этиш ҳақидаги машҳур романларининг дебочаси эди.

Жюль Верн кейинчалик ўзини кенг йўлга олиб борадиган сўқмоққа чиқиб олганди. Бу унинг «Ғаройиб саргузаштлари» туркуми сари қўйган дастлабки одими эди.

Сиртдан қараганда, ёш адид эндиликда баҳти чопиб топиб

олган ҳикоячилик услуби устида бош қотирса басдек кўринарди. Аммо, аслида эса унинг изланишлари эндигина бошлишаётганди. «Ҳаводаги фожиа»дан «Фаройиб саргузаштлар» сериясига кирувчи биринчи асари «Беш ҳафта ҳаво шарида» романини ҳали ўн икки йиллик муддат ажратиб турарди.

Жюль Верн водевиль ва комик операларга либреттолар ижод этишда давом этаркан, вақти келиб ўйлаб қўйгани, «илм ҳақидаги романларини» бошлишга киришиш учун астасекин билимини орттириб борарди.

Ниҳоят, 1862 йилнинг ёзида биринчи илмий-фантастик романни ёзib тугатилди. Ўн бешта ношир, худди тил биритириб олгандек, бир хил: «Мен таваккал иш тутолмайман», деган жавоб билан қўллэzmани авторга қайтариб беришди. Бироқ, ўн олтинчи ношир, айни вақтда таникли адиб бўлмиш Пьер-Жюль Этцель, ёзувчига қўллэzmани қайтариб бериш ўнга турсин, балки бу истеъдодли ёзувчи билан йигирма йилга шартнома тузи: бунга мувофиқ автор муносиб ҳақ эвазига ҳар или иширга иккита «илмий роман» ёки умумий ҳажми йигирма беш босма лист келадиган битта икки жилди асар топшириш мажбуриятини олади¹.

— Бу шартнома кундалик рўзгор ташвишларидан ҳалос етади,— деди Жюль Верн ноширга.— Ҳаёл қилиб, ўйлаб қўйганиларимнинг ўзи бир неча йилга етади, янги сюжетлар эса иш жараённида туғилаверади. Уларни ҳаётнинг ўзи кўрсатиб, айтиб беради. Тез кунда иккичи романни бошлайман. Бу Шимолий қутбга саёҳаг бўлади...

Жюль Верннинг шахсий ҳамда ижодий баҳти кулиб боқди. Этцелнинг нашриёт каталоги тинимсиз равишда «Фаройиб саргузаштлар»нинг янги-янги номлари билан бойий борди:

«Капитан Гаттераснинг саёҳатлари ва бошдан кечиргандарни».

«Ер марказига саёҳат».

«Капитан Грант болалари».

«Ердан Ойга».

«Ой атрофига».

«Йигирма минг лъе сув остида».

«Сузувчи шаҳар».

«Уч рус ва уч инглизнинг Жанубий Африкага қилган саёҳати».

«Дувё бўйлаб саксон кунлик саёҳат».

«Мўйналар мамлакатида».

«Сирли орол».

Бу романлар «Фаройиб саргузаштлар» рўйхатини очиб берган муқаддимадир. Олдинда аллақанчаси турарди бунақани романларнинг...

Китобхонлар Жюль Верннинг навбатдаги романини ўқиб ултурмасларидан, кейингиси босмадан чиқиб турарди. Унинг китоблари ёруғ жаҳонни кўриши биланоқ дарров кўп тилларга ағдарилиб, бутун дунёга тарқаларди.

Жюль Верннинг сиртқи воқеа-ҳодисаларга унчалик бой бўлмаган ҳаёти машаққатли, матопатли меҳнат билан тўлиқ

¹ 1883 йилда бу шартнома яна шунча муддатга сурилиб, ёзувчи ҳаётининг охиригача ўз кучида қолган.

эди. Ҳар куни кечани тонгга тонгни кечага улаб, идеал бир тартибга итоат этиб, заҳмат чекаркан, бу — ниҳоятда адабий сермаҳсулликка олиб келганди. Эрталаб соат бешдан пешин-гача корректура ўқир ва тузатарди. Тушликдан сўнг эса нав-батдаги романи учун зарур манбаларни ўқир ва кўздан ке-чирап, оқшомларни эса дам олиш ҳамда дўстлари билан сух-батда ўтказарди. Кечки соат саккиз-тўқизларда эса унинг учун тун бошланарди.

Сиртдан қараганда бундай бир меъёрда ҳаёт кечириш йўсими «Гаройиб саргузаштлар»даги қаҳрамонларнинг жўши-кин фаолияти, уларнинг қуруқлик ҳамда денгиздаги, ҳаво ҳамда сув остидаги чеки-чегараси йўқ гаройиб саргузаштла-рига асло мос келмайдигандек бўлиб кўринарди. Ҳа, Жюль Вернга кема ҳалокатларни бошдан кечириш, кимсасиз орол-ларга бориш ёки янги ерларни кашф этишга тўғри келмади! Унинг учун буларнинг ҳаммасини романларидағи қаҳрамон-лари бажардилар. Бироқ, шунинг билан бирга ёзувчини дунёдан воз кечган зоҳид экан-да, деб ўйлаш ҳам нотўғри бўлурди. Имкони борича ўзининг саёҳатга ташиналик иштиёқини қонди-ришга интиларди у. У Америкада бўлди, Гарбий Европадаги деярли барча мамлакатларни у бошидан-бу бошигача изгиб чиқди, ўз яхтаси «Сен-Мишелъ»да Ла-Манш ва Па-де-Кале, Шимол ва Болтиқ денгизи сувларида сузди, баъзан эса Үр-таер денгизи бўйлаб Марокаш, Тунис, Жазоир соҳилларигача бораарди.

Франция-Пруссия уруши бошланганида эса ватанпарвар-лик ҳисси даъвати билан ўз яхтасини ҳарбий маъмурлар их-тиёрига топширди ва ўзи ҳам соҳил ҳимоячилари отряди са-фига қўшилди. У икки кекса бретон балиқчисидан иборат «экипажи» билан биргаликда норманд соҳиллари ва Сомма ѹўлтигини герман райдерлари¹нинг тасодифий ҳуякумидан қў-риқлаб ётаркан, воқеаларнинг қандай ривожланиб бораётга-нини диққат билан кузатарди. Седан ҳалокати, Парижнинг қамал қилиниши, 1870 йилнинг 4 сентябрида республика эълон қилиниши, Париж коммунаси — бу тарихий воқеалар ўша вақтда бутун дунёning диққат марказида эди. Наполеон III шармандаларча тахтдан қулагандан сўнг Жюль Верн Па-рижга қайти ва қаҳрамонона Коммуна кунларини пойтахтда ўтказди. Париж ишчилари унинг кўзи ўнгига дунёда биринчи марта пролетар давлатига асос солдилар, унинг кўзи ўнгига генерал Галифенинг солдатлари Париж кўчаларини коммунар-ларнинг қони билан суғорди.

Жюль Верн Коммуна ҳимоячиларининг эҳтиёж-талаблари-ни тушунмас ва улар билан ҳаммаслақ, ҳамфир ҳам эмасди, бироқ, Версаль Жаллодларига хайриҳоҳ бўлишдан ҳам олис-да эди. Нейнинг асарларидан «Даҳшатли йил»нинг² кечинма-

¹ Рейдер — сув йўлларида, асосан денгиз савдосини из-дан чиқариш мақсадида жанговар операциялар ўтказувчи ҳарбий кема.

² «Даҳшатли йил» — Виктор Гюго шеърлар тўплами-нинг сарлавҳаси. Автор унда Франция-Пруссия уруши ва Париж коммунаси воқеаларини куйлаган. Гюго Ж. Верннинг севган шоири эди.

лари унинг учун изсиз кетмагани яққол кўзга ташланиб турарди. Жюль Верннинг коммунадан кейин ижод этилган кўпигина романлари ўша даврдаги сиёсий ҳамда ижтимоий ҳодисаларга нисбатан таъна ва ошкора норозилик оҳанглари билан тўлиб-тошганди.

Босқинчилик урушлари ва мустамлакаларни талашни у халқларнинг осойишта ривож топишига таҳдид соловчи асосий ҳавф деб ҳисобларди у. У илм-фан ва техника ютуқларидан ўзларининг жиноий ҳамда гаразли манфаатлари йўлида фойдаланаётган золимлар, инсоният душманларинигина эмас, балки ўз кашфиёт ва ихтиrolарини озодлик, тинчлик душманлари кўлига тутқизаётган олимларни ҳам қатъий қоралайди.

Жюль Верн 1871 йилнинг кузида Амьенга кўчиб келади ва умрининг иккинчи ярмини шу ерда ўтказади. Париждан уч соатлики йўл нарида бўлган бу осойишта чекка шаҳарда севган иши билан бемалол шуғуллана олар ва унга ҳеч ким халал бермасди. Жюль Верннинг уйи марказий кўчалардан анча нарида эди. Уйнинг тепасида думалоқ гиштин минора бўй чўзган бўлиб, ана шу миноранинг учинчи қаватидаги хонани кабинет қилиб олди. Хонани бундан ҳам камтарона жиҳозлашни хаёлга келтириш амри маҳол эди: энсизги темир каравот, ёзув столи, чарм қопланган кресло, истаган саволнига жавоб топа оладиган картотекаси солинган тортмали иш столи ёнгинасида туради; камин тончасига безак сифатида Мольер билан Шекспирнинг бюсти қўйиб қўйилганди. Жюль Верн Амьен узра ёғду таратиб чиқиб келаётган қўёшни ёзин-қишин ўз кабинети деразасидан кўриб туради. Вокзалдан эшитилиб турадиган паровоз гудоклари эса унинг қаҳрамонларини олис сафарларга узатиб қоларди.

Жюль Верн ўз асарларининг талай қисмини шу ерда ёзи. Унинг умри йил сайин ўзи жорий этган тартибга биноан муттасил заҳмат чекиш билан ўтиб борар, аҳён-аҳёнда у ўзини сабр-тоқат билан Сомм қўлтиғида кутиб ётган «Сен-Мишел»да экскурсияга ёки Парижга бориб келарди...

Жюль Верн ҳар куни оламнинг ҳар бурчидан қойил қолиб, ҳаяжон билан ёзилган ўnlаб хат олиб туради. Ёш китобхонлар унга узоқ умр тилашар, «Гаройиб саргузаштлар»нинг кейинги жилларди учун янги-янги сюжетларни тавсия этишар, ёдига солишаарди. Машҳур ихтирочилар ва олимлар эса унинг китоблари ёшлик йилларида ўзларини илм-фанин севиб қолишиларигагина эмас, балки ҳаёта муносиб ўринларини тошишга ёрдам бергани учун миннатдорчилик изҳор этишарди.

Кутубхонасидаги ўз китоблари учун маҳсус ажратилган киттакон шкаф турли мамлакатларда, турли тилларда (ҳатто араб ва япон тилида ҳам) нашр этилган юзлаб ранго-ранг жиллар билан тирбанд бўлиб кетганди. Бироқ бу ўша пайтлардаёқ унинг номи билан босилган китобларнинг кичиккина бир қисми эди, холос.

Борган сайин Амьенга парижлик ёки чет эллик журналистлар кўпроқ зиёратга кела бошладилар, ҳамма вақт ўзи ва ижоди ҳақида истар-истамас ҳамда зиқналик билан сўзлайди. Жюль Верн эса бу зиёратчиларни қабул этишга, интервью беришга мажбур бўларди. Вақти-вақти билан матбуотда машҳур ёзувчи билан қилинган суҳбатлар босилиб туради. Бу-

лардан баъзилари диққатга сазовор эди шубҳасиз, зероки адиднинг аниқ фикрлари ва эътирофлари ёритиларди уларда.

1902 йилда бир куни Жюль Верн ҳузурига «Безакли Вена газетасининг» мухбири ташриф буюради. Афтидан у жуда яхши пайтда келган экан: кекса адаб одатдагидан кўра дил-кашроқ ва сиддикилдан суҳбатлашган. У ўзининг биринчи романи, энг сўнгги, ҳали нашр этилмаган асари ва ёзажак нарсалари ҳақида батафсил гапириб берган.

— «Беш ҳафта ҳаво шарид» романимга воқеа бўлиб ўтадиган жой учун Африкани танлаб олишимнинг сабаби шуки, у пайтларда ҳали дунёнинг бу қисми бошқаларига қаранганди хийла кам ўрганилган эди,— деган Жюль Верн.— Миямга, бу бепоён материкини текширишнинг энг қизиқарли йўли ҳаво шари орқалигина бўлиши мумкин деган фикр келиб қолди. Кўплар биринчи романимнинг муваффақият қозонганини камчиликка маълум бўлган илмий маълумотларни ҳамма тушинадиган услубда ёзганимдан деб билишади. Ҳар қалай, мен доимо, ҳатто энг фантастик романларимни ҳам иложи борича ишонарли ва табиат нуқтаи назаридан ҳаққоний тарзда баён этишга тиришганман.

— Демак, илм нуқтаи назаридан ҳам шундай экан-да?

— Албатта. Бироқ мен ўзимни мутахассис-олим деб ҳисобламайман асло. Мен бирор қашфиёт ҳақида ўқирканман ёхуд хабар топарканман, гоятда ҳузур қиласман. Мен китоблардан, газета, журнал ҳамда илмий ҳисоботлардан талайги нарсаларни ёзиб оламан. Кейинчалик бу ёзмаларимнинг барини диққат билан турларга ажратаман ва улар романларим, қиссаларимга бебаҳо материал бўлиб хизмат этади. Ожиз бўлиб қолган ҳозирги пайтимда эса бу ишни давом эттиришимга рафиқам билан навидаларим ёрдам беришяпти.. Илм-фан ҳақида соатлаб гапириб беришга ҳам тайёрман, илло сизни толиқтириб қўймаслини учун сўзин қисқа қилиб қўя қолай. Мен кўз ўнгимизда шунчалар ажойиб қашфиётлар, бундан ҳам ажойиброқ ихтиrolар яратилган асрда тугилганимдан беҳад баҳтиёрман. Илм-фандан ҳали одамларнинг тонг қолдидарли ва мўъжизавор янгиликлар яратишларига асло шубҳаланмаса ҳам бўлади. Бундан ҳам ортиқрогини айтишим мумкин: фандаги қашфиётларнинг ердаги турмуш шароитларини ўзгартишига ва кўплаб ихтиrolарнинг ҳозирги авлод кўзи ўнгига содир бўлишига имоним комил. Ахир табиат кучлари ҳақидаги, масалан, ақалли электр қувватини олайлик, билимимиз ҳали бошланғич босқичда эмасми. Келажакда, табиатнинг кўп сирларини билиб олганимиздан кейин романнавислар, шахсан содиқ қулингиз бўлмиш каминалари тасвирлаган мўъжизаларнинг шоҳиди бўлиш ўзларига ҳам насиб этар, ана шунда бу нарсалар янада антиқа ва ажойиб ҳодисалар олдида оддий ҳамда зерикарли бир нарса бўлиб қўринади.. Бу фоний дунёдаги умр ўйлимнинг ниҳоясига шунчалар барвақт етажётганим ва қанчалар мўъжизалар содир бўлишини ваъда қилиб турган давр арафасида ҳаёт билан видолашётганимдан нақадар афсусланаётганимни билсангиз эди-я!..

Жюль Верн жим қолди. Унинг чин қалдан чиққан эътирофидан ҳаяжонланган журналист ҳозиргина айтилган сўзларни шоша-пиша қоғозга туширади.

— Энди сиз мендан, «Гаройиб саргузаштлар» туркумини яратишдан умумий мақсад нима ва бундан-буён менинг қандай ниятларим бор эканини сўрарсиз, албатта? — деб яна гап бошлади адаб.

— Тўғри пайқабсиз, мсье Верн.

— Мен «Гаройиб саргузаштлар» имда бутун ер шарини тасвирлашни мақсад қилиб қўйгандим ўз олдимга. Олдиндан тузиб қўйилган режага биноан бир мамлакатдан кейин иккичисига ўтарканман, башарти зарурат туғилиб қолмаса, бир марта тасвирлаб ўтган жойларимга қайтмасликка тиришаман. Каштадаги гулларни тикиб улгуриним учун ҳали жуда кўп мамлакатларни тавсифлашим керак. Эҳтимол, юзинчи китобимни ҳам ёзиб тугатарман¹. Агар яна беш ёки олти йил яшасам, албатта тугатаман...

— Юзинчи китобингизнинг нимага бағищланишини ҳам биласизми?

— Ҳа, бу ҳақда тез-тез ўйлаб тураман. Охирги китобимда мен ер шари ва осмон бўшлиғи ҳақидаги тасвирларимни бир-бирига боғловчи бир бутун, бундан ташқари, қаҳрамонларим босиб ўтган ҳамма йўлларни эслатиб ўтувчи асар яратмоқчи-ман... Илло, мен бу ўйимни амалга ошира оламани ёки йўқми, бундан қатъий назар, сизга шуни бемалол айтишим мумкини, ҳозир ҳам бисотимда бир неча тайёр асар борким, улар вафотимдан сўнг нашр этилажак...

2

Сиз, эҳтимол, «Бек-Кап оролининг сири» номли чеҳ фильмини кўргандирсиз? Унда Жюль Верннинг романларига ишланган қадими расмларга жон киради, муаллифнинг техника дунёси тасвирланади. Актёrlарнинг ижроси «Гаройиб саргузаштлар»нинг автори билан ҳамкорликда ишлаган Риу, Беннетт, Невиль, Фер ва бошқа истеъоддли рассомларнинг гравюраларини эслатувчи кадрлар безаги билан муваффақиятли равишда мувофиқлаштирилган. Дикторнинг овози хайратомуз янграйди, унда тасвирланган техника эса — ҳозирги кундагига нисбатан албатта гоятда содда. Оқибатда ўткир контраст вужудга келади: Жюль Верн замондошларини ҳайратга солган фантастик машиналар томошибининг кулгисини қистатади, чунки ҳозирги кундаги фан ва техника Жюль Верннинг ҳатто энг жасурона фантазияларини ҳам гоятда ортда қолдирб, ниҳоятда илгарилаб кетган.

...Мана, ҳавода кема сузуб кетялти. Унинг мачталарига елкан ўrniga оҳиста айланувчи қўшпаррраклар ўрнатилган.

¹ Жюль Верн бу ерда юзинчи китоби ҳақида сўзларкан, «Гаройиб саргузаштлар» туркумiga кирувчи юзинчи китобни назарда туттан. «Гаройиб саргузаштлар» туркумининг француз тилидаги нашрида унинг олтмиш уч романи ва иккита ҳикоялар тўплами тўқсон учта китобни ташкил этади. Жюль Верн агар 1908 йилгача яшаганида ўз ниятини амалга ошириб, юзинчи китобини ёзган бўларди, албатта.

Иссиқлик ёрдамида бошқариладиган аэростат. Унинг кашаваси остига газ қизидиргич кўра ўрнатилган.

Бошқариладиган сигарасимон аэростат. Учувчи парракларни ишга тушириш учун велосипед чиғирларини айлантиради.

Эшқақлар ўрнига сузувчи қанотлар, педаль — чигир билан ишловчи парраклар ўрнатилган, техника мўъжизаси — электр қуввати билан бошқариладиган турли конструкцияли сув ости кемалари. Буларнинг шатунлари қандай қўпол ҳаракатларади, машина бўлими қанчалар гаройиб ва ғалати кўринади.

Жюль Верн ўйлаб чиқарган ёки кашфиётчиларнинг лойиҳаларидағи ҳаво ҳамда сув ости аппаратлари улкан мўрили кўхна локомотивлардан фарқ қиласди асло.

Буларнинг барини умуман олиб қаралса, бир аср илгариги техника савиясини яққол кўрсатиб туради.

XVIII асрнинг охирлари ва XIX асрнинг бошларидағи буюк техникавий ихтиrolар — буғ билан ишлайдиган машина, павоз, пароход, тўқувчилик дасттоҳлари ва ҳоказолар — техникада инқилоб бўлди. Техника инқилоби эса саноатда тўнтариш ясади. Саноатнинг шитоб билан ривожланиши эса ўз навбатида фан ва техника тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Европа ва Америкада капитализмнинг қарор топиши қўл меҳнатини машиналарнинг сиқиб чиқаришига, транспорт ва алоқа воситаларининг такомиллашишига олиб келди.

Жюль Верн Нантдан Парижга биринчи сафар олти отлиқ дилижонда келган эди.

Бир неча йил ўтгач эса Париждан Нантга поездда келади.

1872 йили «Дунё бўйлаб саксон кунлик саёҳат» романи босилиб чиқади. Бу романнинг бош қаҳрамони Филеас Фогг ўша даврга нисбатан энг юксак тезлика бутун дунё бўйлаб саёҳат қиласди.

1901 йилда парижлик журналист Гастон Стиглер Филеас Фоггнинг «рекорди»ни орқада қолдириб, дунёни олтмиш уч кунда айлануб чиқади. 80-йилларга келиб автомобиллар, XX асрнинг бошларида (ҳали Жюль Верн ҳаётлигига ёки ҳамда ясалган қанотлари бор «учар этажерка»лар пайдо бўлди.

Жюль Верннинг биринчи романи нашр этилган пайтларда техниканинг энг улуғ ютуғи буғ машинаси эди. Электр двигателлар ҳали амалда деярли қўлланилмасди. Тажриба ускуналари қувватни гальваник батарея ёки кучи нарсель¹ билан ўлчанувчи ибтидоӣ машиналардан оларди.

Яқин ўн йиллар орасида эса электр ёритгичларни, электр моторни, динамо-машинани, фонографни, телефон, кинематограф, ички ёнардвигателни, дирижабль, трамвай, автомобиль, аэроплан, фотоэлемент, рентген нурлари, симсиз телеграф, радиоактивлик ҳодисалари ва буларсиз цивилизацияни биз кўпдан тасаввур ҳам этолмайдиган яна талайгина нарсаларни кашф қилиб, ихтиро этиб, турмушга татбиқ қилиш ва зифалари туради.

Ўтган асрнинг 40—60-йиллари, Жюль Верн узоқ тайёр гарлиқдан сўнг «Гаройиб саргузаштлар» туркумидан йил саин томлар кетидан томларни бостириб чиқара бошлаган

¹ Карсель — ёруғлик куч бирлиги; 9,6 шамга тенг.

пайтлар фаннинг турли жабҳаларидағи буюқ қашфиётлар даври бўлди. Бу вақтда физиклар электр энергиясини амалда қўллаш йўлларини излашарди. Кимёгарлар органик биринчаларни синтез қилишни ўрганмоқда эдилар. Инженер ва механиклар ҳаводан оғирроқ учар аппаратларнинг моделларини ясашар, дирижабль ҳамда сув ости кемаларини конструкция қиласидилар. Географлар ер шари харитасидаги «оқ доғларчи» ювишга киришган эдилар.

Илм-фан инсон қудратини ошириб юборди. Олимлар чиракам муъжизалар яратдилар: ҳали қашф этилмаган планеталарнинг ўрнини кўрсатиб берар, ҳали топилмган кимёвий элементларнинг хоссаларини аниқлар, номаълум элементларни аввал юлдузлардан, кейин эса Ердан топардилар.

Илмий башоратнинг муъжизакор кучи ҳар қадамда исботланиб борарди. Яқингинада афсона бўлиб кўринган орзулар рўёбга чиқа бошлиди.

Олисни кўрувчи олимлар XIX асрнинг ўрталарида ёқ «буғ асли» ўрнини «электр асли» эгаллашини, эртами-кечми одамларнинг океан тубларини, ҳаво бўшлиқларини ўзлаштиришларини, ибтидосию интиҳоси йўқ коинот ичкариликларига кириб боришларини билардилар...

«Ниманики ўйлаб чиқарган, ниманики тўқиган бўлсан,— дерди Жюль Верн,— ҳаммаси ҳақиқатга бўшатиб беради ўз ўрнини, зероки шундай вақтлар келадики, илм-фан ютуқлари тасаввур кучидан устун келади».

«Фаройиб саргузаштлар» авторининг номи адабиёт тарихига янги типдаги романчилик — илм-фан ва унинг чекчегарасиз имкониятларга эга эканлиги ҳақиқати романчиликнинг асосчиси ҳамда моҳир устаси сифатида киражак.

Ихтиориларнинг устахоналарида ишләётган турли механизмларнинг моделлари, лойиҳадагина мавжуд бўлган машиналар, ҳали лаборатория деворларидан сиртга чиқиб улгурманган қашфиётларни у тасаввуррида камолга етказиб, таърифтавсифлаб берди. У орзу қилинган, исталган нарсани амалга ошган қилиб тасвирлади. Илмий фантастиканинг мазмун-моҳияти ҳам ана шундадир.

Жюль Верн адабиёт учун ақл ва юракни ишлатиш лозим бўлган ўрганилмаган яна бир жабҳани очди,— илм поэзиясини, ихтиоричилик романтикасини яратди, илмий тафаккур бобида жасорат кўрсатди. Унинг адабий ижодкорлиги ана шундай намоён бўлди.

«Фаройиб саргузаштлар» яратиларкан, қирқ йилдан ортиқ-роқ бу муддат ичиди Жюль Верннинг тафаккури ўз замонасиининг илгор фани билан биргаликда олис ва мураккаб йўлни босиб ўтди.

Башарти унинг биринчи романни қаҳрамонлари бутун Африка бўйлаб ҳаво шаридаги мардонавор учуб ўтган бўлсалар, энг сўнгги, вафотидан кейин нашр этилган китобида эса реактив двигателли аэропланлар ва радио орқали бошқариладиган снарядлар ҳақида ҳикоя қилинади.

Сув ости кемалари ихтиориларга фақат дилсиёҳлик келтираётган йилларда Жюль Верннинг тасаввури жасур калипит Немо океан остида олис йўларни босиб ўтган, электр қуввати билан ишлайдиган сув ости кемасини яратади.

Ҳавода учишнинг ихлосмандлари ва авиация мухлислари ўзаро ҳаводан енгил учар аппараг билан ҳаводан оғир апаратнинг афзалликларини исботлаш борасида баҳслашиб ётган пайтда жасур ихтирочи Робур баҳайбат геликоптер «Альбатрос»да дунё саёҳатига жўнайди. Бошқа бир роман, «Олам ҳукмдори»да яна ўша Робур ҳамма ерда юра оладиган, самолёт, автомобиль, катор ва сув ости кемаси хусусиятларини ўзида мужассамлантирган универсаль машинани яратади.

Жюль Верннинг қаҳрамонлари Ер қобигининг ичкарисидаги иссиқликдан, Қуёш энергиясидан, шамол ҳамда денгиз тўлқинлари қувватидан амалда фойдаланишини, энергияни имкони борича қудратли аккумуляторларда тўплашни орзу қиласидилар, кимёвий элементларинг қандайдир табиий бирлиги ҳақидаги тахминларни ўртага ташлайдилар, бир элементнинг бошқа элементга айланиши мумкинлигини айтадилар, рангли фотографияни, овозли кинони, автомат ҳисоблаш машиналари, синтетик озиқ-овқатларни, янги қурилиш материалларини, шиша иплардан тўқилган кийимларни ва кўплаб турмуш ҳамда инсон меҳнатини енгиллатувчи, олами қайта тузишга ёрдам берувчи ажойиб нарсаларни ихтиро этишни хаёл қиласидилар.

Жюль Верннинг кутубхонасида пастдан юқорига ва ўнгдан чапга ўтказилган ранг-баранг чизиқлар билан тўлиб-тошган каттакон глобус турарди. Ҳар бир янги роман битгандан глобусдаги илон изи чизиқлар сони ҳам ортиб бораради. Бу чизиқлар кесишар, қўшилиб-уралашиб кетар, бир жойга бориб туташар, ниҳоятда кам ўрганилган ўлкаларни кесиб ўтиб, чор атрофга таралиб кетар, одам оёғи етмаган жойларга бориб тақаларди. Жюль Верн қартайиб қолганида глобусдаги маршрутларни билдирувчи бу чизиқлар тўр каби қалинлашиб кетгандики, ёзувчининг ўзи ҳам аранг ажрати оларди уларни.

Жюль Верн қаҳрамонлари ҳамиша йўлда, китобхон кўзи ўнгидаги ҳамиша ола-була географик манзара намоён бўлади. «Фаройиб саргузаштлар» деган сарлавҳанинг ўзи ҳам унинг ижодидан географиянинг қанчалар катта ўрин олганини айтиб турибди.

Табиат, ҳайвонот ҳамда ўсимликлар оламини, олисдаги мамлакатлар аҳолисининг удум ва феъл-авторини тасвиirlаш саргузашт сюжетлардан тўқилган матонинг сиртқи кўрининишини акс эттирибгина қолмай, балки ички тузилиши ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қиласи.

Одатда Жюль Верннинг фақат фантастик машиналари бўлган романларинигина илмий-фантастик деб ҳисоблашган. Бу нотўри. Илмий фантазия унинг кўплаб географик романларида ҳам кенг қулоч ёйган.

«Виктория» аэростати Африканинг ўрганилмаган қисмлари устидан учиб бораркан, у ерлар худди илгари текшириб чиқилгандек, батафсил тасвиirlанади.

Ҳали бирорта ҳам Артика тадқиқотчиси шимолий кенгликнинг 82°дан юқорига ўтолмаган бир пайтда капитан Гатерас Шимолий қутбга етиб боради.

«Ҳалокатга учраган «Цинтия»даги ташландиқ бола» романининг қаҳрамони Эрик Герсебом ўша пайтларда ҳали ўзлаштирилмаган Шимоли-Шарқий ва Шимоли-Ғарбий денгиз йўлларидан муваффақият билан ўтиб, бир сафарнинг ўзидаёқ

Россия ҳамда Американинг Арктика сувлари бўйлаб дунё саёҳатини амалга оширади.

XIX ва XX асрлардаги географик кашфиётлар аввал «Гаройиб саргузаштлар» саҳифаларида содир бўлар, ана шундан кейингина амалга ошарди.

Жюль Вернинг қаҳрамонлари ҳамма қитъалар ва барча океанларда бўладилар, ўша пайтлардаги хариталарда оқ додлар билан белгиланган, антиқа, нодир ўрмонлар билан қопланган ўлкалар ва чанглазорларга кириб борадилар. Улар ерда, осмонда, сувда, сув остида саёҳат қиласидар, қорли чўқ-қиласидар чиқишиади, вулқон кратерларига тушишиади, космик бўшлиқлар сари интилишиади.

Жюль Верн китоблари саҳифаларига тўлқинларнинг кўпиги, саҳроларнинг қуми, вулқон кули, Арктика қуюнлари, коннот чангни кириб олган десак муболага бўлмас. Унинг романинг даги воқеалар содир бўлган макон бутун Ер курраситина эмас, балки бутун Оламдир.

«Гаройиб саргузаштлар» туркумига кирувчи романларда география ва табииёт техника ҳамда аниқ фанлар билан ёнма-ён туради. Жюль Верн ўз романларида мурожаат этган барча фан соҳаларининг рўйхати XIX асрнинг энг муҳим фанлар каталогини ташкил этиши мумкин эди. «Гаройиб саргузаштлар» — фақат географик эмас, балки илмий-техник энциклопедия бўлиб, амалга оширилган, олимлар яқин кела жакда кашф этиши лозим бўлган ихтиrolар ҳақида ҳикоя қиласиди.

Жюль Верн ўз тасаввуррида кўплаб ажойиб машиналарни ижод этди. Бу машиналарни фақат алоҳида одамларгина ўйлаб топиши ва ҳаракатга келтириши мумкин эди.

Жюль Верн ўз романларида талайгина гаройиб саёҳатларни ҳамда инсон иродаси ва матонатининг ажойиб намуналарини тасвирлайди. Бу улкан ишларни жасур, матонатли, ута қобилиятли, таассубликдан холи одамларгина бажара олади.

Жюль Вернинг китобларини ўқиркансан, қандайдир ўзига хос қонун-қоидалари ва урф-одатлари бўлган алоҳида одамга бориб қолганга ўхшайсан киши. Ўз ишининг муваффақиятига ишонган довюрак кишилар ҳар қандай, ҳатто энг мушкул вазифалини ҳам адо эта оладилар. Ўртоғи дўстини фалокатдан қутқаради. Кучли заифга мадад қўйуни чўзади. Дўстлик кескин синовларда мустаҳкамланади. Ёвузалар ҳамиша фош этиладилар ва ўз жиноятлари эвазига жазоларини тортадилар. Адолат доимо тантана қиласиди. Орзулар ҳамма вақт рўёбга чиқади.

Жюль Верн адабиётга олиб кирган янги типдаги роман учун янгича қаҳрамон деярли амалга ошириб бўлмайдиган мақсади йўлида ҳар қандай жасоратни кўрсата оладиган, ҳар қандай фидоқорликка ҳозир турувчи тиришқоқ изловчи, инженер, сайёҳ, ихтирочи, олим образлари яратилган эди.

Жюль Верн қаҳрамонлари зиддиятни, иккиланишни, тараддузданишни, чарчоқ нималигини билмайдилар. Улар ўйхаёллари ва истаклари фақат бир мақсадга қаратилган, доимо оддий ҳамда барқарор табиатли шахслардир.

«Ўтиб бўлмас тўсицлар бўлмайди, фақат серғайрат ёхуд камғайрат иродагина бўлади», — дейди капитан Гаттерас, бу

сўзларни унинг ортидан Жюль Верннинг янги ерларни очув-чи ва ажойиб машиналарнинг ижодкорлари бўлмиш ҳамма қаҳрамонлари ҳам тақрорлаши мумкин эди.

Ғайрат-шилоатли олимлар, гениаль ихтирочилар, тиним билмас илм заҳматкашлари — ҳаммалари саёҳат қилиш, ҳамма нарсани кўриш ва билиш, қашф этиш, қуриш, ҳамма нарсани янгличасига ҳал этиш иштиёқи билан ёнадилар. Уларга тажриба ўтказиш учун бутун дунё устахона бўлиб хизмат қилади. Океан тубидами, кимсасиз оролдами, Шимолий кутбдами, сайдералар оралиғидаги бўшлиқлардами — қаерда бўлмасинлар, уларнинг уйлари ҳам, лабораториялари ҳам ўша ерда, ўша ерда ишлашади, ҳаракат қилишади, баҳслашишади, ўзларининг жасурона орузуларини ҳақиқатга айлантиришади.

Янги қаҳрамоннинг образи унинг илмий ғоялари билан бирга «Гаройиб саргузаштлар» саҳифаларига ҳаётдан кўчиб ўтган. Улуғ сайдерларнинг, олим ва қашfiётчиларнинг таржими ҳоллари ажойиб ахлоқий поклик, руҳан саботлилик, илмий ғоялар ижодкорлигига нисбатан ғалати бир тарздаги садоқатлилик намуналарига тўлиб-тошгандир.

Жюль Верннинг ижобий қаҳрамонлари кўпинча бир вақтда ҳам илм оламида новатор, ҳам озодлик курашчиси бўлади.

Аввало, ўзини капитан Немо деб атаган индус Дақкар худди шундай қаҳрамондир. У ўзининг ажойиб «Наутилус»-идан ҳам сув ости лабораторияси сифатида, ҳам она юртини қуллик асоратига солган ва таҳқиқлаган мустамлакачиларга қарши курашишда даҳшатли интиқом қуроли сифатида фойдаланади.

Ихтирочи билан ихтиро бир бутун, яхлит нарсага ўхшайди. Ихтиро қашфиётчини илҳомлаптиради. Ижодкорнинг қўллари эса машинага жон баҳш этади. Агар капитан Немо бўлмаганида, «Наутилус»нинг тасвири нари борса келажакдаги сув остида сузиш ҳақидаги илмий-фантастик очеркнина бўлиб қолиши мумкин эди, холос. Бундай очеркнинг ўз авторидан кейин ҳам умр кўриши амримаҳол эди.

Капитан Немо, Сайрус Смит, Саразен ва бошқа илм-фан новаторлари ҳамда озодлик курашчилари бўлмаса — Жюль Верннинг энг яхши асарлари ҳам бўлмасди.

Жюль Верн ҳаёт эканидаёқ унинг кўпгина романлари фантастика бўлмай қолганди: фан илмий-фантастикани қувиб етганди.

Бирор Жюль Верннинг китоблари ҳозирги кунда ҳам миллионлаб тираж билан нашр этилмоқда.

«Унинг машиналари кун сайин мавжуд машиналарга камроқ ўхшайдиган бўлиб боряпти,— деб ёзади ҳозирги кундаги танқидчилардан бири,— шунга қарамай, унинг романларида шундай бир нарса борки, бу ҳеч қачон эскирмайди ва қимматини йўқотмайди. Бу — унинг қаҳрамонларининг қалвидир».

Жюль Верн саргузашт романнинг бадиий формасини камолот даражасига кўтарди ва уни янги мазмун билан бойитди.

Француз адабиётида Жюль Верннинг номи тез-тез кекса замондоши Александр Дюма билан бир қаторга қўйилади.

«Отам билан уни яқинлаштирадиган нарса тасаввур доира-сининг кенглиги, ёшларга хос гайрат-шижоати, ажойиб юмори, битмас-туганмас хаёлоти, соғлом руҳи, фикрларининг тинклиги ҳамда заифлар тан олмайдиган яна бир фазилати — сермаҳ-суллигидир», — деб ёзади машҳур романнависсининг ўғли кичик Александр Дюма Жюль Верн ҳақида.

Дарҳақиқат, «Гаройиб саргузаштлар»нинг муаллифига Дюманинг руҳан хушчақчақ истеъдоди жуда яқин эди. Бу ис-теъдодли адабининг мароқли, ҳаёт нафаси уғуриб турган, ши-тоб билан ривоҷланиб борувчи воқеаларни уйлаб топиш санъ-атига, ўз ҳикоясини ажойиб, ўткир диалоглар билан безашига, олижаноб ҳамда жасур қаҳрамонларнинг нуқсонсиз, жозибали образларини яратиш санъатига доимо қойил қоларди Жюль Верн.

Жюль Верн Александр Дюма адабий маҳоратининг ана шу яхши томонларини қабул этиб, ўзлаштиришга интиларди. Башарти Жюль Верн ўз ижодида асосланиши мумкин бўлган ўткир сюжетли француз саргузашт романлари намунаси ҳақи-да гап борадиган бўлса, турган гапки, у «Уч паҳлавон» ва «Граф Монте-Кристо»нинг авторидан миннатдор бўлмоғи ло-зим. Кези келганда шуни айтиб ўтайликки, Жюль Верн ўзи-нинг қизиқ романларидан бири «Матиас Шандор»ни «Граф Монте-Кристо» мотиви асосида яратган ва уни Александр Дюма хотирасига бағищлаган.

Бироқ бу икки романчининг ўхшашлиги фақат сиртқигина. Жюль Верн саргузашт романчилигининг алоҳида мақсадга қаратилган ва алоҳида бадиий приёмга эга бўлган янги турини яратди.

«Романнависсининг барча фазилатларига унинг ихтирочилик-дек ноёб сифати ҳам қўшилган», — деб ёзганди француз тан-қидчиси Кларти одилона.

Жюль Верн фақат илмий-фантастикага нисбатангина эмас, балки хилма-хил, оригинал, ҳайратга соларли янгиликларга бой сюжет танлашда ҳам ўзини ихтирочи сифатида кўрсатди (за-мондошлари уни, «устахонаси йўқ ихтирочи» дейишарди).

Унинг дастлабки романлари сюжет жиҳатидан уччалик му-раккаб эмасди. Капитан Гаттераснинг Шимолий қутбга саёҳати ёки профессор Лиденброннинг «Ер марказига саёҳат»и китоб-хонни воқеаларнинг гаройиб тарзда кескинлашиб бориши билан эмас, балки асосий гояннинг дадиллиги ҳамда қаҳрамоннинг йў-лига кўндаланг бўлган табиий тўсиқлар билан ўзига ром қилиб қўйганди. «Наутилус»нинг дунё океанлари остида сузиши ёхуд уч даворуракнинг замбарак ўқида Ойга учиши каби усталик билан тўқилган сюжетлар фикрий жимжимадорлик билан айтар-ли даражада чалнаштириб юборилмайди. Бу гайри одатий иш-лар, унинг амалга оширилиши, фантазиянинг кенг қулоч ёйга-ни, тонг қолдиравли антиқа ихтиrolар ўз-ўзидан китобхонни мафтун этади.

Бироқ, кейинчалик эса Жюль Верннинг иши мушкуллашиб қолди. Барча табиий стихиялар унинг қаҳрамонлари томонидан бўйсундирилган эди. Келажакнинг турли машиналари ижод этиб бўлинганди. Энг гаройиб саёҳатлар амалга ошириб бўлин-ган эди.

Ана шундан кейин ёзувчи дикцатини мураккаб сюжетлар яратишга қартишга мажбур бўлди.

1883 йилнинг охириларида «Матиас Шандор» романини ёзишга киришган Жюль Верн ўз ношири Этцелга ҳаво шаридағи саргузаштлар ёки капитан Немонинг сарузаштларига ўхшаган гаройиб сюжетлар тугади, шу сабабли «қурама, мураккаб сюжетлар» яратишга тўғри келяпти, деб шикоят қиласди.

«Бунга мени драматурглик инстинкти даъват этяптими, ё оммани мафтун қилиш истагими, буни билмайман-у, лекин илонжи борича воқеаларни мураккаблаштиришга тиришаман... — деб ёзди Жюль Верн.— Мен ўз «Монте-Кристом»га¹ шунчалар берилиб кетганманки, бироқ ихтиёримдаги воситалар билан уч том давомида китобхонларни мафтун эта бориш Дюма ўн том давомида қилганидан кўра оғирроқ бўлса керак мен учун. Лекин масаланинг асл моҳияти бунда эмас. Энг асосийси — китобхонни қизиқтира олиш.

Бироқ Жюль Верн «мураккаб сюжетли» романларида ҳам ўз ижоди мақсади йўлига содиқ қолди. Хилма-хил саргузаштлар ва ҷалкаш, мураккаб интригалар илгаригидек «географияни илим билан кўшиб олиб боришга», қизиқарли сюжетни илмий гояларга бўйсундиришга ҳалал беролмади.

Бундай «мураккаб сюжетли» асарни ҳикоя қилишининг биринчи ва, эҳтимолки, энг муваффақиятли чиққан намунаси «Дунё бўйлаб қирқ кунлик саёҳат» романи бўлди.

Асар ҳаҳрамони бир соат ҳам вақтини бекор кеткиса олмайди. У транспортнинг жамики туридан, ҳатто буер (елканли чана)гача фойдаланади. Саёҳатчининг вақти тугаб боргани сари китобхоннинг қизиқиши орта боради. Воқеа — ҳаракат суръати боб сайин тезлашаверади. Географик тасвир ҳамда илмий темаларда мулоҳаза юритиш учун авторда на ўрин, на вақт қолади.

... Сенсацион саёҳат ниҳоясига яқинлашиб қолади. Ҳамма тўсиқлардан ошиб ўтилади. Филеас Фогг гаровда ютиб чиқишидан умидвор. У мақсадга етдим деганда изқувар Фикс уши хибиста олади. Фоггнинг ўғри деб янгиш қамоққа олингани аниқлангунича саёҳатнинг сўнгги — саксонинчи куни ҳам тугайди. Кейин эса «сунъий хотима» ҳақиқийси билан алмашнади: саросимага тушуб қолган Филеас Фогг тўсатдан йўлда ўқотилган бир куну «топилиши» эвазига, ҳар қалай гаровда ютганини англайди. Бутун дунёни айланиб келаётган сайдҳ саксонинчи меридианни кесиб ўтишда қаёққа (шарққа, ё гарбга) кетаётганига қараб ё бир кун ютади, ё ютқизади, мана шу ҳол ёдидан кўтарилиган экан унинг.

Шундай қилиб, саргузашт сюжетдан илмий фоя келиб чиқади, бироқ бу сўнгги саҳифалардагина ойдинлашади.

Жюль Верн мураккаб мазмунли романларида одатдаги саргузашт ҳикоячилик тарзида баён этиш услубидан (тўсиқлардан ўтиш, сира иложи бўлмэган мақсадга этиш, сирларни фош этиш ва ҳоказолар) фойдаланишнинг ўзи билан чегараланиб қолмайди. Китобхонни янада қизиқтириш учун тамоман фавқулодда сюжет йўлини ўйлаб топади ёки воқеаларни ақл бовар

¹ Жюль Верн «Матиас Шандор» романини «Гаройиб саргузаштлар Монте-Кристоси» деб атаган.

қилмайдиган томонга буриб юборади. Бу борада у ўзининг тонг қоларли даражадаги ижодкорлигини намоён этади.

«Ҳайсар Керабан» романининг қаҳрамони, ўтакетган ўжарлиги билан машҳур бўлган ўзбошимча турк савдогари, Босфордан ўтгани учун, бож тўлови белгиланганидан ғазабга келади. Ўзининг мътмурларга тобеъ эмаслигини исботлаш учун бўгозининг Европа соҳилида жойлашган Галатадан Скутаридаги уйига бутун қора денгиз соҳили бўйлаб айланниб боради, ана шу телбанамо иш яна бир «Гаройиб саргузашт» сюжетини ташкил этади.

«Тентакнинг васияти» романининг сюжети ўзига хос хусусиятга эга. Америкалик миллионер давлатини «гусек» ўйинида ютган кимсага васият қиласди. Лекин бу ўйин жуда антиқа эди. Ўйин тахтаси сифатида АҚШнинг майдонидан фойдаланилади, ҳар бир штат эса — шахматнинг катаклари хизматини ўтайди. Ўйиннинг қатнашчилари — пешкалар тақдир тақососи билан штатдан-штатга ўтиб юрган одамлар бўлади. Уларнинг сонига қараб очко олинади. Ўйин қаҳрамонлар то бутун мамлакатни узунасига ва қўндалангига кезиб чиқмагунларича туғамайди. Ўйин ниҳоясига етганда васият қолдирувчи миллионернинг ўлгани ёлгон бўлиб чиқади, унинг ўзи эса бошқа ном билан ўйинда қатнашиб ютади.

Автор гоятда оддий ва оқилона йўл топади: АҚШнинг физик ҳамда экономик географияси очерки романга киритилибгин қолмай, балки бутун воқеа — ҳаракатнинг ўзаги вазифасини ўтайди.

Юқоридаги иккала ҳолда ҳам муваффақиятли хотима асар қаҳрамонлари шоҳид бўлган, қатнашган барча саргузашт ва ҳодисаларни изоҳлаб беради.

«Антифер тоганинг ажойиб ва гаройиб саргузаштлари» номли географик роман ҳам ана шундай мураккаб сюжет асосига қурилган.

Дастлабки саҳифаларданоқ гаройиб воқеалар гирдобига тушиб қоласиз. Китоб, уни қўлга олишингиз биланоқ бутун вужудингизни чулғаб оладиган: «Номаълум кема капитанининг номаълум кемада номаълум оролни излаб номаълум денгизда кезгани» номли сарлавҳа билан бошланади.

Сирли ороллар ва хазиналар ҳақидаги кўплаб саргузашт романлар билан таққосланганда бу ердаги воқеа-ҳодисалар тамоман «аксинчә». Бу романда стандарт (бир қолипдаги) романтик қаҳрамонлар ўрнини — оддий, оқ кўнгил одамлар, қонхўр денгиз қароқчилари ва босқинчилар ўрнини — кўлгили, толеи паст Соук образи эгаллаган, чинакам хазиналар ўрнига хазина изловчилар кўзини қамаштирувчи олтин сароб, битта орол ўрнига эса тўртта орол тасвирланган.

Бу жўшқин, хушчақча романдаги воқеа-ҳодисаларнинг бари қаҳрамонларнинг юмористик ўйинига асосланган. Сюжет энг кичик тафсилотларигача пухта ўйланган. Асар гоятда санъаткорона ёзилган. Ҳар бир эпизод — воқеаларнинг ривожланиб боришидаги зарурий ҳалқа бўлиб хизмат қиласди. Бирор ана шундай ҳалқа олиб ташланса бутун воқеалар занжири сочилиб кетади.

Воқеа оҳиста суръат билан бошланади. Сен-Мало, От-Салль кўчасидаги уй, Антифер тога ва унинг дўсти Трегомен. Улар

нинг одат ва хулқ-автор ҳамда иштиёқ — майллари, Жюэль билан Эногатнинг тўйга тайёргарликлари. Ҳазина яширилган оролнинг қайси узунлиқда жойлашганини билдирувчи рақамларни келтириши лозим бўлган, кўпдан орзиқиб кутилган ҳарчанинг пайдо бўлиши. Бинни Умар билан олиб борилган музокаralар. Йўлга отланиш. Буларнинг бари романнинг биринчи қисмининг ярмиши ташкил этади. Биринчи оролга қилинган сафарнинг тавсифи учун ҳам худди шунча ўрин берилади.

Романнинг иккинчи қисми эса иккинчи, учинчи ҳамда тўртинчи оролни излаш жараённида содир бўлган ҳодисаларни тасвирашга багишланган. Бобдан-бобга ўтиш билан ҳаракат темпи, воқеалар оқими тезлаша боради. Энг драматик дақиқаларда баён этиш тартиби бузилади. Ҳар қайси оролдаги муваффақиятсизликдан кейин саёҳатчиларимизни сафарнинг янги бир босқичида кўрамиз, сўнгра эса «ортга» қайтиб, Антифер тоганинг бу янги муваффақиятсизликдан қанчалик таъсирлангани тасвиранади. Сўнгра бобларда воқеа-ҳодисалар деярли кинематограф тезлигига алмашнина боради. Китобхон бутун вужуди билан асарга шўнғиб кетади. Унинг диққат иплари тобора таранглаша боради.

Бунинг устига ҳаракат доираси вақт билан жиловлаб қўйилади. 1862 йилнинг баҳоридан то кузигача саёҳатчилар Йқин Шарқда, экватордан пастда, Фарбий Африка ва Шотландияда, Арктика ҳамда Ўртаер денгизида бўлиб, деярли дунёнинг ярмини кезиб чиқадилар.

Ҳар қайси персонаж бир нечагина штрихлар билан таърифлаб берилади. Унинг барча мулоҳазалари, ўй-фикрлари ва кечинмалари аввал бошданоқ белгиланган характеристири ва мойиллигига мувофиқ келади. Антифер тога — қизиқон ва қайсар, Замбуко — хасис, очкўз ва қурумсоқ, Трегомен — сахий, олижаноб ва оқ кўнгил, Жюэль — ақлли, мард ва ҳимматли, Бинни Умар ҳийлагар ва маккор, Соук — калтафаҳм, тажанг ва ёвуз.

Аслида бу ниқобли образлар халқ ҳажвиётини ёки классик комедиялардаги қаҳрамонларни эслатади. Бу тасодифий ҳол эмас. Жюль Верннинг кўплаб романларида, айниқса юмористик асарларида, ёзувчи-драматургнинг бой ва, афтидан, охиригача фойдалана олмаган тажрибаси сезилиб туради. «Гаройиб саргузаштлар»нинг деярли ҳар бир жилдида комедия ва ҳатто водевилга хос бўлган бадиий приёмларни учратиш мумкин.

Жюль Верннинг драматурглик маҳорати суръати тез ва сқилиона диалогларда, персонажларни туркумлаш ва характеристика беришда, воқеаларнинг кескин бурлиб кетишида, комик ўйинлар, англашмовчиликлар, «сунъий ёлгондакам ечим», баъзан эса осонгина инсценировкага айлантириш мумкин бўлган роман сюжетининг тузилишининг ўзида ҳам ўз ифодасини топади. Талайгина романларининг сюжети «тақдир ва тасодиф» нинг комедик ўйинлари ва антиқа англашмовчиликлари асосига қурилган, «Антифер тоганинг ажойиб ва гаройиб саргузаштлариз» ҳам бундан мустасно эмас.

Дарҳақиқат, ҳатто персонажларни группалаш ва уларни танлаш француз халқ театрини эслашга мажбур этади кишини. Жюль билан Эногат — севишганлар бўлиб, улар ўзларининг

комедик аждодларидан, аниқроғи прототипларидан ҳеч қандай фарқ қилмайдылар. Антифер билан Замбуко ҳар томонлама бир-бировларининг акси, бироқ вақти-соати етгунича умумий манфаат или билан бир-бировларига боғланганлар. Уларнинг прототиплари халқ комедик-ҳажвий асарларидағи телбанамо, вайсақи чоллардир. Трегомен билан Бинни Умар, улар бир-бирларига қанчалик ўшамасинлар, өрқин комедик образлардир. Уларнинг узоқ аждодлари яна ўша халқ ҳажвиёті ва комедиялардаги күлгили хизматкорлардир. Ба, ниҳоят, Соук — у типик мелодраматик «ёвуз» образдир.

Ҳар бир қаҳрамон характерининг бир хислати ниҳоясига етказилади.

Мана, масалан, Замбуко — хасис, қурумсоқ, таъмагир — бу француз адабиётида кўп мартараб гавдаланган образ. Мольернинг «Хасис» комедиясидаги Гарпагонни ёки Бальзакнинг «Гобсек» қиссасидаги шу номли қаҳрамонни эслашни ўзи кифоя буни англаш учун. Франциянинг барча пешқадам ёзувчилари сингари Жюль Верн ҳам тамаъгирилик, манфаатпарастлик инстинктларидан, ирсон шахсини таназзулга олиб келадиган зарарли болик ортириш ҳирсидан нафраланади. Замбуко — ҳалокатли олтиң ҳуқмронлигининг жонли тимсолидир. Бу ёвуз банкчи Антифер тогада ҷафрат уйғотади ва ҳалокатдан огоҳлантирувчи сабоқ сиғатида хизмат қиласидан унга. Замбуко, шунингдек Бинни Умар ва Соуклар ўзларининг руҳан пасткашликларини ошкор қилиб қўядилар дарҳол. Бу учала салбий персонаж авторнинг тоғ қултисини қистатади, тоғ ғазабини қўзгайди.

Бош қаҳрамон — Антифер тога ўзининг қизиқонлиги ва қайсарлигига қарамай оддий, олижаноб ҳамда гојтда ҳалол одам. «Истеъғора чиқсан денгизчиларга муносиб равишда турмушга мулоҳаза билан қаровчи Антифер шу кунгача осоишишта, чекка шахарда тинч ва хотиржамгина ҳаёт кечириб келарди, эндийнинда «муқаддас олтинга ҳиро қўйиш» дардига мубтало бўлиб, қўзларини қамащтираётган олтин саробидан бошини йўқотиб қўйди.

Бироқ кейин ўзгариш юз беради унда. «Каботаж кема калитани» талайгина мұваффақиятсизликларни боштан кечиргач, яна ўзлигига қайтади. Романинг ниҳоясига келиб бу бадхазм, қайсар ўзининг ажойиб фазилатларини намойиш этади. Бойлийка бўлган ҳирси ҳазина билан биркә тойиб булади ва у нарсаларни нинакам мөҳияти билан куре бошлайди. Ўзининг фикрича ҳамёнида деб ўйлаган каста бойлигининг қўлдан кетганига итоаткорона тан бераркан, Антифер манкор Замбукодан ўч олиш ва фирибгар Бинни Умар устидан кулиш мақсадида тўртинчи оролга бехуда сафарга чиқади.

Антифер тоганинг барча нұқсөвлари ва инсоний заиф томонларига қарамай, бу образ туб мөҳияти билан ижобийдир.

Антифер, Трегомен ва Жюэллар — жасур, ҳалол, меҳнат-севар, мақсадга эришиш йўлида ўта тиришқоқ, ҳажвий ҳиссияти гојтда зўр сермулоҳаза ҳамда соглом фикрли халқ вақили — чинакам бретонликлардир. Бу уч қаҳрамон образида авторнинг қалбига яқин ва азиз бўлган француз миллий стихияси, француз миллий характерининг турли жиҳат ҳамда хусусият-

лари намоён. Учалалари ижобий қаҳрамон сифатида инжиң, тақдир вақтинча боғлаган уч муттаҳамга қарши турдилар.

Бу романнинг қаҳрамонлари Жюль Верннинг илгариги асарларидаги жасур саёҳатчилар ва ихтириочиларга заррача ўшамайдилар. Улар ҳеч нимани қашф этишмайди, ҳеч қандай жасорат ҳам кўрсатишмайди. Бундан ташқари, уларнинг саёҳатининг ўзи ҳам Шимолий қутбни забт этиш қаҳрамонномаси ёки эркесвар капитан Грантни излагани йўлга чиққан лорд Гленнарванинг экспедицияси бошдан кечирган даҳшатли синовлар билан тенглаша олмайди асло. Антифер тоганинг бошлаган рамонларининг улугвор ўй-мақсадлари орасида ҳеч қандай умумийлик йўқ.

Бунинг устига Жюль Верн бу юмористик-романида, кейин яратган асарларининг аксича, деярли муҳим жамоатчилик (ижтимоий) масалаларга тақилмайди, илмий гипотезаларни илгари сурмайди, фантастик тахминлар қурмайди. Бироқ, сергальва Антифер тога ва қалби дарё Трегоменсиз «Гаройиб саргузаштлар» туркумидаги образлар галереяси қашшоқроқ кўринган бўлурди.

Романнинг асосида энг оддий ва соғлом ахлоқ ётади. Қизғанчилик, хасислик, тамаъгирилик, бойлик ортириш ҳирси — улкан ёвузлик, ёмонлиkdir. Мероснинг қўлга киришини кутиш ва уни бехуда излаш Антифер тогани ўз тажрибасида баҳтнинг пулда эмаслигига ишонишга мажбур этади. Ростки оламга шунчалар адоварат ҳамда низо келтиаркан, майли, бойлик таг-туги билан йўқ бўлиб кетсин ва ҳеч кимга тегмай қўя қолсин.

Илмийлик билан мароқлилик бу асарда ҳам «муъжизавий ўтишма» бўлиб кетади.

Чларнинг муваффақиятсизликлари кам учрайдиган антица таъсислар орқали очиб берилади ва мақсад-фирқ шунинг асосида олиб борилиади.

Жулия оролининг гойиб бўлишидек аниқ факт Жюль Вернда хазина излаш ҳақида ўзига хос роман ёзиш фикрини туғдиради.

Айтидан бу тема ёзувчи хаёлини кўп йиллар мобайнида банд этиб юрган бўлса керак. «Йигирма минг лье сув остида» романида капитан Немо профессор Аронаксга Ўртаер денгизида тўсатдан янги оролларнинг пайдо бўлиши ва йўқолишини хабар қиласаркан, у қадими тарихчиларнинг шоҳидликлари ҳамда шахсий кузатишларига асосланади.

«Тинч океанда,— дейди капитан Немо,— янги оролларнинг пайдо бўлиши маржонларнинг ишидир. Бу сувлардаги ороллар вулқон фаолиятининг самарасидир».

Жюль Верн чорак асрдан сўнг ана шу географик масалага яна қайтади. «Йигирма минг лье сув остида» романида салгина учи чиқариб кетилган тема «Антифер тоганинг ажойиб ва гаройиб саргузаштлари» романида мустақил илмий темага айланади.

1831 йилнинг 28 июнида Ўртаер денгизи сатҳида кичкинагина оролча пайдо бўлади.

Кўп ўтмай бу юялардан иборат оролча чўка бошлаб, шу йилнинг декабрида Жулия яна гойиб бўлади.

«Шум тақдир Комулк пошшо билан капитан Зони худди ана шу қисқа муддат давомида Ўртаер денгизининг шу қисмига келтирганди».

Комулк пошшо ўз бойликларини шу ерга яширади, унинг ворислари эса бир неча йиллардан кейин аллақачон ғойиб бўлиб кетган оролчани беҳӯда излашади.

Антифер ва унинг ҳамроҳлари талайгина саргузаштлардан кейингина Жулия оролининг ғойиб бўлганини... лекин абадийликка чўкиб кетмаганини билишади. Лекин, фақат қандайдир уч юз-тўрт юз йил кутилса, Комулк пошшонинг меросхўрлари бу бойликлардан бемалол фойдалаисалар бўлади. Асарнинг сўнгги бобига: «Биздан бир неча аср кейин яшаяжак эвара-чеварала-римизга мурожаат», деб айёrona сарлзвҳа қўйилишининг сабаби ҳам шунда.

Комулк пошшонинг энг охирги ўчиб кетган ҳужжатининг маъносини ечиш тарзи ҳам ғоятда қизиқ. Бу ерда геометрия ишга солинади.

Китобхонга маълумки, математик ... тодга эга бўлган бадавлат мисрлик тасаввурнида учала ... ичига олган геометрик доира шаклини чизиб, ме; ... ер шарининг шу қисми марказидаги тўртинчи ор ... ўрнини топишни таклиф этади.

Бу геометрик ва айни пайтда гео ... ҳал этилиши оқилона ечимга, қаҳрамонлар учун лотган ҳужжатни ҳеч қаҷон аниқлаётмас эканмиз энди, деб ишонишган «ёлгон» ечим ўрнига ҳақиқийсига олиб келади.

Бу геометрик ва айни пайтда географик масаланинг ҳал этилади. Ҳар кимнинг ҳам контур харитада ... геометрик шаклни чизгиси ҳамда тўртинчи оролни ўз ...

Жюль Верннинг ҳар бир романидан ... ва географик маълумотларни учратамиз. ... Гоятда ... олтин ҳирсида эсдан оғиб қолиш дарал ... атрофдаги ҳеч нимани сезмаётган бўлса ... учун ... ҳамроҳлари Трегомен билан Жюэль ҳеч нимандан назардан қочирмасликка интиладилар, ҳаммасини кўриб, ҳаммасини ёдда сақлаб қоладилар. Ана шу тажрибасиз малуинларнинг, айниқса содда Трегоменнинг кўзи билан саёҳатчилар узоқ турмай, тезлик билан босиб ўтган турли мамлакат, турли шахарларни кўради китобхон ҳам.

Шунинг учун ҳам енгил-елпи ва сиқиқ географик тафсилотлар ўз қимматини йўқотмайди.

«Антифер тоганинг ажойиб ва гаройиб саргузаштлари» романи ўзининг барча устуник ҳамда афзалликларига қарамай, Жюль Верннинг машҳур асарлари қаторига ки, олмайди. Ёзувчининг машҳур илмий-фантастик романларига қараганда хийла камроқ шуҳрат қозонган у. Шунга қарамай, бу қизиқ, хушчақ-чақ, мароқли, мафтункор китоб шундайин маҳорат, шундайин юмор, шундайин ажойиб тўқималар асосида усталик билан ёзилганким, бизнинг китобхонларимизнинг танишиб чиқишлиари учун мутлақо арзигулик асадир бу.

Евгений БРАНДИС.